

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. IX (2011), No. 1-2

KOMUNISTIČKA REPRESIJA NA KRAJU II SVETKOG RATA

*Srđan Cvetković • Mitja Ferenc • Vladimir Geiger • Martina Grahek
Aleksandar Dinčić • Nemanja Dević • Zuzana Mezei*

Istraživanja
Mario Jareb

Ogledi
Vladimir Petrović

Polemike
Branka Prpa • Srđan Cvetković • Slobodan Homen

Sećanja
Teodor Božin • Slavoljub Đukić • Dobrivoje Tomić

Dosije
*Rehabilitacija: Pavle Kurtović • Aleksandar Bučin
Dušan Tomić • Đoka Dunderski*

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. IX (2011), No. 1-2

Glavni i odgovorni urednik

prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

mr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

dr Predrag J. Marković

Dejan Milić

doc. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

prof. dr Aleksandar Pavković

mr Vladimir Petrović (sekretar)

prof. dr Vladimir V. Vodinelić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Adresa uredništva

Novi Beograd, Goce Delčeva 36, tel/fax: 011/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

prof. dr Vladimir V. Vodinelić, direktor

Lektura i korektura

Marinko Arsić Ivkov

Izvršni izdavač

Dosije, Braće Nedića 29, Beograd, tel: 011/2422-298

www.dosije.rs

Tiraž

300 primeraka

Godišnja pretplata: za pojedince 1.200 din., za ustanove 2.000 din.

Ilustracija na naslovnoj strani
Budimir B. Tošić, Pejzaž, 1998.

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. IX (2011), No. 1-2

SADRŽAJ

Uvodnik 5

KOMUNISTIČKA REPRESIJA NA KRAJU DRUGOG SVETSKOG RATA

Srđan Cvetković

Žrtve komunističkog revolucionarnog terora
u Srbiji posle 12. septembra 1944.
(Istraživanja Državne komisije za tajne grobnice) 11

Mitja Ferenc

(Zle)Huda Jama. Zločin u rudarskom oknu
Barbara rov u Hudoj Jami kod Laškog 37

Vladimir Geiger

Partizanska i komunistička represija
i zločini u Lici 1945. 54

Martina Grahek Ravančić

Međunarodne konvencije i ekstradicija Srba
iz savezničkih logora u Austriji u svibnju 1945. 72

Aleksandar Dinčić

Prvi talas revolucionarnog terora u niškom kraju
(avgust–oktobar 1944. godine) 95

Nemanja Dević

Sukob četnika i partizana ili dokumenata
i usmene tradicije
– slučaj sela Drugovca u Drugom svetskom ratu 112

Žužana Mezei

Dokumenti Arhiva Vojvodine o atrocitetu
u Vojvodini 1944/45. godine 127

Istraživanja

Mario Jareb

Titovo naslijeđe i Hrvati od njegove smrti do danas.
Hrvatska estradna zvijezda 141

Ogledi	
<i>Vladimir Petrović</i>	
Čistka u boljševičkoj teoriji i praksi	167
Tokovi	
<i>Borislav Pekić</i>	
Kratka povest pada srpske demokratije (od oktobra 1944. do novembra 1945.)	185
Pogledi	
<i>Ilija Marković</i>	
Aforizam kao poslednji bedem odbrane (6)	195
Polemike	
<i>Slobodan Homen, Branka Prpa, Srđan Cvetković</i>	
Sudska ili istorijska pravda	205
Intervju	
<i>Dragoljub Jovanović</i>	
Politika nije stvar pameti	229
Besede	
<i>Marko Krstajić</i>	
Strah od slobode	245
<i>Aleksandar Marković</i>	
Zaboravljeni um Srbije	247
Sećanja	
<i>Teodor Božin</i>	
Sećanje na ratne godine u Šapcu	249
<i>Slavoljub Đukić</i>	
Na Beograd, juriš!	265
<i>Dobrivoje Tomić</i>	
Na humkama komunističkih zločina	270
Dosije	
<i>Jovica Trkulja</i>	
Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji (8)	273
Rehabilitacija Pavla Kurtovića	276
Rehabilitacija Aleksandra Bučina	281
Rehabilitacija Dušana Tomića	285
Rehabilitacija Đoke Dunderskog	291
Lica ubijena posle 12. septembra 1944. za koje je pokrenut postupak za rehabilitaciju 2006–2010. (prema evidenciji Arhiva Srbije)	301

Osvrti, prikazi, recenzije

O <i>Medaljonima</i> Dragoljuba Jovanovića	311
<i>Žika Minović</i> Užegli medaljoni gospodina D.J. (kritički osvrt u „Politici“ na <i>Medaljone</i> Dragoljuba Jovanovića)	313
<i>Nadežda Jovanović</i> Napomene o <i>Medaljonima</i> Dragoljuba Jovanovića	315
<i>Svetlana Gradinac</i> <i>Medaljoni</i> Dragoljuba Jovanovića	320
<i>Biljana Mičić</i> Lice i naličje srpske istorije (Povodom <i>Medaljona</i> Dragoljuba Jovanovića)	322
<i>Jovica Trkulja</i> Politička represija u Srbiji 1943–1985 (Srđan Cvetković, <i>Između srpa i čekića I–II</i>)	325
<i>Brana Dimitrijević</i> Ne samo jedan život (Teodor Božin, <i>Od krojačke igle do hirurškog noža</i>)	333

In memoriam

<i>Jovica Trkulja</i> Prerani odlazak talentovanog istoričara. Sećanje na dr Ljubomira Petrovića (1970–2011)	339
<i>Uputstvo za saradnike</i>	345

.....

U V O D N I K

.....

Suočavanje sa autoritarnim i totalitarnim nasleđem u Srbiji poprilično kasni u odnosu na mnoge bivše komunističke zemlje. Od četiri mere, kojima bi se udarili temelji zdravom demokratskom društvu – otvaranje arhiva, lustracija, rehabilitacija i restitucija – koje je sprovedla većina zemalja sa komunističkim nasleđem, u Srbiji se realizuje samo jedna, i to sporo i polovično. Gotovo dvanaest godina posle 5. oktobra, u Srbiji danas nisu dostupni ni civilni, ni vojni dosijei tajne policije i važniji dokumenti iz arhiva tih službi. Takođe, Zakon o lustraciji, donet pred kraj prve demokratske vlade, 2003. godine, ostao je mrtvo slovo na papiru. Jedino se primenjuje Zakon o rehabilitaciji, usvojen 17. aprila 2006, dok je tek nedavno donet Zakon o restituciji, koji u mnogome ne izlazi u susret potražiocima.

Istorijska i društvena rehabilitacija određenih kategorija žrtava (najpre ibleovci, kulaci, pripadnici građanske opozicije...) otpočela je u Srbiji još polovinom osamdesetih, da bi do danas odmakla naučnom obradom mnogih spornih, dugo prećutkivanih i tabuizovanih pitanja, uz opravdano postavljeno pitanje legitimne revizije najnovije istorije. Za razliku od nje, pravna rehabilitacija teče sporo iz više razloga, od kojih treba izdvojiti ogromnu vremensku distancu, fizičko nestajanje, nepoverenje ili nezainteresovanost potomaka. Dugo je presudan razlog bio (naročito tokom devedesetih) nepostojanje političke volje da se odgovornije priđe rešavanju pitanja rehabilitacije i ostalih mera tranzicione pravde, zbog spornog diskontinuiteta vlasti sa komunističkim režimom. Ni petooktobarska Srbija se nije preterano bavila ovim pitanjima, sve dok, u sklopu mera koje su preduzimane radi ubrzanja evropskih integracija, vlast nije podstaknuta da donese Zakon o rehabilitaciji (2006) i Zakon o restituciji (2011) i da osnuje komisiju za popisivanje stradalih lica (2009. godine). S druge strane, tu je i već poslovična sporost i neefikasnost većine sudova u Srbiji. Do sada je, po ovom zakonu, za tri i po godine rehabilitovano svega oko 2.000 lica. S obzirom na to da se broj likvidiranih bez suda u Srbiji (uglavnom 1944–1945) meri desetinama hiljada, uz više od 100.000 osuđenih od 1945. do 1985, kao i desetine hiljada kažnjenih administrativnom kaznom, broj ukupno rehabilitovanih jedva da može dostići jedan procenat od svih političkih stradalnika.

Osim istorijske rehabilitacije, postavlja se pitanje ljudskog prava na istinu i pristup dokumentaciji o jednoj od najmračnijih strana novije istorije Srbije – masovnim streljanjima bez suda od strane komunističkog režima po oslobođenju 1944. Desetinama hiljada nevinih žrtava revolucionarnog terora

i slepe ratne osвете oduzeto je i samo pravo na postojanje, pravo na ime i prezime, pravo na pomen i grob. Dugo se o tome ćutalo i na tom planu ništa nije preduzimana, osim usamljenih napora pojedinih istraživaća, sve do inicijative koju su pokrenuli Institut za savremenu istoriju i Većernje novosti u akciji Otkopavanje istine, juna 2009. godine. Na pritisak javnosti, Vlada Republike Srbije donela je na sednici 9. jula 2009. odluku o osnivanju Državne komisije za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944. U okviru Komisije formiran je i Odbor za istraživanje i evidentiranje tajnih grobnica, sa zadatkom da istraži i prikupi svu dostupnu dokumentaciju u vezi sa stradanjem lica posle 1944. godine, a Vlada je, na sednici od 29. aprila 2010, donela i Odluku o skidanju oznaka tajnosti sa dokumenata iz nadležnosti Vlade koji se odnose na ćinjenice kada, gde, kako i koliko je lica pobijeno na teritoriji Srbije posle 12. septembra 1944. godine.

Suoćavanje sa ratnim zloćinima i terorom na kraju Drugog svetskog rata i u poratnom periodu u nekim zemljama sa eks-jugoslovenskog prostora otpćelo je još pre dve decenije. U Sloveniji se, kad je reć o istraživanju lokacija tajnih grobnica, do sada otišlo najdalje, budući da je tamo od poćetka devedesetih radila državna komisija, koja je evidentirala oko 600 tajnih grobnica iz komunistićkog perioda. U mnogim slućajevima preduzete su ekshumacije. U Sloveniji su svakako najveće tajne grobnice Huda jama i Tesno, sa više hiljada pobijenih. Njihovo otkrivanje uzburkalo je tamošnju javnost. Pored drugih publikacija, oktobra 2008. pojavila se knjiga Izveštaj Komisije Vlade Republike Slovenije za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica 2005–2008. Ona sublimira višegodišnje napore da se, naućnom analizom i, na osnovu dokumenata i istraživanja na terenu, dođe do preciznih lokacija masovnih grobnica, njihovog obeležavanja i ekshumacija U Hrvatskoj se manje radilo na otkrivanju tajnih grobnica, a više na popisivanju stradalih lica. Do sada je objavljeno više tomova dokumenata OZNE iz tog perioda u izdanju Hrvatskog instituta za povjest u Zagrebu (2006–2010).

Na osnovu do sada izvršenih istraživanja Državne komisije za tajne grobnice Vlade Republike Srbije, zahvaljujući, pre svega, angažovanju većeg broja saradnika volontera iz cele Srbije, i znatnijoj finansijskoj pomoći u 2011. godini Ministarstva pravde Republike Srbije, do danas je u bazu podataka upisano oko 36.000 lica. Na srećivanju tih podataka tek treba dalje raditi. I pored materijalne oskudice, kao najveće prepreke, do kraja novembra 2011. evidentirano je, na osnovu prijava graćana i svedoka, preko 200 lokacija tajnih grobnica. Od tog broja. tokom ove godine bliže su ispitane i snimljene lokacije u Raškom, Valjevskom, Šumadijskom, Maćvanskom okrugu, Beogradu, kao i u Severnobaćkom okrugu u Vojvodini. Ukupno su snimljene i do sada detaljnije istraćene 33 lokacije i saslućano na desetine svedoka. U samo ćetiri slućaja obavljene su probne ekshumacije, koje su u dva slućaja bile pozitivne (potok

Zmijanac kod Boljevca i Guvnište kod Vlasotinca). Zvanične ekshumacije su završene u potoku Zmijanac i u krugu fabrike „Fijat“ („Zastava“). Pred Odborom za istraživanje Državne komisije su dalja ispitivanja lokacija, sondiranje terena i, u određenim slučajevima, ekshumacije.

Na osnovu nalaza Državne komisije, može se jasno utvrditi scenario nasilja, koji je imao nekoliko faza. Mnoge ispovesti i sudbine kao da liče jedne na druge. Sličan proces likvidacija i represije nad političkim i klasnim neprijateljima odvijao se manje ili više u svim varošima i naseljima na teritoriji Srbije, samo je intenzitet represije zavisio od lokalnih prilika i osobina lica iz represivnog aparata. Po oslobođenju, u glavnim centrima su odmah uspostavljeni lokalni organi OZN-e. Zatim su, prema dojavama ili unapred sačinjenim spiskovima, narodni neprijatelji i kolaboracionisti hapšeni i zatvarani u istražne zatvore, koji su improvizovani u podrumima većih privatnih kuća ili državnih ustanova i u kasarnama, pošto su predratni zatvori bili preopterećeni. U njima su uhapšeni podvrgavani torturama prilikom isleđivanja (po ugledu na NKVD), a priznanje iznuđivanjem na sudu je smatrano validnim. Neretko je prilikom isleđivanja bilo ozbiljnih povreda, pa i smrtnih ishoda. Nakon nekoliko dana ili nedelja, ređe posle mesec i više dana, žrtve su u grupama od 15 do 30 lica, gole ili samo u donjem vešu, odvođene na lokacije u blizini varoši (potoke, doline reka, šumovite proplanke...) i tu streljane. Nekad su streljane i u samom zatvorskom krugu ili kasarni. Streljanja su obično vršila odeljenja KNOJ-a, sastavljena od oko desetak vojnika. Porodice koje su posećivale mesta likvidacije grubo su rasterivane, a kasnije im je dolazak na takva mesta uredbom bio zabranjen, kao i sahranjivanje žrtava. O streljanim licima od kraja novembra 1944. Vojni sudovi su izdavali saopštenja. Ređe je bilo pisanja o likvidacijama u lokalnoj štampi, i to uglavnom u pojedinačnim slučajevima. Lokalna opunomoćstva OZNE, kao i Okružni narodnooslobodilački odbori, od 1946. su u više navrata sačinjavali evidenciju o streljanim licima i narodnim neprijateljima, u vidu spiskova, „knjiga streljanih“ i „knjiga antinarodnih elemenata“, koji se danas mogu pronaći u Fondu BIA u Arhivu Srbije. Rođaci i potomci streljanih gotovo po pravilu su od strane vlasti i službi bezbednosti još godinama trpeli različite psihičke, pa i fizičke torture i pritiske. Do danas je veoma mali broj, tek nekoliko desetina lica koja su streljana posle 12. septembra 1944. rehabilitovano, zbog protoka vremena, biološkog nestanka direktnih potomaka ili njihove nezainteresovanosti, s obzirom na činjenicu da je zakon o rehabilitaciji nudio tek polovičnu satisfakciju žrtvama i potomcima, bez materijalne nadoknade, tj. restitucije.

Uredništvo Hereticusa posvećuje ovaj broj svim nevinim i obezgrobljenim žrtvama komunističkog terora pobijenim bez suda i presude, smatrajući da je jedno od osnovnih ljudskih i civilizacijskih prava – pravo čoveka na suđenje, pravo na pomen i grobno mesto. Možda je najveći bol i nepravdu za potomke žrtava predstavljala činjenica da su decenijama bili obeleženi i da su o svojim

tragedijama morali da čute, ili da šapuću i da se stide svog bola. Stoga pisanjem o tome, javnim razgovorima i tribinama i iznošenjem podataka u javnost danas činimo više za nevine žrtve i njihove najbliže nego što će verovatno učiniti formalna sudska rehabilitacija.

Temat u ovom broju Hereticusa sadrži priloge istaknutih naučnika i stručnjaka o komunistričkoj represiji na kraju Drugog svetskog rata (Srđan Cvetković, Mitja Ferenc, Vladimir Geiger, Martina Grahek, Aleksandar Dinčić, Nemanja Dević, Žužana Mezei), u rubrici Istraživanja je tekst Marija Jareba o Titovom nasleđu u Hrvatskoj, a u Ogledima je tekst Vladimira Petrovića o čistkama u boljševičkoj teoriji i praksi.

U Tokovima objavljujemo besedu Borislava Pekića o gušenju demokratije u Srbiji. Kontroverzne stavove državnog sekretara Ministarstva pravde Slobodana Homena, istoričara Branke Prpe i Srđana Cvetkovića o pitanju tranzicione pravde u Srbiji, koje su izrekli u emisiji „Utisak nedelje“ TV B92, objavljujemo u rubrici Polemike. Potom u rubrici Intervju sledi razgovor Dragoljuba Jovanovića sa novinarom Draganom Kujundžićem 1973 godine.

U rubrici Besede su dve zapažene i nagrađene besede na ovogodišnjem Takmičenju u besedništvu studenata Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i na Festivalu besedništva u Sremskoj Mitrovici.

Rubrika Sećanja sadrži uspomene dr Teodora Božina na ratne godine u Šapcu (1941–1945), Slavoljuba Đukića na oslobođenje Beograda 1944. godine i Dobrivoja Tomića na tragičnu smrt njegovog oca 1945. godine.

U rubrici Dosije nastavljamo da pratimo i objavljujemo dokumente vezane za procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji. Ovog puta to su dokumenti o rehabilitaciji Pavla Kurtovića, Aleksandra Bučina, Dušana Tomića i Đoke Dunderskog.

U rubrici Osvrti, prikazi, recenzije sadržana su prvo četiri osvrti na Medaljone Dragoljuba Jovanovića (Žika Minović, Nadežda Jovanović, Svetlana Gradinac i Biljana Mičić). Potom slede prikazi studije Srđana Cvetkovića o represiji u Srbiji (J. Trkulja) i knjige uspomena velikog humaniste i doktora Teodora Božina (Branca Dimitirjević).

Na kraju je In memoriam saradniku Hereticusa dr Ljubomiru Petroviću.

Beograd, avgusta 2011.

Uredništvo

.....
TEMA BROJA
.....

Komunistička represija
na kraju Drugog svetskog rata

Budimir B. Tošić – *Nonconformist*, 1968.

UDK 323.281(497.11),1944/...“;
321.74-058.6(497.11),1944/...“

Srđan Cvetković

Institut za savremenu istoriju, Beograd

**ŽRTVE KOMUNISTIČKOG REVOLUCIONARNOG
TERORA U SRBIJI POSLE 12. SEPTEMBRA 1944.
*Istraživanja Državne komisije za tajne grobnice***

Rezime: Rad donosi kratku analizu komunističke represije u Srbiji nakon Drugog svetskog rata. Takođe je prezentovan kratak presek dosadašnjih istraživanja Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. u Srbiji. Posebna pažnja je posvećena tehnologiji represije i likvidacije „narodnih neprijatelja“ kao i prikrivanju masovnih grobnica.

Cljučne reči: politička represija, „divlja čišćenja“, Srbija, komunizam, Državna komisija za tajne grobnice

U jesen 1944, uporedo sa oslobođenjem pojedinih krajeva Srbije, u njima se intenzivno odvijao i proces *čišćenja narodnih neprijatelja*, kroz optužbe za ratne zločine i kolaboraciju. Dominantni razlozi čišćenja bili su elementi klasne i političke revolucije prikriveni antifašističkom retorikom, ali često i lična osveta, dobit, karijerizam i slično. Tako je mnogima radost zbog stečene slobode i poraza fašizma vrlo brzo bila pomućena. Pored osveđčenih zločinaca i kolaboracionista, na meti revolucionarnih vlasti našao se pre svega stari građanski sloj – građanski političari, činovnici, trgovci, industrijalci, zanatlije, sveštenici, seoske gazde (kulaci), kao i svi oni koji su na bilo koji način bili u predratnoj i ratnoj državnoj administraciji ili su nešto značili u javnom životu a nisu bili komunističkih uverenja (što je ovom nasilju davalo ton „klasne revolucije“). Bilo je opasno biti čak poznanik ili rođak osumnjičenih lica. Krivica je kolektivizovana, a bez sudskog postupka, u režiji OZNE, po pravilu je okončavana smrtnom presudom. U prvim danima slobode, zajedno sa istinskim kolaboracionistima (pravi ratni zločinci su najčešće na vreme izbegli) „počišćeni“ su i mnogi nevini ljudi, ili pak oni koji nisu zaslužili smrtnu kaznu. KPJ je instrumentalizovala antifašizam, pre svega Srba iz NDH-a¹ (koji su činili okosnicu NOVJ i

1 Oko dve trećine svih brigada dolazilo je sa teritorije NDH. U partizanskom pokretu na 7–10 boraca dolazio je jedan komunist. Međutim, kadrovsku dominaciju

prišli pokretu iz egzistencijalnih i patriotskih razloga, a manje iz ideoloških pobuda) i obračunavala se sa političkim protivnicima revolucije.

Inače, vaninstitucionalni oblici represije, likvidacije bez suda i presude ili „divlja čišćenja“² optuženih za saradnju sa okupatorom, uz nezaobilazne elemente političke i lične osvete, nisu bili retka pojava u posleratnoj Evropi. Ovaj fenomen je naročito bio izražen na teritorijama karakterističnim po masovnoj kolaboraciji u toku rata i snažnoj društvenoj polarizaciji, ali nisu bez značaja ni faktori mentaliteta i autoritarne političke kulture.³ U drugim *narodnim demokratijama*, pored političkih i ličnih motiva, teror je imao i ideološko-revolucionarnu boju i bio instrumentalizovan od strane komunista u svrhu eliminacije protivnika revolucije i stabilizovanja nove vlasti (naročito je žestok obračun bio, osim u Jugoslaviji, u Rumuniji i Bugarskoj).⁴

-
- u vojsci potvrđuje podatak da se od 141.000 članova KPJ pred kraj rata u vojsci nalazilo oko 100.000. Pravu sliku snage komunista u ključnoj oslobodilačkoj i revolucionarnoj instituciji daje tek činjenica da se njih 85.000 nalazilo među oficirima. B. Petranović, *Jugoslavija na razmeđu 1945–1950*, Beograd 1995, 205.
- 2 Termin *wild cleanings* (*divlja čišćenja*) za vansudske likvidacije optuženih za kolaboraciju na završetku Drugog svetskog rata odomaćio se u literaturi o političkoj represiji u Istočnoj Evropi. Vid. S. Curtois, N. Verth, J. Pane, A. Packovski, K. Bartošek, J. L. Margolin, *Crna knjiga komunizma*, 232. Vođeci jugoslovenski komunisti (Tito, Kardelj, Ranković itd) takođe često koriste termin „čišćenje“, „veliko čišćenje“ itd. Tito već septembra 1944. zahteva da mu se pošalju krajiške divizije „da očistim Vršac od švapskih stanovnika; Kardelj u jednoj depeši maja 1945. kaže: „...nemate posebnog razloga biti spori u čišćenju kao do sad“, a u govoru u Kumrovcu maja 1945. Tito ponovo naglašava: „Mi smo očistili ovu zemlju ne samo od njemačkih zavojevača već i od domaćih izroda“. (J. Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*, Zagreb 2006; 276; V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju druga Tita*, Beograd 1983, 145; Kardeljeva depeša u *Poročilo komisije Vlade republike Slovenije za rešavanje pitanja prikritih grobišč 2005–2008*, Ljubljana 2009.)
 - 3 U Francuskoj se broj vansudskih likvidacija procenjuje na blizu 10.000. Od toga je oko 2.400 lica ubijeno pre iskrcavanja, 5.000 u vreme iskrcavanja i tek oko 1.600 neposredno po oslobođenju. Po oslobođenju bilo je ukupno oko 3.000 smrtnih kazni, od čega 1.600 vansudskih (pretežno u partizanskom uporištu Midiju). Sudovi su do februara 1945. izrekli oko 2.853 smrtnih kazni, ali je od njih svega 767 izvršeno. Vojni sudovi su doneli još 757 smrtnih kazni. U Belgiji je takođe „etos odmazde“ bio jak, pa je do avgusta 1945. godine 2.117 lica osuđeno na smrt, ali je kazna izvršena „samo“ u 242 slučaja. U Italiji su antifašisti bili nešto manje žustri, iako se zvanična brojka od 1.732 lica „ubijena i nestala“ smatra suviše malom. (J. Jackson, *France. The Dark Years 1940–1944*, New York 2003, 577–579; V. Laker, *n.d.*)
 - 4 U Poljskoj, gde je kolaboracija bila zaista slaba, ipak je oko 2.000 ljudi osuđeno od strane „podzemnih sudova“ još u toku rata, ali je na hiljade pripadnika Armije Krajove (AK) postalo meta Crvene armije i specijalnih jedinica SMERŠ-a, kao špijuni i kolaboracionisti, dok se „podzemni rat“ vodio do ranih pedesetih. Čehoslovačka je bila uglavnom pošteđena ovakvih pojava, dok su se u Mađarskoj i Rumuniji one dešavale sporadično. Jaču violentnost izgleda da su ispoljili bugarski komunisti. Procene su da je između 18.000 i 40.000 ljudi stradalo u ovakvim čišćenjima do

Politička represija prema „klasnim i političkim neprijateljima“ neposredno po oslobođenju pojedinih krajeva Srbije 1944. vršena je u dve faze. Najpre do marta 1945. na vaninstitucionalan način „divljim čišćenjima“ (najčešći oblik likvidacija bez suda ili u farsičnom i tajnovitom sudskom postupku), a od marta 1945. do druge polovine 1946. kroz desetine hiljada javnih procesa pred vojnim sudovima, sudovima nacionalne časti i civilnim sudovima. U *prvoj fazi*, delujući kroz *narodni i antifašistički front*, partija je prigrabila osnovne poluge vlasti (vojsku, tajnu policiju, pravosuđe) i eliminisala opoziciju van fronta. *Druga etapa* trebalo je da eliminiše „sapatnike revolucije“ (po uzoru na boljševike, koji su eliminisali esere) uspostavljanjem monolitnosti u frontu i de facto zavodenjem jednopartijskog sistema. Restrikcijom osnovnih ljudskih i političkih prava i merama državno-partijske represije, KPJ je uspela u periodu 1944–1948. da potpuno eliminiše svaki oblik opozicije. Intenzitet represije je bio najveći u periodu 1944–1945, kada je slamana nasleđena društvena i politička struktura kažnjavanjem kolaboracionista i ratnih zločinaca. Represija je u samom početku bila sprovedena od strane OZNE i vojnih jedinica, nelegitimna, na momente divlja i anarhična, da bi, vremenom, ušla u legalne i institucionalizovane tokove.

Revolucionarna pravda u Srbiji patila je od istih manjkavosti kao i pravda u ostalim zemljama *narodne demokratije*: široko definisana kolaboracija, neodmerenost kazne, zavisnost sudstva od izvršnih vlasti i slično. U prvim danima posle oslobođenja, kažnjavanje optuženih za kolaboraciju bilo je isključivo u rukama OZNE i vojnih organa. Vojni sudovi su sudili optuženima do jeseni 1945, kada počinje da se aktivnije uključuje i civilno sudstvo. U toku prvih meseci po oslobođenju, samo delom „čišćenja“ upravljali su sudovi, dok je većina optuženih likvidirana bez odluke suda ili na brzinu, u izrežiranim procesima, koji su se često završavali osudom na smrt. Mnogi objavljeni dokumenti upućuju na plansku akciju OZNE i postojanje direktiva i zaključaka, u prvim danima po oslobođenju, o likvidaciji političkih i klasnih neprijatelja, kolaboranata i ratnih zarobljenika bez suđenja. Uobičajen scenario je bio da se narodni neprijatelji likvidiraju, a tek potom, za viđenije građane, sačinjavaju presude.⁵ Partijska organizacija

leta 1945. To su uglavnom bil ugledni ljudi, gradonačelnici, učitelji, sveštenici, trgovci i drugi. Pored toga, na hiljade osoba je uposlano u radnim logorima širom Bugarske. Prema nekim procenama istraživača, u Mađarskoj je 1948–1953. bilo oko 700.000 osuđenih, u Čehoslovačkoj 200.000, Rumuniji preko 500.000, dok je kroz 86 radnih logora u Bugarskoj prošlo oko 187.000 ljudi. (Lj. Ognjanov, *n.d.*; S. Cvetković, *Između srpa i čekića*, Beograd 2006; S. Curtois, N. Verth, J. Pane, A. Packovski, K. Bartošek, J. L. Margolin, *Crna knjiga komunizma*, 232; A. Packovski, *Pola stoleće Poljske*, 1939–1989, Zagreb 2001.)

5 Poverenik OZNE za kninski sektor I. Grubić izveštava da je dobio direktivu „da pri likom oslobođenja uhapshe što više ljudi i jedan dio njih, koji ispunjavaju potrebne

je bila involvirana i dobro upoznata sa stanjem na terenu na osnovu detaljnih izveštaja, u kojima su bile česte kritike zbog preterivanja lokalnih moćnika OZNE – zloupotrebe, nesvrshodna streljanja, nekonspirativnost ili traljavo obavljen posao (preživeli streljanje, greškom se našli na spisku likvidiranih itd.). Neki partijski aktivisti su se otvoreno protivili ovim metodama, zato što udaljavaju narodne mase od partije.⁶

Vlast je tražila apsolutnu saradnju partijskih aktivista i građana na likvidaciji „reakcije“, i nije imala razumevanja za „malograđanštinu“ i pitanja „pa kako ću ja odati svoga komšiju?“. O postojanju partijske direktive, koja je ipak u velikoj meri inspirisala ove naizgled anarhične događaje, svedoči S. Pavlović iz Arandelovca („Bora Ranilac“), komandant Prvog šumadijskog partizanskog odreda: „Moj odred je ostao u Šumadiji da čisti teren. Dušan Petrović-Šane je nama, u jesen 1944, izdao naredbu da treba požuriti sa likvidacijama svega što je četničko, *pre nego što se uspostavi legalna vlast i zakon*, jer, govorio je, mnogi će tada da se izvuku nekažnjeni“. . On naročito naglašava uticaj partije, ostvarivan pre svega preko političkih komesara, koji su vodili glavnu reč: „... Ja sam vojnički izvršavao ono što je politički komesar odlučio i partija na terenu, sreski komiteti... Partija je za mene bila bog, ona je rukovodila radom i životima na terenu. Ja kao komandant odreda nisam smeo da pitam otkud komesarima podaci i spiskovi koje ljude treba likvidirati ... Više je vredela jedna reč člana partije nego čitavo selo da priča ceo dan.“⁷ Ove navode potkrepljuje objavljena depeša A. Rankovića OZNI za Hrvatsku od 15. maja 1945, u kojoj piše: „Vaš rad u Zagrebu je nezadovoljavajući. Za 10 dana u oslobođenom Zagrebu streljano je samo 200 bandita. Radite *suprotno od naših naređenja jer smo rekli da radite brzo i energično i da sve svršite u prvim danima*“. U potpuno istom duhu je i Kardeljeva depeša B. Kidriču mesec dana kasnije: „Najkasnije u roku od tri nedelje biće raspušteni sudovi nacionalne časti, vojni sudovi će suditi samo vojnim licima, sve drugo će preuzeti redovni sudovi. Nemate nikakvog razloga da budete tako spori u čišćenju kao do sada.“⁸

uslove, likvidiraju“, a zatim navodi kako su mnogi streljani, dok su neke presude u režiji suda i partije kasnije fabrikovane kako bi se legalizovala „čišćenja“. „Od likvidiranih, jedan su dio domaći ljudi, a jedan dio zarobljenici naši državljani koji su bili u zarobljeničkim logorima. Većina je likvidirana bez suda. Za jedan dio od likvidiranih zatraženo je od naših vojnih sudova da se izrade presude u svrhu objavljivanja, što je i učinjeno....“ (Izveštaj Sudskog odseka Glavnog štaba KP Hrvatske upućen CK KP Hrvatske, 17. januar 1945, 57, *Partizanski zločina i komunistička represija u Hrvatskoj 1945–1946. Dokumenti*, Zagreb 2006.

6 Isto, Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masovnim likvidacijama, jul 1945, 168–171.)

7 D. Božić, *Crveni metak*, Valjevo 2003, 23.

8 Depeša Vrhovnog štaba JA – A. Rankovića upućena OZN-i za Hrvatsku, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, Dokumenti*, 113; Isto,

Utvrđivanje broja stradalih lica i lokacija tajnih grobnica u Srbiji

Sasvim tačan broj žrtava represije u prvim poratnim godinama bez relevantne građe vrlo je teško, naročito s današnje vremenske distance, precizno utvrditi. Procene vršene na osnovu dostupnih arhivskih dokumenata, izjava još živih aktera, svedoka i žrtava na stranicama raznorodne literature i publicistike, vrlo se razlikuju i kreću se od nekoliko desetina hiljada do preko 200.000 žrtava *divljev čišćenja* u Jugoslaviji.⁹ Licitacija brojevima žrtava komunizma u Srbiji umnogome je određena suprotstavljenim ideološkim pogledima istraživača, budući da se radi o velikim brojevima i teško proverljivim navodima.¹⁰ Postojale su indicije da je u Jugoslaviji broj

46 i 73–87. Kardeljeva depeša od 16. VI 1945. u *Poročilo komisije Vlade republike Slovenije za rešavanje pitanja prikritih grobišč 2005–2008*, Ljubljana 2009.

- 9 Slovenačka Državna komisija i specijalno odeljenje u MUP-u, koja radi već 19 godina na utvrđivanju broja i mesta streljanih, evidentirali su *oko 600 lokacija* na kojima su vršene masovne egzekucije, dok se broj likvidiranih procenjuje *na više od 80.000*, a samo u dve jame, *rudnik Barbara* i *lokacija Tešno*, nalaze se ostaci oko 10.000, odnosno 15.000 streljanih. Kao rezultat policijske istrage *Pomirenje*, koju je vodio inspektor Pavel Jamnik, podignuta je čak krivična prijava protiv tadašnjeg zamenika OZN-e za Sloveniju, Mitje Ribičiča, zato što je stavio na spisak više hiljada ljudi početkom 1945, koji su zatim likvidirani. U Hrvatskoj, gde su već publikovani dokumenti OZN-e, sticajem različitih okolnosti (oportunizam, masovna ustaška emigracija, relativno kratak period ratnog stanja), revolucionarno čišćenje je bilo nešto manjeg intenziteta. Na osnovu nedavno objavljene građe moguće je identifikovati oko 6.800 ubijenih vojnika i civila, pri tom ne uzimajući u obzir neodređene navode o likvidacijama i streljanja na osnovu sudskih presuda. Na osnovu sačuvanih dokumenata, u Hrvatskoj su sudovi do avgusta 1945. izrekli oko 5.200 presuda, od toga više od 1500 (ili blizu 30%) na smrt. Ivo Banac tvrdi da je samo u Zagrebu nakon uspostavljanja komunističke vlasti likvidirano blizu 5.000 lica, najviše u podsljemenskoj zoni, a drugi izvori navode čak 16.000 uhapšenih, od kojih je veći deo likvidiran na području *Maksimirske šume*. (*Poročilo komisije Vlade republike Slovenije za rešavanje pitanja prikritih grobišč 2005–2008*, Ljubljana 2009; Depeša A. Rankovića OZN-i za Hrvatsku, *Partizanska i komunistička represija u Hrvatskoj 1944–1946, Dokumenti*, 46 i 73–87, 113; Zapisnik s prvog savetovanja načelnika i rukovoditelja OZN-e za Hrvatsku, o upućivanju Nemca-folksdojčera koji se rukovode u logore, o likvidacijama, o slabom radu sudova, o OZN-i kao pomoćnom organu komunističke partije, *Isto*, 234–236; Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991, od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, 46 i 251; D. Bilandžić, *Moderna hrvatska povjest*, Zagreb 1999, 187; Ribičič optužen za genocid nad domobranima, B92, Beta, 25. maj 2005; I. Banac, „Antifašizam bez antikomunizma ne može biti demokratski stav“, *Večernji list*, 8. 9. 2007; M. Vidović, „The Fate of Titos prisoners of war“, u: *Human Rights in Yugoslavia*, Los Angeles 1986, 107.)

- 10 V. Đuretić iznosi procene žrtava „crvenog terora“ na preko 100.000. Najsveobuhvatnije publicističko istraživanje o ovoj temi, sa stotinama anketiranih aktera, žrtava i svedoka širom Srbije, sproveo je pročetnički časopis *Pogledi* 1991. Ukupan broj žrtava procenjen je na 150.000 samo u Srbiji, a data je i procena na osnovu teško proverljivih i ne uvek pouzdanih svedočenja za pojedine gradova (Beograd

žrtava revolucionarnog i poratnog terora, neposredno po pobjedi nad fašizmom, relativno veći nego u drugim zemljama Istočne Evrope, budući da je bio uslovljen izrazitim nacionalnim protivrečnostima, velikim žrtvama i zločinima u ratu, snažnim i suprotstavljenim pokretima otpora, krvavim građanskim ratom i jakim snagama kolaboracije. Ne treba zanemariti da se ovaj proces odvijao dok se na tlu Jugoslavije i Srbije još vodio rat protiv fašizma, dok su odjekivali plotuni sa Sremskog fronta i gonile snage neprijatelja poraženog u građanskom ratu, pa je ratna psihologija i atmosfera podgrevala osvetničke i represivne apetite revolucionarnih i antifašističkih snaga. Ono što takođe značajno povećava broj žrtava u Srbiji je represija prema domaćim Nemcima i Mađarima u Vojvodini, gde je bilo elemenata

– 10.000, Požarevac – 2.800, Užice – 3.000, Niš – 12.000, Zaječar – 8.000, Valjevo – 4.000, Arandelovac – 3.600, Gornji Milanovac – 800, Čačak – 1.500). Kontroverzni publicista, blizak obaveštajnim strukturama, M. Lopušina u knjizi o OZNI *Ubij bližnjeg svoga* procenjuje broj likvidiranih od strane OZNE u Srbiji na više od 50.000. S. Mirković, jedan od aktera i bivši visoki funkcioner vojske, učestvujući u diskusiji na ovu temu u jednoj TV emisiji, kaže da broj nije veći od 10.000 u Srbiji i da se radi uglavnom o ljudima koji su „odgovorni za ratne zločine i izdajnicima“. Pored toga, vođeno je, po njemu, i 2.000–3.000 sudskih procesa. Đ. Rodić, istoričar, tvrdi da je u Srbiji na osnovu raspoloživih podataka osuđeno 652, a streljano samo 225 lica. Mladi istraživač G. Davidović objavio je 6.667 imena stradalih lica u Čačku i okolini u periodu 1941–1958; od tog broja, preko 2.300 je stradalo posle oktobra 1944. Udruženje političkih zatvorenika i žrtava komunističkog režima procenjuje broj žrtava do polovine 1945. godine na čak oko 150.000 u Srbiji i Crnoj Gori, i na više od 20.000 u Beogradu. Anketni odbor skupštine Vojvodine prema nepotpunim podacima izbrojao je preko 63.000 lica stradalih 1941–1945, od toga oko 16.000 posle oktobra 1944. M. Trešnjić, visoki funkcioner OZNE i načelnik XII kvarta Beograda, učesnik u likvidaciji narodnih neprijatelja, za časopis *Krug* je izjavio da je po njegovoj proceni, na osnovu iskustva iz njegovog kvarta (likvidirano preko 800 lica), broj žrtava „divljeg čišćenja“ u Beogradu blizu 10.000, a u Srbiji preko 30.000. Blizu ovoj proceni su i kalkulacije demografa V. Žerjavića i B. Kočovića, koji *samo srpske žrtve* u Beogradu po oslobođenju procenjuju na oko 10.000, a u Srbiji na nešto preko 10.000. Oznaš Bata Tomašević, učesnik u oslobađanju Beograda, tvrdi da je u Beogradu likvidirano, po njegovoj proceni, nešto manje od 7.000 lica. U monografiji o smrtnoj kazni, I. Janković procenjuje broj sudski izrečenih smrtnih kazni u Srbiji tokom 1944–1945. na oko 5.000. *Politika* je od oktobra 1944. do jula 1951. donela vesti o 1.657 izrečenih smrtnih kazni zbog kolaboracije i ratnih zločina, a samo tokom 1944–1945. oko 1.000. M. Portman, konsultujući mnogobrojne i različite izvore i procene, zaključuje da je najpribližniji broj mrtvih u političkim obračunima 1944–1950. oko 180.000 u Jugoslaviji, od čega u Srbiji blizu 75.000, i to Srba oko 20.000 (10.000 samo u Beogradu), kao i 50.000 nemačkih i 5.000 mađarskih civila. Tu uključuje i blizu 3.000 legalno pogubljenih. („Partizanski zločini u Srbiji 1944–1945“, *Pogledi*, br. 2, 1991; M. Lopušina, *n. d.*, 126; TV emisija *Utisak nedelje*, Studio B, 21. januar 2003, *izjava Stevana Mirkovića*; Podaci Udruženja političkih zatvorenika i žrtava komunističkog režima; „Fantomske cifre“, *Politika*, 2. septembar 2003; G. Davidović, *Zatamnjena prošlost*, III, Čačak 2004, 462; *Pogledi*, specijalno izdanje, br. 1, 2004; *Anketni odbor Skupštine Vojvodine za utvrđivanje istine o stradanju stanovništva 1941–1945*, 2005; Intervju M. Trešnjića – „Oslobođenje Dedinja“, *Krug*, br. 8, 1999; M. Lopušina, *n. d.*, 119; I. Janković, *Smrt u prisustvu vlasti*, Beograd 1983, 195; M. Portman, „Communist retaliation and persecution...“, *Tokovi istorije*, Beograd 1–2/2004, 74; V. Žerjavić, „Demografski i ratni gubici Hrvatske u II svetskom ratu i poraću“, *ČSP*, br. 3, Zagreb 1995.)

progona i kolektivne odmazde (oni u ukupnom broju žrtava učestvuju sa najmanje 60% – broj stradalih Nemaca folksdojčera 1944–1945. iznosi oko 35.000, a Mađara ne manje od 6.000). Takođe je i albanska pobuna u proleće 1945, koja je izazvala represiju i odmazdu snaga koje su vršile gušenje ustanka, drastično povećala broj stradalih na Kosovu. Prema nepotpunim podacima *Anketnog odbora za popis žrtava Skupštine Vojvodine*, već su prikupljeni podaci za oko 26.000 civila Nemaca i oko 5.600 Mađara od ukupno blizu 50.000 stradalih posle septembra 1944. godine. Većinu čine žena, deca i starci stradali u logorima, dok je streljano sa i bez suda do 15.000 lica, delom i ratnih zarobljenika, dok su jedan deo crvenoarmejci odveli za Sibir.¹¹

- 11 Jedan deo Nemaca optuženih za ratne zločine i saradnju s okupatorom je procesuiran, dok je većina stradala u „divljem čišćenju“ koje su sprovodile vojne i bezbednosne formacije, ali je ipak najveći broj kasnije (najviše 1945–1946) stradao od neljudskih uslova u logorima. Završetkom vojnih operacija u ruke komunističkih vlasti palo je oko 200.000 domaćih Nemaca, koji su na različite načine došli pod udar represije režima. Oko 60.000–70.000 Nemaca, koji su se zatekli u Bačkoj, uspeli su da na vreme izbegnu, dok isto toliki broj to nije želeo ili nije uspeo da učini. Odlukom AVNOJ-a od 21. novembra 1944. primenjen je princip kolektivne krivice nad domaćim Nemcima, kojima su potpuno uskraćena ljudska i građanska prava, imovina konfiskovana, a ogromna većina preostalih se našla u logorima, gde je mobilisana za prinudni rad. Bilo je više tipova logora – radni, dečji, bolnički, pa i logora smrti za najteže slučajeve. Postojanje logora za nemačko stanovništvo objašnjavano je potrebom „zaštite“ od odmazde. Prema podacima jugoslovenskih vlasti, na teritoriji Vojvodine postojala su 22 logora sa 96.769 lica i to: dece – 24.403, staraca – 19.953, zrelog doba – 52.413. Sovjeti su odveli 3.121 lice, a broj umrlih u logoru je 9.680. U logorima su vladali loši uslovi, a logoraši su, slabo hranjeni i izmučeni teškim fizičkim radom, masovno umirali. Neretko su razdvajani roditelji od dece, a Nemice korišćene kao naložnice komunističkih funkcionera. Zatvarani su u barake i fabričke hale, i do 500 ljudi u jednoj. Bilo je i slučajeva mučenja, streljanja zarad osvete i izivljavanja nad logorašima. Prema zvaničnim izvorima, od četrdesetak logora najveći su bili kod sela Tomaševac u blizini Zrenjanina (Stari mlin), kod Kikinde (Mlekara), Bele Crkve, u Bačkom Jarku, Knićaninu, Gakovu, Mokrinu, a veliki broj, prema procenama i više hiljada, Crvena armija je deportovala za Sibir. Tačan broj logora i interniranih je gotovo nemoguće danas sasvim precizno utvrditi, ali prema nekim istraživanjima, u maju 1945. „u logorima ili naseljima sa specijalnim režimom“ (njih oko četrdesetak) ukupno je boravilo više od 70.000 Nemaca i 30.000 Mađara. Samo logor u Knićaninu, jedan od najvećih, imao je 30. aprila 1946. oko 18.000 logoraša, od čega 8.288 dece do 14 godina. Nemci su angažovani kao besplatna i pouzdana radna snaga, oko čijeg angažovanja su se otimalne državne institucije, zbog kvaliteta u obavljanju poslova. Prema podacima udruženja nestalih, smatra se da je ukupno umrlo od teških uslova u logorima ili ubijeno na razne načine u periodu 1944–1948. oko 64. 000 lica. Od toga je 9.500 streljano u akciji „Krvava jesen“ 1944–1945, a još 51.000 je stradala u logorima 1944–1948, od kojih su većina bili žene, deca i starci. Od tog broja više od 40.000 je stradalo tokom 1944–1945. Istovremeno, navodi se da je krajem 1944. i početkom 1945. deportovano između 20.000 i 30.000 domaćih Nemaca (pretežno žena) na prinudni rad u Sovjetski Savez. Prema jednom izveštaju OZNE, u Jugoslaviji je krajem 1945. bilo 130.380

a) BROJ STRADALIH LICA KOJI JE POPISALA DRŽAVNA KOMISIJA

Radi utvrđivanja istorijske istine i prevazilaženja podela, polovinom jula 2009. Vlada republike Srbije je osnovala *Državnu komisiju za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944*, čiji je zadatak da, na osnovu svih relevantnih izvora, utvrdi broj stradalih, evidentira i obeleži lokacije tajnih grobnica u Srbiji. U okviru Komisije formiran je i Odbor za istraživanje i evidentiranje tajnih grobnica, sa zadatkom da istraži i prikupi svu dostupnu dokumentaciju u vezi sa pitanjem stradanja lica posle 1944. godine. U tom smislu, Vlada republike Srbije je na sednici od 29. aprila 2010. donela Odluku o skidanju oznaka tajnosti sa dokumenata iz nadležnosti Vlade koje se odnose na činjenice kada, gde, kako i koliko je lica pobijeno na teritoriji Srbije posle 12. septembra 1944. godine.

Nemaca, od toga 117.485 *logorisanih*, pretežno u Vojvodini – 105.740 (30.745 muškaraca, 54.099 žena i 20.896 dece). Jedan drugi dokumenat OZNE navodi da je samo ova služba streljala 6.763 Nemaca u Vojvodini. U početku je slična politika kolektivne osvete primenljivana i prema pripadnicima mađarske nacionalne manjine. Broj žrtava je nemoguće precizno utvrditi jer se sve zbivalo u ratnom vrtlogu, često i *na reč*, stihijski, u pozadini fronta i pod vojnom upravom. Prema umerenijem i selektivnijem dr A. Kasašu, za vreme 103 dana Vojne uprave 1945, kao žrtve odmazde palo je nešto blizu 6.000 ljudi, uglavnom Mađara u Bačkoj, velikim delom i žrtava neselektivne pravde. Slični su i podaci M. Portmana – oko 30.000 Mađara je prošlo kroz logore, a oko 5.000 likvidirano – broj koji je tek neznatno niži od broja pobijenih Srba u ovom delu Vojvodine od strane mađarskih fašista. Prema jednom objavljenom dokumentu, samo je OZNA likvidirala do kraja 1944. tačno 1.776 lica mađarske nacionalnosti u Vojvodini. Međutim, već početkom decembra 1944, budući da se i u Mađarskoj ustoličilo komunistički režim, stigla je direktiva iz vrha da se prema mađarskom stanovništvu postupa taktičnije tj. „*da se Mađari imaju smatrati, shodno odlukama AVNOJ-a, ravnopravnim građanima Jugoslavije*“. Zbog tog povoljnijeg tretmana kasnije se čak deo Nemaca izjašnjavao kao Mađari, nadajući se povoljnijem društvenom statusu. (D. Živković, *Imenik stradalih osoba na teritoriji AP Vojvodine 1941–1948.*, Novi Sad 2008; *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948*, Beograd 2004, 3; Izveštaj Drugog odseka OZN-e za Vojvodinu o broju uhapšenih i likvidiranih na teritoriji Vojvodine, Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, *Dokumenti*, 312 i 325; *Pregled brojnog stanja civilnih logora i logoraša na teritoriji AP Vojvodine*, AJ, CK SKJ; „Komisija za narodnu vlast“; *Politika*, 28. mart 1994; Z. Janjetović, *Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944–1948, Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1998, 498; Z. Martinov, „Etničkog čišćenja banatskih Nemaca je bilo“, *N. Pančevac*, br. 5, 1997, 52; Đilas navodi da su Nemci, čuveni po marljivosti i savesnosti, angažovani na gradnji Centralnog zatvora (CZ), M. Đilas, *Vlast*, London 1983, 10.; *Udruženje nestalih i ubijenih Nemaca, Projekat suočavanje sa totalitarnim nasleđem*, TV emisija *Crveno doba*, 29. februar 2004, RTS 2; Z. Janjetović, „Disappearance of the ethnic Germans From Yugoslavia: expulsion or emigration?“, *Tokovi istorije*, Beograd 2003, 66; Z. Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the ethnic Germans from the Vojvodina*, Beograd 2001; „Tito je rekao 'da', Svedočenje Šandora Mesaroša“, *Pogledi*, br. 2, 1991; A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini*, 326; M. Portman, „Communist retaliation and persecution“, *Tokovi istorije*, Beograd 2004, 65.)

Zahvaljujući dobijanju na uvid građe iz arhiva državne bezbednosti i angažovanju većeg broja saradnika i volontera iz cele Srbije, kao i skromnoj finansijskoj pomoći Ministarstva pravde Republike Srbije, Komisija je za nešto više od godinu dana rada prikupila podatke za preko 20.000 stradalih i nestalih lica. Pored toga, Komisiji je ustupljena baza od preko 27.000 stradalih posle 12. septembra 1944, koju je popisao Anketni odbor Skupštine Vojvodine, a koja u narednom periodu treba da bude dopunjena i uvrštena u jedinstvenu bazu podataka, dostupnu građanima preko sajta Komisije. Podaci o žrtvama, najvećim delom, preuzeti su iz Arhiva Srbije, tj. Arhiva Jugoslavije (građa BIA), lokalnih arhiva Zaječara, Smederevske Palanke, Smedereva, Čačka, a za teritoriju Vojvodine najviše iz Arhiva Vojvodine. U Arhivu Srbije iz građe BIA pregledano je i obrađeno oko 120 kutija i fascikli za šest meseci rada. Veliki broj lica je popisano zahvaljujući dojavama građana preko Info-centra (telefoni, sajt, internet pošta), koji se nalazi u Institutu za savremenu istoriju, i na osnovu drugih sekundarnih izvora (literatura, zahtevi za rehabilitaciju, zahtevi za uvid u dosijea Arhivu Srbije itd.).

Tabela 1 – Okvirni presek do sada unesenih podataka o stradalim licima (februar 2011.)

Okrug	Ubijenih	Nestalih	Ukupno	Obrađene lokacije
Podunavski	465	310	775	6
Timočki	587	139	716	8
Jablanički	739	133	872	5
Niški			715	
Pirotski			300	2
Moravički			1.300	
Zlatiborski			1.000	
Mačvanski			730	
Kolubarski			520	
Šumadijski			400	1
Kosovo			2.500	
Vojvodina			7.000	
Rasinski			300	
Moravski			200	
Toplički			500	
Braničevski			600	
Pčinjski			40	
Beogradski			1.300	1
Razno			300	
UKUPNO			20.095	23

Napomena: Samo prva tri okruga, koja su boldirana, spadaju u red detaljno obrađenih; ostali su u procesu obrade. U predatoj arhivi BIA nedostaje za sada oko 40% arhivske dokumentacije o streljanima.

Između ostalog, Državna komisija za tajne grobnice je do sada pomenično evidentirala prema usvojenom modelu 775 žrtava u Smederevskom, 716 žrtava u Zaječarskom, oko 872 u Jablaničkom, preko 1300 u Moravičkom okrugu itd... Na osnovu dosadašnjeg istraživanja na terenu, u selima se broj stradalih najčešće kreće od 5 do 20 (najviše 40), u varošicama do stotinu, u gradovima (Niš i Šabac) do hiljadu, a u najvećim gradovima (Beograd) i više hiljada. U do sada tri detaljno obrađena okruga (Zaječarski, Jablanički i Smederevski), broj stradalih se prosečno kreće oko 4–5 lica na hiljadu stanovnika. Jedan dokument OZNE za Vojvodinu daje pregled svih streljanih i zatočenih u Vojvodini do 20. juna 1945: reč je o oko 14.069 lica, od čega je najmanje 10.360 streljano u prvim danima od strane OZNE i vojnih jedinica (nedostaje potpun broj streljanih od strane vojske).¹² Kada se uzme u obzir jedinica vremena, tj. da su žrtve mahom stradale u periodu oktobar 1944. – mart 1945, onda je indeks represivnosti režima u ovom periodu znatno veći. Za sasvim precizne podatke o posleratnim *čišćenjima* treba sačekati otvaranje svih relevantnih bezbednosnih arhiva i završetak rada Komisije. Ipak, ukoliko bi se ova tendencija u promilima nastavila (u odnosu na ukupan broj stanovnika), broj žrtava u užoj Srbiji ne bi mogao biti mnogo manji od 25–30.000 (oko 35% svih žrtava), ubrajajući tu i nekoliko hiljada Albanaca na Kosovu. Ako se ovome dodaju već evidentirani stradali Nemci folksdojčeri (oko 35.000) i Mađari (više od 6.000) u Vojvodini, kao i nekoliko hiljada ostalih (Srbi, Hrvati i ostali u Vojvodini),¹³ broj žrtava različitog oblika terora po oslobođenju Srbije tokom 1944–1945. ne bi mogao da bude mnogo veći od 70.000 (u Beogradu verovatno preko 5.000), a u celoj Jugoslaviji oko 180.000 lica (od toga, prema proceni slovenačke Državne komisije, oko 80.000 samo u Sloveniji, mahom ratnih zarobljenika). Zvaničan popis, koji je izvršen uz pomoć boračkih organizacija 1964. godine, došao je do 147.000 svih ratnih žrtava u celoj Srbiji, dok proračun B. Kočovića govori o 227.000 stradalih 1941–1945, a V. Žerjavića o nešto više od (koliko i citat iz knjige). Tu razliku najverovatnije čine mnoge nepopisane žrtve terora posle oslobođenja Srbije. Ako se uzmu u obzir i stradanja na Sremskom frontu, naše procene

12 Arhiv Srbije, Arhivska građa BIA, 75, Pregled uhapšenih, prošlih kroz zatvor i streljanih od oslobođenja do 20. 06. 1945. godine na teritoriji Vojvodine.

13 Albanski istoričari navode preterane cifre od 30.000–47.000 Albanaca koji su na različite načine stradali u sukobu sa partizanskim snagama 1944–1946. (pominju se i logori za Albance u blizini Prištine u kojima je navodno bilo 5.000–8.000 lica), ali je teško odvojiti ratne (masovna albanska pobuna!) od žrtava terora i osvete. (Sami Repishti, *Human Rights and Albanian Nationality in Yugoslavia*, u: *Human Right in Yugoslavia*, Los Angeles 1986, 237–240. I. Banac, „Antifašizam bez antikomunizma ne može biti demokratski stav“, *Večernji list*, 8. 09. 2007; M. Vidović, *The Fate of Titos prisoners of war*, u: *Human Rights in Yugoslavia*, Los Angeles 1986, 107.)

žrtava posle septembra 1944. i procene ukupnih ratnih žrtava B. Kočovića od 227.000 za celu Srbiju, dolazi se do zaključka da blizu 30% svih ratnih žrtava u Srbiji čine žrtve stradale posle oktobra 1944. (ovo potvrđuju i neka lokalna istraživanja), dok bi na nivou Jugoslavije taj procenat bio daleko niži i kretao bi se od 15% do 20% (oko 180.000 od milion žrtava).¹⁴ Ako uporedimo broj žrtava posleratnog terora sa susednom Bugarskom, gde je u prvim godinama ubijeno između 18.000 i 30.000 lica, vidi se da je u Srbiji broj više no dvostruko veći. Glavni razlog za to je, pored građanskog rata, i velik broj domaćih Nemaca i Mađara koji su kolektivno kažnjeni ili je nad njima izvršena odmazda, čega u Bugarskoj nije moglo biti u tolikoj meri.¹⁵ Koliki je broj nevinih među vansudski likvidiranim, koliko je ratnih zločinaca i kolaboracionista koji su i zaslužili smrtnu kaznu, a koliko je onih čija krivica nije primerena najtežoj kazni, sasvim je drugo pitanje.

Tabela 2 – Podaci za pojedine okruge:

1. PODUNAVSKI

ZAJEČAR	KNJAŽEVAC	SOKOBANJA	BOLJEVAC	UKUPNO	
369	210	60	77	716	UBIJENI
62.887	61.556	23.000	25.423	170.000	br. stanov. 1948
6.15	3.5	2.3	3.1	4.2	promil smrtnosti

2. TIMOČKI

	br. stan. 1948.	ubijeni	nestali	ukupno	smrtnost u promil.	nestali u promil.	ukupno
SMEDEREVO	65.068	245	24	269	3	0.3	3,3
VELIKA PLANA	44.787	116	88	204	2,5	2,5	5
SM. PALANKA	56.964	104	198	302	2	4.1	6,1
Ukupno	166.819	465	310	775	2,5	2,3	4,8

3. JABLANIČKI

	UBIJENI	ukupno u promil.	NESTALI	UKUPNO	ukupno u promil.
VLASOTINCE	102	3,1		102	3.1
LESKOVAC	330	3	13	343	3.1

- 14 Prema toj statistici smrti, žrtve poratnih partizanskih čistki nalaze se po broju odmah iza ustaških žrtava i rame uz rame sa nemačkim, s tim da su na Kosovu žrtve u ogromnoj većini Albanci, u užoj Srbiji Srbi-nekomunisti, a u Vojvodini Nemci. (D. Vručinić, *Demografski gubici Srbije prouzrokovani ratovima u XX veku*, Beograd 2007; V. Žerjavić, „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svetskom ratu i poraću“, ČSP, br. 3, Zagreb 1995; B. Kočović, *Demografski gubici u Drugom svetskom ratu*, London 1985. Istraživanje Nemanje Devića iz Smederevske Palanke: N. Dević, *Istina pod ključem*, Beograd 2008. Više o divljim čišćenjima i drugim oblicima represije vid. S. Cvetković, *Između srpa i čekića*, Beograd 2006.)
- 15 Lj. Ognjanov, *Državno političeska sistema na Blgarija 1944–1948*, Sofija 1993, 26–27.

LEBANE	57	2,2	3	60	2.2
MEDVEDA	239	11.6	117	322	17.5
BOJNIK	18	0,8		16	0.8
UKUPNO	739	3.7	133	872	4.36

U toku je formiranje *Dokumentacionog centra* žrtava. U tu svrhu je od Ministarstva pravde dobijeno oko 60 registratora, a Institut za savremenu istoriju je izradio 300 fascikli. Prikupljaju se i arhiviraju dokumenti i fotografije od građana i potomaka. Na kraju ovog posla bi se, u saradnji sa nekim od muzeja ili arhiva, organizovala i izložba posvećena žrtvama.

Građa iz arhiva BIA u Arhivu Srbije fotografise se i čuva na posebnim mobilnim hard diskovima i u više kopija je arhivirana u Institutu. Do sada je fotografisana građa za tri okruga (oko 800 fotografija), što je nezadovoljavajuće i sporo. Predlog je da se na tom poslu u Arhivu Srbije, uz pomoć Komisije, angažuje više lica. Drugi veliki problem je što u građi BIA predatoj Arhivu Srbije nedostaju spiskovi streljanih za oko 40% okruga u Srbiji, uključujući velike gradove poput Beograda, Kragujevca, Šapca, Novog Sada.

Istraživači Komisije će nastaviti da tragaju za tom građom u drugim arhivima. Nedostaju finansijska sredstva za angažovanje većeg broja istraživača, koji bi unosili podatke iz arhiva, čime bi se znatno ubrzalo istraživanje.

b) LOKACIJE TAJNIH GROBNICA

Do kraja 2010. evidentirano je, na osnovu prijave građana i svedoka, preko 200 **lokacija tajnih grobnica**. Od tog broja tokom ove godine detaljnije su ispitane i snimljene lokacije u Smederevskom, Timočkom, Pirotskom, Jablaničkom i delom u Šumadijskom okrugu i Beogradu. Ukupno je snimljeno i detaljnije istraženo 23 lokacije i saslušano na desetine svedoka. Jedan deo tih lokacija (oko tridesetak) je detaljnije istražen, a samo u tri slučaja obavljene su probne ekshumacije, koje su u dva slučaja dale pozitivne rezultate (*Potok Zmijanac* – Boljevac i *Guvnište* kod Vlasotinca). Najveću prepreku efikasnijem i bržem radu predstavlja nedostatak organizaciono-tehničkih sredstva i nedovoljna finansijska podrška za putovanja, što značajno usporava dalja istraživanja (naročito terenski rad) i snimanja lokacija i svedoka van Beograda. Odbor za istraživanje će nastaviti ispitivanje lokacija, sondiranje terena i, u određenim slučajevima, ekshumacije.¹⁶

Ogroman problem kod preciznog ubiciranja lokacija tajnih grobnica jeste dug protok vremena, vremešnost svedoka ili nepostojanje svedoka

16 S. Cvetković, *Godišnji izveštaj 2010 – Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12.septembra 1944*, Beograd 2010.

ili više primenjivan u svim srpskim gradovima i varošima, a da je intenzitet represije zavisio od lokalnih prilika i pripadnika represivnog aparata. Ovde ćemo, na osnovu dosadašnjeg istraživanja, izneti neka zapažanja i uočene pravilnosti u metodama likvidacija narodnih neprijatelja i prikriivanja tajnih grobnica.

Organizacija. Ovim procesom je najvećom delom rukovodilo *Odeljenje za zaštitu naroda (OZNA)*. OZNA je od svog nastanka, 13. maja 1944. u Drvaru, ustrojena metodološki po sovjetskom modelu, vođena iz jednog centra i organizaciono je bila jedinstvena za celu Jugoslaviju. Direktno je bila podređena *Povereništvu za narodnu odbranu NKOJ-a*, prve revolucionarne vlade, formirane na Drugom zasedanju AVNOJ-a 1943. Načelnik OZN-e za celu Jugoslaviju bio je Aleksandar Ranković, član Vrhovnog štaba NOVJ i organizacioni sekretar CK KPJ. Za njegovog zamenika određen je Svetislav Stefanović „Ćeća“, i to na predlog sovjetske misije (što može upućivati na njegove ranije veze sa sovjetskom obaveštajnom službom NKVD). Pred početak završnih borbi u Srbiji, poverenik za odbranu J. B. Tito je poslao potpukovnika Jeftu Šašića kod Slobodana Penezića, a Pavla Pekića kod Peke Dapčevića, koji je vodio sve operacije NOVJ. Pred njihov polazak, održan je zajednički sastanak u Bariju, kako bi se koordinirao rad o okviru OZNE. OZNA za Srbiju formirana je u junu 1944. na Visu. Za prvog načelnika OZNE za Srbiju postavljen je Slobodan Penezić, zvani „Krcun“.¹⁸ Šef Prvog oseka je bio Mile Milatović; Drugog Radovan Grković, trećeg Slobodan Krstić – Uča i četvrtog Svetolik Lazarević. Organi nove službe bezbednosti postavljeni su paralelno sa osvajanjem pojedine teritorije. Posle uspostavljanja mreže organa ove službe pristupalo se likvidacijama političkih protivnika – „narodnih neprijatelja“ i stvaranju mreže poverenika, koja je uspostavila sveobuhvatnu kontrolu nad stanovništvom Srbije.¹⁹

U Beogradu kao važnom centru formiran je poseban centar OZNE, koji je rukovodio operativom za ceo Beograd. Organizacija je postavljena

18 *Slobodan Penezić-Krcun (1918–1964)*. Na Visu je izabran u Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju i određen za načelnika OZNE. Sa Visa je, početkom jula, otišao u Bari, u Italiju, a odatle je, u noći između 11. i 12. avgusta 1944, Penezićeva grupa avionom prebačena u južnu Srbiju, gde su na planini Radan formirani prvi organi OZNE za Srbiju (Opunomoćstvo za Jablanički okrug). Iz južne Srbije Penezić je prešao u oslobođeno Valjevo, zatim u Arandelovac, pa u Beograd. Kao što je bio slučaj i sa šefovima OZNE u drugim republikama, Penezić je od 1946. do 1953. bio ministar unutrašnjih poslova Srbije. Posle toga je bio član i potpredsednik republičke vlade, član savezne vlade, a od 1962. i predsednik srpske vlade. Poginuo je u saobraćajnoj nesreći 5. novembra 1964. u selu Šopiću kod Lazarevca. (K. Nikolić, B. Dimitrijević, *Ozna protiv narodnih neprijatelja u Srbiji i– dva dokumenta*, rukopis.)

19 K. Nikolić, B. Dimitrijević, *Ozna protiv narodnih neprijatelja u Srbiji – dva dokumenta*, rukopis.

po kvartovima (16 kvartova) sa posebnim odsecima, opunomoćenicima i vojnim izaslanicima, povereničkom mrežom i pomoćnim jedinicama, određenim postupkom i planom rada. Organizovano je takođe i prijavno odeljenje, koje se staralo za neprijateljske arhive i primalo prijave od građana protiv „neprijateljskih elemenata“. O tim prvim koracima jedan od čelnih ljudi, oficir Jefto Šašić, napisao je sledeće: „*Prvo, formirati centar, koji će rukovoditi radom za ceo Beograd. Drugo, postaviti organizaciju po kvartovima. Treće, pomoćne jedinice za izvršenje svih tih zadataka, i četvrto, postupak i plan rada. U odnosu na kvartove trebalo je postavljati opunomoćenike za kvart i vojnog izaslanika pri kvartu. Trebalo je postaviti i odeljenje koje će se starati za neprijateljske arhive, koje će primati prijave od građana protiv neprijateljskih elemenata. Postavilo se pitanje koliko će nam biti potrebno ljudi za takve zadatke... Blagoje Nešković, po mojoj zabelešci, nas je orijentirao da ćemo više podataka o ljudstvu dobiti iz Šumadijskih brigada i od Kosmajskog odreda, koji su imali živu vezu sa Beogradom i poznavali prilike*“.²⁰ Zbog hitnosti zadataka, prvi šef OZNE za Beograd bio je sam S. Penezic, ali je on na toj funkciji ostao veoma kratko. Za svog naslednika izabrao je Miloša Minića, koji je na poziv Aleksandra Rankovića dužnost primio početkom novembra 1944. godine. Ni on se tu nije previše zadržao – kada je izabran za republičkog javnog tužioca, na njegovo mesto je došao crnogorski kadar Veljko Mićunović. On je za zamenika izabrao Radovana Grkovića, a kada je septembra 1945. imenovan za načelnika crnogorske OZNE, na njegovo mesto došao je drugi crnogorski komunist, Jovo Kapičić. Prvi, informativni, odsek je bio pod rukovodstvom Vasilija Kovačevića, uz njega su bili izvesni Bogavac(?) i Popović(Vidak?). Drugi odsek je bio islednički, na čelu sa Jeftom Šašićem; u trećem, izvršnom, bili su Pavle Pekić i Stola Kovačević. dok se za smeštaj i ishranu starao izvesni Simić. OZNA (UDBA) za Beograd bila je potčinjena OZNI (UDBI) za Jugoslaviju sve do januara 1948.²¹

Hapšenje i isleđivanje. Lokalni organi OZNE su odmah po oslobođenju pojedinih gradova zauzimali bivše sudske i zatvorske jedinice, škole i veće zgrade u nedostatku zatvorskih prostora, a potom vrbovali poverenike i doušnike. Na osnovu već ranije sačinjenih spiskova ili posle prijave građana, organi OZNE su privodili osumnjičene, a oficiri saslušavali i pravili njihov karton (dosije). Bilo je slučajeva da su se pripadnici Nedićeve straže, saobraćajni policajci, rečna straža, žandarmi, poštari, vatrogasci i slična uniformisana lica sami predavali, smatrajući da se nisu ogrešili o zakon i „okrvavili ruke“ u ratu. Stoga se i nisu povukli sa Milanom Nedićem i Dragim Jovanovićem. Suđenja su po pravilu u prvim mesecima bila tajna i fiktivna. U Beogradu se, na primer, sa svim kartonima i spiskovima dnevno

20 *Isto.*

21 *Isto.*

(nekad i po dva puta) odlazilo u Maglajsku ulicu (Dedinje), gde su ljudi iz glavnog štaba OZNE pregledali spiskove²² i na njima najčešće ispisivala dve reči: „Banjica“ ili „streljati“ (uglavnom ovo drugo ako su u pitanju bila uniformisana lica ili oni označeni kao „izraziti neprijatelji“). Skinuti nekoga sa spiska ko je bio stavljen u kategoriju „S“ i određen za streljanje bilo je gotovo nemoguće.²³ Posebna evidencija se vodila o predstavnicima civilne vlasti: kmetovima, delovođama, predsednicima opština, policajcima i drugim iz činovničkog aparata. Klasni motiv nagoveštavan je i činjenicom da se često u dokumentima pored imena likvidiranih lica ili onih koji su se nalazili na spisku za likvidaciju navode i precizni podaci o vlasništvu nad zemljištem, nekretninama i drugoj imovini. Lica su u istražnom zatvoru često podvrgavana svirepim torturama i mučenjima (čupanje noktiju, vešanje za polni organ, sakaćenja, prebijanja itd.). Bilo je i slučajeva likvidacije ranjenih ratnih zarobljenika, koji su direktno iz bolnice odvođeni na streljanje (Vlasotinca, Valjevo, Beograd...). Javna suđenja su bila retka i organizovana su samo za viđenija lica kako bi se u režiranom javnom procesu uz urlanje instruisanih partijskih aktivista raskrinkala pred očima naroda kao kolaboracionisti ili ratni zločinci.

Načelnik Trećeg odeljenja Jefto Šašić ovako opisuje atmosferu neposredno po ulasku partizanskih jedinica u Beograd: „Odlazili smo sa određenom slikom o neprijateljskim elementima koje se trebalo hapsiti. Očigledno, još nije bilo kriterija. Metod rada nije bio dovoljno proveren, tako da smo neki put uspeli nabiti u zatvore i preko mere ljudi koje normalno ne bi trebali biti u zatvoru. Znam samo jedno, kada su već stavljeni i u podrume da sam dobio zadatak od Rankovića da neposredno odem i da sa punim njegovim ovlašćenjima preispitam ko je sve to u zatvoru i da pustim sve one za koje smatram da ne treba da budu u zatvoru. Naime, dobrim delom i vojska je preuzimala neke inicijative, pa je i sa te strane, posebno u nekim podrumima, bila nabijena masa ljudi, što nas je moglo samo kompromitovati. Tako smo bili u stanju zaoštriti budnost, ali neki put u nekoj preteranosti i krutosti i odstupati i popraviti takve svoje propuste. Treći problem koji nam se nametao, a to je bilo pitanje kriterija. Nama situacija u tom pogledu nije bila dovoljno jasna kako se orijentirati prema četnicima, znači koga tretirati kao zločinca, a koga mobilizirati, pa preći preko takve prošlosti... Srpska državna straža. Ona je imala karakter profesionalne vojske, nešto između vojske i žandarmerije. Kako se postaviti prema njima, u kojoj meri su pripadnici te neprijateljske formacije bili tipična fašistička politička vojska, a sa druge strane koliko su kao organi bezbednosti vršili neke poslove, koje normalno treba svaka organizovana zajednica da svršava. To je,

22 AS, Arhiv BIA, *Knjiga streljanih* br.53, Leskovac.

23 „Oslobađanje Dedinja“, *Krug*, br. 8, 1999, 64; S. Cvetković, *Između srpa i čekića*, Beograd 2006, 173.

*recimo, pitanje saobraćaja u Beogradu i niz drugih funkcija koje normalno svaki režim mora imati. Oko tog kriterijuma stalno smo morali biti spremni da se korigujemo i da diferencirano pažljivo prilazimo...*²⁴

U nedostatku normalnih zatvorskih kapaciteta, u mnogim delovima Srbije podizani su *privremeni sabirni logori* za kolaborante, narodne neprijatelje i izdajnike: Slavnik u Leskovcu, Metino brdo kod Kragujevca, Vistad u Valjevu, Banjica kod Beograda, Sever u Zaječaru, Dečani na Kosovu, Bubanji kod Niša, zatim u Paraćinu, Šapcu i drugim gradovima. Pored ovih, u Vojvodini je osnovano na desetine logora za Nemce folksdojčere i Mađare (Bački jarak, Gakovo, Tomaševac...). Jedan dokumenat iz arhive vojne službe daje presek logora za *unutrašnje neprijatelje* širom FNRJ: Sisak (3.000), Karlovac, Gospić, Sušak, Volosko, Dubrovnik, Split, Šibenik, Zadar, Ogulin, Požarevac (4.800), Kragujevac, Nikšić, Kotor, Cetinje, Titograd, Bijelo Polje, Novi Pazar, Kosovska Mitrovica, Urševac, Prizren, Peć, Priština, Novi Sad, Sombor, Subotica, Petrovgrad, Štip, Titov Veles, Skoplje, Idrizovo, Kumanovo, Bitolj, Struga, Kičevo...²⁵

Pokušaji i inicijative građana i lokalnih vlasti uoči oslobođenja 1944, potpisivanje peticija od strane građana kako bi se spasili pojedini ugledni građani, po pravilu nisu dali nikakav rezultat. Tako je prošla i inicijativa građana Vlasotinca da se obustavi bratoubilački rat, da se krivci izvedu pred sud nakon oslobođenja i da se obustave sve represalije uz nadzor savezničke misije. Većina potpisnika Apela izvedena je pred streljački vod, na čelu sa predsednikom opštine S. Stojanovićem Buđićem, kojem je javno suđeno.²⁶

Likvidacije. Uoči oslobođenja Beograda i drugih gradova i varoši po Srbiji na mnogim mestima otpočela su streljanja *narodnih neprijatelja*. Tako je već do 2. oktobra 1944. na jablaničkom području streljano 13 lica (52 bilo u zatvoru), a u Zemunu je odmah po oslobođenju bilo 57 streljanih (i dano naređenje da se još 187 lica likvidira), dok je u zatvoru bilo oko 90 osoba.²⁷ Likvidacije su vršene prema unapred pripremljenom i dobro osmišljenom planu. Direktive sa vrha su bile precizne. Tražena je najveća konspirativnost ali i beskompromisan obračun sa reakcijom i kolaborantima, kao i njihovim jatacima. Tako se u jednom od dokumenta kaže: „*Da bi ispunili zadatke postavljene od našeg naroda i naše Partije, moramo svojski prionuti na rad i postati majstori svoga posla. Jedan od najglavnijih zadataka uopšte, danas je uništenje domaće reakcije – izdajnika – njihovo istrebljenje*

24 K. Nikolić, B. Dimitrijević, *Ozna protiv narodnih neprijatelja u Srbiji – dva dokumenta*, rukopis.

25 VA, VBA, K-11, F-11, Zatvori za unutrašnje neprijatelje – stanje 23.11 1946.

26 A DK, Inicijativa građana Vlasotinca od 13. septembra NOVJ za uspostavljanje primirja, Svedočenje Dobrivoja Tomića iz Beograda.

27 K. Nikolić, B. Dimitrijević, *Ozna protiv narodnih neprijatelja u Srbij – dva dokumenta*, rukopis.

iz samog korena i davanje vlasti narodu. Da bi uspeali u ovome, moramo pre svega podići i učvrstiti organizaciju – OZNU. Organizaciju OZNE podići ćemo i učvrstiti samo ako u nju za poverenike uzimamo one koji su to svojim ponašanjem, odanošću i radom zaslužili. Treba imati na umu da poverenici ne smeju znati jedan za drugog, kao i da se isti na radu pokažu što konstruktivniji. [...]

Primetiо sam i dostavljeno mi je da se streljanje ne vrši kako treba, odnosno, da se ne vrši konspirativno. Da se ubuduće ne bi grešilo i da se ne bi stavljale primedbe, saopštavam vam da se streljanje ne sme izvršiti u vojsci, odnosno, u vašoj jedinici. Ukoliko se ukaže potreba da se mora izvršiti streljanje, dostavićete mi podatke sa kojima raspolazete, i tek pošto vam ja dam odobrenje, streljaćete. Samo streljanje mora biti izvedeno u najvećoj konspiraciji, tako da ni sam Štab brigade ne zna. Napominjem vam još jednom da se ovo odnosi na sve one koji se nalaze u vašoj jedinici. Imajte ovo na umu, jer ukoliko se ne budete držali ovoga, snosićete lično punu odgovornost... Ukoliko u toku čišćenja naiđete na slućajeve da pojedine porodice održavaju vezu sa četnicima u šumi, onoga na koga se sumnja da održava vezu – streljajte najkonspirativnije, a porodici zabraniti kretanje iz sela i obavestite je da je streljani upućen u logor.²⁸

Kao što se vidi iz priloženog, same egzekucije su uglavnom vršene konspirativno i po unapred dobro pripremljenom planu. Nakon obično kratkog boravka u istražnom zatvoru (najčešće svega nekoliko dana ili sedmica), gde su često podvrgavani mućenjima i surovim torturama, zatvorenici su po pravilu bez suđenja, vezani telefonskom žicom i obično samo u donjem vešu, odvođeni u grupama 15 do 30 i najčešće tokom noći, do jutра, streljani na lokacijama na obodima gradova, u krugu samih kasarni, na obalama reka i drugim mestima. Samo tokom jedne noći, 31. oktobra 1944, na gubilište Lapotince kod Leskovca izvedeno je 81 lice. Streljaćki vod je obično činilo 15–30 vojnika KNOJ-a, od kojih svi nisu imali metak u cevi i koji su ponegde bili maskirani. Prilikom streljanja često su i sami dobijali nervne napade i preživljavali krize. Ima primera da su lica odvođena na streljanje u druge gradove (npr. iz okoline Leskovca i Vlasotinca u Pirot) kako ne bi došlo do prepoznavanja, ili su streljanja vršena od strane lica koja nisu bila iz tog kraja.²⁹ Postoje, nažalost, i mnogi primeri streljanja maloletnih lica – ućenika Žive Kovanovića iz Kragujevca (16 godina), a svojevрstan kuriozitet je streljanje nekoliko dece albanske narodnosti rođene 1933. i 1935. godine.³⁰ Porodicama koje su posećivale svoje i donosile hranu i oгреv u zatvor sve do same egzekucije, nakon likvidacije

28 Opunomoćenik 47. Divizije, Ćuprija, 15. novembar 1944, VA, Beograd. Fond Vojno-bezbednosne agencije, građa Odeljenja zaštite naroda, K-11, F-1.

29 U Pirotu je streljano oko 300 lica uglavnom iz okoline Vlasotinca i Leskovca, a streljanje je usledilo nakon što je u nerazjašnjem okolnostima stradao šef OZNE za Pirot Pavle Bošković, AS, Arhiv BIA, Knjiga streljanih br. 53, Pirot.

30 AS, Arhiv BIA, f. 101, 46.

naređivano je da više ne dolaze, a samo ponegde su i javno čitani spiskovi streljanih (Banjica, Beograd) ili su deljene potvrde o streljanim licima (Obilićev venac, Beograd).³¹

Bilo je mnogo nepravilnosti u radu OZNE prilikom likvidacija, pa je početkom februara 1945. stigla naredba s vrha da se tu uvede više re- da i odgovornosti i da se osumnjičeni prepuštaju više sudskim organima. Krajem 1944. počeli su da stižu prvi signali od najviših zvaničnika OZNE da ovakvu praksu treba napustiti i preći na institucionalizovaniji oblik represije prema narodnim neprijateljima. Najpre A. Ranković, a zatim i Slobodan Penezić Krcun, 25. decembra 1944. pozivaju *da treba prestati sa praksom ubijanja protivnika bez suđenja*. Ispovesti žrtava u Srbiji su ipak podudarne u stavu da su besomučna streljanja prestala tek u drugoj polo- vini februara 1945, od kada se sve više išlo na sudske procese pred vojnim sudovima.³² I u literaturi se navodi akt OZNE za Srbiju od 9. februara 1945. koji je uputio S. Penezić svim operativcima u Srbiji. Na osnovu tog akta jasno se uočavaju dotadašnje anomalije, kao i novi prioriteti: „...1) *Niko ne sme biti uhapšen, a da za to nema dovoljno razloga a odluka se dono- si na osnovu prikupljenih podataka* 2) *Istraga se sprovodi u najkraćem roku, na sasvim korektan način* 3) *Posle istrage okrivljeni se predaju sudu na dalji postupak u kome mi nemamo više nikakvog udela i uticaja* 4) *Organi OZN-e ne smeju se mešati u rad jedinica Narodne odbrane* 5) *Ne treba dozvoliti da hapšenje vrši svaka komanda ili čak svaki pojedinac na svoju inicijativu i da stvara u svakom srezu zatvor* 6) *Težište rada baciti na prikupljanje i stvaranje mreže za kontrolu sumnjivih lica, kontrolu privrede, saobraćajnih sredstava i o tome nas redovno izveštavati. Obratiti pažnju na gonjenje četničkih trupa koje se do sada nisu pojavile. Budite obazrivi kada su u pitanju seljaci. Naša naređenja treba shvatiti ozbiljno i reagovati brzo na njih jer su u pitanju mo- bilni seljaci a ne zlikovci. Iste treba puštati odmah, sa koljačima i oficirima treba postupati prema ranije izdatom uputstvu.*“³³ Ovaj dokument govori o vrstama zloupotreba ovlašćenja i represiji kojoj su bili skloni OZNA, njeni čelnici i aktivisti posle oktobra 1944.³⁴

Likvidacije bez suda su vremenom postale i politički nesvrshod- ne, pa je Stevo Krajačić na sastanku načelnika i rukovodstva krajem jula 1945. ponovo upozorio: „*Drugovi, prestanite konačno s likvidacijom! Ne zato što ja žalim neprijatelja, ja ne žalim ni moga oca, nego zato što se u na- rodu kuje, ruje. Mi moramo nastojati da nađemo nov način sa kojim ćemo iste*

31 Svedočenje Milice Veselinović iz Beograda, Potvrda o streljanju Mihaila Veseli- novića ustupljena Državnoj Komisiji.

32 S. Banković, *U predvorju pakla*, Vršac 1991.

33 Navodi se akt Strogo pov. br. 345 od 9. februara 1945, M. Lopušina, *n. d.*, 58.

34 M. Lopušina, *Ubij bližnjeg svoga*, I, Beograd 1997, 58; navodi se dokument Str. pov. br 345 od 9. februara 1945.

neprijatelje odstraniti. Mi sada imamo vojne sudove i sud nacionalne časti.“ Prestanak likvidacija bez suda objašnjava se ne činjenicom da je to zločin ili razlozima humanosti, već uznemirenošću u narodu i usko partijskim interesima. Đilas je u svojim memoarima slično upozorenje stavio u usta samog Tita, koji je, navodno, u jesen 1945. na Politbirou KPJ uzviknuo: „*Prestanite već jednom s tim likvidacijama, smrtna kazna nema više efekta!*“³⁵ Ne ulazeći u istinitost ovih navoda, tek od druge polovine 1945. (u Srbiji i ranije, od februara 1945) likvidacije bez suda polako postaju retkost, a državno-partijska represija se institucionalizuje.

Stanje duha, razmere žrtava tokom 1944–1945, svirepe i brutalne metode mučenja, ubijanja žena i dece, mogu se samo delom objasniti Klajnovom studijom o psihopatološkim poremećajima ličnosti u ratnom i revolucionarnom stanju. U samim izveštajima OZNE piše: „...*Imade primera da se prelazi i u drugi krajnost. Najvećma su to borci iz Petrinjskog bataljona Prve brigade, sadistički zlostavljaju bandite koje odvođe na streljanje. To im je prešlo u strast tako da više nisu u pitanju sami banditi i možebitne politički neugodne posljedice, nego je u pitanju moralna egzistencija dotičnih boraca i rukovodioca.*“³⁶

Osim lokalnih opunomoćstava OZNE, često je na pojedinim teritorijama (Kosovo, Vojvodina – tamo gde je bila vojna uprava) masovne likvidacije vršila vojska (najviše takvih likvidacija je bilo na teritoriji Slovenije i delimično Bosne). Njih karakteriše masovnost, ali često i anarhija, ratna osveta, preterivanja u likvidacijama, prebijanja prilikom sprovođenja ratnih zarobljenika i slično. Često su tela likvidiranih izlagana radi zastrašivanja, a bilo je slučajeva kada su zarobljenici i uhapšeni prepuštani civilima na mučenje i prebijanje.³⁷ Prema strukturi streljanih na osnovu do sada obrađenog materijala, može se reći da je specifičnost Srbije, u odnosu na Sloveniju, znatno veći udeo civilnog stanovništva u stradanju. Drugo, likvidirana lica su uglavnom imala prebivalište u samim okruzima i okolnim mestima u kojima su likvidirana, pa je identifikacija likvidiranih lica stoga znatno olakšana. O streljanima je OZNA vodila dosta dobru evidenciju, dok vojska, koja je pretežno vršila egzekucije u Sloveniji, to izgleda nije činila (ili dokumentacija nije pronađena). Tajne grobnice na teritoriji Srbije su

35 *Isto*, Zapisnik s prvog savjetovanja načelnika i rukovoditelja OZN-e za Hrvatsku, o upućivanju Nemaca-folksdojčera koji se vraćaju u logore, o likvidacijama, o slabom radu sudova, o OZN-i kao pomoćnom organu komunističke partije, 234–236; Milovan Đilas, *Vlast*, London 1983, 162.

36 *Partizanski zločini i komunistička represija u Hrvatskoj, Dokumenti*, Slavonski Brod 2006; *Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masovnim likvidacijama*, jul 1945, 168–171; H. Klajn, *Ratna neuroza Jugoslovena*, Beograd 1995.

37 AS Arhiv BIA, Pregled uhapšenih, prošlih kroz zatvor i streljanih od oslobođenja do 20.06.1945 godine na terenu Vojvodine; *Izveštaj o ubijanju ratnih zarobljenika*, str. 1.

obimom manje i u njima je, prema sadašnjim saznanjima, najčešće pokopano manje od 100 lica. U klasnom smislu, među likvidiranim veću je udeo urbanog i varošskog stanovništva – „buržoazije“, kao i „kulaka“ na selu (kmetova, predsednika opština, delovođa itd.).

Prikrivanje lokacija i evidencija streljanih. U početku, dok sistem još nije sasvim uspostavljen, ponegde, kao u Zaječarskom okrugu, porodice streljanih su obilazile lokacije, odakle su silom rasterivane.³⁸ Potom je sahrana ostataka rodbini strogo zabranjena, kao i svaki pristup lokaciji i mestu egzekucije. Otkopavanje pobijenih u tajnim grobnicama bilo je ozbiljno krivično delo. Naredbom br. 1253 MUPA DFJ od 18. maja 1945. godine sve grobnice „narodnih neprijatelja i fašista“ su oglašene tajnim, bilo ih je potrebno prikriti i „ukloniti sve tragove“ o njihovom postojanju i ne dozvoliti pristup lokacijama.³⁹ Tek bi se poneki od rođaka po Srbiji odlučio na hrabar potez ilegalnog ekshumiranja, uglavnom uz prećutnu podršku nekoga iz lokalne OZNE (npr u Vlasotincu, Zaječaru itd.).

Nasuprot do sada uvreženom mišljenju u javnosti, o streljanima i odbeglima je ipak vođena detaljna dokumentacija, pa otuda i postoje precizni spiskovi, dosijei i čitave ukoričene knjige streljanih i „antinarnodnih elemenata“. Obično su streljane najpre evidentirali lokalni NOO-i, koji su evidenciju kasnije dostavljali organima službe bezbednosti. Pored imena u evidencijama najčešće je stajalo samo: DM (Pokret Draže Mihailovića), SDS, ZBOR, narodni neprijatelj, jatak, ili saradnik. Za žene je najčešće pisalo: špijunka, jatak, prostitutka... Nije redak slučaj da je među streljanima bilo i maloletnih lica. Bilo je slučajeva da je greškom streljano lice sa istim imenom i prezimenom, i onda bi u izveštaju pisalo: „nema veze, i on je bio neprijatelj današnjice“.⁴⁰

Kasnije tokom 1946, a naročito posle sukoba sa IB-om 1948, mesni organi OZNE su dobili zadatak da sve spiskove srede i dostave izveštaje višim instancama, najverovatnije u kontekstu mapiranja „unutrašnjih neprijatelja“ u vreme političke nestabilnosti i „razlaza“ sa SSSR-om.⁴¹

Lokacije grobnica obično su u parkovima i šumarcima u blizini grada, u krugu kasarni i zatvora, ili u obližnjim selima koja su služila kao sabirni

38 Svedočenje Dobrovoja Tomića iz Beograda, Svedočenje Petra Jelenkovića iz Zagrada.

39 Arhiv Državne komisije, Uputstvo MUP FNR Jugoslavije od 9. avgusta 1946.

40 AS, Arhivska građa BIA, f. 154, Spisak likvidiranih antinarnodnih elemenata, str. 9.

41 Opunomoćenik UDBe Milutin Popović za srez posavotamnaski se poziva na Uputstvo st. pov.1439/1948, kojim vrh OZNE traži da se dostave sredeni i popunjeni kartoni za lica koja su od 1941 do 1948 osuđena ili streljana. Luka Dragojlović, opunomoćenik sreza račanskog – za Bajnu Baštu poziva se na Uputstvo br.1851 od 9. 11. 1948, dok opunomoćstvo sreza ljubičkog takođe ima iste zahteve prema MNO Rošci itd. AS, Arhiv BIA, fasc 140, Zbirka dokumenata o aktivnostima četnika, 16 spiskova četnika DM koji su likvidirani po oslobođenju; IAČ NOO Rošci, K-1, reg. br. 1134\46.

logori (Krupac kod Niša, Lapotince i Slavnik kod Leskovca), na obalama reka (most na Savi kod Šapca, obala Gročice i Dunava kod Smedereva itd.). Na grobnicama su kasnije nicali igrališta, škole, stadioni i parkovi, stambene zgrade itd. Streljana lica su često plitko zakopavana u više redova i prikrišana kamenim pločama (npr. Potok Zmijanac kod Boljevca ili Guvnište kod Vlasotinca) kako bi se onemogućio pristup i raznošenje kostiju od strane životinja⁴². Naredbom o asanaciji terena takve tajne grobnice su i kasnije dobro prikrivane i maskirane, a može se pretpostaviti da je, kao što je to slučaj sa spiskovima streljanih, negde u arhivama postojao ili da postoji elaborat sa preciznom mapom lokacija tajnih grobnica.

Pritisak na porodice narodnih neprijatelja. Za poznatije i imućnije građane kasnije su, od 1945. do 1948, u svrhu legalizacije, konfiskacije i nacionalizacije imovine, često izrađivane presude ili rešenja o konfiskaciji, u kojima se tvrdilo da je likvidirani osuđen ili streljan kao *narodni neprijatelj*. Čest je slučaj da su o streljanim licima širene laži od strane službe državne bezbednosti kako bi se ublažio efekat masovnih streljanja i kod porodica planski podgrejavala lažna nada: „otišao u Rusiju“, „javio se iz Vorošilova“, „nalazi se u Borskom rudniku“, „javio se iz Trsta“ „u logoru je u Sibiru“ itd.⁴³ Porodice narodnih neprijatelja bile su dugo žigosane od novih vlasti i na repu za materijalna sledovanja i ostale društvene prinađležnosti. Imovina im je konfiskovana, deci otežano školovanje, osuđeni su na preživljavanje i snalaženje. Osumnjičeni za jatake odmetnika često su dopadali zatvora, a u mnogim slučajevima su taj greh platili i životom.⁴⁴ U Beogradu tokom 1948–1949. ima primera prinudnog raseljavanja porodica „narodnih neprijatelja“, koje je, doduše, ubrzo obustavljeno (npr. slučaj porodice streljanog profesora Ilije Pržića).

Neke uočene pravilnosti u disperziji žrtava. Prilikom analize ogromnog broja slučajeva ubijenih, uočena je velika razuđenost u broju stradalih čak i između pojedinih mesta u istom srezu, što je posledica različitih ratnih iskustava (sindrom osvete), klasnog, političkog i nacionalnog sastava stanovništva i drugog. Ovo je ponegde uslovljavalo znatno veći intenzitet represije. Tako je u urbanijim sredinama i mestima koja su slovila za monarhistička ili naklonjena starom režimu udeo stradalih po pravilu veći. U unutrašnjosti je među kažnjenima, za razliku od Beograda, gde

42 Vidi detaljniji opis u „Izveštaju sa terenskog istraživanja u Potoku Zmijanac – Boljevac“ u: S. Cvetković, *Godišnji izveštaj Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944*, Beograd 2010.

43 Svedočenje Dušanke Šterić iz Beograda, Svedočenje Dobrivoja Tomića iz Beograda, Svedočenje Višeslava Kostića iz Leskovca

44 Kao, na primer, u slučaju streljanja jataka iz sela Topli Do, podno Stare Planine, zatim u okolini Čačka i u mnogim drugim mestima. AS; Arhiv BIA, *Operacija hvatanja Dušana Petrovića Boroša*.

većinu čine članovi i saradnici Nedićeve administracije, udeo optuženih po osnovu saradnje s pokretom Draže Mihailovića daleko najveći. Ovakav odnos je logičan, pošto je Beograd bio administrativni centar Nedićeve Srbije, a provincija žarište ravnogorskog pokreta otpora, koji je imao pretežno ruralni karakter.

Iako najmasovniji u Beogradu (s obzirom na veličinu i značaj grada), teror nije bio ništa manji ni u provinciji (Jabalnički, Timočki, Moravički, Šumadijski, Valjevski i drugi okruzi). U Vojvodini je nivo represija znatno iznad proseka usled kolektivne odmazde nad pripadnicima nemačke i mađarske manjine zbog kolaboracije u ratu, ali je velik broj i likvidiranih Srba i Hrvata. Na Kosovu, gde je, kao i u Vojvodini, postojala vojna uprava, nivo represije je takođe znatan, ali treba uzeti u obzir i otpor Albanaca uspostavljanju državne vlasti i velik broj odmetnika (ustanak Šabana Poluže). Ovde su bili na delu i svojevrсни vidovi simetrije, zbog koje su natproporcionalno i nezasluženo streljani mnogi Srbi da bi se umanjila disproporcija represije usled osetljivog nacionalnog pitanja.

Pored toga, nivo represije u pojedinim sredinama bio je određen i ličnim osobinama kadrova u represivnom aparatu. Opunomoćenici i poverenici OZNE u nekim krajevima su prilazili zadatku sa mnogo više strasti, ličnih motiva i radi koristi, pa je po pravilu broj likvidiranih u njima veći od proseka. Uočene su još neke specifičnosti. Zanimljivo je, na primer, da ni pripadnici OZNE nisu bili imuni na uticaj religije i tradicije, doduše na svoj način: primećeno je, naime, da ponegde za pravoslavne hrišćanske praznike Srbi nisu streljani, već samo Albanci ili Muslimani.⁴⁵

IZVEŠTAJ DRŽAVNE KOMISIJE SA PRVE ZVANIČNE EKSHUMACIJE U POTOKU ZMIJANAC – BOLJEVAC

Četvrtak, 14. jun 2011, Boljevac

Istraživački tim Državne komisije u sastavu dr Srđan Cvetković, dr Dobrivoje Tomić i Zorica Marinković krenuo je iz Beograda oko 8 časova. Cilj putovanja je bio prisustvovanje prvoj ekshumaciji žrtava ubijenih posle 12. septembra 1944. godine, o čemu je Komisiju obavestio sudija Višeg suda u Zaječaru Ljubinko Stanojević.

Prema prijavi Državne komisije za tajne grobnice, koja je svojim terenskim istraživanjem 30. septembra 2010. godine potvrdila navode svedoka o postojanju tajne grobnice na lokaciji Potok Zmijanac, Viši sud u Zaječaru je konačno 14. jula 2011 pokrenuo postupak ekshumacije. Za

⁴⁵ Tako su, verovatno ne slučajno, za Svetog Nikolu 1944. i Svetog Savu 1945. na Lapotincu i Slavniku streljani samo Albanci i Muslimani. Tako je bilo i za Božić u okolini Kosovske Mitrovice, AS, Arhiv BIA, Knjiga streljanih br. 53 – Leskovac.

ekshumaciju, kao i za forenzičku ekspertizu, angažovan je Institut za forenziku iz Niša.

Najpre smo, po dolasku u Boljevac, oko 10 časova održali kraći radni sastanak sa predsednikom opštine Boljevac dr Nebojšom Marjanovićem radi koordinacije aktivnosti i tehničke pomoći Opštine kako pri samoj ekshumaciji (nabavka šatora, oruđa za rad i slično) tako i pri sahranjivanju posmrtnih ostataka. Postignut je dogovor da po okončanju ekshumacije sahranu svih stradalih u zajedničku grobnicu organizuje predsednik opštine i da se u te svrhe obezbedi jedna parcela na gradskom groblju.

Predsednik opštine nam je omogućio da za potrebe naše arhive snimimo i stari opštinski zatvor u centru Boljevca, iz kojeg su lica odvođena na streljanje, a koji je danas preuređen za potrebe opštinskog arhiva.

Zatim smo se zajednički uputili na lokaciju, gde smo došli oko 11 časova. Od zvaničnika bili su prisutni viši sudija iz Zaječara Ljubinko Stanojević, okružni tužilac S. Maletić, direktor Forenzičkog instituta iz Niša Radovan Karadžić. Lokacija je ograđena policijskom trakom i postavljeno je obezbeđenje. Sudija Stanojević je zabranio pristup kako potomcima i rođacima streljanih, tako i novinarima.

Najpre su uklonjene ogromne kamene ploče kojima je grobnica bila pokrivena, a zatim se pristupilo otkopavanju u dve faze. U prvoj, grubljoj fazi, došlo se do skeleta, da bi se u drugoj, uz pomoć preciznijih alatki lagano vadili pojedini delovi skeleta i kompletirali na za to predviđenom mestu – stolovima natkrivenim šatorskim krilima, gde su od svakog skeleta uzimani i DNK uzorci.

Najveći problem kod ekshumacije pravilo je jedno ogromno drvo izraslo posred tajne grobnice, koje je moralo biti izvađeno. Stoga su tokom prvog dana ekshumirana i kompletirana svega četiri skeleta. Do zaključivanja ovog izveštaja forenzičar Milić nam je nezvanično potvrdio da je kompletirano 29 skeleta i da je od svakog uzet DNK uzorak. Prema svedocima i našim saznanjima, u dve ili tri grobnice trebalo bi ukupno da bude oko 40 skeleta. Zbog obaveze sudije i odlaska na odmor forenzičara, odloženo je ispitivanja terena na livadi iznad potoka, gde, prema svedocima, treba da se nalaze još dve manje grobnice. Ideja je da preduzeće „Monting“ taj teren skenira tokom avgusta, a da se zatim pristupi ekshumaciji.

Istraživački tim Komisije se sa predsednikom opštine Nebojšom Marjanovićem i sudijom Ljubinkom Stanojevićem dogovorio oko daljih aktivnosti na istraživanju drugih tajnih grobnica i sahrane posmrtnih ostataka.

*Sekretar Komisije
dr Srđan Cvetković*

Srdjan Cvetkovic

VICTIMS OF COMMUNIST REVOLUCIONARY TERROR
IN SERBIA AFTER 12th SEPTEMBER 1944

Investigation for State Commission for mass graves

Summary

Thanks to the angagement of a bigger number of cooperators and volunteers from the whole Serbia as well as the financial help of Ministry of Justice of Republic of Serbia, in the first year of work the Commission collected the data about more than 20.000 killed and disappeared people. Apart from that, the Comission was given the access to the base of around 27.000 killed, registered by the Research Board of Assembly of Vojvodina, which, in the following period, should be icnorporated into a unique data base, available to the citizens through the Commission`s website. The data about the victims were mostly taken from the Archives of Serbia, i.e. BIA documents, Archives of Yugoslavia, local archives of Zaječar, Smederevska Palanka, Smederevo, Čačak, and, for the territory of Vojvodina, mostly from the Archives of Vojvodina. According to the reports of citizens and witnesses, by the end of November 190 locations were recorded. Of that number, during this year the locations in Smederevo, Timok, Pirot, Jablanica district and partly Šumadija and Belgrade district have been investigated and recorded more closely. On the whole, 23 locations have been recorded and more closely investigated and several dozen witnesses have been questioned. The biggest problem for faster and more effecient work are organizational and technical resources as well as the financial support for travels, which significantly decelerates further investigations (especially field work) and recording the locations and witnesses out of Belgrade.

Acording to the so far examined material, we can conclude that in all Serbian cities and towns there was, more or less, a similar scenario of repression and liquidations. It was just the intensity of repression that depended on local circumstances as well as the characteristics of the people from repressive apparatus. Here, we are bringing out some short observations and noticed regularities in liquidation methods and hiding secret graves, according to the so far investigation. This process was mostly led by OZNA (Secret service – Odeljenje za zaštitu naroda). After a citizen`s report, organs of OZNA would arrest the suspects, and the officers would hear them and make a folder (dossier) of them. The executions were mostly carried out according to previously well prepared plan. After a usually short stay in investigation prison (most often a few days or weeks) where they were often subjected to brutal tortures, the prisoners were, as a rule without trials, tied with a telephone wire and usually only in underwear, taken away in groups of 15 to 30. Mostly during the night and until morning they were executed on the locations on the periphery of cities, within barracks, on the river banks and other places. In the beginning, before the system was completely established, in some places like Zaječar district, the families of the executed visited the locations from which they were driven away by force. Burial of the remains was strictly forbidden

to the families as well as any access to the location and the execution place. Excavating the killed in the secret graves was a serious offence. By Decree no. 1253 of Ministry of Interior Affairs of Democratic Federative Yugoslavia from 18th May 1945, all the graves of `state enemies and fascists` were proclaimed secret, they had to be covered and all the evidences of their existence removed without allowing access to the locations. Later, during 1946, and specially after the conflict with Cominform in 1948, local organs of OZNA were given the task to arrange all the lists and hand in the reports to higher instances. Grave locations were mostly in the nearby parks and forests around the cities, within the barracks and prisons, but also in nearby villages which served as collective camps (Krupac near Niš, Lapotince and Slavnik near Leskovac), on river banks (bridge on the Sava River near Šabac, bank of the Gročica River and Danube near Smederevo etc.) In the following years playgrounds, schools, stadiums, parks and blocks of buildings grew on the graves. For the purpose of legalization of confiscation and nationalization of property, later on, in the period between 1945 and 1948, adjudgments for wealthier and more prominent citizens were fabricated.

Key words: political repression, „wild cleansings“, Serbia, Communism, State Commission for Hidden Gravesites

Budimir B. Tošić – *Farm*, 1985.

Mitja Ferenc
istoričar, Ljubljana

(ZLE)HUDA JAMA. ZLOČIN U RUDARSKOM OKNU BARBARA ROV U HUDOJ JAMI KOD LAŠKOG

Rezime: Na kraju Drugog svetskog rata Slovenija je bila poprište masovnih ratnih zločina, pre svega nad zarobljenim i izručenim vojnicima i civilima od strane saveznika koji su pripadali različitim formacijama iz Hrvatske, Srbije i Crne Gore, ali i znatnom broju oko 14.000 vojnika i civila iz same Slovenije. Komisija za otkrivanje tajnih grobnica je višegodišnjim radom na teritoriji Slovenije evidentirala blizu 600 masovnih grobnica žrtava ratne osvete i revolucionarnog terora. Sondirano je 116 lokacija, a od toga 56 su potvrđene masovne grobnice, dok je otkopano preko 20, a najveća je rudnik Huda Jama, tj. Barbarin rov (slov. Barbara rov). Ovdje su bez suđenja u proleće 1945. masovno ubijeni vojnici i civili, među kojima je bilo Hrvata, Srba, ali pripadnika i drugih naroda iz bivših jugoslavenskih republika. O masovnoj grobnici se prvi put javno raspravljalo tokom 1990. nakon pada komunizma u SFR Jugoslaviji. Te godine je podignuta spomen kapela na mestu Barbarin rov, iako je tačan položaj svih grobova u to vreme bio nepoznat. Barbara rov je, kako se procenjuje, za sada najveća masovna grobnica u Sloveniji sa procenjenih preko 10.000 žrtava. Samo u jednom „šahtu“ do sada otkopanom, na osnovu prva 2 metra (izneto je 240 žrtava), procenjuje se da ima 4.000 žrtava (šaht je dubok 48 metara).

Ključne reči: ratni zločini, trajne grobnice u Sloveniji, žrtve Drugog svetskog rata, zločin u Hudoj Jami kod laškog, suočavanje s prošlošću

O nekim događajima po završetku Drugog svetskog rata znamo veoma malo i još uvek tražimo odgovore na mnoga otvorena pitanja. To je bilo vreme završnih borbi za oslobođenje zemlje i proterivanje okupatora, ali i vreme krvave osvete pobednika nad poraženima. To je bilo vreme kada je u likvidacijama, najčešće bez sudova i presuda, život izgubilo na hiljade ljudi. Vansudske likvidacije događale su se i drugde po Evropi, ali – ako u obzir uzmemo broj stanovnika – nigde u tako velikom broju kao na teritoriji Slovenije, gde se maja 1945. slio veliki broj vojnika i civila iz svih krajeva tadašnje Jugoslavije. Sloveniju su zato snažno obeležila ne samo zbivanja u toku Drugog svetskog rata, već i krvavi obračun koji je usledio u prvim mesecima po njegovom završetku. Prema dosad poznatim

podacima od maja 1945. do januara 1946. na slovenačkoj teritoriji ubijeno je 13.960 Slovenaca, od toga 12.587 domobrana, 160 slovenačkih četnika i 1127 civila.¹ To je 15 % svih stanovnika Slovenije koji su poginuli u ratu i neposredno posle rata. Ubijeno je i nekoliko desetina hiljada pripadnika drugih jugoslovenskih naroda koje je kraj rata zatekao na tlu Slovenije.²

Obračun ratnih pobednika i novih vlasti s poraženima – a zatim i s klasnim i političkim, stvarnim i izmišljenim protivnicima – bio je posebno surov, jer su likvidacije vršene bez sudskih postupaka, a žrtve potom izbrisane iz javnog sećanja. Masovne grobnice, pojedinačni grobovi i žrtve u njima „nisu postojali“. Grobnice su po nalogu vlasti srušene sa zemljom, zasute, uništene.³ Za takve grobnice postojao je izraz „prikrivene“.⁴

Posle demokratskih promena u Sloveniji 1990. godine počelo je njihovo „otkrivanje“, ali se nije pristupilo sistematskom istraživanju i uređivanju. Pri otkrivanju sve većeg broja novih grobnica često se moglo čuti da su žrtve sigurno bile krive čim su pobijene. Da u prikrivenim grobnicama leže samo izdajnici, saradnici okupatora koji su smrt i zaslužili. Takva pojednostavljivanja neprihvatljiva su iz više razloga, pre svega zato što se o krivici i grehu ne može suditi mimo sudskih postupaka. Kriv je onaj kome je suđeno i kome je krivica dokazana. Velikoj većini žrtava u prikrivenim grobnicama nikad nije bilo suđeno. Velika većina žrtava ubijena je posle formalnog završetka rata u Sloveniji, dakle posle 15. maja 1945, kada je oružje već moralo da utihne i kada su na snagu morale da stupe ženevske konvencije u kojima se veoma određeno govori o postupanju s ratnim zarobljenicima. Ali slast pobede i velika želja za osvetom potpuno su obuzele nove vladare. Svojim ratnim protivnicima, pa i onima koji to nikada nisu bili ali im je kod njih smetala neka druga sitnica, oduzeli su živote u roku od nekoliko nedelja. Nestali su kao tolike desetine hiljada za kojima se izgubio svaki trag tih majskih i junskih dana 1945. godine. Iza žrtava

1 *Novija istorija Slovenije. Od programa Ujedinjena Slovenija do međunarodnog priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, knjiga 1, str. 790–795.

2 Najviše dela objavljeno je u hrvatskoj historiografiji, a naročito u memoarskoj literaturi. Videti npr.: Martina Grahek Ravančić: *Blajburg i golgota 1945. Istoriografija, publicistika i memoarska literatura*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, i tu navedena literatura.

Kako skoro da i ne postoji nikakav primarni arhiv o ubistvima i grobnicama i broju žrtava u njima, kao i zbog veoma retkih iskopavanja posmrtnih ostataka iz grobnica, ocenjivanje ili čak određivanje njihovog broja može suviše brzo da postane predmet manipulacije koja može da poprimi nepredvidive razmere.

3 Videti dokumente u knjizi: Mitja Ferenc: *Prikriveno i od očiju skriveno. Prikrivene grobnice 60 godina od završetka Drugog svetskog rata*, Celje 2004 (u daljem tekstu: Ferenc, *Prikriveno i od očiju skriveno*), str. 25; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, Slavonski Brod 2005, dokument br. 63, Uputstvo ministra Vicka Krstulovića od 6. jula 1945.

4 Ferenc, *Prikriveno i od očiju skriveno*, str. 6.

tako nisu ostale ni sudske odluke, ni dokumenti iz kojih bi bilo evidentno kakvi su bili njihovi poslednji dani, nisu ostali ni grobovi. Ljudi su prosto nestali. Nestali su kao fizička lica i kao pojedinci s imenom i prezimenom. Ostali su samo u uspomeni rodbine, ali i za nju nije bilo preporučljivo da se previše raspituje o nestalima.

Što se tiče istraživanja pozadine poratnog pogroma, u Sloveniji je sredinom 90-ih godina prošlog veka veliki posao obavila istražna komisija Državnog zbora Republike Slovenije, koja je prikupila izjave mnogih učesnika.⁵ Tek je odluka opštinskih vlasti u Slovenskoj Bistrici da same istraže protivavionsko sklonište, u kome je navodno januara 1946. pobijeno više stotina lica, pokrenula sistematičniji rad na prikrivenim grobnicama. Nalaženje 431 žrtve u dva skloništa izazvalo je tako veliki odjek u javnosti da je reagovala i slovenačka vlada.⁶ Vlada se u izjavi obavezala da će državni organi učiniti sve da se grobnice pronađu, obeleže i, tamo gde treba, posmrtni ostaci i prenesu.⁷ Vlada je novoj Komisiji Vlade RS za uređivanje pitanja prikrivenih grobnica (u daljem tekstu: Vladina komisija) kao jedan od sedam zadataka odredila i „*evidentiranje podataka o broju i lokaciji grobnica predstavnika poražene strane u 2. svetskom ratu – uspostavljena evidencija mogla bi kasnije da posluži za normiranje grobnica*“.⁸ Generalna policijska uprava je već 1995. godine ponovno aktivirala osnovanu grupu pod radnim nazivom *Pomirenje*, čiji je cilj bio pronalaženje odgovornih za posleratno ubijanje, odnosno počinilaca ratnih zločina i genocida, dva krivična dela koja ne zastarevaju. U Vladinoj komisiji ponovno je mogla

5 Državni zbor Republike Slovenije je 5.7.1993. naredio istragu sa ciljem da se utvrde i rasvetle činjenice u vezi sa posleratnim masovnim pokoljima i pojedinačnim likvidacijama, kao i pravno sumnjivi procesi iz naše nedavne istorije. Njen predsednik bio je dr Jože Pučnik, poslanik Socijaldemokratske stranke Slovenije, pa je zato ta komisija, čiji je zvanični naziv bio *Istražna komisija Državnog zbora Republike Slovenije za ispitivanje posleratnih masovnih ubistava, pravno sumnjivih procesa i drugih nepravilnosti te vrste*, po njenom predsedniku jednostavno nazvana Pučnikova komisija. Osnovana je 17.9.1993, a s radom je počela 24.9.1993. Do 30.9.1996. održala je 55 sednica.

Pučnikova komisija nije uspela da dovrši sve što je sebi stavila u zadatak, a 24.9.1996. usvojila je međuzveštaj. Grupa poslanika koja se nije složila sa međuzveštajem dala je izdvojeno mišljenje. U izdvojenom mišljenju odgovornost za ubistva pripisana je jugoslovenskom partijskom i državnom rukovodstvu koje su tada sačinjavali najviši funkcioneri KPJ. Izdvojeno mišljenje govori i o ideološkom obračunavanju sa zarobljenicima, po kome je većina nemačkih ratnih zarobljenika puštena, dok su protivnici u građanskom ratu (domobrani) uglavnom usmrćeni.

6 Mitja Ferenc: Presudna odlučnost Bistričana: o istraživanjima prikrivenih grobnica u Gornjoj Bistrici. *Zbornik opštine Slovenska Bistrica*, Slovenska Bistrica, 2009, str. 333–347.

7 Izjava Vlade RS o integralnom planu uređenja grobnica masovnih posleratnih pokolja i o donošenju Zakona o ratnim grobnicama, 22.11.2001.

8 Odluka o osnivanju Komisije Vlade Republike Slovenije za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica, 33. sednica Vlade RS, 21.6.2001.

da počne s radom grupa za evidentiranje prikrivenih grobnica. Do maja 2009. dr Mitja Ferenc je u saradnji s Matejom Baudaž i poznavaočima pojedinih grobnica, kriminalistima, rodbinom žrtava i drugima popisao 600 lokacija skrivenih grobnica.⁹ Istraživanje nije obuhvatilo samo grobnice posleratnih pokolja, već sve prikrivene grobnice, pa i one iz vremena rata, kao i grobnice poginulih u završnim borbama o kojima niko nije vodio računa ili za koje se nije znalo.¹⁰

Lokacije na kojima leže posmrtni ostaci podeljene su u četiri grupe. Najveću grupu prikrivenih grobnica predstavljaju *jame* koje je za likvidaciju i prikriavanje zločina tek trebalo iskopati. Jame se nalaze svuda po Sloveniji, čak i na neprimerenim mestima i najbrojnije su od sve četiri grupe grobnica. Drugu grupu čine *protivtenkovski* i drugi već ranije iskopani *rovovi*. Delimično je istražen protivtenkovski rov u Teznu, gde je likvidirano oko 15.000 lica, najviše pripadnika vojnih struktura NDH i crnogorskih četnika.¹¹ Treću grupu prikrivenih grobnica predstavljaju *kraške provalije*. Speleolozi su u skoro sto provalija zabeležili posmrtne ostatke ljudi. Provalije su u pogledu dostupnosti posmrtnih ostataka u različitom stanju. Neke su potpuno otkrivene i svako ko se spusti u njih može da nagazi na ljudske kosti. Druge su, pak, minirane da bi se prikriji tragovi. Nažalost, ima i takvih u kojima je nagomilavano smeće koje je prekrilo posmrtne ostatke. Najtajanstveniju grupu prikrivenih grobnica predstavljaju *rudarska okna i skloništa*. Najpoznatije i najzloglasnije je okno u Barbara rovu kod Laškog. Kao ni za druge skrivene grobnice, tako ni za grobnice u rudarskim oknima nema pismenih izvora na osnovu kojih bi se mogao odrediti identitet žrtava (broj, pol, status, nacionalnost). Okolnosti u kojima su se našle kada su bile dovedene do stratišta u rudnicima davale su im vrlo male (ili skoro nikakve) mogućnosti za bekstvo. Zato su podaci o okolnostima pokolja u rudnicima retki i nepouzdana i teško proverljivi. Zapravo, ne postoje svedočenja odnosno iskazi lica kojima je uspelo da se spasu iz rudarskog okna. Izuzetak su procepi u rudnicima Starog Hrastnika i sklonište u Gornjoj Bistrici, odakle su neki uspeli da se spasu i koji su svoju sudbinu zapisali ili ispričali drugima.¹²

9 Dr Mitja Ferenc: Evidentiranje prikrivenih grobnica u RS, stanje 31.5.2009. Računarsku zbirku podataka, pored autora, čuvaju i Ministarstvo za kulturu i Ministarstvo za rad, porodicu i socijalna pitanja.

10 Mitja Ferenc: Istraživanje prikrivenih grobnica u Sloveniji, *Istorija 20. veka*, 1/2010, str. 9–22.

11 Mitja Ferenc: Verborgene Grabstätte Maribor. Der Wald Tezenski Gozd / Prikrivena grobnica Maribor, Tezenska šuma, *Signal, Jahresschrift des Pavel-Hauses, Winter/zima 2008/2009 / godišnji zbornik Pavlove kuće*, Laafeld, Pavelhaus / Potrna, Pavlova kuća, 2008, 223–251.

12 Franc Ižanec: *Otvoreni grobovi*, IV, Buenos Aires 1971, dokument 79, str. 229–234; Dragoljub Mićović: *Zapisci starog ruđanina*, Beograd, 1997, str. 181–188; Tine Velikonja, Stari Hrastnik, *Zaveza* 46, str. 40–66.

Na putu traganja

Četrnaest dana od poslednjih borbi u okolini Celja i Laškog, krajem maja i prvih dana juna 1945, u napuštenom rudarskom oknu u Hudoj Jami dogodio se masovni pokolj.

Od 600 popisanih lokacija prikrivenih grobnica, Barbara rov u Hudoj Jami evidentiran je među prvima, još 2000. godine. Dobio je redni broj 4.¹³ Pismenih izvora o pokolju nije bilo. Samo su ljudi govorili da znaju da postoje dva okna i da je u njima čak dve hiljade žrtava – Slovenaca i Hrvata, vojnika i civila. To je tada, po mišljenju istraživača, bila preterana procena broja žrtava, ali prilaz oknima, da bi se moglo započeti sa detaljnijim istraživanjima, nije bio moguć. Naime, trista metara od ulaza u rov nalazila se prva zidana pregrada.

Retki su zapisi koji pre demokratskih promena u Sloveniji 1990. godine pominju događanja u Barbara rovu. Sve što smo znali, bili su zapisi novinara koji su prenosili svedočenja meštana. Opširniji zapis razgovora s meštanima Hude Jame i okoline napisao je publicista Roman Leljak 1990. godine. Iz izjava navedenih u knjizi vidi se da nijedan od sagovornika nije bio očevidac zločina i da u vreme zločina nije živeo u Hudoj Jami.¹⁴

Izgleda da najstariji poznati i objavljeni zapis potiče iz dokumentacije hrvatskog sveštenika Krunoslava Draganovića koji je posle rata u izbegličkim logorima prikupljao svedočenja. Između ostalog, zapisao je i svedočenje Jožeta Frecea u mestu Le Fraskete di Altari u Italiji od 11.9. 1952. Frece navodi da je veća grupa ljudi ubijena u rudniku Laško. Tamo su ih odvozili kamionom tokom cele nedelje, i to noću. Žrtve su navodno bile u oknu rudnika dubokom 100 m. Okno je do vrha bilo napunjeno muškarcima, ženama i decom. Navodi 3.000 žrtava. Grupe od 20 do 30 lica bacane su u okno a za njima i ručne bombe koje bi dokrajčile žrtve. Kad bi okno bilo napunjeno do vrha, bilo je ograđeno s gornje i donje strane (misli se verovatno na pregrade, prim. M.F.). Navodi da je bio očevidac tog zbivanja, jer je kasnije u rudniku bio zaposlen.¹⁵

Godine 1984, kada se sociolog Spomenka Hribar javno zauzela za sahranjivanje domobrana u Kočevskom rogu i kada su političke vlasti na to oštro reagovala, istorijska komisija CK SKS dobila je zadatak da pribavi informacije o posleratnim likvidacijama na teritoriji Slovenije. Na razgovor je pozvan i Milan Venišnik, oficir OZNE i UDBE od 1944. do 1952. godine. U razgovoru od 7.11.1984. rekao je da se logor Teharje postepeno praznio i da su domobrane odvozili u neki napušteni rov rudnika uglja u Laškom

13 Dr Mitja Ferenc, Mateja Bavdaž: *Evidentiranje prikrivenih grobnica u RS.*

14 Roman Leljak: *Teharske žive rane*, Ljubljana, 1990.

15 Džon Ivan Prcela i Dražen Živić: *Hrvatski holokaust – dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*, Zagreb 2001, str. 389.

i tamo ih likvidirali. Kako su Venišnika u isto vreme isledivali i službenici UDBE nekoordinisano sa istorijskom komisijom, Venišnik je pod velikim psihičkim pritiskom izvršio samoubistvo. Zbog toga, kao i zbog mogućih posledica za druga lica s kojima je istorijska komisija nameravala da razgovara, isledivanja su završena prema uputstvu političkih vlasti.¹⁶

Prva istraživanja zvaničnih organa o Barbara rovu u Hudoj Jami povezana su sa krivičnom prijavom koju je novembra 1989. podneo studentski časopis *Tribuna*. Iz nje proizlazi da su nepoznati učinioci počinili krivično delo ratnog zločina protiv neutvrđenog broja ratnih zarobljenika koji su u junu, julu i avgustu 1945. odvedeni iz logora Teharje i nezakonito pobijeni u Hudoj Jami (Barbara rov). Istraga je čitavu deceniju više ili manje mirovala. Oktobra 1991. Okružno državno tužilaštvo je krivičnu prijavu časopisa *Tribuna* poslalo na proveru Policijskoj upravi Celje (u daljem tekstu: PU Celje).¹⁷ Tek tada je počeo da se formira stav državnih organa o načinu razmatranja prijave ili krivičnih prijava za posleratne pokolje.¹⁸ Devedesetih godina prošlog veka policija je, doduše, razmatrala događaje u vezi s logorom Teharje,¹⁹ ali se rudnikom Laško u toj istrazi nije bavila. Zato je državni tužilac tek posle deset godina tražio od policije podatke o nalazima u vezi s prijavom studentskog časopisa.²⁰ U to vreme bilo je već i krivičnopravno jasno da posleratni pokolji spadaju u krivična dela koja ne zastarevaju i koja su zato predmet gonjenja policije i tužilaštva. Posle prijema tog drugog zahteva tužioca, policija je u svoje evidencije unela tzv. „detekciju krivičnog dela“²¹ i time i formalno novembra 2001. započela istragu u vezi sa grobnicom u Hudoj Jami.²²

U izveštaju Pučnikove komisije među najmasovnijim grobnicama domobrana pominje se i rudnik Laško. Za rasvetljavanje događaja u Barbara rovu bilo je značajno svedočenje vozača kamiona Jakoba Ugovška, koji je u maju i junu 1945. bio mobilisan u jedinicu KNOJ-a, i koji je učestvovao u prevozu zatvorenika, civila, muškaraca i žena, iz celjskog Starog piskra i Teharja do stratišta u kraterima koje su ostavile bombe u

16 Ljuba Dornik Šubelj: *Uloga OZNE za Sloveniju u preuzimanju vlasti 1944–1946*, doktorska disertacija, Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet Univerziteta u Mariboru, 2008.

17 Dopis ODT Celje KTN.1/90 Bi/š od 21.10.1991.

18 Videti Pavel Jamnik: *Svest o zločinu, Totalitarizmi – pitanja i izazovi*, Zbornik priloga sa međunarodnog naučnog savetovanja od 9. novembra 2009. u Ljubljani. Studijski centar za nacionalno pomirenje.

19 Ibidem.

20 Dopis ODT br. Ktr 2563/01 0/o od 30.10.2001.

21 Dokument P0106805 od 28.11.2001.

22 Više o policijskoj istrazi zločina u Hudoj Jami videti u: Mitja Ferenc, Mehmedalija Alić, Pavel Jamnik: *Huda Jama. Skriveno iza jedanaest pregrada*, Družina, Ljubljana, 2011 (u daljem tekstu: Ferenc, Alić, Jamnik: *Huda Jama*), str. 39–43 i 184–222.

Laškom, pri prevozu zatvorenika iz više štajerskih mesta u Celje i odatle na stratišta u protivtenkovskom rovu kod Brežica, kao i iz Maribora na stratišta na Pohorju.²³ Ugovšek je na sednici komisije od 9.5.1994. izjavio da je učestvovao i u prevozu domobrana iz logora Teharje u rudnik Laško. Likvidacije u napuštenom rovu rudnika trajale su približno nedelju dana u junu 1945. Kada je okno bilo napunjeno žrtvama, preostali su iz Laškog odvezeni u pravcu Zagorja, gde su pobijeni. Govorio je o četiri ili pet kamiona koji su obavljali dve do tri vožnje dnevno. Transporti su trajali od tri do sedam dana. Na kamionu je bilo oko 30 lica – domobrana.²⁴ Deo njegovog svedočenja u kome govori o grobnici u Laškom, tog dana objavila je i TV Slovenija.²⁵

Desetak metara ispred ulaza u rov Barbara Društvo za uređivanje zataških grobova izgradilo je i blagoslovilo kapelu 7.9.1997. godine, a posle samo nekoliko dana nepoznati počinioi oskrnavili su je napisom „Smrt domaćim izdajnicima“. Godinama posle toga niko se nije osećao odgovornim da napis izbriše.

Vladina komisija donosi odluku

Posle prvih zemljanih ispitivanja (sondiranja) evidentiranih jama, protivtenkovskih rovova i kraških provalija u 2006. i 2007. godini, sazrelo je i vreme za istraživanje rudarskog okna.

Komisija Vlade RS za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica januara 2008. godine odlučila je da istraži rudarsko okno u Hudoj Jami. Možda se neko zapitao kako to da je Vladina komisija tu lokaciju odabrala tek 2008. godine. Za to postoje bar dva razloga. Prvi je tehničke prirode. Naime, u prvoj fazi Vladina komisija se latila manjih grobnica, tehnički manje složenih, jer se još nije tačno znalo kako započeti s radom. Tek je trebalo utvrditi metodologiju sondiranja i prenošenja posmrtnih ostataka, pa bi bilo neodgovorno da se već na početku late najsloženijih poslova. Drugi razlog je povezan s dostupnošću informacija. Barbara rov se od samog početka istraživanja posleratnih pokolja smatrao jednom od najvećih tajni. Ulaz u rov bio je poznat, pristup moguć do prve pregrade, ali to je bilo sve. Ništa

23 Međuzveštaj Istražne komisije o istraživanju posleratnih masovnih pokolja, pravno sumnjivih procesa i drugih sličnih nepravilnosti, Poročevalec Državnog zbora Republike Slovenije, Godina XXII, br. 42, 17.10.1996, (u daljem tekstu: Izveštaj), str. 3–75; *Izveštaj o pokoljima. Međuzveštaj o istraživanju posleratnih masovnih pokolja Istražne komisije Državnog zbora Republike Slovenije o istraživanju posleratnih masovnih pokolja, pravno sumnjivih procesa i drugih nepravilnosti*, Institut dr Jožeta Pučnika, Ljubljana 2010.

24 Izveštaj, str. 36.

25 RTV Slovenija, TV dokumentacija (u daljem tekstu: TVDOK), VKAD 1405/1, TV dnevnik 1.

se nije znalo o izvršenom pokolju, a i lokacija se bitno razlikovala od većine poprišta na kojima su se istovremeno vršili pokolji. Žrtve su bile zazidane duboko pod zemljom i do 90-ih godina prošlog veka Državna bezbednost zabranjivala je pristup betonskim pregradama. Sve to je višestruko povećavalo tajanstvenost i, naravno, interesovanje.

Da je Barbara rov bio poprište masovnog pokolja „znalo“ je doduše celo Laško. Ali nije bilo nikog ko bi mogao da kaže: taj i taj je to učinio, znao, naredio, rekao da ćutimo. Svi su znali za pokolj, ali niko nije znao za konkretno lice. Takvo stanje mogli bismo nazvati „zavera ćutanja“. Počinioci krivičnog dela nazvali bi ga „dobro obavljen posao“. Naravno, pod navodnicima, jer je posao bio dobro obavljen samo u pogledu čuvanja tajne, sve ostalo je bilo samo užas, trauma i zločin.²⁶

Suočavanje sa zločinom

Pošto su sprovedeni najneophodniji birokratski postupci, 24. jula 2008. rudarski spasioци probili su jednu od tri pregrade koje su sprečavale pristup drugom delu okna, rovovima i žrtvama u njima. Naišli su na rov do vrha napunjen jalovinom. Rad je bio prekinut, ali su već posle nekoliko nedelja radnici ručnim iskopavanjima i kolicima nastavili da iznose materijal u sporedna rovove. Dnevno su napredovali po dva i po metra. Izneli su 400 kubnih metara jalovine. Usput su nabasali na čak jedanaest različitih pregrada. Najdeblja, od armiranog betona, bila je široka čak 1,2 m.

Trećeg marta 2009, posle skoro osam meseci uklanjanja prepreka, istražitelji su u rovu naleteli na ogromnu belu masu kojoj nije bilo kraja. Stajali su pred masom još neraspadnutih tela. Nisu naišli na prazne i osušene kosti kakve obično ostaju od čoveka posle 65 godina. Naišli su na tela na kojima su bili vidljivi kosa, nokti, koža, uši. Bila su slepljena jedna za drugo. Zbog odsustva vazduha tela se, naime, nisu raspala.

Upoznavanje javnosti s otkrićem u Hudoj Jami bilo je šok i za slovenačku javnost. Videvši snimke ljudi su zanemeli, užas od pogleda na belu masu tela zahvatio je sve koji su te večeri još sedeli pred televizorom. U medijima su mnogo više od vesti da je nađena masovna grobnica, odjeknule potresne fotografije snimljene u onih nekoliko minuta suočenja s belom masom. One su više od reči govorile da se radilo o varvarskoj okrutnosti, strahovitoj patnji žrtava, o masovnom pokolju i o naredenom muku koji ga je obavijao. Pretpostavljamo da je bar te večeri i Sloveniju prekrila bela koprena koja je skrivala šok, saosećanje, neshvatanje, mnoga pitanja ali i veliku radoznalost šta je sledeće. Zbunjeni su bili i istražitelji, jer su i sami, kao i javnost, te večeri imali više pitanja nego odgovora.²⁷

26 Ferenc, Jamnik, Alić: *Huda Jama*, str. 49.

27 TV Slovenija, *Dnevnik*, 3.4.2009; TV Slovenija, *Odmevi /Odjeci/*, 3.3.2009.

Pretvaranje i traženje krivaca izvan Slovenije

Međutim, muk zbog šoka i saosećanja sa žrtvama samo je kratko trajao. Ubrzo je počela politizacija. Oni koji su u Hudoj Jami prvi došli da se poklone pitali su se gde su ostali, ko još nije došao i ko bi morao da dođe.²⁸ Predsednik države je, kada su ga novinari prvi put pitali za Hudu Jamu, nediplomatski izjavio da danas o toj temi neće da govori jer je prioritet neka druga tema.²⁹ U danima posle „Hude Jame“ najneprimereniji je ispao poziv Socijaldemokratske stranke koja je predlagala promenu naziva svih ulica i trgova koji nose Titovo ime i sklanjanje Titovih spomenika u muzeje. Gradski savet Ljubljane se na inicijativu odazvao tako što je u Ljubljani, koja je nekad imala Titovu ulicu kojoj je 90-ih godina prošlog veka promenjeno ime, opet odredio neku drugu ulicu koja je dobila ime po Titu. Ministru za školstvo se čak činilo da su istražitelji otkrili grobnice u Hudoj Jami kako bi mogli da utiču na rezultate evropskih izbora koji je trebalo da se održe tek kroz četiri meseca.³⁰

Predsednik saveza boraca dr Janez Stanovnik govorio je o počinio-cima koji su dolazili iz drugih republika i o sličnim postupcima Angloamerikanaca s nemačkim ratnim zarobljenicima, ali nije negirao odgovornost vrhovnog komandanta vojske i generalnog sekretara KPJ i predsednika vlade DFJ Josipa Broza Tita.³¹ A pokolj u Hudoj Jami je čak pripisao 4. crnogorskoj diviziji.³²

Ako zanemarimo da je 4. divizija u sastavu Jugoslovenske armije bila „krajiška“ a ne crnogorska, moralno je sporno da se s takvom lakoćom krivica za pokolj u Hudoj Jami natovari crnogorskim partizanskim jedinicama, dakle jugoslovenskim jedinicama „neslovenaca“, i time namerno ili nenamerno podstakne neprijateljstvo među pripadnicima naroda nekadašnje zajedničke države. Da li je svrha takvih objašnjenja da su žrtve i počinio-ci „neslovenaci“ i da nas se zato pokolj, počinio-ci i žrtve Hude Jame ne tiču? Prebacivanje krivice na jedinice jugoslovenskih armija i njihovog komandanta Tita treba objasniti. Nesumnjivo je da su jedinice iz sve četiri jugoslovenske armije na tlu Slovenije vršile pokolje. Ali u 2011. godini već

28 „Začudeni smo što se sam slovenački politički vrh još nije poklonio uspomeni i patnji žrtava u rovu sv. Barbara“ rekla je evropski poslanik i predsednica Nove Slovenije Ljudmila Novak, kada je u društvu s evropskim poslanikom Lojzetom Peterleom i potpredsednikom stranke Andrejem Kokaljom došla da se pokloni uspomeni na žrtve; <http://www.delo.si/clanek/77155>.

29 TV Slovenija, Dnevnik, 8.3.2009.

30 Intervju s dr Igorom Lukšičem, *Demokracija /Demokratija/*, 2.4.2009, str. 43.

31 Janez Stanovnik, POP TV, *24 sata uveče*, 11.3.2009; TV Slovenija, *Dnevnik*, 6.3.2009.

32 Janez Stanovnik: „...u Laškom je bila četvrta crnogorska divizija koju su ustaše desetkovale na Sutjesci i možete samo da zamislite kakva je to strašna osveta bila.“; TV Slovenija, *Polemika*, 9.3.2009.

imamo toliko podataka da možemo da tvrdimo da je „svako ubijao svoje“. Na osnovu svedočenja spasenih sa stratišta, za slovenačke žrtve osnovano možemo da pretpostavimo da su počinioći došli iz redova sunarodnika. Konačno, pokolji su se dešavali do kraja 1945. godine, pa i u 1946. godini, kada su se jedinice Jugoslovenske armije već odavno reorganizovale i vratile na ona područja Jugoslavije gde je njihovo prisustvo bilo nužno.

Prihvatiti tezu da je vrhovni komandant nametao volju slovenačkom rukovodstvu i da su jugoslovenske partizanske jedinice – po završetku rata – vršile masovne likvidacije na slovenačkoj teritoriji, a da se slovenačka vlast nije tome oduprla, značilo bi da ta vlast nije bila ni najmanje suverena, već u potpunosti podređena saveznoj u Beogradu. Izgovor da slovenačko rukovodstvo o tome nije ništa znalo ne može skoro nikoga više da ubedi, s obzirom na činjenice koje su nam danas poznate, to jest da je na tlu Slovenije po završetku rata umoreno više od deset hiljada ratnih i političkih protivnika koje je trebalo okupiti, izdvojiti za likvidaciju, smestiti, dovesti na stratišta, čuvati, likvidirati, zakopati, sakriti njihove grobnice, sanirati loše zasute grobnice i pobrinuti se da se o njima ne govori. Ko poznaje organizaciju i delovanje rukovodstva tadašnjih državnih organa, naročito partijskog rukovodstva, zna da su se takve odluke donosile jedinstveno. Sprovođenje pokolja je i u tadašnjim uslovima bio veliki logistički zalogaj koji nije mogao biti samo posledica osvete pojedinaca ili pojedinih vojnih jedinica, u šta su pojedinci pokušali da ubede javnost pošto su potvrđeni zločini u Hudoj Jami.

Pojavile su se čak tvrdnje da su u rudniku „sahranjene“ samo žrtve poginule u borbama. Tako je nekadašnji Titov sekretar dr Marko Vrhunec pokušao da negira zločin uz obrazloženje: „*Huda Jama je bila izabrana zato da bi se tamo sahranili. Može biti da je u Hudoj Jami bila i poneka žena od onih koje su umrle u logorima, recimo u Teharju ili u Kidričevu. A pošto je tih slučajeva bilo toliko i pošto tamo nije bilo groblja – u Celju, jednostavno su ih sahranili u Hudoj Jami*“.³³

U tim politizacijama o žrtvama skoro da se i nije više govorilo. Bojazan da će žrtve zločina još jednom biti zloupotrebene za neumesne nastupe nekih predstavnika političke „elite“ i za njihov međusobni obračun, ostvarila se u toj meri da se više nije postavljalo pitanje kuda sa žrtvama i kako ih iskopati. I dok su polemike trajale, radovi u Hudoj Jami su nastavljeni. Posao je preuzeo istražni sudija. Radnici Instituta za sudsku medicinu izbrojali su u rovu 427 muških posmrtnih ostataka.³⁴ Kriminalisti su pronašli nekoliko lica – Slovenaca, koji su učestvovali u pokolju u rovu. Ljudi su

33 TV Slovenija, Polemika, 3.5.2010; <http://tvsllo.si/#ava2.68229218>.

34 Preliminarno ekspertsko mišljenje Instituta za sudsku medicinu br. E 96/2009 od 18.5.2009; Ferenc, Alić, Jamnik: Huda Jama, str. 135.

počeli da daju nove informacije. Bivalo je sve jasnije da su zločin u Hudoj Jami izvršili i pripadnici slovenačkih vojnih jedinica.

Žrtve i u oknu

Pošto je 427 žrtava izneto iz rova, ubrzo je bio omogućen i pristup prvom oknu. Istražitelji su znali da će i tamo naići na žrtve, jer su još na zidovima rova zapazili ostatke kose koja je posle sleganja leševa ostala prilepljena za zidove. Pošto su uklonili nasuti materijal, pred njima se pojavila nova strahota. Opet neraspadnuta masa! Stanje u kome su bile žrtve bilo je slično i u oknima. Na telima je još uvek sve bilo vidljivo i prepoznatljivo.

Sud je naložio da se samo do dubine od pet metara utvrdi koliko žrtava ima u njima. Tako su rudari sa dubine između 8 i 13,5 m izneli posmrtno ostatke 369 lica.³⁵ Okno je međutim duboko 45 metara. Ako grubo matematički izračunamo, onda je samo u prvom oknu smrt našlo više od 2.500 ljudi. Ovog puta nije se radilo samo o muškarcima. Među kosturima su nađene i duge pletenice. Stručnjaci su potvrdili da je među pregledanim materijalima iz rova bilo deset posto žena.

Na osnovu do sada poznatih podataka, pokolj u Hudoj Jami možemo da lociramo u poslednje dane maja i prve dane juna 1945. To jest u vreme kada je prošlo više od 14 dana od borbi u okolini Celja i Laškog. Sumnjamo da je Barbara rov četiri nedelje korišćen za pokolj. Zbog konspiracije likvidacija je morala biti izvedena brzo, silovito i u jednom zamahu. Zato pretpostavljamo da je u Barbara rovu reč o ratnim zarobljenicima i civilima koji su bili uhvaćeni i odvedeni u logore a zatim u Hudu Jamu.

Na osnovu retkih nađenih predmeta vrlo je verovatno da su žrtve pripadnici slovenačkih domobrana, pripadnici vojnih formacija NDH, pa i civilna lica. Bilo je i dosta sanitetskog materijala za previjanje, ambalaže za lekove i ortopedskih pomagala, što znači da su među žrtvama bili i ranjenici.³⁶

Traženje odgovornih za zločin

Ostalo je otvoreno pitanje ko je izvršio pokolj. Odluku o „čišćenju“ protivnika nesumnjivo je donelo najuže jugoslovensko državno rukovodstvo, a naredba je sigurno došla od vrhovnog komandanta Jugoslovenske armije, predsednika vlade Demokratske Federativne Jugoslavije, poverenika

35 Preliminarno ekspertsko mišljenje Instituta za sudsku medicinu br. E 96/2009 od 1.7.2009; Ferenc, Alić, Jamnik: Huda Jama, str. 157.

36 Mišljenje o nađenim predmetima u objektu Huda Jama–Barbarin rov, Muzej novije istorije, autori A. Zorko i A. Senica; Andrej Zorko: Pristup predmetima iz Hude Jame/Approach to the Artifacts from Huda Jama, *Muzejske novice/Museum news*, br. 2, 2009, str. 13–15.

za odbranu i generalnog sekretara centralnog komiteta KPJ Josipa Broza Tita, ali nije poznato kada i u kom obliku.

U arhivima, posebno u Vojnom arhivu u Beogradu, ima dosta dokumenata koji pominju zarobljavanje i sukobe na tom području, ali ništa o ubijanju zarobljenika. U dokumentima se pominje jedino zarobljavanje i preusmeravanje u privremene logore, odnosno sabirne centre, i vraćanje zarobljenika prema Hrvatskoj. U saradnji sa istoričarom Srđanom Cvetkovićem iz srpske komisije za grobnice za jesen 2010. došli smo do informacija o materijalu vojne OZNE. Januara 2011. u Vojnom arhivu Srbije omogućen nam je uvid samo u neke dokumente vojne OZNE u kojima se pominje Slovenija. Zanimljiv je izveštaj 1. jugoslovenske armije o događajima u 1945. godini. U delu, gde se govori o radu OZNE, navodi se da aprila 1945, zbog brzog napredovanja posle proboja Sremskog fronta i zbog velikog broja uhvaćenih ratnih zarobljenika, oficiri u divizijama nisu mogli da izvrše zadatke koje su dobili za čišćenje terena. Zato je armijski odsek OZNE formirao centar pri komandi pozadine 1. armije. Taj centar je imao zadatak da saslušava zarobljenike i odvaja one koji su za logore od onih koje treba likvidirati. Centar je imao 7 oficira i 2 daktilografa. Kriterijumi su bili sledeći:

„/.../Početkom aprila počela je velika ofanziva naše Armije. Peta divizija koja je operisala južno od Save, u borbama za Bjeljinu i Brčko zarobila je 2.500 neprijateljskih vojnika, od koga broja je streljano 600 ustaša i SS-ovaca i 15 četnika. Zbog brzog napredovanja naših jedinica na Sremskom frontu i zbog velikog broja raznih zarobljenika, oficirima u divizijama nije bilo moguće ostvariti zadatke koje su dobili u vezi čišćenja terena, te je odsjek OZNE za Armiju formirao jedan centar pri Komandi pozadine Armije pod rukovodstvom jednog oficira iz Odsjeka Armije. Ovaj centar je imao zadatak da ispituje zarobljenike i da izdvaja posebno one koji su za logor, posebno one koji su za likvidaciju. Centar je brojao 7 oficira i dvojicu daktilografa. Mjerilo se uzimalo sledeće: Sve ustaše i SS-ovce likvidirati, naročito oficire. Također likvidirati i domobranske oficire, osim onih koji su prema podacima partijske organizacije ili OZNE saradivali sa NO pokretom. Do zauzimanja Zagreba, OZNA 1. Armije likvidirala je 7.000 narodnih neprijatelja, od koga broja najveći dio ustaša, oko 2.000 SS-ovaca i Čerkeza, manji broj četnika i oko 70 izrazitih neprijatelja civila. Pred sam pad Zagreba Odsjek OZNE se povezao sa OZNOM za Hrvatsku radi čišćenja neprijatelja koji je bježao pred našim jedinicama. Svaka divizija je uputila polovinu svojih oficira OZNE koji su stavljeni na raspolaganje OZNI za Zagreb. Sa ostalim brojem oficira, opunomoćstva OZNE divizija se rukovodila po istom poslu. Na prostoru Celja zarobljene su veće snage neprijatelja i tamo je od oficira 11. i 5. divizije stvoreno jedno tjelo pod rukovodstvom šefa odsjeka Armije. Radno tijelo bilo je podijeljeno na drugove koji su ispitivali ustaše od 1944. i 1945. godine i domobrane od 1943, 1944, 1945. godine,

dok je drugi dio oficira radio u samom logoru na odvajanju ustaša od 1941, 1942. i 1943. godine, domobrana od 1941. i 1942. godine i na likvidaciji istih. Na sektoru Zagreba i Celja OZNA I. Armije likvidirala je oko 10.000 ustaša, SS-ovaca i četnika.“³⁷

Način likvidacije ratnih zarobljenika vidi se i iz uputstva koje su iz 3. odseka OZNE 1. armije JA poslali svim opunomoćenicima OZNE u divizijama. Datiran je s 6.5.1945, kada su se jedinice JA pripremale za oslobođenje Zagreba. Može se zaključiti da je postupak sa zarobljenicima bio jednak ili sličan i narednih dana kada su jedinice JA zarobljavale vojnike NDH i pripadnike drugih neprijateljskih vojski u Sloveniji.

„/.../Zagreb, glavni grad Hrvatske, nalazi se pred neposrednim napadom naših jedinica. U Zagrebu se nalazi veliki broj izbeglica iz bivše NDH koji su radi svog reakcionalnog rada i zločina protiv NOP bežali ispred naše vojske i mislili da nađu sklonište u Zagrebu. U cilju što uspješnijeg izvršenja čišćenja gore pomenutih elemenata rešili smo da svaka divizija uputi u svoj odsjek polovinu aparata OZN-e iz divizije i brigada od kojih bi mi stvorili jedan centralizovani aparat i uključili ga u Odeljenje zaštite naroda za grad Zagreb. Drugu polovinu aparata opunomoćeni oficiri divizija prikupiće ih kod sebe i stvoriti jedan centar, koji će sve zarobljenike i druga lica koje brigade budu hvatale i upućivale diviziji, uzimati u postupak i prečišćavati. Ovo ne znači, da brigade treba sve zarobljenike da upućuju vama, nego one čiste što mogu na licu mesta, a ono što ostane, što se prikupi posle toga, koje brigade usled svojih vojničkih zadataka neće imati vremena da čiste, neka šalju vama.

Ljudstvo koje budete upućivali van odseka treba da bude kod nas u momentu kada naše jedinice budu dobile zapovest za direktan napad na Zagreb a ostalo ljudstvo prikupit će opunomoćeni oficir prema svome naređenju to jest prema konkretnoj situaciji svoje divizije. Stav prema zarobljenim oficirima i zarobljenicima važi prema ranijim uputstvima. Oficire čistite sve redom, osim ako za nekoga dobijete od OZN-e ili partije da ga ne treba likvidirati. Uopšte u čišćenju treba biti energičan i nemilosrdan. Sa nama održavajte stalnu vezu i nastojte da budemo u svakodnevnom kontaktu radi koordinacije našeg rada sa radom odeljenja za grad Zagreb. / Prijem akta pismeno potvrdite /SFSN/ Šef odseka major Dugalić Momčilo /“³⁸

S obzirom na to da su na slovenačkoj teritoriji krajem rata delovale četiri jugoslovenske armije, koje su verovatno imale jednaka organizaciona uputstva za likvidaciju ratnih zarobljenika, zastrašujući je podatak 1. armije o broju od 10.000 likvidiranih lica između Zagreba i Celja. Međutim, do sada još nismo uspeli da nađemo dokumenta u kojima je navedena

37 Vojni arhiv Srbije, Fond Varnostno bezbednosne agencije (VBA), k. 12, sv. 1; Izveštaj iz godišnjeg izveštaja za 1945. godinu.

38 Vojni arhiv Srbije, Fond VBA, k. 5, sv. 3, list 79, br. 1175, 6. 5. 1945.

jedinica ili lica koja su izvršila pokolj na određenom stratištu. Izuzetak su pokolji u Tezenskom protivavionskom rovu u Mariboru, gde je delo zavedeno u operativne dnevnikе sva tri bataljona 6. istočnobosanske brigade.

U završnim operacijama OZNA je u vojnim jedinicama još prilikom samog zarobljavanja imala dosta precizna uputstva za likvidaciju protivnika. Za one koje su posle čišćenja upućivani u zarobljeničke logore propisali su „humani“ postupak. Tako je šef 3. odseka 1. JA major Momčilo Dugalić ovlašćenom oficiru OZNE 5. divizije (ona je delovala i u okolini Celja, prim. M.F.) naredio:

„/.../Sve zarobljene oficire i vojnike neprijateljskih vojnih formacija posle prečišćavanja po direktivama koje ste usmeno ili pismeno dobili od nas, slati ćete, odnosno sprovedićete komandi pozadine Prve armije. Prilikom čišćenja zarobljenika, fašističke elemente nemilosrdno smicati i pri tome težiti da po mogućstvu nijedan ne promakne. Prema ostalim zarobljenicima koji se šalju u zarobljenički logor treba imati pravilan vojnički odnos i postupak.“³⁹

Iz gore navedenih dokumenata vidi se da su postojala precizna uputstva za likvidaciju vojnih protivnika i da su u te svrhe organizovane posebne jedinice. Zato ne možemo da prihvatimo tezu, koja se nametala prilikom razotkrivanja zločina u Hudoj Jami i još pre toga, prilikom potvrđivanja grobnica u protivtenkovskom rovu u Teznom, da su pokolji posledica osвете za zločine ustaša iz borbi na Sutjesci i Neretvi 1943. godine, čemu se borci koji su doživeli smrt svojih saboraca nisu mogli odupreti. U vojsci, kakva je bila Jugoslovenska armija, vojnička disciplina i hijerarhija komandovanja bile su jasno i strogo određene. Likvidacija tako velikog broja ratnih zarobljenika morala je da se zasniva na pismenom ili usmenom uputstvu. Kao što se može razabrati iz tih dokumenata, organizacija čišćenja bila je u rukama OZNE i zasnivala se na dobijenim naredbama koje su dolazile iz armije preko divizijskih do brigadnih opunomoćenika OZNE.

Kako su pokolje vršile pojedinačne strukture JA pod komandom oficira OZNE, odgovornost za počinjene ratne zločine i ne možemo natovariti svim jedinicama ili čak svim učesnicima u JA koji su se borili na slovenačkoj teritoriji. Na osnovu dokumenata možemo zaključiti da su čišćenja zarobljenika vršena još prilikom njihovog zarobljavanja, a kasnije u centrima OZNE, i da je odluka o likvidaciji zavisila od statusa koji je imao vojnik (oficir, podoficir ili običan vojnik) i od vremena u kom se pridružio suprotnoj vojsci, a ne od počinjenih zločina pojedinca.

U vezi sa ispitivanjem odgovornosti za zločin u Hudoj Jami, kriminalisti slovenačke policije do decembra 2010. obavili su 139 informativnih razgovora. Na osnovu informacija, prikupljenih na taj način, bila je

39 Vojni arhiv Srbije, Fond VBA, br. 5, sv. 3, list 81, br. 326, 30.4.1945.

moгуća barem delimična rekonstrukcija dela događanja u vreme pokolja u rovu Barbara.

Nema sumnje da su među žrtvama u rudniku i ljudi koje su u neутvrđenom broju doveli iz logora Teharje kod Celja i iz zatvora Stari piskr u Celju. Koliko žrtava čine Slovenci a koliko druge nacionalnosti nije poznato. Takođe, nemamo ni podatke o tome da su pokolje u Barbara rovu vršile jedinice 1. ili 2. JA koje su se u to vreme zadržavale na tom području. Bez sumnje, u rudniku su pobijeni kako Slovenci tako i pripadnici drugih nacionalnosti. Prema predmetima nađenim pored žrtava, velika je verovatnoća da su žrtve pre svega bili Hrvati.

Pored pretpostavke da je u rudniku pobijen deo neslovenačkih izbeglica, za istragu su pre svega bili važni podaci koji su se odnosili na učešće slovenačkih jedinica, jer je dotadašnja istraga grobnice u Hudoj Jami već ukazala i na ubijanje zatvorenika iz Teharja. Za ispitivanje odgovornosti za izvršene pokolje bilo je zato od samog početka veoma važno utvrditi koje su slovenačke jedinice u tome učestvovalе i ko je bio njihov komandant, kao i kakve su bile komandne relacije između jedinica i OZNE. Već je kod drugih grobnica po Sloveniji bilo jasno da je pokolje komandno pokrivala OZNA. Kako dokumenata OZNE iz tog vremena skoro i da nema, a posebno ne o pokoljima, trebalo je rekonstruisati imena opunomoćenika OZNE u određenim jedinicama na osnovu podataka koje su mogli da daju još živi pripadnici KNOJ-a.⁴⁰ Nekoliko pripadnika KNOJ-a, čak iz rukovodstva pojedinih jedinica, već tada je znalo da se pokolji događaju, ali im pojedinosti nisu bile poznate, jer je sve to komandno pokrivala OZNA.

Razumljivo je što su pokolji izvršeni konspirativno, tajno i što su dokumenti o tome, ako su postojali, bili prečišćeni. Ipak, među pregledanim arhivskim materijalom može da se nađe i dokument jedinice čiji su pripadnici učestvovali u pokolju u Hudoj Jami. U izveštaju I. slovenačke divizije narodne odbrane od 15.7.1945. u vezi sa bezbednosnom situacijom u 3. brigadi stoji: „/.../U ovoj brigadi ima i više slučajeva nekonspirativnosti, naročito kod likvidacija koje je vršila 3. brigada. Desio se slučaj da su pojedini oficiri govorili ostalim svojim drugovima o likvidacijama, kako su vršene u njihovom prisustvu. Razgovarali smo sa štabom divizije da svi takvi slučajevi odn. ljudi budu pozvani na odgovornost i kažnjeni. Sada se vodi kampanja po partijskoj liniji o budnosti i konspiraciji.“⁴¹ Ovaj i slični citirani dokumenti jasan su pokazatelj kako su se stvari odvijale: konspirativno i sa što

40 Bitan problem u traženju odgovornih bila je i starost. Upravo su punomoćnici OZNE po običaju bili nešto stariji i iskusniji i, pre svega, pouzdaniji članovi partije u poređenju sa borcima u ostalim jedinicama. To znači da je posle toliko godina još retko ko živ.

41 Arhiv Republike Slovenije, kutija AS 1931, A-23-2, list A 383906 (5).

pouzdanijim izvršiocima ubijanja. To što se problem rešavao u štabu divizije, predstavlja važan podatak. To, naime, znači da je vršenje pokolja bilo poznato rukovodstvu štaba, jer je štab divizije od OZNE dobijao zadatak da te ljude „pozove na odgovornost i kazni“. To je važno naglasiti zbog toga što nije otkriveno ko je za pokolje iz rukovodstva brigada i divizije znao, kao i zbog pokušaja da se prikaže da su neki pokolji izvršeni bez znanja rukovodstva brigade ili divizije.

Posle otkrivanja zločina u Hudoj Jami kriminalisti su našli nekoliko lica – Slovenaca, koji su učestvovali u pokolju ili bili svedoci pokolja u rudniku. Pripadali su 3. brigadi slovenačke divizije KNOJ-a. Posvedočili su da su zarobljenike u noćnim satima kamionima dovozili iz logora Teharje kod Celja. Kamioni bi se zaustavljali stotinak metara ispred rudnika, žrtve su odvođene u rov i pred stratištem bi im naređivali da se svuku do gole kože. Morali su da kleknu ispred okna, likvidatori su im nišani u potiljak i posle pucnja bacali u okno. Njihovu odeću i lične dokumente su pokupili i odneli natrag u logor gde su ih uništavali. Kada je rov bio pun, likvidatori su poslednje grupe zarobljenika pobili u samom rovu.⁴² Jedan od svedoka kaže da je vojnik terao po 5 ili 6 zarobljenika u rov. Tamo su već ležali mrtvi, naslagani kao drva jedan preko drugog i jedan pored drugog, pa su trojica koja su još čekala na smrt trbuhom morala da legnu na njih. Jedan vojnik ih je poubijao.⁴³

U tom kontekstu zanimljiv je i sudski postupak koji se, barem delimično, već odnosio na Hudu Jamu. Ali taj sudski postupak može biti samo dokaz kako je pravo zloupotrebjeno za postizanje ciljeva nove – komunističke vlasti. Divizijski ratni sud u Celju je 22. maja 1947. izrekao kazne za pet lica. Elza Premšak je osuđena na smrtnu kaznu streljanjem i na trajni gubitak političkih i građanskih prava. Kroz 3 dana, 25. maja 1947. u 4 sata ujutru, streljana je u 32 godini i trudna, i to zato što je na osnovu podataka koje je izmamila od saoptuženih lažno prikazivala rad organa za zaštitu naroda, navodeći kako oni biju zarobljenike i vrše masovne likvidacije. Pri tom je proglašena krivom za špijunažu, jer je to potkrepila i lažnim navođenjem primera, kao što su likvidacije kod Brežica, Košnice, u Hudoj Jami, gde je po njenim navodima likvidirano 1.000 belogardista.⁴⁴

*Prevela sa slovenačkog:
Nada Trajković*

42 Generalna policijska uprava, Službena zabeleška s licem J. O. od 8.5.2009.

43 Generalna policijska uprava, Službena zabeleška s licem A. P. od 11.5.2009.

44 Ferenc, Alić, Jamnik: *Huda Jama*, str. 222. Dokument je dostavio Janez Črnej.

Mitja Ferenc

CRIME IN A BARBARA DITCH
OF THE MINE HUDA JAMA AT LASKO

Summary

At the end of the Second World War numerous war crimes occurred at the territory of Slovenia, chiefly over the captured and extradited soldiers and civilians belonging to different formations from Croatia, Serbia and Montenegro, as well as over 14,000 Slovenian soldiers and civilians. During several years of its activity, Commissions for detection of hidden gravesites documented over 600 mass graves of victims of wartime revenge and revolutionary terror. Over 116 locations were analyzed with 56 locations confirmed and over 20 exhumed, largest of which was a mine Huda jama, known also as Barabara ditch. This is the location on which civilians and soldiers, mostly Croats and Serbs but also from other Yugoslav republics, were killed en masse without a trial in Spring 1945. This mass grave location was firstly discussed during the collapse of communism in 1990, in which year a chapel was erected nearby. Barbara ditch seems to be the largest mass grave in Slovenia, estimated to be a grave for over 10,000 victims. Only from the surface of the single ditch 240 victims were exhumed, which were buried at 2m depth. As the ditch is 48m deep, the estimate is that it contains 4000 victims.

Key words: war crimes, mass graves in Slovenia, victims of the Second World War, crime in Huda Jama, facing the past

Vladimir Geiger

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

PARTIZANSKA I KOMUNISTIČKA REPRESIJA I ZLOČINI U LICI 1945.

Rezime: U Lici su nakon ulaska u pojedina mjesta partizani (Jugoslavenska armija) počinili i masovne zločine nad stanovništvom. Masovne i pojedinačne likvidacije provode pripadnici partizanskih postrojbi i ustanova, prije svega pripadnici OZN-e i KNOJ-a. Nakon završetka ratnih djelovanja na području Hrvatske osnovani su u svim većim mjestima zarobljenički logori. U neposrednom poraću 1945., u Lici su zarobljenički logori u Gospiću i Otočcu. Masovnih likvidacija zarobljenih pripadnika Oružanih snaga NDH i pripadnika Wehrmachta na „križnom putu“ bilo je i u Lici, posebno na području Gospića i Otočca. Komunistički obračun sa stvarnim i pretpostavljenim protivnicima bez razlike, institucionalan ili izvaninstitucionalan, tijekom Drugoga svjetskog rata ili u poraću, bio je masovan i nemilosrdan. Osim „ratnih zločinaca“ ubijaju se ili uhićuju i osuđuju i politički protivnici na temelju paušalnih optužbi. I u Lici, posebice tijekom 1945., protivnici ili pretpostavljeni protivnici nove vlasti uklanjani su po kratkom postupku ili su suđeni na sudskim procesima. Poimenične, pak, podatke o ljudskim gubicima Hrvata, ali i drugih, tijekom i posebice potkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću donose brojni žrtvoslovi i slična izdanja i prilozi, koji popisuju ili spominju stradale i žrtve iz Like.

Gljučne reči: Partizani/Jugoslavenska armija, Komunistička partija Jugoslavije/Hrvatske, OZN-a, KNOJ, vojni sudovi, sudovi za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj, Lika, 1945., represija, zločini

Tijekom Drugog svjetskog rata Komunistička partija Jugoslavije/Hrvatske i Narodno oslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/Hrvatske tvrdili su kako im je strano svako nasilje i nezakonitost. U poslijeratnoj Jugoslaviji/Hrvatskoj komunističke vlasti i Jugoslavenska armija iskazuju iste stavove. No, događaji, dokumenti i svjedočanstva/iskazi suvremenika potvrđuju da je u neposrednom poraću provedba bila potpuno drukčija, štoviše suprotna.

Komunistički obračun sa stvarnim i pretpostavljenim protivnicima bez razlike, institucionalan ili izvaninstitucionalan, tijekom rata ili u poraću, bio je masovan i nemilosrdan. Protivnici ili pretpostavljeni protivnici

nove vlasti uklanjani su po kratkom postupku ili su suđeni na sudskim procesima. Osim „ratnih zločinaca“ ubijaju se ili uhićuju i osuđuju i politički protivnici, stvarni ili pretpostavljeni, na temelju paušalnih optužbi.

*

Nakon završetka ratnih djelovanja i na području Hrvatske osnovani su u svim većim mjestima zarobljenički logori. Prema podacima Glavnog štaba Jugoslavenske armije za Hrvatsku upućenih Generalštabu JA o broju zarobljenika na područjima vojnih korpusnih oblasti u Hrvatskoj od 15. svibnja 1945., na području XI. vojne korpusne oblasti, zarobljenički su logori u Gospiću, Otočcu i Senju, u kojima se nalazi 1.195 zarobljenika.¹ Broj zarobljenika u pojedinim je logorima u Hrvatskoj ubrzo postao znatan, uglavnom sprovođenjem zarobljenika iz Slovenije. No, većina zarobljenih u završnim ratnim djelovanjima u Hrvatskoj i Sloveniji, upućena je tijekom svibnja 1945. preko Slavonije i Srijema u zarobljeničke logore u Vojvodini i Srbiji. Ratni zarobljenici Hrvati, pripadnici Oružanih snaga NDH, uglavnom su prebačeni u logore izvan Hrvatske, u Vojvodinu. Prema izvješću Dimitrija Georgijevića, opunomoćenika Odjeljenja za zaštitu naroda za Jugoslaviju, od 12. srpnja 1945., upućenom Aleksandru Rankoviću, načelniku OZN-e Ministarstva narodne obrane DF Jugoslavije, u logorima u Hrvatskoj nalaze se pretežno njemački ratni zarobljenici. Na području Like, u zarobljeničkom logoru Otočac bilo je tada 2.299 ratnih zarobljenika Nijemaca.²

Predsjednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i vrhovni zapovjednik Jugoslavenske armije, maršal Josip Broz Tito tek je 30. lipnja 1945. izdao naređenje da se kod svake armije ustanovi Odsjek za ratne zarobljenike. Prije toga postupanje sa zarobljenicima bilo je, očito, samovoljno i neujednačeno. Odjel za ratne zarobljenike Ministarstva narodne obrane DF Jugoslavije bio je od tada nadležan za ratne zarobljenike i logore u Jugoslaviji.³ Znatan broj ratnih zarobljenika Hrvata, u prvom

- 1 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom V, knjiga 39, *Borbe u Hrvatskoj 1945. godine*, Beograd 1979., str. 528.; Zdravko Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, Slavonski Brod 2005., Zagreb 2009., str. 112.; Vladimir Geiger et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, Slavonski Brod – Zagreb 2008., str. 377.
- 2 Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 199. i 203.; Vladimir Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, Slavonski Brod 2006., str. 276. i 280.; V. Geiger et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 518. i 522.
- 3 Antun Miletić (prir.), „Prilog proučavanju istorije Jugoslovenske narodne armije kroz izabrana dokumenta maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita u svojstvu

redu domobrana, pušten je iz logora na temelju Ukaza Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije o općoj amnestiji i pomilovanju donesenog 3. kolovoza 1945. U međuvremenu, od završetka ratnih djelovanja u svibnju 1945. u zarobljeničkim kolonama na „križnom putu“ i zarobljeničkim logorima, te na prisilnom radu, ubijene su ili umrle tisuće vojnika.⁴

Masovnih likvidacija zarobljenih pripadnika Oružanih snaga NDH i pripadnika Wehrmachta na „križnom putu“ bilo je i u Lici, posebno na području Gospića i Otočca.⁵

Unatoč u literaturi često navođenim zapovijedima predsjednika NKOJ-a i vrhovnog zapovjednika NOV i PO Jugoslavije J. Broza Tita/Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije, posebice onim od 6. prosinca 1944. da se „sa svim zarobljenicima ima (se) postupati po međunarodnom pravu“ i od 14. svibnja 1945. da se poduzmu „najenergičnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane jedinica, pojedinih organa i pojedinaca“, brojni događaji potvrđuju da je ubijanje ratnih zarobljenika potkraj i neposredno nakon Drugog svjetskog rata bilo sasvim uobičajeno i uglavnom nekažnjavano.⁶

ministra narodne odbrane i vrhovnog komandanta Oružanih snaga FNRJ u periodu 1945–1956. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXXVIII, br. 1 (1987.), str. 326–328.; Jere Jareb, „Titove naredbe o hrvatskim ratnim zarobljenicima i uništavanju hrvatskih domovinskih pobunjenika od 30. lipnja 1945. do 2. ožujka 1946.“, *Hrvatska revija*, god. 39, br. 3 (1989.), str. 609–612.; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 31.; V. Geiger et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 51.

4 V. Geiger et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 52.; Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb 2009., str. 203–314.; Martina Grahek Ravančić, „V kolonah po štirje skozi Slovenijo“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik XLVIII, št. 2 (2008.), str. 95–116.; Martina Grahek Ravančić, „Logori Križnoga puta u Hrvatskoj 1945.“, u: Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakas Obradov (ur.), *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945./1945–1951. Zbornik radova*, Zagreb 2010., str. 167–182. I tamo navedeni izvori i literatura.

5 Mate Rupić, Zdravko Dizdar, „Križni put, logori, gubilišta“, u: Mirko Valentić (ur.), *Spomenica Bleiburg 1945–1995.*, Zagreb 1995., str. 171.

6 Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 17.; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 32.; V. Geiger et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 47.; Vladimir Geiger, „Josip Broz Tito i Bleiburg“, u: Tomislav Jonjić, Zlatko Matijević (ur.), *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva. Zbornik radova*, Zagreb 2009., str. 339–366. ili Vladimir Geiger, „Tito i likvidacija hrvatskih zarobljenika u Blajburgu 1945“, *Istorija 20. veka*, god. XXVIII, br. 2 (2010.), str. 29–52.

Prema Ženevskoj konvenciji o postupanju s ratnim zarobljenicima iz 1929. koja je, naime, u vrijeme događaja o kojima se ovdje raspravlja bila na snazi, i koje su se trebali pridržavati i pripadnici NOV i POJ/JA, čiji je vrhovni zapovjednik bio J. Broz Tito, – silom ili dobrovoljno razoružani protivnik više nije neprijatelj, nego ratni zarobljenik i kao takav mora biti pošteđen, – ratni zarobljenik ne potpada više pod vlast vojnika ili jedinice koja ga je zarobila, nego države čijoj vojsci taj vojnik odnosno jedinica pripada, – ubiti razoružanog protivnika u ratu nije dopušteno i predstavlja zločin, a svako zlostavljanje znači kukavičluk i barbarstvo.⁷

*

Jugoslavenska armija ušla je 9. prosinca 1944. u Gračac, 20. ožujka 1945. u Lapac i Udbinu, a 21. ožujka u Korenicu. Nakon što je probila bojišnicu u Lici 4. travnja 1945., istog dana Jugoslavenska armija zauzela je Gospić i Perušić, te 6. travnja Otočac i Brinje.⁸

U izvješću Javnog tužiteljstva Okruga Lika, Gospić, od 26. travnja 1945., Javnom tužiteljstvu FD Hrvatske, Zagreb o stanju u Lici nakon što su partizani zauzeli Gospić, Javni tužitelj Marko Vojinović navodi: „U Hrvatskim selima vlada strah što će biti s onima koji se predavaju novim vlastima. Jedan još manji dio naroda nije se povratio svojim kućama iz Podvelebitskih sela. Prilikom ulaska naših jedinica u Gospić, hotimično je ubijeno od strane naše vojske 12 nedužnih osoba većinom žena i djece. Ova stvar je u ispitivanju i ima izgleda da će se kroz kratko vrijeme točno ustanoviti tko je bio inicijator i izvršioc ovog djela. Slični slučaj, ali u neznatnom mjeri desio se je u Otočcu. Ovo su uzroci da izvjestan broj Hrvatskog življa gleda da je naš rad i teorija o učenju bratstva i jedinstva samo prazna priča.“⁹

Masovne likvidacije nakon ulaska partizana u Gospiću spominje i major Zvonimir Komarica, šef Opunomoćništva OZN-e za Hrvatsku diviziju Korpusa narodne obrane Jugoslavije, u izvješću od 5. srpnja 1945. OZN-i za Hrvatsku o stanju u jedinicama Hrvatske divizije KNOJ-a: “‘Slučaj Gospić’ o kome se čitav materijal sa presudom nalazi kod vojnog suda KNOJ, pored ostalog interesantan je i za vojničko stanje u dotičnoj jedinici. Tamo

7 Jovica Patrnogić, *Priručnik za međunarodno ratno pravo. Zakoni i običaji za rat na kopnu i u vazduhu*, Beograd 1956., str. 76.; Boško Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, Zagreb 1992., str. 398–424.; V. Geiger et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Zagreb i središnja Hrvatska, str. 49.

8 Usp. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945, Druga knjiga (Od Drugog zasjedanja AVNOJ-a do konačne pobjede)*, Beograd 1958., str. 553–571.

9 Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 0421, 5/128; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 97.; Ivica Mataija, „Križari na gospićkom području 1945–1950.“, *Senjski zbornik*, 32 (2005.), str. 209.

su na pr. samovoljno izdana naredjenja i samovoljno izvršena, izvedena potpuno nevojnički. Osam žena i tri muškarca su streljani i nakon toga pokriveni granjem.“¹⁰

Milka (Mica) Vukelić, referentica Prosvjetnog odjela Okružnog Narodnog odbora Zagreb i novinarka *Naprijeda*, prije rata učiteljica i aktivistica KP Hrvatske u Gospiću, u pismu od 18. listopada 1945. Vladimiru Bakariću, sekretaru CK KP Hrvatske, opisuje stanje u Gospiću i okolici, posebno represiju i zločine nad Hrvatima nakon dolaska partizana. Napominje da je jedan dio „gospićkog življa, uglavnom hrvatskog [...] ožigosan po svojem protunarodnom radu kao izdajice, banditi itd...” te da je „Istina (je) da su ustaše 41. god. angažirale velik dio Hrvata u krvavoj raboti, to jest u pokolju Srba“, ali da “[...] ne bi mogli reći da su svi jednako krivi. [...]. Bilo je u Gospiću i te kako Hrvata koji su se veselili dolasku naše Armije, koji su suradjivali i u najmanju ruku simpatizirali sa Pokretom, ali po ulasku naše Armije u Gospić načinjena su mnoga ubistva nad nevinim Hrvatima. Po mišljenju Hrvata najveće zločine je učinio Nikola Teslić [...] a koji je po narodnom sudu osuđen samo na 10 godina robije, a narod kaže da bi morao visiti odnosno biti kažnjen kao i svi ustaški koljači. Narod se nadalje pita, zašto je sa strane Partije dozvoljen pokolj nevinih Hrvata, gdje je bilo rukovodstvo Partije da je dozvolilo Tesliću da ubija na Bjelajskoj imovini bez suda žene, djevojke, starce koje su njegovi desetari i on iznakazili kopajući žrtvama oči, rezajući djevojkama grudi. [...]”¹¹

*

Represija i zločini nad poraženima i neprijateljima činjeni su na temelju donesenih odluka, uredaba i zakona ili izravnog ili neizravnog naloga sudionika NOV i POJ i članova KP Jugoslavije/Hrvatske. No, istovremeno su česta pojava i izvansudske represije i zločini.

Okružni komitet KP Hrvatske za Liku, Gospić izvijestio je 8. srpnja 1945. Centralni komitet KP Hrvatske, Zagreb o namjeri da bez presude strijeljaju 60 zatvorenika, za odmazdu za ubojstvo dvojice članova Okružnog komiteta KP Hrvatske za Liku: „Danas ustaše su ubile [Ivana Došena] Sokola i Đuru [Čalića] članove O. K. Mi će mo strijeljati na licu mjesta 60 zlikovaca bez osude. Odgovorite nam odmah da li se slažete sa ovom cifrom ili da još streljamo.“¹² Okružni komitet KP Hrvatske za Liku sutradan je izvijestio Centralni komitet KP Hrvatske: „Mi smo odmah pohapsili 35 lica

10 HDA, Zagreb, 1491, 13.1.1; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 169.

11 HDA, Zagreb, 1220, inv. br. 206; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 273–274.; I. Mataija, „Križari na gospićkom području 1945–1950.“, str. 203–204.

12 HDA, Zagreb, 1220, 42/10; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 184.

za koje se od prije znade da održavaju vezu sa ustašama a nekim poznata priprema za ovo ubojstvo.“¹³

U poslijeratnom vremenu, u sustavu Ministarstva unutarnjih poslova, milicija je trebala osiguravati red i mir, obranu od odmetničkih skupina, utvrđivanje krivičnih postupaka i izvršavanje kazni, a istovremeno je provodila represiju i počinila brojne zločine nad stanovništvom. Javni tužitelj DF Hrvatske ukazuje 14. srpnja 1945. javnom tužitelju DF Jugoslavije na niz poteškoća nastalih uz ostalo i samovoljom Jugoslavenske armije, OZN-e, Narodne milicije i raznih tijela vlasti, navodeći da su „u danima velikih zarobljavanja, a i poslije, naredjivali i dopuštali ubijanje bez suda, javno ili čak po nekim neodgovornim elementima nevine ljude, ubijene ostavljali skoro nezakopane i sl. [...]” te kako je u Narodnu miliciju „ušao u najvišem postotku ološ, koji [...] čini zločine pljačke, ubijstava i sl.“¹⁴

Kako su se uhićenja i privođenja osumnjičenih osoba javnim tužiteljstvima obavljala preko OZN-e i Narodne milicije, nije teško naslutiti na koji se način provodila „narodna vlast“ i zakonitost. Masovne i pojedinačne likvidacije provode pripadnici partizanskih postrojbi i ustanova, prije svega pripadnici OZN-e i KNOJ-a. Naredbodavci i izvršitelji, svjesni nelegalnosti takvih postupaka, nastoje provesti likvidacije „konspirativno“. Iskazane zamjerke masovnih likvidacija od strane viših zapovjedništava odnose se u pravilu na način provođenja, a ne na njihovu osudu. Odnos vlasti, od najviših do najnižih razina, prema samovoljnim represijama i zločinima na temelju osobnih, političkih ili nacionalnih razloga, posljedica je i ratnog i revolucionarnog ozračja u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Najčešće nekažnjavanje počinitelja proizlazilo je i iz nemoći vlasti zbog masovnosti takvih djela i velikog broja onih koji su ih činili, ali često i zbog nezainteresiranosti vlasti, jer počinitelji su ipak „naši“, a žrtve su ionako „njihovi“.

Nedvojbena, masovne i pojedinačne likvidacije bile su nelegalne i prema općim civilizacijskim, a i domaćim i međunarodnim zakonima.

*

Kao najznačajnija oporbena snaga novom sustavu na udaru vlasti u Hrvatskoj, i u Lici, bila je uz Hrvatsku seljačku stranku Katolička crkva, komunistima svjetonazorski opasna, jer je okupljala sve protukomuniste i općenito stanovništvo, o čemu svjedoče brojni događaji i dokumenti.¹⁵

13 Isto.

14 HDA, Zagreb, 0421, Povjerljivi spisi 1945.; Josip Jurčević, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb 2005., str. 312.; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 286.; V. Geiger et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 53, 55.

15 Usp. Ante Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća: Svećenici – mučenici Crkve u Hrvata*, Zagreb 2008. I tamo navedeni izvori i literatura.

I na području Like posebice beskompromisno i nemilosrdno nova se jugoslavenska komunistička vlast obračunala preko OZN-e (kasnije UDB-e) s tzv. križarima (pripadnici poraženih Oružanih snaga NDH, koji su bili većinom ustaše, a mnogo manje domobrani ili Hrvati pripadnici postrojbi Wehrmachta i Waffen-SS-a, ali i članovi ustaškog pokreta izvan vojnih postrojbi, koji su u poraću osnivali gerilske skupine, koje su se borile protiv nove komunističke vlasti radi obnove NDH ili su se skrivali zbog straha od odmazde, kao i oni koji su dezertirali iz Jugoslavenske armije i oni koji su izbjegavali mobilizaciju). Slično se dogodilo i s četnicima koji su, i u Lici, u poraću nastavili borbu protiv komunističkog sustava u Jugoslaviji.¹⁶

Različite su procjene i navodi o broju gerilaca u Lici u neposrednom poraću. Dokumenti i literatura najčešće spominju od 3.000 do 1.000 ustaša i oko 350 četnika.¹⁷ U obračunu komunističkih vlasti s poslijeratnim gerilskim pokretom u Lici, raspisivane tjeralice i obećavane novčane nagrade, te su uhićivani, zatvarani i suđeni mnogi osumnjičeni za suradnju s križarima, a brojne obitelji su i protjerane. Tako je iz ličkih podvelebitskih sela tijekom 1945. iseljeno u druge hrvatske krajeve šezdesetak obitelji.¹⁸

*

U početku Drugoga svjetskog rata partizansko je pravosuđe djelovalo na revolucionaran način bez nekih ustaljenih oblika. Naime, nije bilo jedinstvenih propisa o organizaciji vojnih sudova, njihovoj nadležnosti i djelatnosti. Međutim, rukovodeći se istim ciljem izraženim u krilatici „Smrt fašizmu – sloboda narodu!“, vojni su sudovi kao revolucionarna tijela jedinstveno ostvarivali svoju namjenu, smatrajući da „treba osuditi sve ono što nanosi štetu interesima naroda i narodnooslobodilačke borbe“. Iako je Uredba o vojnim sudovima Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije od 24. svibnja 1944. značila napredak u vojnom sudstvu, i dalje je pri izvođenju presuda dolazilo do kršenja osnovnih pravnih načela te nerijetko,

-
- 16 Usp. Zdenko Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945–1950.*, Zagreb 2002., str. 355–395., 461–467.; I. Mataija, „Križari na gospićkom području 1945–1950.“, str. 197–222. I tamo navedeni izvori i literatura.
- 17 HDA, Zagreb, 0421, Javno tužilaštvo za okrug Liku, 13. travanj 1945., 26. travanj 1945. i 18. svibanj 1945.; 1491, 30–11, 1. savjetovanje načelnika i rukovodilaca OZN-e za Hrvatsku, 1945.; 1561, 015–3, Banditizam u Hrvatskoj od 1945–1947. i 015–4, Banditizam od 1945–1948.; Mićo Medić, „Obavještajna služba na području Like i osvrt na vojnoobavještajnu službu u jedanaestom korpusu“, u: Đuro Zatezalo (ur.), *Četvrta godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korđuna, Like, Pokuplja i Žumberka. Zbornik*, Karlovac 1981., str. 793–837.; Ante Vukić, *Velebtski vukovi. Zapis iz hrvatske križarske borbe*, s. l. 1984., str. 6.; Z. Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945–1950.*, str. 357.
- 18 HDA, Zagreb, 1561, 015–22, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Rijeka; Josip Grbelja, „Partija i „križari“. O stradanju i raseljavanju Hrvata u Lici 1945–1946.“, *Večernji list* (23. ožujka 1996.); Z. Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945–1950.*, str. 215.; I. Mataija, „Križari na gospićkom području 1945–1950.“, str. 209.

kao i ranije, do samovolje pojedinaca. Sve do donošenja Zakona o vojnim sudovima od 24. kolovoza 1945. vojni su sudovi bili nadležni za najvažnija krivična djela bez obzira da li je počinitelj bio vojna ili civilna osoba. Od tada se vojni sudovi ograničavaju na vojne osobe i ratne zarobljenike odnosno na sve „koji slabe narodnu obranu i odaju vojne tajne“. U sustavu revolucionarnog sudstva i vojni i civilni sudovi dobili su posebnu ulogu, koja je u Hrvatskoj i Jugoslaviji došla do izražaja naročito tijekom 1945. i 1946. u mnogobrojnim političkim i montiranim sudskim procesima. Ručkovstvo partizanskog pokreta istodobno s osnivanjem tijela „narodnih vlasti“ oblikuje i novi pravni sustav u Hrvatskoj/Jugoslaviji. Novi pravni propisi i načela koje je donijelo Zemaljsko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, posebice njegov Odjel pravosuđa, utvrdili su osnovna „revolucionarna“ načela sudskog sustava u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i u neposrednom poraću. Odluka Predsjedništva ZAVNOH-a o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj od 24. travnja 1945., kao i nešto kasnije donesen Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države od 25. kolovoza 1945., konačno su utanačili kako zaštititi „osnovne tekovine NOB-e“.¹⁹

Odlukom Predsjedništva ZAVNOH-a 18. svibnja 1944. osnovana je Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (skraćeno nazivana i Zemaljska komisija za ratne zločine, odnosno ZKRZ), te su donesene upute za njezin rad. Naime, nova je vlast u Hrvatskoj i Jugoslaviji za sve stvarne i pretpostavljene „neprijatelje naroda“ i „ratne zločince“ nastojala prikupiti podatke i potkrijepiti svoj stav i odnos prema njima. Pokazalo se da novoj vlasti i tijelima koja su imala zadaću registri-rati ratne zločine, tragati za počiniteljima i prikupljati dokazni materijal, nije bilo potpuno jasno što je ratni zločin. Političko ozračje kojemu su pridonijeli takvi stavovi i postupci, bilo je sve prije negoli normalno stanje.²⁰

Pri provođenju masovnih zločina i represalija nad poraženim neprijateljima, zapovjednu partizansku i komunističku hijerarhiju ne vodi toliko iracionalni osjećaj osвете, koliko racionalna težnja uklanjanja političkih protivnika u osvajanju vlasti. Neprijatelje ili pretpostavljene neprijatelje trebalo je ukloniti fizički, materijalno i politički. Nova je vlast bila svjesna

19 Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 18.; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 36–37.; V. Geiger et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 55–56.

20 Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 18–19.; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 37.; V. Geiger et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 57.

činjenice da se konfiskacijom imovine svih stvarnih i pretpostavljenih neprijatelja otvara mogućnost za cjelovitu provedbu agrarne reforme i kolonizacije, podržavljenja privatnog vlasništva općenito, i to u skladu s komunističkom ideologijom. Konfiskacija imovine „narodnim neprijateljima“ predviđena najprije Odlukom Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenoga 1944. o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih osoba i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile, te provedena Zakonom o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije od 9. lipnja 1945., bila je i sredstvo njihova onemogućavanja u mogućem budućem sukobu, ali ujedno i stjecanje materijalnih privilegija za viši sloj sudionika NOB-a. Nakana je novih komunističkih vlasti očito bila gospodarski uništiti sve društvene slojeve koje je smatrala glavnim neprijateljima novoga društvenog poretka.²¹

KP Jugoslavije/Hrvatske je znatno ograničila građanske i političke slobode, privatno vlasništvo, slobodno tržište, a potiskivala je tradicionalne vrijednosti poput religije i nacionalne/etničke baštine. Svi oni koji to nisu shvatili na vrijeme, progonjeni su politički i sudski.

*

U izvješću Javnog tužiteljstva Okruga Lika, od 26. travnja 1945., Javnom tužiteljstvu FD Hrvatske o stanju u Lici nakon što su partizani zauzeli Gospić, Javni tužitelj Marko Vojinović naglašava da je rad Javnog tužiteljstva Okruga Lika, zbog nedostatnog broja osoblja „prilično otežan“, jer su lički kotarevi „od ustanka pa do danas pretežni dio vremena bili pod okupacijom i pod prilično jakim utjecajem neprijateljskog rada i propagande, pa se osjeća, a po našem mišljenju osjeća se još prilično dugo aktivno rovarjenje ustaša, četnika i njihovih agenata i jataka, pa se na osnovu toga nameće potreba da više puta tužioc i pomoćnik tužioca odlaze na teren. No gledajući na slab i brojčano maleni aparat, te svakodnevno stizanje krivičnih predmeta u tužioštvo, izlazak na teren navedenih drugova u priličnoj je mjeri otežan. Iz navedenih razloga također nam je otežan pravilna i neophodno potrebna koordinacija sa Upravnim odjelima i Kotarskim sudovima. U Okružnom sudu za sada nije ostao nego samo jedan pravnik [...]. Optužnice u krivičnim predmetima gdje je to potrebno podizati ih, moramo gotovo sami obavljati tj. bez stručnog lica, jer pojedine stvari su hitnog karaktera. [...] Od oslobođenja Gospića pa do danas, nama na uvid i predlog poslato je 23 krivična predmeta. Od toga za 7 predmeta dali smo predlog za obustavu krivičnog postupka, a na tri smo podigli optužnicu. Mi smo

21 Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 19.; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 38.; V. Geiger et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 58.

dali dva predloga Upravnom odjelu Okružnog NOO-a za Liku za hapšenje nekih ljudi radi ubijstva, no do danas nije uhapšen niti jedan od njih.²² Javni tužitelj Marko Vojinović navodi i slučajeve „da pristalice, a ponekad i aktivisti NOP-a interveniraju za pojedine ljude, koji se nalaze u zatvoru kod OZN-e, no ovo ne dolazi do izražaja u odnosu prema zločincima.“²³

U Gospiću je u neposrednom poraću 1945. djelovao Vojni sud XI. korpusne vojne oblasti Jugoslavenske armije Vijeće kod ličke komande područja.

Prema izvješću Marka Vojinovića, Javnog tužitelja za Liku, od 18. srpnja 1945., Jakovu Blaževiću, Javnom tužitelju FD Hrvatske u Vojnom zatvoru Komande ličkog područja bilo je 1. srpnja 1945. „svega“ 323 zatvorenika, od kojih je 221 pod istragom, a 102 su osuđena (91 na smrt i 11 na robiju). Od 1. do 15. srpnja 1945. pridošlo je još 319 zatvorenika. Od 1. do 15. srpnja 1945. osuđen je 181 zatvorenik (na smrt 120, na robiju 20 i na prisilni rad 41), pušteno je da se sa slobode brane 23, pušteno na slobodu 2, umrlo 2, predano sudu za zaštitu nacionalne časti 5, ubijeno pri bijegu 9, pobjeglo 3, ukupno 225 osoba. U istom vremenu strijeljano je 135 osoba. 15. srpnja 1945. ukupan broj zatvorenika bio je 463, od kojih 315 pod istragom, a 148 osuđeno (76 na smrt, 31 na robiju i 41 na prisilan rad). Prema izvješću, rad Vojnog suda „u priličnoj mjeri zadovoljava gledajući na prenatrpanost posla. Vojni zatvor neće biti tako lako očistiti bez obzira na pojačan rad u vojnom sudu, jer OZN-a za Liku ima naredjenje od OZN-e za Hrvatsku za stalno hapšenje. Ovih dana pohapsila je OZN-a za Liku veći broj ljudi, naime bande uvučene u ustašku špijunsku službu.“²⁴

U Gospiću je samo u jednom danu, 22. srpnja 1945., javno smaknuto (strijeljano ili obješeno) 70 osoba, 69 muškaraca i 1 žena, 67 Hrvata i 3 Sr-bina, osuđenih na smrt presudama Vojnog suda Komande ličkog područja.²⁵

Javni tužitelj za Liku izviješćuje 18. srpnja 1945. Javnog tužitelja FD Hrvatske, da je u razdoblju od 16. lipnja do 15. srpnja 1945, u upisnik za krivične predmete primljeno 165 predmeta, te da je za sve predmete, i one od prije, optužnica podignuto za 46, od kojih 9 na Okružnom narodnom sudu i 37 na Sudu za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Gospiću. Odbačeno je prijava odnosno postupak je obustavljen u 48 predmeta, jer nije postojala osnova za pokretanje postupka odnosno za podizanje optužnice.

22 HDA, Zagreb, 0421, 5/128; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 99.; I. Mataija, „Križari na gospićkom području 1945–1950.“, str. 209.

23 HDA, Zagreb, 0421, 5/128; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 97.

24 HDA, Zagreb, 0421, kut. 5/85; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 214.

25 Ivan Vukić, „Još o javnom vješanju i strijeljanju 1945. u Gospiću“, *Politički zatvorenik*, br. 162 (2005.), str. 39.

Na postupak kotarskim narodnim sudovima, te Vojnom sudu Komande ličkog područja ustupljena su 32 predmeta. U tijeku su u izvidima kod Javnog tužitelja za Liku, te narodnih sudova i narodnih vlasti 104 predmeta. Po dignutim optužnicama glavni pretres je održan i donesena presuda u 23 slučaja, dok je po ostalima optužnicama određen glavni pretres. Krivična djela na koja se odnose primljeni predmeti su, među ostalima, djela („zločina i prestupa“) protiv nacionalne časti 80, hranjenje i održavanje veze s ustašama 4, hranjenje i podržavanje veze sa četnicima 1, širenje neprijateljske propagande i alarmantnih lažnih vijesti 4, interveniranje u korist ratnih zločinaca 2, hapšenje, odvođenje i zlostavljanje 3, zloupotreba narodne vlasti 3, ometanje funkcionera narodne vlasti u vršenju službe 1, uvreda rukovodioca, narodne vlasti i NOP-a 3, itd. Javni tužitelj za Liku napominje da se najveći broj krivičnih predmeta odnosi na djela protiv nacionalne časti, te da je veći dio krivičnih predmeta primljen je od strane Okružnog NO za Liku, dok je manji broj primljen od Vojnog suda Komande ličkog područja. Navodi i da je u skladu s primljenim uputstvima poduzet „najhitniji postupak i kod ovog tužioca i kod samog suda za zaštitu nacionalne časti“ i posebno ističe „da je saradnja ostalih narodnih vlasti kod postupanja po ovim predmetima bila potpuno zadovoljavajuća. Računa se da će svi ovi do sada stigli predmeti, ukoliko već sama prijava nije odbačena odnosno postupak nakon provedenih izvida obustavljen, biti dokončani do kraja ove sedmice. U većem dijelu tih predmeta već je održan javni pretres i donesena presuda kojom je pored gubitaka nacionalne časti u većini slučajeva izrečena i kazna prisilnog rada, a tamo gdje je bilo imovine i potpuna ili djelimična konfiskacija iste.“ [...] Zatim navodi da na presude „Okružnog narodnog suda i kotarskih narodnih sudova nije bilo slučaja ulaganja redovne ili nadzorne žalbe od strane ovog tužioca. Tu i tamo naišlo se je na izvjesne formalne nedostatke, ali se nije našlo da bi isti bili od bitnog uticaja na pravilnu ocjenu i presudjenje stvari, pa se nije smatralo potrebnim uložiti žalbu.“ Javni tužitelj za Liku, navodi da je „vodjenje izvida i istrage preuzeo (je) od Okružnog narodnog suda ovaj Tužilac.“ Okužnom narodnom sudu u Gospiću, ostavljeno je, pak, da „dovrši izvide i istragu u predmetima koji su se kod njega zatekli, dok u svim ostalim predmetima izvide i istragu vodi istražitelj kod ovog tužioca.“ Javni tužitelj za Liku, napominje, da je „s obzirom na forsirani rad kroz posljednjih 15 dana na što bržem okončanju predmeta koji dolaze pred sud za zaštitu nacionalne časti rad na ostalim predmetima u nekoliko zaostao.“²⁶

Iako su sudovi za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj djelovali u neposrednom poraću samo nekoliko mjeseci, donijeli su niz često neutemeljenih, teških presuda s dalekosežnim posljedicama, najviše

26 HDA, Zagreb, 0421, kut. 5/85; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 211–213.

Hrvatima, ali i drugim građanima FD Hrvatske. To potvrđuju i brojne sačuvane presude sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj.

Prema izvješću Ministarstva pravosuđa FD Hrvatske, od 18. rujna 1945., Jakovu Blaževiću, Javnom tužitelju FD Hrvatske o radu sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba uz napomenu da su navedeni podaci približno točni i da nisu konačni, Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Gospiću izrekao je ukupno 45 presuda, od toga 40 osuđujućih i 5 oslobađajućih. Izrečeno je 40 presuda gubitka nacionalne časti, 33 presude prisilnoga rada, 1 potpuna konfiskacija imovine i 3 djelomične konfiskacije imovine (posjedi i druge nekretnine). Osuđeno je 13 zemljoradnika, 3 zanatlije, 5 trgovaca, 8 državnih namještenika i 16 osoba ostalih zanimanja, odnosno 35 Hrvata i 10 Srba.²⁷

Ipak, očito je nezadovoljstvo i nepovjerenje zapovjedništava Jugoslavenske armije, OZN-e i KNOJ-a prema radu vojnih sudova, sudova za zaštitu nacionalne časti i okružnih sudova. U većini dokumenata koji opisuju masovna i pojedinačna ubojstva, navodi se da je jedan od razloga zašto se ona provode, nepovjerenje u rad sudova koji ne izvršavaju svoju zadaću. Prema tumačenju istaknutog člana CK KP Hrvatske Duška Brkića, u srpnja 1945., na Prvom savjetovanju načelnika i rukovoditelja OZN-e za Hrvatsku: „Sudovi za zaštitu nacionalne časti nisu odgovorili svojim zadacima, zato što nisu shvatili naši okružni komiteti i sudovi njihov značaj kao revolucionarnih sudova, nisu shvatili da su to forme za brzo i energično čišćenje neprijatelja iz naših redova. Nama se dao jedan kratki period vremena za trajanje tih revolucionarnih sudova, kao što je Sud nacionalne časti i Vojni sudovi, da bi u najkraće vrijeme očistili zemlju od neprijateljskih elemenata, bilo kaznom smrti ili robijom, kako bi neprijatelja onemogućili i zahvatili stvar u svoje ruke.“²⁸

Na Drugoj konferenciji okružnih javnih tužitelja FD Hrvatske, održanoj 31. kolovoza i 1. rujna 1945., Javni tužitelj za Liku naglasio je, da je Odjeljenje općeg nadzora ustrojeno odmah poslije konferencije u lipnju 1945. „Rad, osim nadzora nad upravnim vlastima nije uspio. Razlog je što narodni tužiocci nisu zadovoljili. Njihovoj izobrazbi treba posvetiti veću pažnju. Upravne i Sudske vlasti točno provode u život pojedine zakone. Tako na pr. Zakon o vrstama kazne sa strane okružnog suda nije uopće

27 HDA, Zagreb, 0421, 5/186; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 252–253.

28 HDA, Zagreb, 1491, 2.24; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 18, 235.; V. Geiger (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 37.; V. Geiger et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 56–57.

dostavljen kotarskim sudovima. Narodni odbori dostavljaju svoje odluke kao i zapisnike svojih sjednica. Opaža se birokratski stav sa strane pojedinih organa narodnih vlasti. Tako se na pr. kod Okružnog N. O, u jednom logoru pojavila bolest i zatražen je lijek. Prošlo je čitav mjesec dana u prepيرانju oko toga, tko će taj lijek platiti. Sud za zaštitu nacionalne časti završio je svoj posao sa uspjehom. Zakon o oduzimanju ratne dobiti nije problem, jer je već to riješeno drugim zakonima. Ipak su stvorene komisije, koje će putem oglasa moći ustanoviti ratnu dobit. Zakon o konfiskaciji i izvršavanju konfiskacije teško je provesti obzirom na to, da je bilo mnogo kažnjavanja bez sudskih presuda. Okružna uprava narodnih dobara nema točnih pregleda niti je obuhvatila svu imovinu narodnih neprijatelja. Nema pregleda što su odjeli Okružnih NO primili i kome su što podijelili. [...]”²⁹

Milka Vukelić u pismu, od 18. listopada 1945., V. Bakariću pojašnjava stanje zatvora i sudstva u Gospiću, u neposrednom poraću: „O mučnjima po našim zatvorima se mnogo prepričava u narodu i metoda se izjednačuju sa ustaškima. [...] Bilo je slučajeva gdje su u zatvoru prerezivani vratovi, lomile su se noge, udaranje puščanom cijevi pod rebra i kundakom u prsa, batinjanje svakojakim sredstvima, pljuskanje, izbijanje zubi, električna struja, morenje gladju. Ljudi su se nadalje provodili na stratišta iznakaženi od batina i struje, izbuljenih očiju i slično. [...] Što se tiče narodnog suda Narod /Hrvati/ su uvjerenja da su mnogi nevini osuđeni na smrt, da se nije dovoljno ispitivalo okolnosti, a niti se je saslušavalo svjedoka, već da se je samo na temelju podnešene tužbe sudilo. Dapače je bila ubačena parola u zatvor, da se ne treba ni braniti, jer je zabadava pošto i tako svi Hrvati imaju da nestanu. U većini slučajeva se obrane nisu ni primale već se je tužilo samo kako je već rečeno prema optužbi.“³⁰

Osobe s područja Like osuđene 1945. i 1946. od strane vojnih sudova, sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj, kasnije od okružnih (narodnih) sudova, kaznu su pretežito izdržavale u Kažnjeničkom logoru (zavodu) u Staroj Gradiški, Kaznionici u Lepoglavi, Zarobljeničko-kažnjeničkom logoru u Glini, Ženskoj kaznionici u Zagrebu i Ženskoj kaznionici u Požezi.³¹

29 Državni arhiv u Šibeniku, 0083, kut. 1. Zapisnik Druge konferencije Javnih tužilačkih okruga federalne Hrvatske, održane 31. kolovoza i 1. rujna 1945.

30 HDA, Zagreb, 1220, inv. br. 206; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 275–276.; I. Mataija, „Križari na gospićkom području 1945–1950.“, str. 205.

31 Usp. Augustin Franić, *KPD Lepoglava mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika*, Zagreb 2000., Dubrovnik 2010.; Augustin Franić, *KPD Stara Gradiška mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika*, Dubrovnik 2009.; *Kazneno popravni dom – Dom za preodgoj maloljetnica Slavonska Požega 1946–1986*, Slavonska Požega 1986.; Kaja Pereković, *Naše robijanje. Hrvatske žene u komunističkim zatvorima*, Rijeka – Zagreb 2004. I tamo navedeni izvori i literatura.

U izvješću Javnog tužiteljstva Okruga Lika, Gospić, od 26. travnja 1945., Javnom tužiteljstvu FD Hrvatske, Zagreb o stanju u Lici nakon što su partizani zauzeli Gospić, Javni tužitelj Marko Vojinović navodi: „Uspjelo se u dobroj mjeri suzbiti plačkanje po novooslobođenim Hrvatskim selima od strane Srbskog naroda, izuzev u Sinačkoj općini gdje je još uvijek pljačka, i ako u manjoj mjeri dolazi do izražaja.“³²

Milka Vukelić u pismu, od 18. listopada 1945., V. Bakariću pojašnjava i pljačku imovine Hrvata u Gospiću i okolnim selima, nakon dolaska partizana: „Narod nadalje se pita zašto [velikosrbi] na primjer Paja Kekić ima slobodan ulaz u OZNU u Gospiću i naravno upire prstom na Hrvate koga treba ubiti, naime teroristički nastupa prema Hrvatima po svojoj staroj metodi... [...] Hrvati osjećaju da se Srbe naveliko svagdje favorizira. Po državnim uredima, kod aprovizacije, svuda imaju prednost Srbi iako je i Hrvat bilo u Pokretu. [...] Nadalje se govori da hrvatski narod nije siguran od ovakovih četnika u svojoj hrvatskoj državi, te da oni ne vide nikakove budućnosti za bilo kakovi život. Tuže se nadalje da su Hrvati bez obzira kako si se odnosio prema pokretu potpuno opljačkani kako od jugoslaven-ske Armije, tako i pojedinaca. Pljačkali su svi bez razlike i oficiri i vojnici, uzimali su nakit, novac, bicikle, robu i td. Uzimali su i stoku, kola, orudje. Danas se narod tuži da Srbi njihovu muku prodaju po sajmovima, da su se nagnuli i napljačkali pojedinci, dok su ovi ostali bez ičega. Čuje se i ovo: Pa što mi Hrvati možemo, u njih je oružje, ako što rečeš pojede te noć. [...]“³³

Pojedini slučajevi partizanske i komunističke represije i zločina nailazili na osudu pojedinaca iz ustanova i postrojbi nalogodavaca i izvršitelja takvih djela. Brojni slučajevi nepravilnosti, represije i zločina spominjani su i na sjednicama CK KP Hrvatske. Dugo vremensko razdoblje u kojemu su se represija i zločini provodili, broj stradalnika i žrtava, kao i broj nalogodavaca i izvršitelja represije i zločina, uglavnom upućuje na nekažnjeno provođenje. Poznati su samo pojedini slučajevi partijskih kazni ili sudskih presuda izvršiocima zlodjela. No, očita su i nastojanja poslijeratnih jugoslaven-skih komunističkih vlasti, od najniže do najviše razine, a što potvrđuju i dostupni dokumenti, da se represija i zločini provode nad stvarnim ili pretpostavljenim protivnicima prikriju.

Javni tužitelj za Liku u izvješću, od 18. srpnja 1945., Javnom tužitelju FD Hrvatske napominje da je za 20. srpnja 1945. određen pretres Poliću Frani, trgovcu iz Gospića, pred Sudom za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Gospiću za „zločine prema Odluci o zaštiti nacionalne časti Hrvata

32 HDA, Zagreb, 0421, 5/128; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 98.

33 HDA, Zagreb, 1220, inv. br. 206; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 273; I. Mataija, „Križari na gospićkom području 1945–1950.“, str. 204.

i Srba u Hrvatskoj, te Tesliću Nikoli iz Gospića pred Okružnim narodnim sudom u Gospiću za „zločine podstrekovanja na ubistva, izvršena u prvim danima nakon oslobođenja Gospića“ i da je odlučeno da se „oba procesa održe isti dana, i to u velikoj sali Radničkog doma, kako bi se dalo mogućnosti i najširoj javnosti da prisustvuje sudjenju. Računa se na politički efekt, koji će kod narodnih masa imati izvođenje istog dana pred narodni sud jednog Hrvata i jednog Srbina, čija su djela do duše po vanjskom izgledu različita, ali u svojoj biti i osnovi potpuno jednake prirode, oba naime zločini protiv osnovnih interesa naroda i tekovina Narodnooslobodilačke borbe, pa se njihovo povezivanje ukazuje kao prirodno i politički oportuno.“³⁴

Na Drugoj konferenciji okružnih javnih tužitelja FD Hrvatske, održanoj 31. kolovoza i 1. rujna 1945., Javni tužitelj za Liku naveo je, da su birački popisi dovršeni te da je 77.513 osoba unešeno u biračke popise, a 5.030-orici oduzeto je pravo glasa. „Među hrvatskim masama, nastojao je pokušaj sa strane onih, kojima je život oprostjen i kojima se pružila ruka pomirnice, da od izbora odvuku žene i omladinu, govoreći da im ne treba pravo glasa. Neki od njih su uhapšeni. Neki su mislili, da ako ne budu imali pravo glasa, da će biti po OZNI uhapšeni ili da neće dobivati na aprovizaciji namirnice. Interes za izbore je velik. Naročito veliki interes osjeća se u srpskim selima po pitanju da li će ovaj ili onaj iz hrvatskih sela imati pravo glasa. [...]“³⁵

Milka Vukelić u pismu, od 18. listopada 1945., V. Bakariću navodi da počinitelji zločina u Gospiću nad hrvatskim stanovništvom nakon ulaska partizana nisu kažnjeni, te ističe da “[...] Veljko Kekić i Božo Rabatić – mladići, koji su umjesto kazne za suradnju u Teslićevim zločinima samo premješteni po potrebi službe na Sušak ili slično. Istu grupu narod hrvatski optužuje za nekoliko desetaka nevinih žrtava. Državni odvjetnik [Marko] Vujnović³⁶ po izjavama ljudi koji su prisutvovali na procesu Teslića kažu da ga je drug Vujnović³⁷ očito zaštićivao i branio i da je uložio žalbu protiv prevelike kazne. [...] Narod se nadalje pita gdje su komunisti da oni to ne vide.“³⁸

*

Poimenične, pak, podatke o ljudskim gubicima Hrvata, ali i drugih, tijekom i posebice potkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću

34 HDA, Zagreb, 0421, kut. 5/85; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 213.

35 Državni arhiv u Šibeniku, 0083, kut. 1. Zapisnik Druge konferencije Javnih tužitelja okruga federalne Hrvatske, održane 31. kolovoza i 1. rujna 1945.

36 Vojinović.

37 Isto.

38 HDA, Zagreb, 1220, inv. br. 206; Z. Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, str. 274.; I. Mataija, „Križari na gospićkom području 1945–1950.“, str. 204.

donose brojni žrtvoslovi i slična izdanja, koji popisuju ili spominju stradale i žrtve iz Like.

Naglasak je većine žrtvoslova i radova na ratnim i poslijeratnom stradanju/žrtvama Hrvata. Tome je, očito, i razloga, jer najveći broj navedenih osoba, u prvom redu Hrvata, nije ranije zabilježen kao stradalnici i žrtve, ma koji tomu razlozi bili. Uza sve nepotpunosti i greške, navode koje ovi radovi i prilozi donose o poginulim, ubijenim i od posljedica ranjavanja i bolesti umrlim osobama, vojnicima i civilima, o tisućama odnosno desecima tisuća stradalih, posebice na „križnom putu“ i u poslijeratnim logorima teško je osporavati. Žrtvoslovi o Drugom svjetskom ratu i poraču za Liku su važan i nezanemariv doprinos u poznavanju ljudskih gubitaka Hrvatske, i Like u Drugom svjetskom ratu i poraču. Naime, ti su prilozi popisali velik broj do sada neutvrđenih stradalnika i žrtava Drugoga svjetskog rata i porača na području Like.³⁹

- 39 Usp. primjerice: Nikola Bičanić, „Krvava hrvatska poslijeratna proljeća u Lici“, *Vila Velebita*, br. 10, 11, 12, 13, 14 i 15 (1993.); Nikola Matanić, „Kako sam doživio „oslobođenje““, *Vila Velebita*, br. 20 (1994.); Pere Šimatović-Kukica, „Samo u jednoj noći likvidirano 105 zatočenika“, *Vila Velebita*, br. 32 (1995.); Roža Jengiđ, „Mrtvaci pod hrpom sijena“, *Vila Velebita*, br. 39 (1995.); Josip Grbelja, „Partija i „križari“. O stradanju i raseljavanju Hrvata u Lici 1945–1946.“, *Večernji list* (11. do 23. ožujka 1996.); Ranko Šimić, „Hrvatske žrtve“, *Gospički spomen zbornik*, Gospić 1995.; Luka Pavičić, *Kronika stradanja Hrvata Južne Like*, Zagreb 1996.; Luka Pavičić, *Kronika stradanja Hrvata Južne Like. Dopuna i ispravci*, Zagreb 1997.; Nine Busija, „Sudbina hrvatskih vojnika iz Bilaja i Ribnika“, *Vila Velebita*, br. 51 (1997.); Josip Grbelja, „Uništavanje Hrvata u Lici 1945–1946. Partija i križari“, *Vila Velebita*, br. 48–49, 50, 51, 52, 53, 54 i 55 (1996./1997.); Josip Grbelja, „Likvidacije „odmetničkih grupa“ u Lici 1945–1952.“, *Vila Velebita*, br. 56, 57, 58 i 59–60 (1997.); Ana Tomljenović, „Kako su ubijeni gospički svećenici Kukulj i Kargačin“, *Vila Velebita*, br. 55 (1997.); Ana Tomljenović, „Svjedočenje političke zatvorenice Milke Alić – Logor u Gospiću“, *Vila Velebita*, br. 62 (1997.); Nikola Bičanić, „Krvavo hrvatsko poslijeratno proljeće u Gospiću“, *Politički zatvorenik*, br. 82, 83, 84, 85, 86, 87 i 88/89 (1999.); Nikola Matanić, „Pribivao sam pogubljenju“, *Vila Velebita*, br. 77–78 (1999.); Ante Rukavina, „Tko su pogubljeni u jami ispred gospičkog groblja?“, *Vila Velebita*, br. 77/78 (1999.); „Partizanski ples smrti u Gospiću“, *Politički zatvorenik*, br. 87, 88/89 i 90 (1999.); Anđelko Mijatović, Josip Bogović, *Spomenica župa Drežnik-grad, Vaganca i Kovenice*, Zagreb 2000.; Ivan Vukić, „Ukradeno djetinjstvo: Mile Umljenović“, *Politički zatvorenik*, br. 94 (2000.); Ivan Vukić, „Gospić je jedna velika grobnica... (Svjedočenje Milke-Milkice Šerić)“, *Politički zatvorenik*, br. 100/101 (2002.); Ivan Vukić, „Partizanski zločin nad Plavom divizijom“, *Politički zatvorenik*, br. 119 (2002.); Ivan Vukić, „Fragment jedne gospičke tragedije (Svjedočenje Mare Frković)“, *Politički zatvorenik*, br. 120 (2002.); Ivan Vukić, „Partizansko-komunistički zločin u općini Brinje 1941–1945.“, *Politički zatvorenik*, br. 126 i 127 (2002.); Ivan Vukić, „Stravični krvavi trak „crvene niti“ Jakova Blaževića“, *Politički zatvorenik*, br. 128 (2002.); Josip Grbelja, „Velebitska sudbina pričuvnog pukovnika NDH Delka Bogdanića. Zemunica neidentificiranih“, *Senjski zbornik*, 29 (2002.); Zdenko Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945–1950.*, Zagreb 2002.; Ivan Vukić, „Velika obmana“, *Politički zatvorenik*, br. 132, 133 i 134 (2003.); Ivan Vukić, „Ratni put Pavla Japunčića“,

*

Pojave poslijeratnih „čišćenja“ bilo je i u zapadnoj Europi, ali su ona uglavnom provođena sudskim i upravnim mjerama. Dio izvansudskih likvidacija u zapadnoj Europi bila su i osvećivanja, do kojih je sporadično dolazilo u prvim danima oslobađanja pojedinih zemalja. No, osnova denacifikacije u demokratskoj Europi bila je da se postupci moraju utemeljiti na pravu i regularnim sudskim postupcima, te da je potrebno na sve načine izbjegavati i sprečavati osvetu. U SSSR-u i u Jugoslaviji taj je proces bio bitno drukčiji, jer je masovna ubojstva neposredno poslije rata organizirala i izvela država, a ne osvetoljubivi pojedinci ili skupine. Naime, osveta je u Jugoslaviji u neposrednom poraću bila na sve načine poticana od najviših struktura vlasti. Štoviše, mržnju prema neprijatelju i osvetu jugoslavenski su komunisti prema staljinističkom uzoru sustavno promovirali tijekom rata i posebno potkraj rata i u neposrednom poraću.

Politički zatvorenik, br. 135 (2003.); Ivan Vukić, „Svjedočenje Josipa Oreškovića. Gledao sam kako mi vješaju oca“, *Politički zatvorenik*, br. 139 (2003.); Ivan Dujmović, „Ratne i poratne žrtve Hrvata Drugog svjetskog rata u općini Ličko Petrovo Selo“, u: Zvonimir Šeparović (ur.), *O žrtvama je riječ. Zbornik radova Trećeg hrvatskog žrtvoslovnog kongresa*, Zagreb 2004.; Ivan Vukić, „Velebitska tragedija (Popis hrvatskih žrtava Drugoga svjetskog rata i poraća na velebitskom području)“, *Politički zatvorenik*, br. 143 i 144 (2004.); Ivan Vukić, „Srbokomunistički zločin u Širokoj Kuli. Masovna stratišta vape za obilježjima“, *Politički zatvorenik*, br. 145 (2004.); Ivan Vukić, „Svjedočanstva o partizanskim zvjerstvima u Gospiću“, *Politički zatvorenik*, br. 145 (2004.); Ivan Vukić, „Partizanski zločini u Svetom Roku, Gračacu i Prezidi“, *Politički zatvorenik*, br. 157 (2005.); Ljerka Koren Čorak, „Javno vješanje i strijeljanje 1945. u Gospiću“, *Politički zatvorenik*, br. 159 (2005.); Ivan Vukić, „Brušanske i trnovačke žrtve“, *Politički zatvorenik*, br. 159 (2005.); Ivan Vukić, „Još o javnom vješanju i strijeljanju 1945. u Gospiću“, *Politički zatvorenik*, br. 162 (2005.); Ivica Mataija, „Križari na gospićkom području 1945–1950.“, *Senjski zbornik*, 32 (2005.); Zdravko Dizdar et. al. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, Slavonski Brod 2005., Zagreb 2009.; Ivan Vukić, „Partizanski zločin u Smiljanu nakon pada Gospića 4. travnja 1945.“, *Politički zatvorenik*, br. 167 (2006.); Ivan Vukić, „Gospić u sjećanju Tomislava Rukavine“, *Politički zatvorenik*, br. 171 (2006.); Ivan Vukić, „Kapucinski kloštar u Kaniži: Hrvati pobijeni nakon ulaska partizana u Gospić 4. travnja 1945.“, *Politički zatvorenik*, br. 178 i 179 (2007.); Ruža Rozika Balenović, „Moje uspomene na popa Nikolu Mašića i njegovu „bandu“ zatvorenu u Gospiću 1946.“, *Politički zatvorenik*, br. 184/185 (2007.); Ivan Vukić, „Još o partizanskom zločinu u Kloštru u Kaniži kod Gospića“, *Politički zatvorenik*, br. 187, 188 i 189 (2007.); Ante Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća: Svećenici – mučenici Crkve u Hrvata*, Zagreb 2008.; Nikola Bičanić, „Ispravci uz članak o Gospiću 1945.“, *Politički zatvorenik*, br. 191 (2008.); Ivan Vukić, Ivica Franić, „Partizanski zločini u Mušaluku i Ličkom Osiku“, *Politički zatvorenik*, br. 194, 195 i 196/197 (2008.); Nikola Bičanić, „Partizanski poslijeratni zločini u Gospiću i okolici“, *Glas Koncila* (16. ožujka, 30. ožujka, 6. travnja i 13. travnja 2008.); Ivan Vukić, „Mučenici i žrtve jugopartizanskoga i komunističkog zločina u Žabičkoj ulici u Gospiću“, *Politički zatvorenik*, br. 218, 219, 220/221, 222 i 223 (2010.).

„Revolucionarna pravda“ prema poraženima i neprijateljima često je u Hrvatskoj i Jugoslaviji, kako to i inače biva u revolucijama, bila istovremeno najobičnija odmazda.

Masovna represija i zločini nad stvarnim ili pretpostavljenim neprijateljima u Lici, kao uostalom i drugdje u Hrvatskoj i Jugoslaviji, nakon Drugoga svjetskog rata provodili su se planski i sustavno, institucionalno, ali još više izvaninstitucionalno, po zapovijedima partijskih, vojnih i državnih vlasti. Mnogobrojni događaji pokazuju očitu razliku između propisanoga i činjenoga. Tadašnje ozračje i razvoj događaja ostavili su dosta slobode i prostora pojedincima na zapovjednim mjestima (zasigurno ne bez znanja najviših vojnih i političkih osoba i ustanova), kako bi se što prije obračunali s mnogim protivnicima i neistomišljenicima novog sustava.

Vladimir Geiger

PARTISAN AND COMMUNIST REPRESSION AND CRIMES IN LIKA 1945.

Summary

After the end of warfare, Yugoslav partisans committed a number of mass crimes over the population of Lika., conducted primarily by members of OZN and KNOJ. After the completion of wartime operations in Croatia prison camps were formed in all major Croatian cities, and in Lika these were camps in Gospic and Otocac. In the vicinity of these cities there were executions of captured members of armed forces of NDH and of Wermacht. Post-war repression was also targeting real or imagined political enemies, frequently on the basis of scarce evidence, and it could take judicial or extrajudicial form. The intensity of this actions is captured in publications of lists of victims, which enumerate the killed citizens of Lika.

Key words: Partisans, Communist Party of Yugoslavia/Croatia, OZN, KNOJ, military courts, Lika, 1945, repression, crimes

Martina Grahek Ravančić

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

MEĐUNARODNE KONVENCIJE I EKSTRADICIJA SRBA IZ SAVEZNIČKIH LOGORA U AUSTRIJI U SVIBNJU 1945.

Rezime: U radu se, na temelju dostupne arhivske građe i navoda iz literature, analiziraju sudbine izručenih i prisilno repatriiranih srpskih zarobljenika (pripadnika vojnih snaga i civila), koji su u neposrednoj završnici Drugoga svjetskoga rata, bježeći pred jedinicama Jugoslavenske armije, primljeni i smješteni u savezničke logore za „predano neprijateljsko osoblje“ tj. za „raseljeno osoblje“ u Austriji.

Ključne reči: Drugi svjetski rat, Srbi, zarobljenici, izručenje, logori, žrtve, Zapadni saveznici

Ishod Drugoga svjetskog rata bio je jasan puno prije njegovog formalnog kraja u svibnju 1945. godine. Političke i ratne prilike obilježene su stalnim nadiranjem savezničkih snaga, praćenih jedinicama Jugoslavenske armije (JA).

Naći se na strani poraženih značilo je iščekivati nepoznatu budućnost. Josip Broz Tito naredio je zapovjednicima četiriju armija JA da „oslobodi jugoslovenske narode na njihovoj cjelokupnoj etničkoj teritoriji zaključno sa Istrom, Slovenačkim primorjem i Koruškom i okruži, prinudi na kapitulaciju ili uništi glavne snage okupatora i njihovih suradnika, koje su se u proleće 1945. godine zatekle na prostoru Zagreb – Maribor – Celovec (Klagenfurt) – Trst“.¹

Već 1. svibnja 1945. glavnina Kraljevske jugoslavenske vojske u Otadžbini na čelu s generalom Miodragom Damjanovićem već je bila prešla rijeku Soču i smjestila se u Italiji. U istoj grupi našle su se i jedinice Dinarske četničke divizije pod vodstvom Momčila Đujića, Lički četnički korpus s Dobroslavom Jevđevićem, slovenski četnici na čelu s generalom Ivanom Prezeljem te štab Šumadijske divizije (ranije Srpski dobrovoljački korpus)

1 Mladenko Colić, *Pregled operacija na jugoslavenskom ratištu 1941–1945.*, Beograd 1988, 322.

s Prvim i dijelovima Petog puka pod komandom Koste Mušickog.² Otpor jedinicama JA trebali su pružiti srpski dobrovoljci pod zapovjedništvom Radoslava Tatalovića te manja skupina četnika na čelu s Dušanom Džakovićem. Ove jedinice bile su preslabe da bi pružile bilo kakav značajniji otpor, pa se stoga krenulo na ukupno povlačenje iz Ljubljane preko Kranja i Tržića na planinski prijevoj Ljubelj, sve do Klagenfurta.

Osim oslobođenja jugoslavenskih naroda, Glavni štab Slovenije naredio je 14. udarnoj diviziji da što prije uđe u Korušku i zaposjedne Klagenfurt, dok je Štabu IV. JA naređeno da s dvije divizije krene u smjeru Villacha.³ Nakon kraćih sukoba s njemačkim jedinicama 6. svibnja, 14. udarna divizija ušla je u Korušku. U Klagenfurt su zajedno sa Zapadnim saveznicima 8. svibnja ušli Kokrški i dio Korušskog odreda, te 2. brigada „Ljubo Šerčer“.⁴

Iako se često navodi kako je nakon Drugoga svjetskoga rata vrijedilo načelo *Vae victis* (jao pobijeđenima), tj. da su pobjednici bili ti koji su pisali pravila, mora se napomenuti kako su postojale jasne pravne norme prema kojima se trebalo ravnati po pitanju ratnih zarobljenika. Naravno da se ne smije tadašnje pravne norme tumačiti prema današnjim mjerilima, no neupitno je da su i Britanija i Demokratska Federativna Jugoslavija (pozi-vajući se na međunarodnopravni kontinuitet s Kraljevinom Jugoslavijom), potpisnice Haške konvencije („O zakonima i običajima kopnenog rata“) iz 1899. i 1907. potpuno preuzete odgovarajućim Ženevskim konvencijama od 27. srpnja 1929., o poboljšanju sudbine ranjenika i bolesnika u vojskama na bojnopolju i o postupanju s ratnim zarobljenicima.⁵ U prilog tome

2 Borivoje M., *Jugoslavensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi*, Cleveland 1976, Beograd 1990, 83.; Borivoje M. Karapandžić, *Kočevje Tito's bloodiest crime 1945–1965*, Cleveland 1965.

3 Mladenko Colić, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu*, 391.; Risto Stojanović, *Koroška v vrtincu dogodkovob koncu druge svetovne vojne v Evropi*, Ravne na Koroškem 2005, 18.; Milan Rako, Slavko Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, Split 1987., 404.

4 Ivan Dolničar, „Okruženje i kapitulacija neprijateljevih snaga u severozapadnom delu Jugoslavije“, u: Ivo Matović (gl. ur.), *Za pobjedu i slobodu – Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije (učesnici govore)*, Beograd 1986, 535–537.; Risto Stojanović, *Koroška v vrtincu dogodkovob koncu druge svetovne vojne v Evropi*, 20.; Tone Ferenc, „Osvoboditev severovzhodne Slovenije in poslednji boj na Poljani“, u: *Spomeniki delavskega revolucionarnega gibanja in narodnoosloboditelnega boja na Slovenskem* – poseban otisak Ljubljana 1985, 13., 17., 31–32.

5 Tekst Konvencije potpisane 27. srpnja 1929., sa stupanjem na snagu 19. lipnja 1931. na engleskom jeziku dostupan je: „Convention Relating to the Treatment of Prisoners of War“, *The American Journal of International Law*, vol. 27., no. 2., Supplement: Official Documents, travanj 1933, 59–91.; tekst Konvencije od 12. kolovoza 1949., koja je nasljednica one iz 1929., na engleskom jeziku dostupan je u: „Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War“, *The American Journal of International Law*, vol. 47., no. 4., Supplement: Official Documents, listopad 1953., 119–177.; Rade Đukić (ur.), *Međunarodne konvencije o*

govori i praksa uspostavljenih sudova u Nürnbergu i Tokiju, na kojima se sudilo za najteža kršenja međunarodnoga prava.⁶

Prema tim odredbama ratnim se zarobljenicima smatraju svi vojnici i časnici zarobljene vojske, kao i pripadnici dobrovoljačkih i policijskih odreda što nose oznake pripadnosti vojnoj formaciji, te civili koji bi se uključili u ratni sukob, a poštuju ratne zakone i običaje, kao i civili koji se ne bore, ali su u sklopu poražene vojne snage.⁷ Od trenutka zarobljavanja ratni su zarobljenici u vlasti neprijateljske države, a ne pojedinaca ili postrojbi koje su ih zarobile ili su za njih zadužene, te se prema njima mora odnositi humano, moraju biti zaštićeni od svih nasilnih čina i uvreda, a najstrožije su zabranjene sve mjere odmazde (čl. 2.).⁸ Zarobljene osobe zadržavaju svoja građanska prava (čl. 3.).⁹ Zemlja, u vlasti koje se nalaze ratni zarobljenici, mora se brinuti za njihovo uzdržavanje (čl. 4.).¹⁰ Osobe su dužne otkriti svoj identitet, a prema pravima mogu zadržati predmete osobne uporabe, osim oružja, vojne opreme i vojnih dokumenata (čl. 5., 6.).¹¹ Neposredno nakon zarobljavanja, osobe se moraju smjestiti na položaje koji su dovoljno udaljeni od područja ratnih operacija, da ne bi bili u opasnosti (čl. 7.).¹² Odredbe jasno govore o transportiranju zarobljenika i njihovu smještanju u logore. Prema njima, dopušteno je zarobljenike pješke evakuirati u logore, i to u etapama od 20 kilometara na dan (osim ako nije potrebno dosizanje izvora vode i spremišta hrane). Zarobljenici se trebaju smještati u zgrade ili barake, koje omogućuju sve higijenske i zdravstvene uvjete (čl. 10.).¹³ Osim toga, točno je propisana prehrana

ratnom pravu i o sigurnosti, Zagreb 1979, 337–358.; Jovica Patrnogić, *Priručnik za međunarodno ratno pravo. Zakoni i običaji za rat na kopnu i u vazduhu*, Beograd 1956, 76.; Boško Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje, Zagreb 1992, 398–424.; Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946) Mednarodnopravna študija*, Klagenfurt 2005., 147–150.; Vladan Jončić, *Ratni zarobljenici. Međunarodnopravni status*, Beograd 2002, 315–316.; Dominik Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina“, *Pravnik*, časopis za pravna i društvena pitanja, br. 2., god. 41., 2007., 125–150.

6 Dominik Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina“, 127–128.; Jerca Vodušek Starič, „Antifašizam ne pravda komunističke zločine“, *Novi list* (Rijeka), 7. svibnja 2003, 8.

7 Navedene osobe morale su prema odredbama Haške konvencije zadovoljiti sljedeće uvjete: biti pod istim zapovjedništvom, imati jasno određeno i vidljivo znakovlje pripadnosti, otvoreno nositi oružje i djelovati u skladu sa zakonima i običajima rata. Dominik Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina“, 132.

8 Čl. 2., „Convention Relating to the Treatment of Prisoners of War“, 65.

9 Čl. 3., Isto.

10 Čl. 4., Isto.

11 Čl. 5., čl. 6., Isto, 65–66.

12 Čl. 7., Isto, 66.

13 Čl. 10., Isto, 67.

(čl. 11.)¹⁴ te svi ostali uvjeti potrebni za ljudski odnos prema zarobljenicima, a posebno se zabranjuje svaki oblik okrutnosti i kolektivna kazna (čl. 46.).¹⁵ Određeno je da vojničke i sudske vlasti zemlje koja drži ratne zarobljenike mogu zarobljenike kazniti onim mjerama koje su predviđene za ista djela protiv vojničkih osoba njihove vojske. Zemlja koja drži zarobljenike dužna je, nakon završetka ratnih operacija, omogućiti povratak ratnih zarobljenika u domovinu.¹⁶

Postavlja se pitanje, smije li se zarobljenike repatrirati protivno njihovoj volji? Iako se u Haškim i Ženevskim konvencijama ne spominju točne odredbe o tom pitanju,¹⁷ što se često koristilo kao izgovor, valja naglasiti da, kao što postoji obaveza zaštite zarobljenika od bilo kakva mučenja, postoji i obaveza da se zarobljenici ne izbacuju, predaju ili izručuju drugoj zemlji, ako postoji eventualna bojazan od njihova zlostavljanja.¹⁸ Prema tumačenju Mirjana Damaške, Ženevska konvencija iz 1929. „zamislila je repatrijaciju kao predaju zarobljenih onoj strani za koju su se borili, a ne strani protiv koje su se borili. To zato što u potonjem slučaju ostaju sve opasnosti nečovječnog postupanja koje je Konvencija htjela spriječiti.“¹⁹ Prema tome, ratne zarobljenike i izbjeglice smjelo se prisilno repatrirati, samo uz garanciju humanog odnosa u zemlji njihova prijema. „Neosporno je i da ako neko pitanje ne bi bilo određeno u Ženevskoj konvenciji o postupanju sa ratnim zarobljenicima iz 1929., to nije značilo da može postupati kako tko želi.“ Za različite „nepredviđene“ slučajeve vrijedila je Martensova klauzula, koja navodi da su u svakoj fazi *ius in bello* ratujuće strane ostale dužne poštivati zakon čovječnosti.²⁰ Činjenica da Ženevske

14 Čl. 11., Isto.

15 Čl. 46., Isto, 75. V: Rade Đukić (ur.), *Međunarodne konvencije o ratnom pravu i o sigurnosti*, 337–358. Jovica Patrnogić, *Priručnik za međunarodno ratno pravo. Zakoni i običaji za rat na kopnu i u vazduhu*, 76.; Boško Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, 398–424.

16 *Ibid.* V: Ivan Gabelica, „Pravna kvalifikacija zločina u Bleiburgu i na križnim putovima“, u: Jozo Marević (ur.), *50 godina Bleiburga*, Zagreb 1995, 25–33.

17 Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946)*, 147.

18 Article 3 of the Torture Convention prohibits states from expelling, returning, or extraditing a person to another state where there are substantial grounds for believing they could be subjected to torture or other prohibited treatment there. V: „Torture“, *Encyclopedia of genocide and crimes against humanity*, Dinah L. Shelton (ur.), 2005, 1038.; Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946)*, 147–148.; „The Right of Nonrepatriation of Prisoners of War Captured by the United States“, *The Yale Law Journal*, vol. 83., br. 2., prosinac 1973, 360.

19 Mirjan Damaška, „Po onodobnom međunarodnom pravu neosporna je Titova odgovornost za zločine 1945.“, u: Zvonimir Despot, *Titov tajne vladara. Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza*, Zagreb 2009, 468.

20 Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946)*, 150.; „Furthermore, in cases not included in the regulations, 'the inhabitants and the belligerents remain under the protection and the rule of the principles of the law of

konvencije propisuju da ratne zarobljenike treba štiti „protiv čina nasilja“, te u svojoj osnovi predstavljaju humani aspekt u kojem repatrijacija predstavlja pravo, a ne dužnost zarobljenika. U takvu svjetlu koncept „prisilnih repatrijacija“ ne postoji unutar odredbi međunarodnog humanitarnoga prava.²¹ Osim toga, jedna od temeljnih vrijednosti uopće jest poštovanje tuđega života. „U tome ne može biti razlike ni nacionalne, ni konfesionalne, ni svjetonazorske, ni stranačke.“²²

Međutim, čini se da ideje međunarodnoga humanitarnoga prava nisu bile važan čimbenik za konferencijskim stolom na Krimu u Jalti (4. do 12. veljače 1945.), kad je, prema dogovoru potpisanom između sovjetske Vlade i britanskog Commonweltha (Velika Britanija tek je kasniji potpisnik), te između sovjetske Vlade i SAD-a,²³ odlučeno da se sve zarobljene osobe koje su pripadale neprijateljskim grupacijama, i podržavale Treći Reich, izruče onoj zemlji, protiv koje su službeno ratovala.²⁴ Iako je dogovor postignut samo sa Sovjetima i zahtijevao je repatrijaciju svih sovjetskih građana (predaja se nije odnosila na „bijeles“, tj. carističke emigrante),²⁵ podržao

nations as they result from the usage established among civilized peoples, from the laws of humanity, and the dictates of the public conscience.” V.: Quincy Wright, “War Criminals“, *The American Journal of International Law*, vol. 39., br. 2., travanj 1945, 277.; Mirjan Damaška, „Po onodobnom međunarodnom pravu neosporna je Titova odgovornost za zločine 1945.“, 469.

- 21 Vladan Jončić, *Ratni zarobljenici. Međunarodnopravni status*, 315–316. Nakon dugih rasprava, glede prisilnih repatrijacija, u Americi je 21. prosinca 1945. donesena odluka, prema kojoj “Yalta agreement bound the United States only to facilitate, not to force, the return of Soviet citizens to their homeland.” V: Mark Elliott, „The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944–47“, *Political Science Quarterly*, vol. 88., br. 2., lipanj 1973, 272–273.
- 22 Josip Bozanić, *Istina u ljubavi*, Zagreb 2008, 20.
- 23 Dana 29. lipnja 1945. potpisan je dogovor i između Francuske i Sovjetskog Saveza. Vidjeti: Eugene M. Kulischer, „Displaced Persons in the Modern World“, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 262., *Reappraising Our Immigration Policy*, ožujak 1949, 170.
- 24 Bilateralni dokument sporazuma između SAD-a i Sovjetskoga saveza u svezi s oslobođenim ratnim zarobljenicima i civilima (Agreement Between United States and the Soviet Union Concerning Liberated Prisoners of War and Civilians) vidjeti u: Miroslav Međimorec, „Izvršio sam zapovijed: odveo sam u smrt 900 Hrvata“, *National security and the future*, vol. 9., br. 4., 2008, 985–986. Prema čl. 1. stoji „Svi sovjetski građani (...) kao i svi američki građani, bit će bez odlaganja (...) odvojeni od neprijateljskih ratnih zarobljenika i tako zadržani (...) sve do njihovog izručenja. Čl. 2. osigurao je Sovjetima (...) pravo trenutnog pristupa logorima i mjestima okupljanja (...) kao i imenovanja unutarnje kontrole i uprave.“ V: Mark Elliott, „The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944–47“, 262–263. Prema takvom izričaju moguće je da su SAD pristale na izručenje sovjetskih građana s obzirom na veliki broj američkih zarobljenika, koji su se nalazili pod kontrolom Crvene armije, u Poljskoj i istočnoj Njemačkoj.
- 25 Alexandra Tolstoy, „The Russian DPs“, *Russian Review*, Lawrence, Kansas SAD, vol 9., br. 1., 1950, 53–58.; Julius Epstein, „Forced Repatriation: Some Unanswered

ga je, prema Michaelu McAdamsu, „svaki Staljinov štićenik, uključujući Josipa Broza Tita“.²⁶

No, sve te odredbe kao da su bile izvan vremena i prostora u kojem se stanje dodatno komplicira nakon 9. svibnja, kada je potpisana kapitulacija Nijemaca s partizanima. Na širem području Celja nalaze se sve brojnije jedinice JA. Jedinice 51. vojvođanske divizije dobile su naredbu o napredovanju prema okupacijskoj zoni u Austriji.²⁷ Prema novoj zapovjedi generala Koste Nađa sve snage trebale su se koncentrirati na širem području Dravograda i time zatvoriti čvrst obruč u sjeverozapadnom dijelu Jugoslavije.²⁸ U okruženju su se našle brojne jedinice Oružanih snaga NDH, crnogorski četnici i civili. Dio izbjegličke kolone uspio je izbjeci ovo zaokruženje i preći na austrijsko područje. Jedna od tih kolona pristigla je već 14. svibnja na prostor Črne na Koroškem, i zbog velike nadmoći, prema dnevniku 3. bataljuna 7. brigade, propuštena je u smjeru Klagenfurta.²⁹ Upravo na te kolone odnosila se Titova depeša od 13. svibnja, namijenjena I. i III. JA, u kojoj stoji: „Zamjeram vam što ste usporili gonjenje i protjerivanje neprijatelja ka sjeverozapadu. Gro njemačkih i kvislinških snaga prelazi granicu i predaje se Englezima. Naređujem da hitno presijecete sve veze prema Austriji i ne dozvolite da se neprijateljske snage izvuku.“³⁰ Štabu III. JA je naređeno: „Prvo, hitno presijecite sve veze za Austriju i spriječite povlačenje njemačkih i kvislinških trupa.“³¹

Nakon predaje britanskoj vojsci, sve izbjeglice smještene su u logore namijenjene za „raseljene osobe“. Logori za ratne zarobljenike osnovani su

Questions“, *Russian Review*, vol. 29., br. 2., 1970, 209–210.; Dominik Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina“, 143.; Hari Štajner, *Izbeglice tragedija ovog veka*, Beograd 1979, 43–51.; Dragoslav Dragan Despotović, *Kočevski rog. Ratni zločin ili pravedna odmazda*, Beograd 1992, 43–64.; videonimka intervjua s Humphreyem Bredinom od 26. siječnja 1990., pohranjena u knjižnici Hrvatskog instituta za povijest

26 Michael McAdams, „Yalta and The Bleiburg Tragedy“, u: Jozo Marević (ur.), *Od Bleiburga do naših dana*, Zagreb 1994, 93–101. Vidjeti i: Nikolai Tolstoy, *Victims of Yalta*, London 1977, 1986. Zanimljivo je da neka sjećanja ogorčeno navode: „Mrzim Britance do srži ... Nisam ni znao da smo mi bili jednaki nuli za konferencijskim stolom velikih sila. Ti političari su hrpa lažova. I neka im je prokleta duša zbog toga.“ V: John Corsellis, Marcus Ferrar, *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II*, 192.

27 Milan Basta, *Rat je završio 7 dana kasnije*, Zagreb 1976, 1977, 1980, Beograd 1982, 1986, 319.

28 Petar S. Brajović, *Konačno oslobođenje (Sjećanja i obrade)*, Zagreb 1983, 434.; Milan Basta, *Rat je završio 7 dana kasnije*, 324–325.; Vladimir Geiger i sur. (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, SlavonSKI Brod – Zagreb 2008, 390.

29 Petar S. Brajović, *Konačno oslobođenje*, 543–544.

30 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom II, knj. 15, Beograd 1962., dok. br. 293.

31 *Ibid.*, dok. br. 295.

u Klagenfurtu, Krumpendorfu, Töschlingu, Rossegu, Ferlachu, Viktringu, Maria Saalu, Tamswegu, Grafensteinu, Völkermarktu, Griffenu i Wolfsbergu. O pitanju sudbina ovih zarobljenika nije puno pisano, najznačajnije korake učinio je britanski povjesničar Nikolai Tolstoy u knjizi *The Minister and the Massacres* (London 1986.), koja je zbog velike aktualnosti 1991. prevedena na hrvatski pod naslovom *Ministar i pokolji. Bleiburg i Kočevski Rog 1945*. Tolstoyeve spoznaje pokrenule su čitav projekt, potaknut od britanskog Ministarstva obrane, koji je 1988. godine rezultirao spisom „Prethodni izvještaj o jednom istraživanju u vezi s izručenjem zarobljenog neprijateljskog osoblja Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji iz Austrije, u svibnju 1945. i o navodnoj 'klagenfurtskoj zavjeri'”, čiji su autori brigadni generali Anthony Cowgill i Teddy Tryon-Wilson, lord Thomas Brimelow, te povjesničar Christopher Booker.³² Ukupni rezultati istraživanja objavljeni su u knjizi *The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Inquiry*.³³ Njezin nastavak, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence reproduced in full from British, American, German and Yugoslav sources*, donosi faksimile svih relevantnih dokumenata korištenih u istrazi.³⁴

Ove izbjeglice su i prije nastupanja „kritičnog razdoblja“, od 14. do 16. svibnja, kada se javlja problem s mnoštvom koje je povlačeći se pristiglo u okolicu Bleiburga, predstavljale problem u savezničkim odnosima između J. Broza Tita i Britanaca. Jugoslavenski časnici protestirali su „preko komande 5. britanskog ekspedicionog korpusa da ne ometa predaju ustaša, četnika i drugih kvislinga južno od Pliberka jedinicama Jugoslovenske armije“. No, Britancima to očito nije bio problem jer se jugoslovenske jedinice „iskreno bore za opštu savezničku stvar“, pa će im stoga biti ukazana sva potrebna pomoć, a sve osobe koje su se pogrešno predale Britancima vratit će Titovim snagama.³⁵ Treba uzeti u obzir da su tadašnji odnosi Tita i Saveznika bili vrlo napeti s vrlo izglednom mogućnošću otvorenog sukobljavanja.³⁶

32 Anthony Cowgill, Teddy Tryon-Wilson, lord Thomas Brimelow, Christopher Booker, *Interim Report on An Enquiry Into the Repatriation of Surrendered Enemy Personnel to the Soviet Union and Yugoslavia From Austria in May 1945 and the Alleged 'Klagenfurt Conspiracy'*, London 1988.

33 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Inquiry*, London 1990.

34 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence reproduced in full from British, American, German and Yugoslav sources*, London 1990.

35 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji. Bleiburg i Kočevski Rog 1945.*, Zagreb 1991, 103.

36 O tome više: Dušan Biber, „Britansko – jugoslovanski nesporazumi oko Koroške 1944–1945“, *Zgodovinski časopis*, 32/1978, br. 4, 475–489.; William Deakin, „Britanci, Jugoslovani in Avstrija (1943 – maj 1945), *Zgodovinski časopis*, 33/1979, br. 1, 103–126.; *The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Inquiry*, 14.

U isto vrijeme Koruška se nalazi opterećena velikim brojem izbjeglica koje su se povlačile pred jedinicama JA. U takvom ukupnom stanju feldmaršal Harold Alexander naredio je Haroldu Macmillanu, ministru-rezidentu britanske vlade pri Savezničkom zapovjedništvu za Sredozemlje i svome političkom savjetniku da 12. svibnja otputuje u sjedište Osme armije i Trinaestog korpusa na razgovor s generalima Richardom McCreeryem i Johnom Hardingom, kako bi im pružio „potpunu sliku situacije.“³⁷ Neplanirano, Macmillan je produljio putovanje u Klagenfurt i sastao se s generalom Keightleyem. Kao vjerojatni razlog sastanka spominju se grupe jugoslavenskih i kozačkih izbjeglica koje su se predale Britanskoj vojsci, pa se spominju „gerilske snage Slovenaca, Hrvata i Srba koje su se borile protiv Tita, a koje su stvorili, naoružali i snabdijevali Nijemci“ Bili su to „slovenski domobranci pod zapovjedništvom generala Krennera“, „hrvatski ustaše i domobranci“, „dvije pukovnije srpskih dobrovoljačkih odreda pod zapovjedništvom pukovnika Tatalovića“, te oni koji „nisu gajili nikakve simpatije prema revolucionarnom komunizmu, pa su stoga proglašeni fašistima ili nacistima“. Među njima bio je i zamjetan broj civila, tj. žena i djece.³⁸ Upravo na ovom sastanku, navodno je, došlo do velikog obrata u pogledu tretmana jugoslavenskih izbjeglica. Prema naredbi Glavnog ureda savezničkih snaga (AFHQ) od 3. svibnja navodi se da četničke postrojbe kao i ostali „jugoslavenski disidenti“ trebaju biti tretirani kao predano osoblje, dok će „o njihovu uklanjanju odlučiti država“.³⁹

Na slijedećem sastanku Macmillan je zatražio „da zapovjedniku britanske Osme armije pošalje brzojav koji ga ovlašćuje da 28.000 Kozaka izruči maršalu Tolbuhinu (...), te koji mu nalaže da veliki broj otpadničkih jugoslavenskih trupa, izuzev četnika, izruči jugoslavenskim partizanima“.⁴⁰ Kada je postavljeno pitanje da se objasni definicija četnika, izloženo je vrlo neodređeno mišljenje, pri čemu je naglašeno da su britanske jedinice suočene s teškim administrativnim problemom i imaju „na brizi stotine tisuća

37 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 76.; Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 75.

38 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 99.; John Corsellis, Marcus Ferrar, *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II* London-New York 2005, 59.

39 Staniša R. Vlahović, *Zbornik dokumenata iz britanske arhive. Anglo – Jugoslavenski odnosi 1941–1948*. Birmingham 1985, 352. Na veliki broj „antititovih snaga“ koje se povlače iz zemlje upozorio je 27. travnja i Sir Ralph Skrine Stevenson, britanski ambasador u Beogradu. No, bez obzira na to, opće stanje nije dopuštalo da budu predani, već „razoružani i smješteni u zarobljeničke logore“. Istu zabilješku Sir Orme Sargent prosljedio je Winstonu Churchill, koji je 29. travnja odgovorio da antipartizanske snage „treba razoružati i smjestiti u izbjegličke logore“, što je 2. svibnja podržao i SAD.

40 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Inquiry*, 36.; Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 85.

njemačkih ratnih zarobljenika, te da se trenutno ne može baviti time tko hoće, a tko neće biti izručen Rusima i partizanima i strijeljan“.⁴¹ Amerikanci su otvoreno protestirali protiv ovakve politike pravdane administrativnom svrsishodnošću. No, unatoč tome, 14. svibnja upućena je naredba Osmoj armiji prema kojoj „sve Ruse treba izručiti sovjetskim snagama na dogovorenom mjestu koje ćete utvrditi na lokalnom dogovoru s glavnim štabom maršala Tolbuhina. (...), te u konačnici svo ljudstvo utvrđena jugoslavenskog državljanstva koje se predalo a služilo je u njemačkim snagama treba razoružati i predati jugoslavenskim snagama.“⁴² Zanimljivo je kako se u ovoj formulaciji, pa iako je to bilo vrlo uopćeno, javlja razlika među pripadnicima jugoslavenskih zarobljenika.

Problem jugoslavenskih nacionalnih snaga smještenih u logoru Viktring komandant Keightley, predao je načelniku štaba, brigadiru Tobyju Lowu (kasnije lord Aldington). Prema navodima, 15. svibnja u komandi, smještenoj u Klagenfurtu, sastali su se Toby Low i komesar France Hočevar iz jugoslavenskog Devetog korpusa, a sastanku su prisustvovali i vojnik Primožić i vojnik Simo Dubajić.⁴³ Sljedećeg dana Low je izvijestio Osmu armiju o postignutom dogovoru. Donesena odluka slijedila je upute koje je 15. svibnja, pod prijetnjom nadolazećeg vala izbjeglica koje su se već navodno predale britanskoj vojsci (radi se o izbjeglicama kod Bleiburga), izdao feldmaršal Alexander. U poruci navodi: „Okolo 200.000 Jugoslavena koji su služili njemačkim oružanim snagama predalo (se) u njegove ruke. Htjeli bismo ih odmah vratiti snagama maršala Tita. Bili bismo zahvalni kada bi se maršal J. Broz Tito složio da svojim zapovjednicima naredi njihov prihvata i da u suradnji s glavnim zapovjednikom 5. korpusa ustanovi veličinu kontingenta i mjesto na austrijskoj granici južno od Klagenfurta radi njihova povratka u Jugoslaviju.“⁴⁴ Za Alexandera je bilo „osnovno da oslobodim svoje linije komunikacija od ovog opterećenja. Bojna gotovost

41 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 86.

42 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 103.; Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 95.; Staniša R. Vlahović, *Zbornik dokumenata iz britanske arhive*, 355–356.

43 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Inquiry*, 42.; Simo Dubajić u svojim sjećanjima navodi kako je F. Hočevar došao u Sloveniju kako bi izgadio nesporazume s Britancima po pitanju okupacijskih zona u Koruškoj. V: Simo Š. Dubajić, *Život, greh i kajanje. Ispovedna autobiografska hronika – Knjiga I. Od Kistanja do Kočevskog Roga*, Beograd 2006., 330.

44 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 111.; Jera Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*, Ljubljana 1992., 235. Ovu naredbu navodi Darko Bekić kada govori o britanskoj odgovornosti za izručenja, te ne spominje „nikakvu krivu obaviještenost“. V: Darko Bekić, „Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1–3, (1989), 205.

mojih jedinica već je značajno narušena”.⁴⁵ U istom tonu Alexander se obraća i Winstonu Churchill, navodeći: „Moram očistiti palubu u toj oblasti.”⁴⁶ Iako Tolstoy uporno ističe Alexanderovu pogrešnu obaviještenost o predaji zarobljenika kod Bleiburga, razvidno je kako su Britanci ovakvo stanje smatrali neodrživim, pa su prema svemu sudeći donesene odluke u skladu s općom politikom AFHQ-a. Kolika je zapravo bila obaviještenost potvrđuje i činjenica da je samo dva dana kasnije Alexanderova odluka opozvana i zabranjeno je daljnje izručivanje zarobljenika. Povrh svega repatrijacije dogovorene 15. svibnja započele su tek četiri dana kasnije. I, iako ovakvo stanje Tolstoy opisuje kao nastavak zadatka započetog kod Bleiburga te cijeloj priči daje svojevrсни urotnički ton, mislim da su razlozi za donošenje ove odluke prilično jednostavni i uvjetovani trenutnim stanjem „na terenu” – što znači da je trebalo izglatiti napetu situaciju među saveznicima i izbjeći bilo kakve daljnje sukobe.

Unatoč zabrani, zapovjednik brigade Low izdao je 17. svibnja tajnu naredbu. „Svi Jugoslaveni u području korpusa bit će izručeni Titovim snagama što je prije moguće (.) te će snage biti odmah razoružane, ali im se ne smije reći određite (.) organizaciju izručenja koordinirat će ovo zapovjedništvo zajedno s [komunističkim] jugoslavenskim snagama (.) vremensko trajanje izručenja ovisiti će o [logističkim] poteškoćama jugoslavenskog prihvaćanja (.) fmns bit će odgovoran za pratnju osoblja do točke određene našom naredbom na kojoj će biti predani Titovim snagama (.)”⁴⁷ Idućeg dana, dodatnom instrukcijom objašnjeno je da se naziv Jugoslaveni odnosi na „sve protu-titovske vojnike svih nacionalnosti, kao i sve civile, koji se mogu klasificirati kao 'logorski sljedbenici’”.⁴⁸

Prvotna naredba odnosila se na „osobe jugoslavenskog državljanstva koje su bile u službi njemačkih snaga”, što naznačava da je postojala namjera, pa makar i površnog razvrstavanja, dok se u drugoj naredbi traži izručenje „svih jugoslavenskih državljana”. Jedinice koje su primile naredbu svjedoče o neredu koji je ona uzrokovala. Izbjeglice su i dalje odbijale

45 Darko Bekić, “Slučaj Bleiburg”: nova istraživanja, nova iskušenja“, 208.; Prema dokumentu War Officea navodi se da je 15. svibnja u jugoistočnoj Austriji bilo oko 230.000 zarobljenika, od toga 99.000 Nijemaca, 72.000 „Rusa“, 24.000 Mađara i 36.000 „quisling Yugoslavs“. Vidjeti: Katarina Spehnyak, *Britanski pogled na Hrvatsku 1945. – 1948.*, Zagreb 2006., 68.

46 Darko Bekić, „Slučaj Bleiburg”: nova istraživanja, nova iskušenja“, 207.

47 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 148.; Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 129.; Staniša R. Vlahović, *Zbornik dokumenata iz britanske arhive*, 357.

48 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 170.; Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 131.; Videosnimak intervjua s Nigelom Nicholsonom od 19. siječnja 1990. pohranjen u knjižnici Hrvatskog instituta za povijest.

predaju, a oni koji su još posjedovali naoružanje prijetili su sukobima, pa je u dogovoru sa zapovjednicima JA odlučeno da će se britanske jedinice povući s mosta, dok će se nenaoružanima reći kako se vlakovima upućuju u Italiju.⁴⁹ Kada je kasnije lord Aldington upitan zašto je zarobljenicima rečeno da idu u Italiju, on je odgovorio: „Nisam im ja to rekao. Moja je naredba bila jasna – da im se ne smije reći kamo idu [...] (tko je to rekao). Ja to ne znam. Znam samo da se proširila ta glasina da idu u Italiju. Nitko ne zna, niti je sudski proces pokazao, tko je Jugoslavenima dao tu informaciju.“⁵⁰

Prema podacima, štab Šeste oklopne divizije će od 18. svibnja „u sljedećih dvanaest sati pokušati organizirati transport ostatka Slovenaca i Srba iz viktrinškog kaveza ili ih pješice uputiti u Jugoslaviju“.⁵¹ Drugi dan, štab III. JA dobio je nalog prema kojem se njihove jedinice imaju povući sa teritorija Koruške.⁵² Pri tome trebalo je pripaziti „da se sav naš ratni plen prebaci na našu državnu teritoriju“.⁵³ Pukovniku Đoki Ivanoviću je stavljena na raspolaganje jedna brigada radi prijema „ratnih zarobljenika jugoslavenske nacionalnosti i pregovora za predaju ustaša i četnika, koji su se predali savezničkim trupama“. Ove jedinice imaju zadatak provesti zarobljenike „gde to odredi pukovnik Ivanović“.⁵⁴ On je bio zadužen i za pregovore o izručenju ostatka Slovenaca i Srba (problem repatrijacije Hrvata dogovoren na sastanku s Hočevarem) koji su vođeni 19. svibnja u Keightleyevom štabu. Jugoslavenski predstavnik nastupio je odlučno, istaknuvši kako je spreman na nove sukobe, ukoliko mu se ne „izruče jedinice četnika i ustaša“.⁵⁵ Prve klauzule postignutog dogovora odnose se na evakuaciju jugoslavenskih trupa iz austrijskog područja, najkasnije do 21. svibnja u 19 sati.⁵⁶

49 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 130.

50 „Lord Aldington protiv grofa Tolstoya“, *Start* (Zagreb), 20. siječnja 1990., 50.

51 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Inquiry*, 84–85.; Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 130.; „Priča“, *Zaveza* (Ljubljana), god. X., br. 3, rujna 2000., 85–86.; Videosnimak intervjua s Nigelom Nicholsonom od 19. siječnja 1990.

52 Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić i Mate Rupić (prir), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, Slavonski Brod 2005, 126.; Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 171.

53 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 126.; Josip Broz Tito, *Sabrana djela* 28, Pero Damjanović (ur.), Beograd 1988, 56.

54 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XI, knj. 3, Beograd 1976, 564.; Đoko Ivanović, „Rad pozadine 3. armije u završnim operacijama“, u: Ivo Matović (gl. ur.), *Za pobjedu i slobodu – Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije (učesnici govore)*, Beograd 1986, 302–312.

55 Kosta Nađ, „Rat je završen 15. maja u 16.00!“, *Borba* (Beograd), 10. lipnja 1985., 13.

56 Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić i Mate Rupić (prir), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 126–127.;

Drugi dio sporazuma odnosi se na povratak jugoslavenskih državljana „koji su se u vojnoj opremi borili s Nijemcima, te njihove sljedbenike. To uključuje: ustaše, domobrane, četnike, nedićevce, belogardijce“. Evakuacija se odnosi na 10.000 osoba koje će se preko Rosenbacha (Področca, Področica) predati IV. JA, te oko 5.000 osoba koje će preko Bleiburga i Lavamünda preuzeti III. JA.⁵⁷ Prema ovoj naredbi evakuacija se odnosila na „sve jugoslavenske državljane“, čak i četnike. Formulacija „sljedbenici“ odnosila se na veliki broj civila. Prema napatku „ako se civili mogu klasificirati kao 'logorski sljedbenici', mogu pratiti vojnike u Jugoslaviju. Logorski sljedbenik je onaj 'kome život ovisi o vojniku'“.⁵⁸

O preostalim 10.000 zarobljenika koji su trebali biti evakuirani IV. armiji preko Rosenbacha,⁵⁹ raspravljalo se 20. svibnja na sastanku generala Bože Božovića, zapovjednika 26. jugoslavenske divizije, pukovnika Hočvara i Tobyja Lowa. Prema dogovoru, naređeno je povlačenje jedinica JA. Dva dana duže mogao je ostati samo najmanji mogući broj trupa potrebnih za čuvanje „jugoslavenskih državljana“. Do istog datuma u Kapeli ostaju i Simo Dubajić i Toby Low, zaduženi za rješavanje eventualnih problema. Iako se u ovakvim odnosima može činiti da su mnogobrojni zarobljenici izručeni, kako bi se JA povukla iz Koruške, ipak dokumenti ne potvrđuju ovakvu tezu (*quid pro quo*), pa ona i nije prihvaćena u literaturi.⁶⁰ Osim toga, već je prema izloženom vidljivo da je zapovijed o izručenju donesena dva dana prije sporazuma s jugoslavenskom stranom, koja očitim oštrim zahtijevanjem izručenja nije niti znala za postojanje odluke o repatrijaciji.⁶¹

Prva faza repatrijacije trajala je od 19. do 24. svibnja, znači nakon Alexanderove zabrane izručenja. Čini se, da su svi bili uvjereni kako putuju u Italiju, pa stoga nije ostalo puno zapisa koji nam govore o dojmovima zapovjedništva Osme armije u vezi s repatrijacijom. Tek 21. svibnja McCreery obavještava Glavni stožer kako se javljaju pitanja tretmana oboružanih i civilnih skupina različitih nacionalnosti, te ako je moguće da se pošalje izaslanik koji bi pomogao pri nalaženju rješenja. Prema Alexanderovu odgovoru, zapovjedništvo je razmatralo „strateške odluke o problemima“. U novom dopisu referira na naredbu prema kojoj su vođeni pregovori o izručenju između 5. korpusa i JA. „Veliki broj već izručen oko 50.000 još

Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 183.

57 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 130–131.

58 *Ibid.*, 131.; Video snimak intervjua s Nigelom Nicholsonom od 19. siječnja 1990.

59 Simo Š. Dubajić, *Život, greh i kajanje*, 340–341.

60 Jera Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*, 237.

61 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 132.; Upor. Ian Mitchell, „Britanci nisu htjeli da lord Aldington bude optužen za ratni zločin“, *Večernji list* (Zagreb), 29., 30. i 31. svibnja 1998, 12–13; John Corsellis, Marcus Ferrar, *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II*, 49.

uvijek u području 5. korpusa. (...) Imajte na umu da je najbitnije da se taj dogovor nastavi i da se sve jugoslavenske vojne snage izruče Jugoslavenima.“ Sada se „postavlja pitanje repatrijacije svih jugoslavenskih državljana, uključujući ratne zatvorenike smještene po logorima, prisilne-radnike, kao i četnike“. ⁶² Prema tome traži se hitno ovlaštenje da se te osobe izruče. Milovan Đilas začuđeno komentira da nisu mogli „razumjeti zašto su Britanci insistirali da nam vrate te ljude. Vjerovali smo, gledano u ideološkom kontekstu (...), da će Britanci imati mnogo razumijevanja za te izbjeglice, budući da su izbjegli iz komunizma.“ ⁶³

Iz Glavnog stožera potvrđeno je da se svi jugoslavenski državljani iz područja Osme armije vrate Jugoslavenima, „osim ako treba upotrijebiti silu; tada postupiti u skladu s AFHQ 77268 od 17. (svibnja; Alexanderova naredba – op. a.)“. ⁶⁴ Još 25. raspravljalo se o taktičkim prijedlozima. ⁶⁵ Prema njima „nijedan Jugoslaven u rukama savezničkih jedinica neće se izravno vratiti u Jugoslaviju ili biti izručen jugoslavenskim jedinicama protiv svoje volje“. Pod „nijedan“ spadaju četnici, ustaše, Hrvati, Slovenci, ostale izbjeglice, te civili uključujući žene i djecu. Svi oni trebali bi se smjestiti na pogodna koncentracijska područja. ⁶⁶ Oni koji su se borili protiv J. Broza Tita bit će tretirani kao ratni zarobljenici ili predani neprijateljski vojnici, dok su svi ostali svrstani u kategoriju – izbjeglica koje će biti smještene u izgnaničke logore u Italiji. ⁶⁷ Ovi prijedlozi nisu bili izvršna naredba pa je McCreery prosljedio onu prema kojoj treba izručiti jugoslavenske državljane, pa je tako, 24. svibnja, nastavljeno s evakuacijom. Zanimljivo je da se i u *Cowgillovu izvještaju* navodi kako je u slučaju predaje jugoslavenskih državljana, nakon 23. svibnja došlo do „raskoraka između onog što je Peti korpus smatrao da treba učiniti, i onog čega su više komande, do AFHQ u Caserti, bile potpuno svjesne, odnosno spremne, na tom stupnju odobriti“. ⁶⁸ Osim toga, nemoguće je ne zapitati se kolika je McCreeryeva odgovornost, a Tolstoy blago zaključuje „da je bilo ljudi koji su imali više mogućnosti

62 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 226.; Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 136.

63 Milovan Đilas, *Wartime*, New York, London 1977, 443–450.

64 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 228.; Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 137.

65 O dolasku Alexanderova izaslanika, navodi Tolstoy, ne postoje nikakvi dokumenti, no u viktrinški logor 25. svibnja stigao je general Keightley, koji je bio zadovoljan stanjem u logoru, te nije bilo potrebno razrađivati prihvaćanje većeg broja osoba u Distone-u (kratica za *Military District One*, koji je pokrивao veći dio sjevero-istočne Italije).

66 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 137–138.

67 *Ibid.*, 138.

68 Darko Bekić, “‘Slučaj Bleiburg’: nova istraživanja, nova iskušenja”, 213.

od McCreerya da shvate činjenice i onih koji nisu shvatili što im se pred nosom zbiva“. ⁶⁹ Za daljnja istraživanja nije bilo podataka, pa ako uzmemo sve u obzir, čini se da je Tolstoyev konstrukt podosta selektivan. S druge strane, u *Cowgillovu izvještaju* kao „privatnom istraživanju [...] provedenom u odsutnosti službene istrage“, ⁷⁰ navodi se tek „operativna nužnost“, a svaka eventualna odgovornost pripisuje se osobama na relativno niskoj diplomatsko-vojnoj razini. ⁷¹ Neke hrabrije tvrdnje u potrazi za „krivcem“ onemogućuje nam nedostupnost dokumenata.

Prva izručenja započela su 10. svibnja na području Weldena i uključivala su hrvatske izbjeglice. S obzirom na nepostojanje bilo kakve opće naredbe, izvođena su „ad hoc“, pa su zarobljenici u ovim prvim fazama češće bježali. ⁷² Daljnjim naredbama čini se da su izručenja puno organiziranija, pa je tako 18. svibnja određeno da se svi „Hrvati pošalju u područje Rosenbacha radi ukrcavanja za Jugoslaviju“. Tranzitni logor trebalo je organizirati „ne preblizu Rosenbacha, jer žrtve ne smiju znati svoje odredište“. ⁷³ Pravac kojim su vraćani kretao se preko Rosenbacha (stanica Maria Elend), Jesenica, Št. Vida u Kočevje i drugi preko Bleiburga u logor Teharje kraj Celja. Štab Šeste oklopne divizije obavijestio je 18. svibnja da će „pokušati organizirati transport ostataka Slovenaca i Srba iz viktrinškog kaveza ili ih pješice uputiti u Jugoslaviju“. ⁷⁴ Planirani nacrt odgođen je jer je tunel Rosenbach bio opterećen transportom Hrvata.

Kako su se izručenja Hrvata bližila kraju, tako se prema dogovoru otvorio prostor za transport Srba i Slovenaca iz viktrinškog logora. ⁷⁵ Poslije-podne 23. svibnja štab Šeste oklopne divizije poslao je „shemu za sutrašnju

69 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 139.

70 Darko Bekić, „Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja“, 198.

71 Britanski povjesničar Robert Knight također navodi kako je repatrijacija rezultat specifičnih političkih okolnosti, pri čemu odgovornost preuzimaju vojni predstavnici na terenu. Robert Knight, „Harold Macmillan and the Cossacks: Was there a Klagenfurt Conspiracy?“, *Intelligence and National Security* (London), 1(2), May 1986., 234–254.

72 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 125.

73 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 125.; Milan Rako, „Od Trsta do Celovca – zarobljavanje ustaške vlade“, u: Ivo Matović (gl. ur.), *Za pobjedu i slobodu – Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije (učesnici govore)*, Beograd 1986, 583.

74 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 164.a; Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 130.

75 Dana 19. svibnja 1945. britanskoj komandi u Klagenfurtu predana je „Spomenica“ o Slovenskoj narodnoj vojsci (SNV), prema kojoj se moli da britanska vojna komanda otpremi jedinice SNV-a u neki „bolji i prikladniji kraj, gde bi se mogle vežbati i pripremati za svoje konačne zadatke“. U britanskom odgovoru se navodi da prema međunarodnom pravu domobrani se smatraju vojnim zarobljenicima one sile na čijem su se području zatekli u trenutku kapitulacije Trećeg Reicha. Iz toga proizlazi da su slovenski zarobljenici pripali Titu. Vidjeti: *Križev pot slovenskega*

evakuaciju Srba i Slovenaca“, prema kojoj je britanski zapovjednik u viktrinškom logoru izdao slovenskim, hrvatskim i srpskim zapovjednicima nalog za pokret. Prema njemu: „Sve slovenske i sve srpske trupe manje od 50 ljudi (...) krenuti će sutra, 24. svibnja u novu zonu.“⁷⁶ Pri tome je naglašeno kako će jedinice biti prebačene u Italiju. Vijest je primljena s oduševljenjem i u logoru je zavladao velika živost. Rano ujutro 24. svibnja: „Očekivanje obećavajuće budućnosti bilo je dovoljno da nas uznesu u nadzemaljski svijet.“⁷⁷ Nakon dolaska britanskih kamiona, odlučeno je da po 25 osoba ide u kamion. Prvo se ukrcao II. puk Srpskoga dobrovoljačkog korpusa i Operativni štab korpusa na čelu s potpukovnikom Radoslavom Tatalovićem. Konvoj je bio gotov oko devet sati. Kolona je bila okružena tenkovima, a Britanci oko konvoja bili su pod punim naoružanjem. Prije pokreta potpukovnik Tatalović upitao je britanskog majora Williama Johnsona: „Gospodine majore, kuda idemo?“ Major je odgovorio: „U sastav vaših jedinica u Italiju.“ Tatalović je dodao: „Na časnu reč, gospodine majore?“ „Na časnu reč!“⁷⁸ Dugačka kolona krenula je prema Klagenfurtu, no odjednom kolona staje i britanski vojnici započinju pretres. Nakon pola sata kolona nastavlja put prema željezničkoj postaji Maria Elend. Dolaskom na postaju Vladimir-Vlada Ljotić (sin Dimitrija Ljotića) čuo je da je pruga prema Tarvisiju izvan pogona, te da vjerojatno idu prema Jugoslaviji.⁷⁹ Zarobljenici se ukrcavaju u vagone, oficiri u putnički, a svi ostali u stočne vagone. Pošto se vagon napuni, čvrsto se zaključavaju svaka vrata, no „još uvek se veruje da su to samo mere obezbeđenja, jer je engleski oficir dao časnu reč da se vrši transportovanje u Italiju.“⁸⁰ Cijelo vrijeme kompozicija je bila bez lokomotive, tek se u posljednjem trenutku priključila lokomotiva usmjerena prema Jesenicama. Nakon što je zatvorena kompozicija, na postaju je izašlo oko 30–40 naoružanih partizana koji su uskočili u oficirske vagone.⁸¹ Među njima našao se i Branislav Todorović (komandant 3. čete, 1. bataljuna Vojvođanske brigade, 16. udarne divizije) koji navodi da je zarobljenicima lagano o njihovu kretanju, pa su se vojnici skrili u postaju

domobranstva, Judenburg oko 1946., 1.; Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*, Ljubljana 2003, 497.

76 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 140.; Upor. Bernard O'Sullivan, „Izvršio sam zapovijed: odveo sam 900 Hrvata u smrt“, *Večernji list* (Zagreb), 27. veljače 1998., 4–5.

77 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 141.

78 Borivoje M. Karapandžić, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi*, 33–34.

79 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 142.; Ludvik Kolman, *White paper – Viktring tragedy*, Tabor 1. lipanj 1970, 12.; Borivoje M. Karapandžić, *Spomenica srpskih dobrovoljaca 1941. – 1971.*, Cleveland 1971, 275–282.; Aleksandar Vojinović, „Tragični finale rata“, u: Marko Grčić (ur.), *Otvoreni dossier Bleiburg*, Zagreb 1990, 97–99.

80 Borivoje M. Karapandžić, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945.*, 35.

81 *Ibid.*, 36.

sve dok je trajalo ukrcavanje i dok vrata vagona nisu bila zatvorena. Kada su se pojavili partizani, zavladao je panika, neki su vikali: „Hura za Engleze, ne dajte nas, pobit će nas...”.⁸² Prema uputama koje je dobio tog dana preuzeto je oko 1.500 zarobljenika smještenih u 30 vagona, te posebna dva za časnike.⁸³ S ovog transporta pobjegao je slovenski domobran preodjeven u civilno odijelo. Na povratku iz Rosenbacha govorio je: “Naša komora i srpski dobrovoljci bili su ukrcani na vlak kod Področčice i otpremljeni u Jugoslaviju.”⁸⁴ Slovenski predstavnici odbacili su ovakve vijesti navodeći da stvaraju zabunu među zarobljenicima.⁸⁵

Prema planu operacije, drugog dana pješice se kretalo prema željezničkoj stanici. Mnoštvo je nanovo uvjeravano kako se ne radi o smišljenoj predaji. „Sa jedne uzvišice vidi se stanica Marija Elend. (...) Čelo kolone kreće, na znak Engleza, u jedan prostor ograđen visokim zidom. Pored same stanice. Počinje detaljan pretres. (...) Izvode nas po grupama i trpaju u vagona.”⁸⁶ Tako je bio spreman novi vlak za transport 1.650 Srba. „Naši stražari zatvarali su vrata teretnih vagona. Kad je sve bilo osigurano, oni bi se odmakli, a njihovo mjesto bi zauzeli partizani, koji su se skrivali u grmlju ili zgradama kolodvora. (...) Kroz pukotine vagona moglo se je vidjeti što se točno događa.”⁸⁷ Zanimljivo je kako u drugoj točki upozorava na nevolje „jer su lokalni stanovnici obavijestili Srbe o njihovu pravu odredištu”.⁸⁸ Jedan od naloga predlaže da se evakuacija ubrza te se sada u svaki vagon ukrcava 80 do 90 ljudi. Možda je s obzirom na učestale informacije o krajnjem odredištu izbjegličkih transporta, trebalo sav proces ubrzati i što prije završiti. Ubrzanje pri izručenju vidljivo je iz naredbe pristigle iz Klagenfurta 26. svibnja, prema kojoj se do 31. svibnja svi slovenski domobrani moraju pripremiti za ukrcavanje u kamione koji će ih čekati na livadi između glavne ceste i početka logora. Prema britanskim obavijestima jedinice se prema nalogu prebacuju na Svetu Jelenu kraj Rosenbacha.

82 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 147.; „Očevidac klanja i pokolja“, *Nova Hrvatska* (London), br. 9., 1975, 11–13.; Borivoje M. Karapandžić, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945.*, 252.; Staniša R. Vlahović, *Zbornik dokumenata iz britanske arhive*, 372–376.; Vinko Nikolić (ur.), *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, Zagreb 1993, 406–409.

83 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 247.

84 *Vetrinjska tragedija. V spomin nesmrtnim junakom, izdanim u Vetrinju od 27. – 31. maja 1945. in pomorjenim za velike ideje svobode*, Cleveland 1960, Ljubljana 1991, 26.

85 John Corsellis, Marcus Ferrar, *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II*, 53.

86 Borivoje M. Karapandžić, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945.*, 55–56.

87 John Corsellis, Marcus Ferrar, *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II*, 52.; Videosnimak intervjua s Nigelom Nicholsonom od 19. siječnja 1990.

88 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 148.

Dodano je: „Kuda ćete odatle ići, nije mi poznato“, no „kao vojnik, on mora izvršavati svoja naređenja.“⁸⁹

Prve konkretnije vijesti o događajima na postaji Maria Elend, u sve prazniji logor, 26. svibnja donio je Vladimir Ljotić, koji je uspio pobjeći iz prvog transporta. Došavši u logor zatekao je još samo slovenske skupine koje su se spremale za sutrašnju evakuaciju. Nakon dolaska ispričao je majoru Vuku Rupniku što se točno događa pri izručenjima. Prema njegovim sjećanjima slovenska delegacija nije ga primila prijateljski. Vjerujući Britancima, nije dopušteno da se šire alarmantne vijesti. No, istu priču o izručenjima potvrdio je i Đorđe Jovanović koji se u logor vratio u noći između 26. i 27. svibnja.⁹⁰ Upravo tada, prema *Cowgillovu izvještaju*, saznalo se o pokoljima.⁹¹ Čini se da su britanski časnici ipak bili upućeni što se događa te su poneki protestirali, iako se nije moglo postaviti pitanje o provedbi naredbi.⁹² To stajalište najbolje ilustrira naredba generalmajora Murraya, kojom je nakon što su 27. svibnja „svi Hrvati, srpski četnici, slovenski četnici i 600 slovenskih domobrana transportirani iz ovog logora na novo područje“, istaknuo da mora izvršiti naredbu.⁹³ Tim transportom otpremljeni su tehnički i žandarmerijski bataljun s civilnim izbjeglicama (oko 600 osoba).⁹⁴ Čini se da slovenska delegacija nikako nije prihvaćala činjenicu da se zarobljenici vraćaju u Jugoslaviju. Nesigurnost je potvrdio i Jankot Marinšak koji je u razgovoru sa željezničarom kraj Rosenbacha saznao („moglo bi se reći da transporti idu kroz tunel, ali to ne mogu tvrditi“) da Britanci izručuju zarobljenike partizanima.⁹⁵ U sljedeća dva dana vraćalo se još osoba s istim pričama, konkretno u noći između 27. i 28. svibnja vratila su se tri srpska oficira koji su posvjedočili da se transporti upućuju u Jesenice, gdje ih preuzimaju partizani.⁹⁶

89 *Vetrinjska tragedija*, 28.

90 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 144.

91 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The repatriations from Austria in 1945. The report of an inquiry*, 122.; Darko Bekić, “‘Slučaj Bleiburg’: nova istraživanja, nova iskušenja“, 211.

92 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 145.

93 *Vetrinjska tragedija*, 33.; Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 149.; John Ivan Prcela – Dražen Živić, *Hrvatski holokaust – dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*, Zagreb 2001, 76.; Jera Vodušek Starić, *Prezvem oblasti 1944–1946*, 239.

94 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The repatriations from Austria in 1945. The report of an inquiry*, 122.; *Vetrinjska tragedija*, 30–31.; Tomaž Kovač, *V Rogu ležimo pobiti*, Buenos Aires 1968, 145–146.; Tomaž Kovač, „Betrayal and forcible repatriation“, u: *The Slovenian Tragedy*, Toronto 1. lipnja 1970, 35–51.

95 Janez Grum, „Vlaci vozijo na Jesenice“, *Zaveza* (Ljubljana), god. 3., br. 1, ožujak 1993, 63.

96 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The repatriations from Austria in 1945. The report of an inquiry*, 122.

Unatoč svemu, 28. svibnja krenuo je i novi transport pod zapovjedništvom majora Mehleta.⁹⁷ U sljedeća dva dana zavladao je panika u logoru, pa su neki zarobljenici pobjegli, no i dalje su vlakovima zarobljenici transportirani prema Rosenbachu.⁹⁸ Dana 29. svibnja Marko Bajuk zapitao je majora Barrea, zapovjednika civilnog logora: „Da li je moguće da se transporti naše vojske uručuju titovcima?“ Odgovor je glasio: „Pa zar možete i pomisliti da bi Englezi tako nešto mogli učiniti?“⁹⁹ Istog dana dr. Jože Basaj (predsjednik Slovenskoga nacionalnog komiteta) posjetio je generala Keightleya koji je „s indignacijom odbacio informaciju o izručenju izbjeglica i zaprijetio je ozbiljnom kaznom svima koji šire takve glasine.“¹⁰⁰ Unatoč obećanjima, 29. svibnja izručeni su III. slovenski puk Maksa Kunstlja i artiljerijska divizija Jelka Hočevarja.¹⁰¹

Nove vijesti koje je u logor donio Ivan Drčar, kao i još neka svjedočanstva o izručenjima partizanima, također su prihvaćena s nevjericom.¹⁰² Radi toga je 30. svibnja krenula nova izvidnica, koja se istog dana vratila s poražavajućim vijestima za mnogobrojne zarobljenike u logoru.¹⁰³ Bez obzira na to, istog dana je krenuo novi transport.¹⁰⁴ Zanimljivo je kako se u *Cowgillovu izvještaju* navodi da je britanska vojska tada prvi put upotrijebila silu.¹⁰⁵ Iz navedenoga transporta pobjegao je Janez Janež, koji je na sastanku s članovima Narodnog odbora za Sloveniju potvrdio mnogobrojne prijašnje iskaze o izručenjima.¹⁰⁶ Tek tada je odlučeno da posebno izaslanstvo ode u logor i obavijesti što se događa, te da preporuči preostalima da se presvuku u civilna odjela.¹⁰⁷ Vidjevši ukupno stanje, zapovjednici započinju razvrgavati vojničke prisege i savjetuju svojim vojnicima da svatko nađe svoj spas.¹⁰⁸ Unatoč svemu, 31. svibnja krenuo je i posljednji transport SNV

97 Tomaž Kovač, *V Rogu ležimo pobiti*, 18–19.

98 *Vetrinjska tragedija*, 34.; „Na božjo pot“, *Zgodbe mučeništva Slovencev*, Buenos Aires 1949, 53.

99 *Vetrinjska tragedija*, 34.

100 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 149.

101 *Vetrinjska tragedija*, 35.; „Na božjo pot“, *Zgodbe mučeništva Slovencev*, 25–28.; Roman Leljak, *Teharje*, Maribor 1990, 9.

102 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 291.

103 *Vetrinjska tragedija*, 36.

104 Matjaž Klepec, *Teharje so tlakovane z našo krvjo*, Buenos Aires 1973, 32–34.; Janez Zdešar, *Spomini na težke dni*, Ljubljana 1990, 9–16.; Jera Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*, 239.

105 Darko Bekič, „Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja“, 211.; Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 152.

106 John Corsellis, Marcus Ferrar, *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II*, 54.

107 *Vetrinjska tragedija*, 37.; Aleksandar Vojinović, „Tragični finale rata“, u: *Otvoreni dossier: Bleiburg*, 96.

108 *Vetrinjska tragedija*, 38.

koji se kretao u dva smjera – prema masovnom grobištu Kočevje i prema logoru Teharje.¹⁰⁹ Iako je među mnoštvom vladalo razočaranje, većina navoda potvrđuje: „Penjao sam se u prazne britanske kamione (...) Britanci nisu morali nikoga siliti.“¹¹⁰

Britanska armija poslala je 31. svibnja naređenje prema kojem se tražilo izručenje civila. Izbjeglice su trebale biti spremne sljedećeg dana oko 5 ujutro.¹¹¹ Tek tada zarobljenici su bili u potpunosti svjesni koja je njihova sudbina. Štoviše, prema naređenju, 1. srpnja iz logora je trebalo transportirati 2.700 slovenskih civilnih izbjeglica. Njih 1.500 trebalo je biti kamionima odvezeno na željezničku postaju u Bleiburgu, dok će drugih 1.200 biti poslano na postaju Sv. Helena. Odatle će obje grupe dalje krenuti vlakovima.¹¹² Niži britanski časnici bili su također iznenađeni ovakvim uputama, čvrsto vjerujući kako transporti ipak odlaze u Italiju. Prema sjećanju jednog britanskog časnika kad je zarobljenike vozač lokomotive „na nekom slavenskom jeziku obavijestio o odredištu, ljudi su počeli grabiti naše oružje i na koljenima nas moliti da ih ubijemo!“¹¹³ Često se navodi kako su to bili problemi s kojima se vojnici nisu često sretali: „To nije bila vojna akcija (vojnici prema vojniku), to je nadilazilo naša vjerovanja i razum.“¹¹⁴ Ovakva stajališta vjerojatno su posljedica neslaganja s partizanskim jedinicama koje u očima saveznika često djeluju „nedisciplinirano i nepouzđano“.¹¹⁵ No, bez obzira na osobna stajališta i pitanje savjesti, postojala je zapovijed koju je trebalo provesti. Ipak, John Corsellis nadodaje: „Zasigurno su Britanci znali dovoljno da posumnjaju kako je smrt najvjerojatniji rezultat.“¹¹⁶ Ipak je na kraju odlučeno da civili neće biti, protiv svoje volje, poslani u Jugoslaviju, pa je tako otkazan transport 6.000 osoba predviđen za 1. lipnja.¹¹⁷ Iste večeri zatraženo je da se dostavi popis osoba koje bi se dragovoljno vratile u Jugoslaviju – njih oko 200 izručeno je 3. srpnja.¹¹⁸

Samo dan kasnije, u viktringški logor pristigao je feldmaršal Alexander, a nedugo nakon toga prosljeđena je i naredba o „novom vojnom postupku

109 *Vetrinjska tragedija*, 39.; Jera Vodušek Starić, *Prevzem oblasti 1944–1946*, 239.

110 John Corsellis, Marcus Ferrar, *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II*, 55–56.

111 *Vetrinjska tragedija*, 42–49.; John Corsellis, „Uspješan otpor prema prisilnoj repatrijaciji“, u: Andjelko Mijatović (ur.), *Bleiburg 1945–1995.*, Zagreb 1995, 64–69.

112 *Vetrinjska tragedija*, 43.

113 Nikolaj Tolstoj, *Ministar i pokolji*, 127.

114 *Ibid.*

115 *Ibid.*, 124.

116 John Corsellis, Marcus Ferrar, *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II*, 63.

117 Darko Bekić, „‘Slučaj Bleiburg’: nova istraživanja, nova iskušenja“, 211; John Corsellis, „Uspješan otpor prema prisilnoj repatrijaciji“, 67–68.

118 *Vetrinjska tragedija*, 45.

u svezi Jugoslavena koji će vrijediti ubuduće“. Prema njoj „Jugoslavene se više ne smije vraćati u Jugoslaviju niti predavati jugoslavenskim trupama protiv njihove volje. (...) Jugoslaveni koji su se oružjem borili protiv Tita bit će smatrani zarobljenicima i poslani u logor Viktring na raspolaganje. (...) Sve ove ljude smatrat će se raseljenim licima i bit će konačno prebačeni prema Italiji. (...) Vetrinjski logor neće biti ispražnjen.“¹¹⁹ Odrjedbe od 4. srpnja samo potvrđuju ono što je bilo naređeno po pitanju izručenja slovenskih civila već 31. svibnja. Prema posljednjim odlukama, zaštićene su sve jugoslavenske izbjeglice u logorima i izvan njih. *Cowgillov izvještaj* navodi kako ova odluka predstavlja zadnji segment kojim je završio „slučaj Bleiburg“.¹²⁰

Prema kasnijoj diplomatskoj prepisci, unatoč brojnim zadržkama i ignoriranjima, proizlazi kako je ova predaja bila jedna užasna greška („a ghastly mistake“). Daljnja predaja bila je odmah obustavljena, čim je za nju doznao saveznički Vrhovni štab. Ali u toku jedne nedelje, krajem maja, ovi nesrećni ljudi bili su poslani preko (austrijske) granice od strane britanskih vojnika da budu poklani od Titove armije. (...) Nema sumnje da onde nije došlo do kasapnice velikih razmera i nikakva razlika nije pravljena.“¹²¹ Britanska nastojanja da se sastavi tzv. elaborat o izgonu zarobljenika nisu ostvarena, jer su, prema vlastitim priznanjima, pri njegovoj izradi nedostajali neki ključni dokumenti, no ipak se zaključuje: „Mi smo tek kasnije saznali da su ti nesrećni Hrvati i Slovenci koji su istjerani iz Koruške bili do posljednjeg poklani od Titovih trupa po prelasku jugoslovenske granice.“¹²² S obzirom na sve postojala su mišljenja prema kojima je trebalo pokrenuti novu istragu o pitanju odgovornosti za brojna izručenja, no konačni naputak ipak je glasio: „ništa dalje ne poduzimati.“¹²³ Na tome je stala svaka daljnja istraga, pa su mnoga pitanja ostala bez odgovora. No, brojna svjedočanstva, sve učestaliji dokumenti, kao i istraživanja *Komisije Vlade Republike Slovenije za uređenje pitanja prikrivenih grobišta* jasno upućuju kakav je bespoštedan tretman čekao zarobljenike nakon prelaska jugoslovenske granice, prolazeći kroz brojne logore. No, više od svega svjedoče kosti iskopane iz brojnih masovnih grobišta.¹²⁴ Predmeti pronađeni kraj kostiju

119 Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence*, KP 284., 285.; *Vetrinjska tragedija*, 47–48.; John Corsellis, Marcus Ferrar, *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II*, 65–66.

120 Darko Bekić, „Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja“, 211–212.

121 Staniša R. Vlahović, *Zbornik dokumenata iz britanske arhive*, 365–366.

122 *Ibid.*, 367.

123 *Ibid.*, 369.

124 Mitja Ferenc, *Prikrivo in očem zakrito (Prikriva grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne)*, Celje 2005.; Mitja Ferenc, Želimir Kužatko, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji/Prikriva grobišča Hrvatov v Republici Sloveniji/Hidden Croatian*

potvrđuju postojanje života. I ako taj život nije mnogo vrijedio prije 65 godina, krajnje je vrijeme da se potaknu sva nastojanja i dokaže suprotno.

Ako se pokuša barem okvirno utvrditi koliko je osoba izučeno tijekom svibnja iz savezničkih logora u Austriji, nailazimo na velik broj različitih navoda. Slovenska historiografija uglavnom podržava procjene koje se kreću između 9.000 i 12.000 osoba.¹²⁵ Slične podatke donosi i B. M. Karapandžić navodeći da je od 24. do 29. svibnja iz vetrinjskog logora izručeno “3.000 srpskih dobrovoljaca, 12.000 slovenskih domobrana s porodicama, 250 crnogorskih četnika i 2.500 Hrvata”.¹²⁶ Zanimljive brojčane podatke donosi nam i sporazum između generala Keightleya i pukovnika Ivanovića prema kojem će 5. korpus vratiti ukupno 18.585 zarobljenika. Od tog broja već je predano 3.010 osoba. Ovaj broj otprilike se podudara s podacima iz *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, prema kojima su jedinice 11. brigade 26. divizije, u razdoblju od 17. do 22. svibnja od britanskog korpusa preuzele 3.100 zarobljenika.¹²⁷ U nastavku istog dokumenta navodi se da je ista jedinica 21. svibnja razoružala i “2000 ustaša i domobrana”.¹²⁸ John Corsellis navodi da je do 30. svibnja iz raznih logora izručeno “26.339 Jugoslavena u uniformama na području Klagenfurta, prema podacima Petog korpusa (njihova analiza je bila 12.196 Hrvata, 8.263 Slovenaca, 5.480 Srba i 400 Crnogoraca)”.¹²⁹ Iste podatke donosi nam i *Cowgillov izvještaj*.¹³⁰ Iako su brojčani podaci dosta fragmentarni, moguće je da ova ukupna procjena, s obzirom na to da je ipak „službene prirode“, predstavlja najbliži mogući okvir.

Politika izručenja uvelike je utjecala na britansko–jugoslavenske odnose i neposredno nakon završetka rata. Jugoslavija je zahtijevala raspuštanje logora u savezničkim zonama i izručenje određenih osoba. Pri

Mass Graves in the Republic of Slovenia, Zagreb 2007; Jože Dežman (ur.), *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005–2008*, Ljubljana 2008; Jože Dežman (ur.), *Prikrita grobišta, izvješće Komisije Vlade RS za reševanje pitanja skrivenih grobišta 2005–2008.*, Sarajevo 2010.

125 *Vetrinjska tragedija*, 40–41.; Franc Perme, Anton Žitnik i dr. (ur.), *Slovenija 1941–1948–1952 tudi mi smo umrli za domovino. Zamolčani grobovi in njihove žrtve*, Ljubljana – Grosuplje 1998, 2000., 162.; *Bela knjiga slovenskega protikomunističnega upora 1941–1945*, USA 1970, 1985.; *Matica mrtvih – podatki o Slovencih pomorjenih po zločinski osvobodilni fronti 1941–1945.*, sv. 4, Cleveland 1970, 59–290.; Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945.*, 511–512.; Mitja Ferenc, *Prikrito in očem zakrito (Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne)*, Celje 2005, 14.

126 Borivoje M. Karapandžić, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi*, 36.

127 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XI., knj. IV, Beograd 1975., 718.

128 *Ibid.*

129 John Corsellis, „Uspješan otpor prema prisilnoj repatrijaciji“, 64–65.

130 Darko Bekić, „’Slučaj Bleiburg’: nova istraživanja, nova iskušenja“, 211–212.

ovoj provedbi Britanci su se pozivali na obvezno postojanje dokaza o svakom pojedinom slučaju ratnog zločina i njegovu definiranje.¹³¹ Dodatnu otegotnu okolnost pri „usuglašavanju“ savezničke politike nerijetko je predstavljao američki stav, koji često nije podržavao politiku izručenja. Za ilustraciju dovoljno govori spis Foreign Office-a od 13. svibnja 1945., u kojem se raspravlja „u kojem stupnju je vlada Njegove Visosti spremna predati savezničkim zemljama osobe čija se predaja od takvih vlada traži na temelju kvalifikacije da su izdajnici, kvislinzi ili suradnici neprijatelja, a da se ne traži nedvojbena dokaz prije izručenja“. Prema uputama dopušteno je izručenje zapadnim saveznicima, dok „niti jedna takva osoba poljskog, jugoslavenskog ili baltičkog državljanstva zasad neće biti izručena“.¹³² Ovo potvrđuje prilično jasno stajalište o postojećoj podjeli na Istočne i Zapadne saveznike. No, i sami Britanci navode kako ovakva podjela „može biti za sada opravdana, ali čini se dvojbena može li se održati kad jednom Jugoslaveni i drugi shvate da mi ne činimo teškoće Belgijancima, Nizozemcima ili Francuzima da dođu do svojih izdajnika“.¹³³ Pitanje „raseljenih osoba“ s područja Jugoslavije nije bilo ujednačeno, već se razlikovalo prema skupinama. Tako je i dalje blaži odnos vrijedio za četnike, dok se na pripadnike bivše kraljevske vojske, koji su 1941. pobjegli iz Jugoslavije, gledalo s dosta simpatija. Pitanje ustaša bio je puno jednostavniji slučaj, u kojem nije bilo dvojbi o krivnji. No, s obzirom na britanske političke interese bilo je iznimki i u ovim slučajevima. No, u konačnici sve te ljude ipak je dočekala ista sudbina.

Nakon službenog završetka vojnih operacija Drugoga svjetskoga rata ostalo je otvoreno pitanje geopolitičkih odnosa i dominacije na ovim prostorima, posebice onima koji su pripadali poraženoj strani. Osim toga, pravedan odnos prema pripadnicima poraženih snaga ostao je još jedno otvoreno pitanje i velika obveza ratnih pobjednika. Pismeni dogovori prema kojima je trebalo regulirati postojeće stanje, te izvršiti svoju „moralnu obavezu“, potpisani su na političkim konferencijama, održanim i prije završetka ratnih operacija. Prekidom sukoba, zapisana riječ trebala je „zaživjeti“, no čini se da je ovaj put sama provedba bila otežana tj. upitna. Činjenica da je Jugoslavija otvoreno postavljala zahtjeve na prostor Koruške i Julijske krajine, izazvala je otpor Zapadnih saveznika, posebice Britanije. Osim toga, prisutnost jedinica JA predstavljala je potencijalnu

131 Tako se Jugoslavija u ljeto 1945. obratila savezničkoj komandi tražeći popis svojih državljana u logorima u Italiji kako bi sastavila listu zločinaca. Iz komande je odgovoreno kako „imena osoba koje spadaju u kategoriju onih koji su krivi za masakre ili druge ratne zločine moraju biti poznata jugoslavenskoj vladi“. V: Katarina Spehnbjak, *Britanski pogled na Hrvatsku*, 157.

132 Katarina Spehnbjak, *Britanski pogled na Hrvatsku*, 147., 157.

133 *Ibid.*, 147.

mogućnost širenja ruskog utjecaja, što je jednako tako za saveznike (posebice Britance) bilo neprihvatljivo. U takvom kontekstu dolazak velikog broja izbjeglica (onih koji su se predali Britancima prije okruženja JA, kao i onih koji su pristigli na šire područje Bleiburškog polja), stvarao je dodatni problem za Britansku vojsku. Iako je u početku postojala intencija da se izbjeglo mnoštvo prihvati i smjesti u logore, u odlučujućem trenutku njihov smještaj, prehrana i medicinska pomoć bili su gotovo neizvedivi. Upravo zbog toga pitanje „operativne okolnosti“ bilo je presudno. Bila je to, prema Britancima, implementacija neugodne, ali opravdane politike.¹³⁴ U prilog tome odnosio se i prilično jasan stav savezničkih vlada kada se govori o kažnjavanju ratnih zločinaca, kojih je nesumnjivo bilo među izbjeglim mnoštvom. Ostatak je, kako to odredbe Ženevskih konvencija nalažu, štitilo međunarodno ratno humanitarno pravo, no pravda na djelu postala je upitna onog trena kada je „na scenu“ stupila jugoslavenska sudska administracija, nerijetko vođena isključivo političkim motivima. Iako se za Britaniju voli vjerovati da predstavlja drukčiji civilizacijski i ideološki sklop, u kojem moralna komponenta barem označava (ili bi trebala označavati) osnovu svih odnosa, „operativna i administrativna nužnost“ onog doba bila je zalag za dugoročni uspjeh i utjecaj na svjetskoj pozornici.

Martina Grahek Ravancic

INTERNATIONAL CONVENTIONS AND EXTRADITION
OF SERBS FROM ALLIED CAMPS IN AUSTRIA IN MAY 1945.

Summary

On the basis of available archival material and literature, the article analyses the destinies of extradited and forcefully repatriated Serbia prisoners of war, soldiers and civilians alike, who at the end of the Second World War fled in front of units of Yugoslav army, to be initially accepted in Allied camps for surrendered enemy personal.

Key words: Second World War, Serbs, prisoners, extradition, camps, victims, Allies

¹³⁴ Stephen Ward, „Inquiry cleans Macmillan of ‘war crimes’”, *The Independent* (London), 19. listopada 1990, 2.

Aleksandar Dinčić

istoričar, saradnik Državne komisije za tajne grobnice
ubijenih od septembra 1944. godine, Niš

PRVI TALAS RATNOG I REVOLUCIONARNOG TERORA U NIŠKOM KRAJU (avgust–oktobar 1944. godine)

Rezime: Autor istražuje korene i prvi talas posleratnog revolucionarnog terora (zločine komunista) na području niškog sreza u periodu od osnivanja Ode-ljenja za zaštitu naroda (OZNA) do oslobođenja Niša 14. oktobra 1944. godine, kao i progon i likvidacije ideoloških protivnika u područnim komandama. Tekst je napisan na osnovu dostupne arhivske građe, građe Bezbedonosno-informativne agencije, izjava svedoka i objavljene literature.

Ključne reči: OZNA, Cerje, Gornji Krupac, Kamenica, partizani, likvidacije

Snage NOVJ između okupatora i ideoloških protivnika

Glavni cilj Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) bio je izvođenje revolucije pod maskom narodnooslobodilačke borbe. Na osnovu sačuvane građe u Vojnom arhivu jasno je da u avgustu 1944. godine snage NOVJ, koje se nalaze na vrhuncu svoje moći, imaju jedini cilj borbu protiv četnika, tj. jedinica JVUO, legitimnih predstavnika Kraljevine Jugoslavije. Odnosno, glavni cilj im je osvajanje vlasti, što ne kriju.

Tako, na primer, u depeši Glavnog štaba, koja je zavedena 11. avgusta 1944. godine, pod oznakom No. 11, J.B. Tito šalje sledeće imperativne instrukcije komandantu Srbije, generalu Koči Popoviću, koji je po direktivi sa Visa poslat avionom u Južnu Srbiju:

„Zadaci: razbijanje četnika kao osnovno, proširenje i učvršćivanje slobodne teritorije, mobilizacija, stvaranje novih brigada i odreda, dejstvo na komunikacije i garnizone, budno pratiti bugarske pokrete zbog eventualnog njihovog odlaska radi brze i energične intervencije.“¹

1 Vojni arhiv (u daljem tekstu: VA), fond Oružanih snaga Jugoslavije (dalje: OSJ), k. 1051, depeša No. 11 od 11. avgusta 1944. godine.

Direktiva Glavnog štaba NOVJ Srbije od 27. avgusta 1944. godine glasi: „Događaji se sve brže razvijaju. Odlazak bugarskih trupa je pitanje dana, možda časova. U vezi novostvorene situacije postupajte po sledećem: 1. – osnovno ostaje razbiti glavne nedićevsko-četničke snage i okupatorsko-nedićevsko-četničku vlast po srezovima, opštinama i selima...“.²

Zamenik komandanta 22. divizije general Ratko Sofijanić je 5. septembra 1944. godine izdao sledeću direktivu 12. brigadi, koja je operisala u niškom Zaplanju i na Babičkoj gori:

„XII brigada produžice i dalje da dejstvuje na babičkom terenu, preduzimajući mere za mobilizaciju ljudstva. Pošto su dobiveni podaci da se izvesne bugarske jedinice povlače preko Gadžinog Hana – Gornjeg i Donjeg Dušnika, to nastojati da se ove snage upuste dublje ovom komunikacijom a potom bočnim udarima razbiju i razoružaju. U svakom slučaju, gde se pojave četnici aktivno i brzo raditi, razbijati ih i onemogućavati im mobilizaciju ljudstva. Imati stalno u vidu da su naši glavni neprijatelji u ovoj situaciji četnici i nedićevci i da ih treba nemilosrdno proganjati ma gde se za to ukazala prilika... Obaveštavamo da je XII brigada uspela da razbije četničke bande na terenu Babičkog. Ovom prilikom zarobljena je cela III niška brigada i komandant II niške brigade – ukupno 180 četnika. Zaplenjena su 4 puškomitraljeza, 80 pušaka, 4 konja i dosta municije.“³

O početku razračunavanja sa svojim ideološkim ratnim neprijateljima ima podataka u izveštaju štaba 22. divizije 13. korpusu NOVJ:

„Sutra ćemo vam uputiti 190 zarobljenika, koje treba OZN-a da sasuša, a od njih se mogu dobiti dobri podaci. Među njima ima velikih zlikovaca za koje narod traži da se streljaju. Njihova imena će dati naš obaveštajni oficir. Ponovo napominjemo da su se svi oni borili tako da im ni Nemci nisu ravni.“⁴

2 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (u daljem tekstu: ZB. NOR), tom 1, knjiga 11, s. 121. Primećuje se da u direktivi Glavnog štaba nigde ne stoji kao glavno da se napadaju gradovi gde vlast imaju Nemci i Bugari, čime bi borba zaista mogla da se podvede pod termin narodnooslobodilačka. Naprotiv, u tački 5. stoji da će po završetku kratkih pregovora sa Bugarima pristupiti preuzimanju gradova u kojima su glavninu činili upravo Bugari, kao i komunikacija koje su oni obezbeđivali. Drugim rečima, partizani su pregovorima planirali da osvajaju gradove u kojima su vlast imali Bugari.

3 VA, OSJ, k. 1051, reg. br. 9/1; Arhiv Srbije, Arhiv BIA, Knjiga streljanih br. 53; Izjava Dragoljuba Jovanovića iz Dolca. Kada je reč o zarobljenom komandantu 2. niške brigade Čegarskog korpusa JVUO, poručniku Petru Begoviću, streljan je bez saslušanja odmah po padu u ruke partizanima, koji su mu rekli da se preda, jer mu neće ništa. Ni njegovi borci nisu bolje prošli. Oterani su za Pirov i većina njih je pogubljena. U stvari, do prave borbe sa 3. niškom (Nišavskom) brigadom nije ni došlo. Partizani su uspeli da iznenade brigadu na svadbi jednog četnika, da je opkole i zarobe ostale. Većina nije ni imala oružje. Komandant brigade, poručnik Radovan Popović je uspeo da se sa štabnom četom izvuče.

4 ZB. NOR, 12, knjiga 4, dok. 125.

Reč je o izveštaju od 1. oktobra 1944. godine, kada su partizani posle tri pokušaja uspeali da zauzmu Vlasotince, koje su branili pripadnici JVUO i SDS – njena najelitnija formacija „Gvozdeni puk“.⁵ Neki dobronamerni ljudi iz varošice su 13. septembra 1944, u jeku najžešćih navala partizana, predlagali da se svi sporovi između zavađenih razreše posle rata, a da saveznici budu arbitri. Partizani su po ulasku u Vlasotince streljali glavnog potpisnika i predlagača apela za nacionalno pomirenje, predsednika opštine Svetozara Stojanovića Buđića, kao i mnoge zarobljene četnike i nedićevce, pa čak i neke civile koje su pronašli u vlasotinačkoj bolnici na lečenju.⁶

Stvaranje OZNE i početak revolucionarnog terora u niškom kraju

Odeljenje za zaštitu naroda (OZNA), čiji je glavni cilj bio borba protiv unutrašnjih neprijatelja, nije stvorena u samom gradu. OZNA za grad Niš i okrug niški stvorena je avgusta 1944. u selu Šarbanovac kod Sokobanje. Prvi poverenik OZNE za niški okrug bio je Slobodan Penezić-Krcun, kasnije ministar unutrašnjih poslova Republike Srbije. On je spušten ranije savezničkim avionom kod Bojnika. O tome je svoje zabeleške ostavio i Jefto Šašić, šef trećeg odeljenja OZNE za Jugoslaviju. Prema njegovim podacima OZNI niškog okruga su pripadali: belopalanački, niški, svrljiški, aleksinački, ražanjski i zaplanjski srez.⁷

5 Najpre su Vlasotince četnici oslobodili od Nemaca i Bugara 21. avgusta, a onda su ih napali partizani iz 12. brigade 22. divizije, ali su odbijeni. Nemci koji su se planski povlačili iz Grčke uspeali su da dođu preko Lopuskih Mehana i da 10. septembra povrate varošicu i oteraju četnike i partizane. Po njihovom povlačenju, u varošicu prvi ulazi odred kapetana Todorovića, a za njim i Vlasinski korpus kapetana Živojina Mitića i organizuju odbranu, tražeći intervenciju savezničkih oficira koji su se nalazili u partizanskim redovima. Partizani tada prave opsadu u obliku prstena i tuku je bugarskim topovima. Prvi put su odbijeni, ali drugi put su uspeali da nateraju četnike i nedićevce na kapitulaciju, jer im je nestalo municije, a dotur je bio nemoguć. (Više o tome videti u: VA, ČA, k 99. dok. S-V-16970-b; dok. S-V-16970-g; dok. 16970-d; dok. 1491-a; itd). Bilo je tu i bratskih dopisivanja. Tako jedan četnik piše svom bratu partizanu: „*Danilo, Mi pojurismo Bugare, popalismo bunkere i karaule a vi ih vratiste i dadoste zaštitu da se izvuku*“.

Danas se kao dan oslobođenja Vlasotinca slavi 8. oktobar, mada je uistinu varošica oslobođena mnogo ranije. Do ovog datuma na prilazima varošici nalazili su se delovi nekih nemačkih jedinica. Prvi oktobar se ne smatra danom oslobođenja, jer je u narodu poznato da su varošicu branili kontrarevolucionari. Partizani su prvu vlast držali do 4. oktobra, kada su ih isterali Nemci.

6 A DK ZTG, *Apel građana Vlasotinca da se obustavi bratoubilački rat*, A DK ZTG.

7 K. Nikolić, B. Dimitrijević, „Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacije 'narodnih neprijatelja' 1944“, *Istorija 20. veka*, Institut za savremenu istoriju u Beogradu, broj 2, Beograd, 2010, 12, 15. Prema Nedićevoj podeli, zaplanjski srez je bio u sastav niškog sreza.

Penezić je došao da vidi mogućnost stvaranja OZNE unutar brigada i divizija. Kada je okupio prvu grupu niških pripadnika poviše sela, kod starih pojata, bez mnogo „filozofiranja“ i patetike rekao im je da oni pristupaju tajnoj policiji, koja ima zadatak da uništi sve neprijatelje revolucije, a zatim im objasnio način rada. On je bio kopija predratnog NKVD-a, pošto su prve jugoslovenske tajne policajce na Visu obučavali sovjetski instruktori, prekaljeni u „radu“ sa „narodnim neprijateljima“ u Staljinovoj zemlji. Bližio se slom okupatora, sovjetske trupe su se nalazile na granicama i u talasu oslobodilačke borbe, pod vidom uništavanja neprijatelja, trebalo je likvidirati što je moguće više stvarnih i potencijalnih protivnika revolucije na osnovu spiskova koje bi komande mesta ili oblasti izradile.⁸

Ovakvo viđenje uloge OZNE nalazimo i u izveštaju opunomoćenika OZNE u Čupriji. Ono je bilo univerzalno za sve, jer su od Penezića dobili direktivu, koju su samo širili i razrađivali:

„Da bi ispunili zadatke postavljene od našeg naroda i naše Partije, moramo svojski prionuti na rad i postati majstori svoga posla. Jedan od najglavnijih zadataka uopšte, danas je uništenje domaće reakcije – izdajnika – njihovo istrebljenje iz samog korena i davanje vlasti narodu. Da bi uspeli u ovome, moramo pre svega podići i učvrstiti organizaciju – OZNU. Organizaciju OZNE podići ćemo i učvrstiti samo ako u nju za poverenike uzimamo one koji su to svojim ponašanjem, odanošću i radom zaslužili. Treba imati na umu da poverenici ne smeju znati jedan za drugog, kao i da se isti na radu pokažu što konstruktivniji.“

Na kraju naređenja stoji:

„Drugovi, podvlačim i naglašavam da se sav naš rad i posao zasniva na konspiraciji, i samo na konspiraciji. Drugovi, nastojte da na terenu na kome se zadržite razvijete takvu obaveštajnu službu da vam ni jedna stvar ne izmakne a da je vi ne vidite. Sprovedite strogu kontrolu nad terenom na kome se nalazite, ne dajte da ni jedan neprijateljski poduhvat uspe. Ukoliko u toku čišćenja naidete na slučajeve da pojedine porodice održavaju vezu sa četnicima u šumi, onoga na koga se sumnja da održava vezu – streljajte najkonspirativnije, a porodici zabraniti kretanje iz sela i obavestite je da je streljani upućen u logor.“⁹

Pre nego što bi pristupio tajnoj policiji, svaki izabranik trebalo je dobro da razmisli, jer je izlazak iz nje bio vrlo komplikovan. Operativac pre nego što pristane na rad u OZNI polaže zakletvu, a ako u tom radu ne bude efikasan ili izda, pristajao je da mu sudi tajni preki sud i da bude likvidiran. U okupljenoj grupi operativaca OZNE za niški okrug bilo je mnogo

8 Izjava penzionisanog pripadnika UDBE Niša, koji je autoru ovoga rada izneo mnoge skrivane pojedinosti o načinu rada tajne policije. On je pristao da svedoči, pod uslovom da se njegovo ime za života ne objavljuje.

9 K. Nikolić, B. Dimitrijević, „Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacije 'narodnih neprijatelja' 1944“, s. 26.

prekaljenih boraca protiv kontrarevolucije u periodu okupacije, revnosno odanih Titu i Partiji. Pošto su operativci položili zakletvu na vernost Partiji i radu za novu službu, Penezić im je pokazao tri čoveka i rekao da će im biti instruktori za prvo vreme. Oni su zajedno s njim i generalom Kočom Popovićem takođe spuštteni avionom kod Bojnika. Bila je to prva vodeća trojka OZNE u niškom kraju: Čile Kovačević, koji je pre rata svršio kurs NKVD-a u Moskvi, Živan Čiklovan, grafičarski radnik iz Pančeva, koji je pre stupanja u OZNU bio politički rukovodilac Topličkog partizanskog odreda i Radenko Mandić, koji je bio rukovodilac partizanskih odreda u čačanskom kraju i prvi Penezićev pomoćnik u Užicu 1941, za vreme rada „Čete protiv pete kolone“, preteče OZNE. Slobodan Penezić je za prvog opunomoćenika postavio Milana Vilića, dao je prva uputstva o radu tajne policije a potom je otišao.¹⁰

Ostali istaknutiji funkcioneri niške OZNE prilikom njenog formiranja bili su: Viden Ristić, Vojkan Mickić, Ratomir Vojinović, Milivoje Stojković, Radomir Arnautović i još neki.¹¹ U sačuvanim dokumentima kao viši oficiri OZNE za grad Niš pominju se još: Ratko Mirković, Radomir Barac, Lazar Mitrović, Radomir Spasić, Dušan Grujić, Dušan Grubačić, Božidar Janjić, Radulo Šarović, Branko Nikolić, Vojislav Mitić, Dragomir Stojanović, Radomir Blagojević, Ljubomir Bajić, Mirko Deretić, Mihajlo Marković i drugi.¹²

Prema Šašičevim zabeležkama, Niš je po oslobođenju imao samo četiri poverenika, a na terenu dvadeset, koji su s njima bili povezani.¹³ Ti poverenici su bili: Radomir Arnautović-Mile, niški gimnazijalac i sin uglednog niškog lekara, Sergije Prokopenko, student medicine u Nišu, Dušan Grujić-Crni, sin željezničara iz Skoplja i Dušan Grubačić-Beli, proleter iz Vukovara.¹⁴

10 Izjava penzionisanog pripadnika UDBE Niša. Engleskim avionom su na aerodrom u Kosančiću u Pustoj Reci po Titovom naređenju dovezeni i Blagoje Nešković-Mihajlo, Spasenija Babović-Cana, Moma Marković, Ljubinka Milosavljević – budući rukovodioci u Glavnom štabu za Srbiju. Avion je za Italiju odveo ranjene partizane u borbama protiv četnika u Toplici, Kosanici i Jablanici.

11 Isto.

12 Istorijski arhiv Niš, fond Narodni odbor okruga Niškog – Niš (1944–1947), kutija 5, neregistrovana građa. Dokumenta Uprave narodnih dobara. Sva njihova imena je potvrdio penzionisani službenik niške UDBE autoru prilikom razgovora i dodao da su i oni učestvovali u stvaranju OZNINE mreže u niškom kraju. Tako je Ljubomir Bajić organizovao OZNU u Zaplanju.

13 K. Nikolić, B. Dimitrijević, „Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacije 'narodnih neprijatelja' 1944“, s. 26.

14 Izjava penzionisanog pripadnika UDBE Niša. Sergej Prokopenko je kasnije odveden na Goli otok, gde je ubijen. Dušan Grujić-Crni je poslat u London kao obaveštajac. Tamo je tražio i nalazio četničke emigrante i razgovarao sa njima. Pravio je lažne karte i tako uspevao da jedan broj emigranata vrati u zemlju, posle čega su oni

Prva dvojica su bila direktno odgovorni za sprovođenje represivnog terora, jer su sačinjavali spiskove svih koji su im bili poznati kao protivnici partizana. Ostali su bili islednici i kucači, koji su sačinjavali karakteristike okrivljenih, na osnovu kojih su mnogi ubijeni, jer su se našli na spisku lica predviđenih za kategoriju „S“ (streljanje). Potpisivali su se punim imenom i prezimenom, što nije bilo uobičajno kod drugih službenika. Tako su na sačuvanim dokumentima lako prepoznati.¹⁵

Svaki operativac je morao da se iskaže za vreme rata da bi mu se poverio odgovoran posao kakav je praćenje i osuda ideoloških protivnika. Zanimljiv je primer Božidara Janjića-Vlade. Partizani su na planini Ozren kod poginulog četničkog poručnika Milana Matića našli spisak organizatora za područje niškog sreza. Tu se nalazilo i ime vojnog sveštenika i rezervnog majora jugoslovenske vojske Petronija Miljkovića, ravnogorskog komandanta Zaplanja. Pošto je Janjić u to vreme bio kandidat za prijem u Partiju, ovo je bila njegova prilika za učlanjenje.

U noći između 4. i 5. jula 1943, oko 23 časa, partizanska trojka, sa četničkim oznakama na kapama, zakucala je na vrata njegove kuće u Donjem Dragovlju i zatražila da krene na neko saslušanje. Odveden je na Babičku goru, gde je bio strašno mučen, naročito od strane Božidara Janjića. Dok je kopao grobnu raku, morao je da peva da „Gospode pomiluj“ i na svaki pokušaj da se prekrsti udaran kundakom puške po leđima. Ubijen je i pokopan u raci koju je iskopao.¹⁶

O odvođenju sveštenika Petronija Miljkovića pisala je komanda SDS okruga niškog 5. jula 1943. godine.¹⁷

Nije samo Božidar Janjić imao takvu ratnu biografiju, koja je umnogome doprinela prijemu u OZNU. I većina drugih „oznaša“ imala je

uhapšeni. Dušan Grubačić-Beli je kasnije završio kao direktor „Mašinokomerca“ u Beogradu.

- 15 Izjava penzionisanog pripadnika UDBe Niša (Arhiv Srbije, fond BIA, fascikla 19/20). Primera radi, za streljanog Đorđa Tasića iz Niša (on je bio iz Suvog Dola – prim. autora), Dušan Grubačić-Beli je dao sledeću presudu u vidu karakteristike: „*Bio je agent Gebispolicije i otvoreni nemački saradnik. Mišljenje je da se strelja.*“ I streljan je. Tasić je za vreme okupacije radio u Autokomandi kao mehaničar. Jednom prilikom je isprobao nemački tenk i izvezao ga iz garaže. Neko ga je video, prepoznao i kasnije denuncirao OZNI (izjava Miomira Miloševića, magistra u penziji iz Niša).
- 16 Izjava penzionisanog pripadnika UDBe Niša. Iste podatke je dao i Milorad Zdravković iz Ličja, koji je za vreme okupacije kao pripadnik ravnogorskog pokreta bio povezan sa sveštenikom Petronijem Miljkovićem. Sin sveštenika Petronija Miljkovića, Dragoslav-Draža, bio je direktor „Elektronske industrije“ u Nišu i viđeniji privrednik.
- 17 Dragoljub Dejanović-Ljuba, Đorđe Stamenković, *Zaplanje u narodnooslobodilačkoj borbi – hronika*, Niš, 1979, s. 163.

prljave ruke, a Penezić je imao oko da takve ljude uoči i iskoristi.¹⁸ Mnogi od utemeljivača niške OZNE ranije su se takođe istakli po nemilosrdnom progonu svojih ideoloških neistomišljenika u Gornjem Krupcu, Kamenici, Cerju, Kravlju itd. Primera radi, evo šta je stajalo u belešci o likvidiranim „neprijateljima“ koju je sačinio jedan pripadnik niške OZNE, a za vreme okupacije partizanski operativac i obaveštajac iz Kamenice:

- Lepa Popović – popova ćerka i Dražin saradnik, izdala druga Srećka (Dušan Tasković – prim. autora) i ostale nedićevcima. Ima brata u Dražine četnike
- Popović N (nećitko – prim. autora), profesor iz Niša – kao Dražin likvidiran
- Todor Rinčić – održavao vezu sa Dražinim u Kamenici
- Sava Rogić, r. 1922, trgovački pomoćnik iz Gospića – živeo u Kamenici (Dražin)
- Blagoje Nikodijević, poljak iz Brenice – Dražin komandant
- Zdravko Bojić-Ristić, iz Gornjeg M. (Matejevca-prim. autora), kurir i poverenik Ćirkovićev (komandant Čegarskog korpusa JVUO – prim. autora)
- Vida Oreškova, iz Gornjeg M. – odražavala vezu s Nemcima
- Trifun Janković, iz Donjeg M. – održavao vezu sa Dražincima
- Slobodan Bogdanović – Dražin komandant mesta Oreovca, star 42. godine
- Mirko T. Pavlović – kurir Dražinog štaba 180 Niš
- Čeda Vukić – iz Donjeg M – razbijač narodne borbe
- Albatron, zv. Ciganče – održavao vezu sa Dražinima u Kamenici
- Jovan Petrović, kurir Dražin
- Petronije Petković, zemlj, r. 1921, Grbavče – Dražin kurir u Gornjem M.
- Adam Andrejević, zemlj, r. 1893 iz Malče – Dražin
- Mileta Anđelković, bakaln Niš – Dražin
- Mateja Jovanović, kafedžija iz NB (Niška Banja – prim. autora), Dražin komandant – opasan tip
- Vlada Petković, zv. Zanga – Nedićev stražar iz Gornjeg M.

18 Izjava penzionisanog pripadnika UDBE Niša. Penezić je naročito insistirao da islednici i operativci budu nemilosrdni, jer je takvu direktivu dobio od Tita. Naime, J.B. Tito se plašio moguće savezničke intervencije posle podržavanja monarhista u Grčkoj i stalno je tražio od Penezića da to po svaku cenu spreči i da sazna hoće li doći do intervencije ili ne. Ovaj je, pak, to naređivao niškoj OZNI. U tu svrhu je više puta dolazio sa Ćiletom Kovačevićem, iskusnim obaveštajem u Nišu i ispitivao neke uhapšenike koji su po njegovom mišljenju mogli da znaju nešto intervenciji, jer su uhvaćeni sa radio-stanicama. Razume se, ta su ispitivanja značila najgori vid mučenja zatvorenika.

- Dragić Ralić – Ćirkovićev poverenik
- Petar Stanković, Dražin kurir iz Donje Studene i Nedićev doušnik
- Dušan Andrijević – Niš, penzioner – Dražin finansijer.¹⁹

Neki od ovih ljudi su pre likvidacije teško mučeni i zlostavljani, a zatim odvođeni na potez „Zabrce“ iznad Kamenice, gde su streljani, mrčvareni i klani noževima.²⁰

Ravnogorskog komandanta Oreovca partizani su ubili prilikom sprovođenja za Kamenicu. Ćerki sveštenika Dimitrija Popovića iz Kamenice su odsekli jezik pa je potom ubili. Posle rata su mučili starog sveštenika, palili mu vatru na nogama, pretili mu da ne sme da krštava ljude u crkvi, optužili ga da je jatakovao četnicima i slično. Njegov drugi sin Vladimir je bio Dražin oficir.²¹ Kafedžiju Mateju Jovanovića su preobučeni u četnike odveli iz Niške Banje. Kada su posle rata njegovi pitali šta je bilo s njim, rekli su: „Odveli su ga Dražićevci, pa njih pitajte“.²² Sve žrtve su likvidirane u periodu od 10. do 29. avgusta, kada je eskalirao revolucionarni teror po selima u kojima su vlast imali partizani, a posle stvaranja OZNE.

Likvidacije u Kamenici nisu bile nepoznate nedićevim organima. Evo jednog njihovog izveštaja o kameničkoj partizanskoj grupi, koja je tada najviše bila aktivna:

„Najjače organizovano uporište u okolini Niša jeste Kamenica. Ima dva člana partije. VOJA zv. Pican (Voja Radonjić – prim. autora) je najvažnija ličnost u selu. Kao drugi član partije DOLJA (Dobrivoje Rinčić – prim. autora) koji vodi skojevski rad u selu. Omladinska organizacija ima oko 30 članova Skoja. To je najaktivniji Skoj u okolini. Vršiti terorističke akcije, odvodi ljude noću iz Niša i bližih sela.“²³

U ovoj grupi likvidiranih antikomunista neki su odvođeni iz Niša, što takođe nedićevcima nije promaklo.

Ovo su neki izveštaji o odvođenju ljudi iz niških sela:

U izveštaju odeljenja unutrašnjih poslova od 1. juna 1944. godine stoji:

„Komunisti su u noći 26/27. maja o.g. iz sela Malče odveli Petra Stankovića i Adama Andrejevića u nepoznatom pravcu.“²⁴

U izveštaju od 13. jula 1944. godine piše:

„Noću 12. jula ove godine oko 1.30 časova od strane dva nepoznata naoružana lica (imali su četnička obeležja – prim. autora) odvedena je iz kuće

19 Narodni muzej Niš, dokumentacija NOB-a, dokument broj 115.

20 Izjava penzionisanog pripadnika UDBE Niša.

21 Izjava Dragoljuba Jovanovića iz Dolca. Komandant Čegarskog korpusa kapetan Mirko Ćirković je kasnije isledivao zarobljenog partizana koji je vršio ubistva i koji je na saslušanju sve priznao.

22 Izjava Milorada Zdravkovića iz Ličja.

23 Narodni muzej Niš, dokumentacija NOB-a, dokument broj 111.

24 Vojni arhiv, Nedićeva arhiva, kutija 32, registarski broj dokumenta 39/11–11.

*Leposava ćerka Dimitrija Popovića, sveštenika iz sela Kamenice sreza Niškog za čiju se sudbinu ništa ne zna. Ne zna se da li su ovo bili partizani ili četnici D.M.*²⁵

U izveštaju od 15. jula 1944. godine stoji:

*„Noću između 13. i 14. jula ove godine od strane jedne grupe partizana silom je odveden iz sela Huma dr. Trajković (Pop-Borivoje – prim. autora), lekar Okružnog ureda iz Niša koji se privremeno bio nastanio u selu Humu“.*²⁶

Iz spiska obaveštajca vidi se kako su pojedini odvedeni završavali.

Pre ovoga vremena najveći zločin u niškom kraju koji su počinili partizani iz 9. srpske brigade dogodio se 13. juna 1944. godine u selu Kravlje. Toga dana je streljana grupa od 63 pripadnika SDS iz Niša i Aleksinca, koja je zarobljena posle borbe u istom selu, pošto im je nestalo municije. Zarobljenici su povezani telefonskom žicom, oterani na potez „Nedeljana“ i streljani. Među streljanima nalazili su se i oficiri: kapetan Prvoslav Nikolić iz Niša i potporučnik Jakov Lakić iz sela Gradac podno Kopaonika.²⁷

OZNA u srezu Niškom i likvidacije do 14. oktobra 1944.

U progonu neistomišljenika po niškom srezu naročito se isticao Milan Vilić zvani „Milić“, koga je Slobodan Penezić postavio u Šarbanovcu za prvog opunomoćenika niške OZNE. Imao je dvadeset i četiri godine kada je postao šef OZNE. U punoj snazi, a strahovito nemilosrdan prema svima koji nisu simpatisali partizane, odmah se „pokazao“. Najpre je za vreme okupacije stekao poverenje Dimitrija Vidojkovića-Selje, vodećeg komuniste u Toplici.

Vidojković je bio neka vrsta utemeljivača obaveštajne službe unutar partizanskih odreda koji su operisali na jugu Srbije. Vilić je bio revnosni partijac, koji je u vreme IB-a rekao „da će i protiv samog Staljina da zarati ako treba zbog Tita“. S njim u društvu obično su bili Dragoljub

25 Isto.

26 Isto.

27 Istorijski arhiv Niš, mikroteka „Nedić“, mikrofilm 3, snimak 62 i 64. O ovom masakru je pisao i delegat generala Draže Mihailovića za nišku oblast: „...Sada se opet gubi dodirna veza sa komunistima i luta se kao u mraku sve do 13 ovog meseca, gde se oko sela Popšice i Kravlja /Sekcija Niš 1:100.000/ grupišu: nišavski korpus, knjaževački korpus, štabna grupa majora Vesića, štabna grupa knjaževačkog korpusa i oko 500 poljske straže protivu nepunih 500 komunista, koje su oko Kravlja nadkrilili i gotovo blokirali, ali ih nisu napali već su čekali da komunisti napadnu i oni su napali i to prvo belopalanačku brigadu koja se odlično borila, dok su ostali komandanti posmatrali, ali ni jedna ostala brigada nije pritekla u pomoć. Zatim su napali poljsku stražu i razbili je, zarobivši joj oko 60 vojnika koje su odmah streljali, a zatim je nastalo zatišje.“ (VA, fond Četnička arhiva, kutija 99, dok. S-V-16692.).

Petrović-Timošenko, Radomir Blagojević-Raca, Momčilo Popović-Ozren, Branko Popović-Mrgud, a često i Olivera Jocić-Valjevka. Oni su se znali još iz Gornjeg Krupca, gde se nalazila komanda Niške vojne oblasti.²⁸

Evo kako je susret s Vilićem opisao sin streljanog kapetana Božidara Bojovića, kada je njegova majka došla da ga moli da joj muža pusti na slobodu:

„Kada je majka saznala da je neka visoka komanda u Niškoj Banji, u vili nekog trgovca, otišla je da se raspita za očevu sudbinu. Tamo je našla Momu Markovića, koji je bio partizanski komandant te komande. On je rekao da tata nema nikakve krivice i da će biti pušten. Majka je otišla i kod Milana Vilića, opunomoćenika niške OZN-e, koga su zvali „Ćoravi Mile“, jer je bio razrok. Kada je ušla u njegovu kancelariju zatekla ga je s nogama na stolu. Jednom drvenom olovkom je češao svoju čizmu. Pogledao je i rekao: -Drugarice, tvoj muž je školovan čovek. Kako da sednem na njegovo mesto ako ga ne ubijem. Naša jedina greška je ta što nismo ubili i tebe i tvoje dete... Zatim ju je izbacio iz kancelarije.“²⁹

Vilić je pre stupanja u OZNU bio sekretar Okružnog komiteta KPJ za Niški okrug, a potom prvi poverenik OZNE za grad Niš. U niški kraj je došao iz Toplice. Pored naređenja koga treba streljati, sa drugim pripadnicima OZNE je ulazio u ćelije i čitao sa unapred otkucanih spiskova imena ljudi koji te noći odlaze na gubilište. Opisuje ga i prota Sava Banković u svojoj knjizi *U predvorju pakla*, ali tada nije mogao da zna da ih je u ćeliji posećivao prvi čovek niške OZNE:

„Tresnu ključ u našim vratima i ona se kao automat otvoriše. U sobu uđoše tri oznaša. Prvi je u kožnom kaputu i čizmama, s kačketom na glavi, visok, crn i dobro izbrijan, drugi je niži, plav, pegav i vrlo lepo obučen u novu englesku uniformu, a treći je debeļjuškast, crn kao Ciganin i razrok, u novom odelu. Brzo bacamo pogled čas na ljude u sobi čas na trojicu oznaša. U sobi niko ne diše, svi gledaju nepomično u njih i čekaju koga će da prozovu. Čeka se izricanje kazne i taj je delić sekunde duži od godine. Čije se ime izgovori, ostaje mu samo neki deo časa, ali ne i ceo čas.“³⁰

O Milanu Viliću, koga greškom naziva Vilotić, podatke je ostavio i Jefto Šašić.³¹

28 Izjava penzionisanog pripadnika UDBE Niša.

29 Izjava Branka Bojovića, arhitekte iz Beograda, sina streljanog intendantskog kapetana Božidara Bojovića.

30 List *Pogledi*, specijalno izdanje br. 1 (Zločini komunisti nad Srbima), od 4. aprila 2004, s. 64.

31 „Na radu u tom okrugu (niškom – prim. autora), po liniji III. odseka bio je Milan Vilotić. Vilotić je imao četiri razreda gimnazije, a zatim je bio tri godine u zanatskoj školi. Izučavao je bravarski zanat u Beogradu. Za mene je bilo važno da je bio povezan sa Čiletom Kovačevićem. Mi znamo da je Kovačević u to doba radio za sovjetsku

U OK KPJ Niš ga je predložio Vasilije Buha-Jova, delegat PK KPS u Nišu. O njemu i o drugima, koji su bili odgovorni za likvidacije i zločine, ovako svedoči penzionisani pripadnik UDBE Niša:

„U Cerju se nalazila komanda za srez Niški. U toj komandi koja je bila smeštena u staroj školi bili su Dragoljub Petrović-Timošenko, Miroљjub Milovanović, Boža Milovanović, Obrad Popović, Desimir Jovović-Čiča, Milun Branković iz Jasenja, Milan Vilić, šef niške OZN-e, koji je bio razrok i koji je uopšte mnogo ubijao, deda Kosta iz Huma, koji se kasnije, posle rata, nešto zamerio UDB-i pa je bio hapšen i zatvaran, Ratomir Mitić iz Brenice, glavni egzekutor i drugi čijih se imena više ne sećam.“³²

U selu Cerje, koje je udaljeno 17 kilometara od Niša, takođe se nalazila OZNA. Ovde se od 25. avgusta 1944. godine nalazila Komanda sreza Niškog.³³ Uhapšeni iz niških, zaplanjskih, svrljiških, knjaževačkih i belopalanačkih sela dovođeni su u Cerje. Odatle ih je put vodio na gubilište, u Gornji Krupac, ili na slobodu, što je redovno bila prisilna mobilizacija u partizanske redove.

U podrumu stare seoske škole bile su tamnice bez prozora i sa plocovima. Drugi zatvor u selu nalazio se u štali Živojina Milosavljevića, koji je među prvima ubijen zato što je bio ravnogorski odbornik. Jedan deo zatvorenika je boravio u štali Jovana Miloševića, kome su Nemci streljali sinove, aktivne četnike, Velimira i Veloja. Iz te štale ljudi su svakodnevno izvođeni, kundačeni prilikom kretanja, odvođeni uz brdo i likvidirani na potezu kod kapetanskih pojata.³⁴

Svakog dana je u Komandi zasedala neka vrsta ratnog suda, koja je oduzimala ili poklanjala živote privedenim licima. Imena privedenih nisu beležena u spiskove. Razgovori su bili neka forma suđenja, ali bez pismenih presuda. Ni za jednog likvidiranog u Cerju ne postoji presuda ovog ratnog suda tako da se ne zna ni ko ih je slao u smrt, ni po kojoj krivici. Ovaj preki ratni sud činili su: Dragoljub Petrović-Timošenko Miroљjub Milovanović,

obaveštajnu službu, razume se sa znanjem partije. U Rakovici je bio (Vilić – prim. autora) član Okružnog komiteta do 1942. Zabeleženo je da je otišao u Šumadijski odred, a zatim bio osam meseci na bolovanju u Beogradu i odatle dodeljen na naš rad kod nas.“ (K. Nikolić, B. Dimitrijević, „Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacije 'narodnih neprijatelja' 1944“, s. 15).

32 Izjava penzionisanog pripadnika UDBE Niša.

33 I danas na zidu stare škole u Cerju stoji ploča sa natpisom da se u zgradi nalazila komanda sreza, ali ne i zatvor.

34 Izjava Dušana Stefanovića iz Cerja. Za Milosavljevića, u spisku likvidiranih u srezu niškom, stoji: „Milosavljević Živojin, rođen 1889. godine u Cerju, od oca Todora i majke Radunke. Kao seoski kmet u organizaciji D.M. likvidiran 1944. godine“. (AS, Arhiv BIA, fascikla 19/20). Mlađi brat Blagoje je odveden u Mauthausen i ubijen. Bio je u četnicima 60 dana na vojnoj vežbi. Uhapsila ga je kaznena nemačka ekspedicija.

Boža Milovanović, Obrad Popović, Desimir Jovović-Čiča, Milun Branković, pravnik iz Jasenja, koji je najviše saslušavao dovedene pred likvidaciju. Pored njega je, u ime OZNE, sedeo Milan Vilić. Najglavniji u tom takozvanom sudu bio je Kosta Jovanović, zvani „Deda Kosta“, koji je dovođen svakog dana iz rodnog Huma.

On je najviše govorio i određivao kazne s obzirom na to da je bio najstariji i znao kako su živeli i šta su radili mnogi ljudi.³⁵ Iz Kamenice je u Cerje sprovedeno preko 800 lica iz Niša, koji su bili u četnicima ili nedicevcima sredinom septembra 1944. U komandu je sprovedena i velika grupa zarobljenih četnika sa područja belopalanačkog sreza. Njih je najviše saslušavao Predrag Bošković, zvani „Pavle“, koji će kasnije pod neobjašnjivim okolnostima stradati kao šef pirotske OZNE.³⁶

Posle predaje celokupne Prve svrljiške četničke brigade kod Guševca, od strane komandanta, potporučnika Bratimira Bumbovića, oko 300 četnika sprovedeno je preko Gojmanovca i Kravlja u Cerje, a mnogi u Gornji Krupac. Sa vezanim četnicima vođeni su i Bugari, koji su se partizanima predali na planini Devici. Oni su pušteni na slobodu i vratili su se preko granice, a četnici su oterani u Cerje. Tu su već prve noći mnogi pogubljeni. Svi koji su zatečeni sa puškama likvidirani su ili oterani za Gornji Krupac. Neki četnici su pokušali da beže, pa su ubijeni. Iz Komande su uspeli da pobegnu poznati Ćirkovićev četnik Svetomir Milojić, zvani „Džoda“ iz Prekonoge i Momčilo Marinković iz Lalinca, koji su se zatim dugo nalazili u odmetništvu, gde su i likvidirani.³⁷

Iz samog Cerja dovedeno je 50 mladića, koje je ranije mobilisao četnički komandant Dušan Joksimović za borbu protiv partizana. Iz Cerja su likvidirani: Petar Dinić, Draža Vančić, Žika Milosavljević, Jovan Jocić i još neki – svi kao četnici ili njihovi saradnici.³⁸

Iz Malče su partizani doveli 20 ljudi, od kojih su za Gornji Krupac poslali četnika Žiku Veličkovića-Mrcu, koji je tamo i ubijen.³⁹ Iz zaplanjskih sela je u Cerje dovedeno preko 400 ljudi i mnogi su tu i likvidirani.⁴⁰

Iz Jasenovika, koji je za vreme okupacije važio kao jače ravnogorsko uporište, partizani su doveli oko 200 ljudi, a neke su i likvidirali, kao što je bio slučaj sa celokupnim ravnogorskim odborom i komandantom Ratkom

35 Izjava penzionisanog pripadnika UDBE Niša.

36 Isto.

37 Izjava Milovana Stefanovića iz Jalovik Izvora. Sa četnicima je u Cerje doveden i komandant brigade Bratimir Bumbović, koji je bio učitelj u selu Varoši i raniji partizanski saradnik. Za razliku od drugih četnika, odmah je mobilisan kao partizanski oficir. Kraj rata je dočekao u Sloveniji.

38 Izjava Dušana Stefanovića iz Cerja.

39 Izjava Jovana Dimitrijevića iz Malče.

40 Izjava Dragoljuba Jovanovića iz Dolca i Milorada Zdravkovića iz Ličja.

Nedeljkovićem. Dovedeni su mnogi ljudi iz Pasjače, Oreovca, Paljine, Gornjeg Matejevca, Bujanj Sela, Malošišta i drugih sela.⁴¹

Likvidacije u Cerju su uglavnom vršili dobrovoljci, među kojima je bilo i žena. Egzekucije su se kasnije odražavale na njihovo psihičko stanje. Tako je partizanka koja je sa drugima vršila likvidacije u Cerju na kraju „skrenula pameću“. Kada su je zatvorili zbog podržavanja IB-a, tražila je od stražara mašinku da likvidira „bandu“ koja joj ne da mira u ćeliji. Neke su iz čistog mira na ulici pucale po nevidljivom protivniku ili bacale bombe.⁴²

Talas masovnih likvidacija u niškom kraju počeo je odmah nakon govora kralja Petra II Karađorđevića. Zavedeni ljudi su verovali na partizansku časnu reč, odlazili da im se prijavljuju da bi dobili oružje. Tamo su vidali i savezničke oficire, što im je davalo uverenje da će ipak biti primljeni u novu vojsku. Međutim, čim bi saveznici otišli, odvođeni su i zauvek nestajali. Tako je stradala i niška gradska straža. Posle raspisane četničke mobilizacije 1. septembra 1944. godine, otišla je u četničku komandu u Zaplanju, ali tamo nije bilo oružja. Zatim se preko radija javio kralj, pa su stražari otišli kod partizana u Malču. Odvedeni su poviše malčanskih vinograda i streljani.⁴³

U Gornjem Krupcu kod Aleksinca se nalazila komanda Niškog vojnog područja pod komandom Dragoljuba Petrovića-Timošenka iz Jasenja, najodgovornijeg za likvidacije u ovom mestu. Komanda je bila smeštena u staroj školi. Kao i u Cerju, i ovde se predao veliki broj Nišlija, među kojima je najviše bilo pripadnika SDS i policajaca (agenata, stražara i službenika).

Tako se pored drugih predala i grupa od 60 niških policajaca. Već prvog dana su neki pogubljeni. Ljubomir Trifunović iz Moravca trebalo je da odvede pedeset policajaca u Ribarsku Banju, gde se nalazila komanda Kruševačkog vojnog područja. Pred polazak komanda mu je predala i petnaestak četnika, koji su bili zatvoreni u Gornjem Krupcu, jer su poslušali kraljev govor, prijavili se komandi i bili zadržani. Četnici su trebali da budu pogubljeni. Partizani koji su jahali na konjima su ih iz pušaka, jednog po

41 Izjava Vladimira Jovanovića iz Popovca.

42 Izjava penzionisanog pripadnika UDBE Niša. Prema podacima Petronija Stojanovića, jednog od mnogobrojnih UDBINIH zatvorenika, koji je jedva preživeo, niška OZNA je u Cerju likvidirala 12.000 ljudi. Taj podatak su mu rekli seljaci koji su takođe bili zatvoreni s njim u ćeliji. (Petronije Stojanović Zorkin, *Kad UDB-a bije (šest godina golgote)*, Niš, 2007 s. 59).

43 Radovan Kalabić (prir.). *Ravnogorska istorija*, Beograd 1992, s. 319. Tekst dr Milana D. Šijačkog „Izgubljena pobjeda – Srbija, septembar-oktobar 1944“. Prema nedićevskoj dokumentaciji, Gradska straža u Nišu, koja je obezbeđivala 35 ustanova u gradu, 2 zgrade Gestapoa i zatvoreničko odeljenje pri vojnoj bolnici, imala je 158 stražara, podoficira i oficira. (VA, Nda, k. 33, reg. br. 17/12–6). U pitanju je bila vojna formacija pri SDS, dok se gradska straža pri Upravi policije predala u Gornjem Krupcu.

jednog, likvidirali uz put. Policajci su videli da i oni mogu tako da završe i hteli su da beže, ali su im sprovodnici rekli da se ne brinu, jer će njima biti suđeno pošteno.

Zatim je usledila četnička odmazda. Kada su čuli za ova ubistva u Gornjem Krupcu, četnici su streljali čitavu partizansku čet, oko pedeset ljudi, koju su zarobili u selu Mirilovac blizu Paraćina. U toj partizanskoj zarobljenoj četi bilo je i ranijih četnika iz niških i svrljiških sela, koji su molili četnike da ih poštede, uveravali ih da su ih partizani na silu mobilisali, ali ovi nisu hteli ni da čuju. Policajci koji su odvedeni u Ribarsku Banju uglavnom su kasnije likvidirani u Kruševcu.⁴⁴

U Gornji Krupac je sredinom septembra 1944. godine došla i jedna veća grupa iz dobričkih i prokupačkih sela. To su bili ljudi iz Žitnog Potoka, Žitorađe, Klisurice, Glasinca i još nekih sela. Neki su bili u formacijama SDS, a najveći broj u jedinicama JVUO. Većina ih je pogubljena u Gornjem Krupcu i Nišu.⁴⁵

Osim u školskom, ljudi su zatvarani i mučeni u Milutinovom i Borovom podrumu, a iz ovoga poslednjeg se obavezno odlazilo u smrt. Zatvorenici su vođeni i likvidirani na mestu zvanom „Padine“, blizu sela, na kome se danas nalaze njive pod kukuruzom. Likvidacije su vršene i na još nekoliko drugih lokacija, među kojima je jedna pored groblja.⁴⁶

O likvidacijama u Gornjem Krupcu svedočanstvo je ostavio prota Sava Banković:

„Pre nego što su partizani ušli u Aleksinac i Niš, OZN-a je bila u selu Gornji Krupac u srezu Aleksinačkom. Za kratko vreme dok je OZN-a bila tamo streljano je oko šest stotina ljudi i u dugačkim šančevima zakopavani su po tri-četiri reda jedan iznad drugoga. Po ulasku partizana u Niš, OZN-a se selila s preživelim zatvorenicima. Od Gornjeg Krupca do Niša ko bi se samo okrenuo ili šta progovorio slučajnom prolazniku bio je odmah ubijen.“⁴⁷

Vrlo mali broj svrljiških četnika je preživeo golgotu Cerja, Gornjeg Krupca i Niša i osuđen na vremenske kazne.⁴⁸

44 Izjava penzionisanog pripadnika UDBe Niša (AS, Arhiv BIA, Knjiga streljanih – Kruševac, fascikla 53, str. 66–81).

45 Izjava Milana Andrejevića iz Glasinca (AS, Arhiv BIA, Knjiga streljanih – Prokuplje, fascikla 53, str. 20–37).

46 List *Večernje novosti* od 23. juna 2009, tekst „Stratišta u Gornjem Krupcu bila uvertira za kasnija stradanja 'narodnih neprijatelja' od strane partizana“.

47 *Pogledi*, specijalno izdanje, br. 1 („Zločini komunisti nad Srbima“), 4. april 2004, s. 64. Ovaj podatak je proti saopštio kapetan Zdravko Nikolić iz Niša, koji se kao oficir u formacijama SDS predao komandi u Gornjem Krupcu i preživeo zatvor komande, ali ne i zatvor OZNE u Nišu. Streljan je 12. novembra 1944, a prethodno je ovu priču ispričao sapatniku proti Savi Bankoviću. (AS, Arhiv BIA, fascikla 53, Knjiga streljanih.)

48 Izjava Milovana Stefanovića iz Jalovik Izvora.

Ubistva pod batinama

Vanoružana ubistva po niškim selima sprovedena su odmah po učvršćivanju partizanske vlasti. Razlozi su bili da se kažnjavaju navodni ratni zločinci. Događaj koji se odigrao početkom oktobra 1944. godine u Sićevo kod Niša samo je jedan u nizu koji je imao svoju predistoriju. U januaru 1944. godine u selo dolaze četnici pod komandom poručnika Dušana Popovića. Štab se smešta u seosku školu, a četnici po okolnim kućama. Partizani su dočuli da su četnici u selu i u nemogućnosti da ih borbom izbace odlučuju se da pozovu Bugare. Znaju da će četnici proslavljati pravoslavnu novu godinu i da će tom prilikom popiti i biti nebudni. Tako njihovi ljudi iz sela odlaze u bugarsku komandu u Nišu i daju tačan raspored četnika u selu. Četnici su bili potpuno iznenađeni prilikom napada i izgubili su 20 ljudi. Sledi istraga četničke komande. Saznaje se ko su bili vođiči Bugarima i odlučuje da im se kao odmazda zapale kuće. U paljenju se najviše ističu komandant Slavko Minić-Džagrđan iz Niševca, Svetomir Milojić-Džoda iz Prekonoge, Mladen Živić-Mlađa, komandant Bancareva, Dušan Petrović-Duško iz Bancareva, Ratko Todorović-Kepec, učenik iz Niša, Predrag Savić iz Sićeva i još neki. Oni su bili u letećoj četničkoj brigadi, koja je došla iz okoline Svrljiga. To je po četničkim merilima bila kazna za izdaju i saradnju sa okupatorima. Međutim, kada su partizani preuzeli vlast u niškom kraju, sledi njihova istraga zbog paljenja kuća njihovih ljudi. Vinovnike će kazniti narod. Uhvaćeni su Mladen Živić-Mlađa, Ratko Todorović-Kepec i Predrag Savić. Vezani su sprovedeni u Sićevo. Partizani su ih doveli na potez „Dupin kamen“, u ataru sela, gde su čekali da se okupi narod. Kada su sićevčani došli, partizani su počeli svoju poznatu propagandu protiv četnika, a potom rekli da su ove palikuće, koje su u rukama narodnog suda, najzad uhvaćene i da će najbolja kazna biti da im narod sam sudi. Tada su dali krampove i lopate rodbini i porodicama lica čije su kuće ranije zapaljene. Oni su jurnuli na vezane četnike, oborili ih na zemlju i počeli da udaraju. Njima su se pridružili i komunistički aktivisti iz sela, pa su ih tako skupa premlatili na smrt. Posle su ubijene pobacali u neku utrinu, gde su im psi litalice razvukli tela. Međutim, na tome se nije završilo. Terenci su uhapsili ženu likvidiranog Mlađe Živića. Sedam partizana ju je naizmenično silovalo, tako da su joj zauvek ostale traume od komunista.⁴⁹

Vanoružana ubistva su najviše korišćenja prilikom likvidiranja ideoloških neprijatelja u područnim komandama. Ovo se činilo iz dva razloga: da pucnji ne uznemiruju seljake i da njihovim brojanjem seljaci ne uoče da je reč o masovnim pogubljenjima. U Cerju je bilo više takvih slučajeva. U selu Trupale partizanski simpatizeri su komandi predali jednog

49 O događajima u Sićevo svedočili: Dušan Stefanović iz Cerja, Petronije Stojanović iz Niša i Milisav Veljković iz Donje Studene (živi u Čikagu).

Nemca-dezertera, koji je zaostao u selu i rekao da neće da odlazi sa drugima nemačkim vojnicima. Nekolicina njegovih drugova-takođe dezertera se nešto ranije predala četnicima negde u Zaplanju, ali su ih oni vratili u Niš sa papirima iz kojih se videlo da ih šalje određena četnička brigada. Gestapovce to nije interesovalo. Uhapsili su ih i sve streljali kao dezertere. Zatim su Nemci-dezerteri tražili vezu sa partizanima, kako bi se njima predali. Tako se ovaj Nemac našao među partizanima. Posle nekoliko dana odlučeno je da se on strelja. To je bio sredovečan čovek, koji je stalno pokazivao sliku sa ženom i decom. Odlučeno je da ga partizan Duško Knežević potera iz komande i strelja, ali Nemac nije hteo da se kreće. Legao je na zemlju i tražio da ga tu ubiju. Duško Knežević je, izgubivši nerve, dohvatio ruski automat i drvenim kundakom nemačkom vojniku razbio glavu.

U samom Cerju je partizanska obaveštajna služba otkrila dva tobožnja špijuna: inženjera njegovu ženu. Inženjer je streljan, a njegovu ženu je zaklao partizan koji se posle rata javno hvalio kako je to učinio.⁵⁰ Kada su u Cerje doveli Ćirkovićevog četnika Radisava Marjanovića iz Gornjeg Matejevca, dve partizanke su ga ubile tako što su mu razbile glavu drvenim kundacima.⁵¹ U komandi u Gornjem Krupcu je takođe bilo ovakvih ubistava. Svako veče oko 20 časova zatvorenici su vezanih ruku i uglavnom goli odvođeni na stratište. Poređani su pored plitko iskopane jame, naterani da se nagnu, a zatim su besomučno udarani motkama, kočevima, maljevima i lopatama. Mnogi su i poluživi zatrpani zemljom, dok su im ekstremitete, koji su virili iz zemlje, razvlačili psi.⁵²

Pored vanoružanih ubistava bilo je i mučenje žrtava. Četničkog komandanta, narednika Petronija Golubovića iz Popovca, ponižavali su dok su ga vodili za Niš, gde su ga, na kraju, i likvidirali. Dobrovoljno im se predao, jer nije imao ništa što bi ga teretilo. Vezali su ga, a potom dovukli seoska kola, u koja su se popela dva partizana i nekoliko partizanki, koje su podvriskivale i pucale iz pištolja uz svirku muzike. Ta kola je trebalo on da vuče. Kako to nije bio u stanju, dobijao je korbače u leđa od veselih partizana. Kada su se zadovoljili tim činom, oterali su ga u Niš. Likvidiran je sa drugim četnicima 13. novembra 1944. godine, kako stoji u spiskovima koje je posle rata sačinila OZNA.⁵³ Bilo je i mnogih drugih primera mučenja.

Revolucionarni teror u periodu od avgusta do oktobra 1944. godine poklopio se sa propašću antikomunističkih vojnih formacija koje su delovale u niškom kraju: JVUO, SDS i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, koji je najbolje prošao, jer je ranije krenuo put Slovenije. Teror je podstakao i govor

50 Izjava penzionisanog pripadnika UDBe Niša.

51 Izjava Dušana Stefanovića iz Cerja.

52 List *Večernje novosti* od 23. juna 2009, tekst „Stratišta u Gornjem Krupcu bila uvertira za kasnije stradanja 'narodnih neprijatelja' od strane partizana“.

53 Izjava Vladimira Jovanovića iz Popovca (AS, fond BIA, fascikla 53, Knjiga streljanih).

kralja Petra Karađorđevića 12. septembra 1944. preko Radio-Londona. Ljudi su se na časnu reč predavali i prijavljivali partizanskim komandama, potom bili odvođeni i zauvek nestajali. Ostajale su masovne i nikad obeležene grobnice na teritoriji područnih komandi u Cerju, Gornjem Krupcu, Malči, Kamenici i po mnogim seoskim utrinama.

Oslobođenjem Niša dolazi do pune ekspanzije revolucionarnog terora. Tada se niška OZNA iz područnih komandi spušta u grad, koji ima oko 55.000 stanovnika, gde počinje novi talas likvidacija.

Aleksandar Dincic

FIRST WAVE OF WARTIME AND REVOLUTIONARY TERROR
IN THE AREA OF NISH (August – October 1944)

Summary

Author is researching the roots and the dynamics of the first wave of post-war revolutionary terror in the area of Nish since the formation of Department for protection of People until the liberation of Nish on October 14th 1944, as well as the repression and liquidation of ideological enemies on the local level. The text is made on the bases of available archival material, documents of the Agency for Information, witness statements and relevant published literature.

Keywords: OZNA, OZNA, Cerje, Gornji Krupac, Kamenica, partisans, liquidations

Nemanja Dević

student Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

SUKOB ČETNIKA I PARTIZANA ILI DOKUMENATA I USMENE TRADICIJE – SLUČAJ SELA DRUGOVCA U DRUGOM SVETSKOM RATU

Rezime: Selo Drugovac u blizini Smedereva simbol je terora jedinica JVuO u Drugom svetskom ratu i stradanja pristalica partizanskog pokreta u Srbiji. U jednom danu, 29. aprila 1944, selo je imalo 76 žrtava, a dobar deo njihove imovine je uništen. Pored Vranića, ovo je mesto kojim su se posleratna istoriografija i propaganda u tom smislu najviše bavile, što je stvorilo specifičnu usmenu tradiciju sa kojom je istoričar koji istražuje ovu temu kroz arhivske fondove u stalnom sukobu. Rad je nastao s ciljem da se bez uplitanja u polemiku sa usmenom tradicijom, a na bazi dostupnih izvora – izvrši potpuna, ideološki rasterećena rekonstrukcija Drugog svetskog rata i građanskog rata u Drugovcu do 29. aprila, otkriju uzročno-posledične veze događaja, preispitaju dogme i zablude i onemogućiti manipulisanje žrtvama. Ovaj prilog može poslužiti kao primer potrebe za preispitivanjem prošlosti i pruži novo viđenje događaja koji su u istoriografiji izazivali kontroverze.

Gljučne reči: građanski rat u okolini Smedereva 1941–44, selo Drugovac, žrtve JVuO

1. Kosmajski partizanski odred i Drugovac

Selo Drugovac, u sastavu Podunavskog sreza, preživelo je aprilski rat 1941, okupaciju, dane plime i oseke ustanka sa svega nekoliko žrtava. U antifašističkim vojskama 1941. nije se borio ni jedan Drugovčanin. Zapravo, u Podunavskom srezu, sa centrom u Smederevu, koji je prema nekim mišljenjima u prvim mesecima rata zbog Dimitrija Ljotića imao specijalan status, oružanog ustanka protiv okupatora nije ni bilo.

Vrlo pasivni komunisti prebacili su se iz sreza i svoju aktivnost nastavili u okolini Grocke. I posle sloma ustanka selo je nastavilo da živi mirnim životom. *Novo vreme* je 18. oktobra 1941. donelo natpis pod naslovom „Selo Drugovac može svojim radom da služi za primer“: „Selo Drugovac, koje se nalazi u neposrednoj blizini žel. st. Kolari, svakako je jedno od najmirnijih sela u celoj okolini. U Drugovcu život teče normalno, kao i pre rata. Seljaci privode kraju sakupljanje ovogodišnje letine, a mir i spokojstvo ne narušava

se ni u jednom trenutku“.¹ Predsednik opštine veleposednik Branko Milosavljević, sa seoskom milicijom koju je osnovao, držao je čvrsto vlast u rukama. Milosavljević je poticao iz ugledne, bogate porodice, sa dugom političkom tradicijom. Studirao je medicinu u Francuskoj, gde se oženio Holanđankom, koju je doveo u šumadijsko selo. Posedovao je preko 200 hektara zemlje, a pre rata je više puta bio poslanički kandidat, najpre Demokratske stranke, a potom JRZ-a.² U svoju porodičnu zadrugu smestio je čak 20 manjih izbegličkih porodica. „Šta ćete, Srbi smo, pa ako sami sebi ne pomognemo, ko će nam pomoći?“³, govorio je Milosavljević novinarima iz Beograda kada su posetili njegovo domaćinstvo. Kod njega rodilo se dvoje izbegličke dece, kojima je kumovao njegov najstariji sin.³

Ne može se tačno reći i objasniti kako su komunističke ideje prodrle u ovaj kraj 1943, ali se može navesti bar nekoliko uzroka. Prema nekim mišljenjima, Drugovac i okolna sela naginjali su i pre rata dinastiji Obrenović; ovo su bila mala, nerazvijena mesta, gde se, kako kaže Lj. Dimić, „misli iz stomaka“, čime je povećana sklonost stanovništva ka levim i socijalnim idejama i ideologijama. Ni okupacione ni domaće nacionalne snage nisu se ovde često pojavljivale i time je na terenu, gde je već postojao dobar građivni materijal, partizanska oružana akcija, ukoliko bi je meštani prihvatili, mogla gotovo nesmetano da se razvija. U obližnjem selu Vodnju, malobrojnim komunistima priključio se još u oktobru 1941. Petar Veljović, koji se, završivši Višu zadružnu školu u Pragu, vratio u selo i otpočeo sa nizom predavanja o poljoprivredi, čime je stekao popularnost u okolini. Svoje pristalice je, krstareći po selima u zimu 1941–42. pretvarao u partizanske saradnike, te je, neprimenjivanjem represivnih mera i neaktivnošću kvilnškog aparata, nekoliko sela za kratko vreme postalo *crveno orijentisano*.⁴ Kada je desetina Kosmajskog partizanskog odreda ubačena u Podunavski srez marta 1942. otpočela sa diverzijama i ubistvima političkih protivnika po selima, i gerilski i građanski rat, sa zakašnjenjem od nekoliko meseci, razbuktali su se ovim krajem. Savremenik je zapisao: „S proleća 1942. ljudi iz šume ostaviše Nemce, a u svom bezumlju nastaviše sa ubijanjem Srba. Od njih poginu nesretno i teško paroh Malooraški jerej Radoslav Vlajić, otac četvoro dece, ni kriv ni dužan, noću između 15. i 16. marta 1942. godine. Poginu i Boža Petrović iz Dubone, ugledan domaćin 30. marta, a iste noći i Leka učitelj iz Suvodola (...) Nesreća je što se Srbi između sebe tuku i ubijaju na napred izloženi način i česti su okršaji okolnih četnika sa onima iz šume, gde svakako ginu Srbi... Ljudi strahuju za svoje živote, ne zna se od koga će poginuti i jednom zlu dodali su još dva: zlu okupacije – bratoubilačku akciju – koja od nas

1 Novo vreme, 19. oktobar 1941.

2 N. Jovanović, *Politički venac Smedereva*, 103.

3 Novo vreme, 25. februar 1943.

4 V. više: R. Paunović, *Stazama slobode*.

zavisi, a nezgodno radimo“.⁵ Kao odgovor, kvislinške vlasti pohapsile su u okolini tokom marta i aprila oko 120 sumnjivih lica i četvoricu njih streljali. Plamen građanskog rata zahvatio je i do tad (naizgled) mirnu okolinu Smedereva, a politička aktivnost KPJ je za nekoliko meseci zamrla. Od leta 1942. do leta 1943, komunisti će likvidirati kolebljive elemente (među njima i P. Veljovića) i u prvi plan izbaciti disciplinovane partijske vojnike, koji će radu na terenu dati sasvim nove oblike.

Događaji koji su sledili išli su naruku komunistima i njihovu organizaciju u selima su sve više učvršćivali i širili. Predsednik drugovačke opštine B. Milosavljević je komunizam smatrao za zlo i radio je na njegovom suzbijanju, tako da se, do jeseni 1943, ne može govoriti o snažnijem prodoru partizana u ovaj kraj. Međutim, u seosku stražu koju je osnovao, ubacivali su se postepeno ljudi uveliko zadojeni komunističkim idejama. Sam *gazda-Branko* ometao je razvoj partizanskog pokreta i šire od Drugovca. Okružni komitet KPJ za Mladenovac i Kosmajski partizanski odred, čijoj je *interesnoj zoni* podređen Podunavski srez, nisu birali metode da postanu apsolutni gospodari terena i stoga je komunističko rukovodstvo odlučilo da se oslobodi i njega i njegove *kulačke kuće*. Odluku je navodno doneo Draža Marković.⁶ Noću 30. septembra partizanske puške zapucale su pred domom Milosavljevića. Predsednik Branko se tada sa suprugom i dva sina nalazio u Smederevu. Iz kuće su izvedeni njegovi roditelji Obrad i Živka, stari blizu 80 godina, sestra Leposava i sin Milorad-Mića, svršeni maturant smederevske gimnazije. Kuća je opljačkana, zapaljena, a sve četvoro Milosavljevića streljano. Opljačkane stvari prenete su u susjedni Brdnjak, gde su za te potrebe aktivisti osposobili jednu zemunicu za partizanski magacin. Kako je kasnije svedočio partizan R. Vojinović „*kada je zapaljena kuća gazda Brankova u Drugovcu kod mene je došao Čiča*“⁷ i kazao da se odmah napravi magacin, jer noćas dolaze stvari“.⁸ Zbog veza sa Brankom Milosavljevićem, u narednih nekoliko dana partizani su ubili još trojicu Drugovčana.⁹ U Drugovac je prvi put ušao Kosmajski partizanski odred i održao zbor, a krajem oktobra osnovana je mesna partizanska četa, koja je onemogućavala pristup nacionalnih snaga selu. Partizanski aktivisti ovo su shvatali kao *prekretnicu*, početak jednog novog doba, ne uviđajući koliko će surovost koju su ispoljili nad svojim protivnicima koštati njihovo selo, na

5 Letopis crkve Vaznesenja Gospodnjeg u Drugovcu; prepis dobijen ljubaznošću Milosava Ilića iz Drugovca.

6 *Isto*.

7 Milivoje Pavković iz Vučaka, jedan od organizatora partizanskog pokreta u Podunavskom srezu.

8 AVII, ČA, k. 93, dok. 14/1. Tokom leta i jeseni 1943, partizani Kosmajskog odreda ubili su u Smederevskom okrugu oko 40 civila. Delom su, prema svedočenju porodica ubijenih, njihove kuće opljačkane.

9 R. Paunović, *Nepokorni Drugovac*, 64–67. MKU Drugovac.

koje će se svega nekoliko meseci kasnije sručiti sva silina i bespoštednost građanskog rata, odnoseći desetine života.

Ubistva nacionalista vršena su i u okolnim selima. Najčešće su meta partizanskog terora bili predsednici seoskih opština kao predstavnici starog režima i saradnici JVuO, rivalskog pokreta koji je paralelno sa partizanskim počeo da jača u celom srezu. Koncem meseca partizani Kosmajskog odreda napali su kuću kapetana Slavoljuba Stojkića-Cajka iz Landola, bivšeg oficira četničkog odreda Koste Pećanca, koji je sada organizovao jedinice JVuO. Na kuću su pucali iz pušaka i automatskog oružja, a na kraju su upotreбили i bombe.¹⁰ Teror je postizao rezultate: u manjim sredinama, gde bi za kratko vreme stradalo po nekoliko meštana, a većina se priklanjala sili tek ponekad gundajući u potaji, komunisti su se potpuno oslobađali neprijatelja svog pokreta.

2. Smederevski korpus JVuO u Drugovcu i okolini 1943.

Duh ravnogorskih pristalica zbog nemačko-komunističkih potera i likvidacija bio je 1941–43. u Smederevskom okrugu uveliko uzdrman. Kapetan Dimitrije Antonović, komandant Kosmajskog korpusa JVuO, pisao je generalu Dragoljubu Mihailoviću: „*Neophodno bi bilo potrebno da se odredi komandant Smederevskog korpusa i to da bude po mogućstvu jedan vrlo energičan čovek*“.¹¹ Upravo takav, energičan i autoritativan, strog, ali i harizmatičan oficir, nađen je u liku kapetana Živana Lazovića, bivšeg vojvode Koste Pećanca i saradnika Ravnogorskog pokreta od proleća 1941, koji se, po nalogu Vrhovne komande JVuO pojavio u smederevskom kraju juna 1943. Sa malobrojnjom pratnjom, obilazeći sela i držeći vatrene govore, Lazović je za vrlo kratko vreme situaciju menjao iz korena. On se u junu i julu 1943. pojavljivao najpre u selima Jaseničkog sreza, gde je učvrstio veze sa starim saradnicima i u organizaciju uvodio nove. Potom je prešao u Velikooraški, pa u Podunavski srez. Pred narodom, već uveliko otrgnutom uticajem komunista i ljotićevaca, moralo se nastupati asketski: „*U najbogatijim selima Lozoviku i Goloboku, na gredi-kosi ja sam tri dana jeo seme od suncokreta, ne tražeći od naroda ništa sem da bude srpski i da ga pridobijem*“, pisao je Lazović Mihailoviću o svojim mukama koji mesec docnije.¹² Iskušenja su bila svakodnevna, a naponi i entuzijizam organizatora ogromni,

10 Opsada kuće trajala je cele noći. Napad su režirali komunisti iz okolnih sela, koji su sa Stojkićima bili u rodbinskim i kumovskim vezama. Pokušali su i da zapale kuću uz pomoć sena i snopova šaše, ali je požar ugašen; u sukobu je samo jedan ukućanin bio povređen. Stojkiće je spasila samo prisebnost i smelost njih samih, jer su, očekujući napad, postavili drvene kapke na prozore, osigurali vrata i naoružali se. (Svedočenje Živadina Stojkića iz Landola, dato autoru oktobra 2010.)

11 AVII, ČA, k. 125, dok. 4/1.

12 AVII, ČA, k. 93, dok 24/1.

pa se u plodovima rada u kraju, koji je u Vrhovnoj komandi zbog složene situacije u njemu već bio otpisan, moglo uživati već s dolaskom leta. U svom prvom izveštaju Ministarstvu i ministru vojnom, Živan Lazović je zelenim flomasterom napisao: „*Primio sam dužnost komandanta Korpusa Smederevskog u junu ove godine. Stvoriti organizaciju u ovome kraju bilo je vrlo teško, s obzirom da je ovde pet oficira uhvaćeno, a narod je bio potpuno ispušten. Jasenica je bila leglo komunista, a sela Selevac, Lunjevac – od Podunavlja Drugovac, Badljevica, M. Orašje, Suvodol – nema kuće gde stoji kraljeva slika, a nema kuće u kojoj nema cela Obrenovićeva dinastija. Sela Golobok, Azanja, Velikooraska sela i Podunavlje – bivši ljotićevci. (...) Intriga je bilo prepuno, a ilegalan čovek nije se mogao zamisliti. Na terenu nikoga sem načelnika štaba, poručnika Mladena Radovanovića, koji je bio u srezu Oplenačkom i otuda radio kako je mogao doturanjem letaka. Kada sam prvi put došao na teritoriju korpusa, sačekali su me seljaci-ljotićevci u Baničini sa sekirama i terali od kuća. Poverenje dato mi nisam hteo da izgubim. (...) Došavši u ovaj kraj ja sam prvo zanemario varoš, pa otpočeo sa selom. Bivalo je više puta po 4–5 dana da ne jedem hleba sa ljudstvom, a seljaci su uživali da nas gledaju kako se mučimo – ispitivali nas. Ipak, svakog dana, govorom pred skupom, po zaseocima, na putu, na njivi, pred crkvom, opštinama, deci u školama, a likvidiranjem izdajnika, uspeo sam da narod pridobijem, da se održim, da me zavole i da ga organizujem.*“¹³ Podržavajući ideje nacionalnog pokreta, kao da su samo čekali nekoga da ih povede, stanovništvo je srdačno dočekivalo kapetana Lazovića i njegove potčinjene, primalo njihove poruke, predavalo oružje i masovno se odazivalo pozivima da se uključi u borbu protiv *spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja*. Tokom avgusta i septembra snage JVuO preuzele su kompletnu kontrolu nad gotovo čitavim Jaseničkim i Velikooraskim srezom, kao i nad delom Podunavskog sreza. Za kratko vreme, prikupljeno je i dosta oružja: oko 700 pušaka i 24 mitraljeza.¹⁴ Civilne strukture pokreta bile su i pandan vlastima generala Nedića. Lokalni komandanti arbitrirali su oko svakojakih razmirica i problema, čak i oko komšijskih svađa. U Osipaonici, nekoliko meštana žalilo se na rad predsednika opštine i tražili su njegovu smenu; u isto vreme, u Lozoviku je desetak seljaka uputilo pritužbe kapetanu Lazoviću protiv gazde Save Jakovljevića, optužujući ga za zloupotrebu radne snage i crnu berzu; u Radovanju je porodica jednog alkoholičara zatražila zaštitu od lokalnih organa JVuO.¹⁵

U percepciji Nemaca, borci i jedinice Smederevskog korpusa bili su „DM banditi“ i „Lazovićeva banda“. I u izveštajima upućenim OK KPJ za Mladenovac, za snage JVuO korišćeni su termini „Dražina banda“, „dražinovci“ i „čupavci“. Za oficire JVuO čiju ratnu prepisku pratimo, za

13 Isto.

14 AVII, ČA, k. 95, dok. 32/2–2.

15 AVII, ČA, k. 93, dok. 12/1, 13/1. i dr.

partizane se koriste nazivi „komunisti“, „crveni“ i „mošinovci“, dok su pristalice Dimitrija Ljotića najčešće nazivane „Ljotićevci“ i „krdžalije“, po turskim plaćeničkim jedinicama. Iz pisama i izveštaja izbija međusobna mržnja tri vojske, koja se 1943–44. na terenu manifestovala neprestanim progonima, ubistvima i sukobima. Jedinice JVuO, koje su temeljno organizovane u svim okolnim srezovima, sada su, uvidevši da nacionalni pokret svakodnevno trpi žrtve, u sklopu *čišćenja terena* stigle i u okolinu Smedereva. Predvodio ih je kapetan Živan Lazović, komandant Smederevskog korpusa JVuO. Organizovali su potere, pretres sela i likvidirali eksponirane pripadnike partizanskog pokreta. Nizale su se borbe u Drugovcu, Lunjevcu, Binovcu, Lipama, Mihajlovcu i drugim selima; u njima je broj žrtava na obe strane bio veći nego ikada ranije u ovom kraju. Mržnja među zemljacima, često dojučerašnjim susedima, katkad čak i rođacima, dobila je strahovite razmere. Podele iz 1941. sada su se još više produbile. U Drugovcu je 15. oktobra Smederevski korpus prvi put pretrpeo ozbiljne gubitke u ljudstvu od 6 poginulih. Navodno je ovo bila neka manja posadna četa JVuO, ostavljena u Drugovcu, gde su već učestala ubistva nacionalista, da štiti selo od komunista. Napali su je partizani Kosmajskog odreda i seljaci i pobili sve koji su im pali šaka. Partizani su imali dva poginula.¹⁶

Sukobi su trajali do kraja novembra 1943, kada su partizanski odredi potisnuti iz okoline. Time je završena prva epizoda građanskog rata na tlu Drugovca.

3. Bitka za Podunavlje

Početak aprila 1944, kada su prestali sukobi između odreda JVuO i dobrovoljaca, komandanti brigada JVuO otpočeli su sa prikupljanjem i aktiviranjem ljudstva i odreda čija je aktivnost u poslednjih mesec i po dana zamrla. Uz mobilizaciju, proces je tekao brzo i lako. Solunac Jovan Stevanović iz Vrbovca napisao je opširno pismo komandantu Smederevskog korpusa kapetanu Lazoviću, gde između ostalog stoji: „*Slušam o Vašem radu dosta. Vaš rad narod dosta ceni, pa se i ja s tim slažem. Vi ste trijer kukolja i taj Vaš posao po mom mišljenju je dosta težak.*“¹⁷ Starešine iz celog okruga tražile su Lazovićevo prisustvo, a stanje u Podunavlju ponovo je pretilo i opominjalo. Gubici koje je korpus trpeo ovde pomućivali su uspehe postignute u Jasenici, Pomoravlju i Velikooraskom srezu. Partizani su, koristeći gubitke JVuO i utrošak municije u borbama sa Nemcima i dobrovoljcima,

16 AVII, NDA, k. 52, dok. 18/12–1. Svedočenje Gvozdena Nedeljkovića iz Palanke i Radiše Vulijanca iz Starog Sela. Stradali su vojnici: Kostadin Vučković i Živoimir Miladinović iz Starog Sela, Miladin Jeremić i Adam Stanošević iz Kusatka, Milorad Stevanović iz Bašina i Radomir Čairović iz Dobrog Dola. Komunistička istoriografija zabeležila je da je u ovoj borbi izginulo 27 ravnogoraca.

17 AVII, ČA, k. 93, dok. 43/5.

u okolini Smedereva na oružje digli većinu svojih saradnika. Kretali su se javno po okolini, demonstrirali snagu i održavali zborove. Saradnici su preko dana vreme provodili u selu, obavljali poslove, ali su kod sebe imali oružje i bili spremni za odlazak u odred. Pribežište u partizanima tražili su i Ljotićevi dezerteri i begunci i ličnosti koje su na najrazličitije načine došle u sukob sa zakonom i vlastima. Snaga komunista u Podunavskom srezu, sa tendencijom rasta, procenjivala se na 200 naoružanih ljudi.¹⁸ Jedan oficir JVuO cenio je „*da i sam Ljotić prelazi preko te činjenice, iz nekih njemu svojstvenih političkih razloga, jer čuva svoj kraj. On takvim pojmovima i čudnom zaslepljenošću, ne vidi pravu opasnost, te i dalje igra kobnu ulogu po naš narod.*“¹⁹ Drugi je smatrao da u samom Smederevu postoje „bliski odnosi“ između dobrovoljaca i komunista, budući da su ovi drugi služili prvima kao obaveštajni organi o delovanju i pripadnicima JVuO na terenu, zarad čega dobrovoljci navodno ne samo da su tolerisali komuniste, već su ih i snabdevali oružjem i putnim ispravama.²⁰

Po selima su ponovo počele provokacije i ubistva ljudi na bilo koji način povezanih sa Ravnogorskim pokretom. U noći 5. aprila partizani su u Seonama streljali Živorada Gavrilovića, starijeg kmeta iz Vodnja i Živorada Simića iz Udovica, brata lokalnog komandanta JVuO. Simiću je prethodno odrana koža s lica.²¹ Iste noći, na drugom kraju sreza, u Dobrom Dolu partizani predvođeni Petrom Banovcem ubili su Dragomira-Dulu Milutinovića, kuma kapetana Lazovića i Miliju Čairovića, delovođu opštine.²² Već 9. aprila Kosmajski odred napao je u Badljevići odred JVuO koji je ovde došao radi mobilizacije regruta. Spram 200 partizana stajalo je svega 30 ravnogoraca. Novomobilisano ljudstvo se razbežalo, a potporučnik Aleksandar Lala Vargić, komandant Banatske jurišne brigade JVuO i njegov vojnik Borivoje Vasiljević su u probijanju obruča teško ranjeni. Odsečene u jednoj vrzini, partizani su ih dotukli hicima.²³

Izveštaji, koji su stizali i do Vrhovne komande JVuO i generala Mihailovića, iz dana u dan prelazili su iz uznemirujućih u alarmantne. Komandant Avalskog korpusa major Svetislav Trifković predlagao je da svoje ljudstvo stavi na raspolaganje Lazoviću i da se, *u zajednici sa Gorskom*

18 AVII, ČA, k. 54, dok. 13/4. U ovom izveštaju, na dve stranice, o stanju u Podunavlju generalu Mihailoviću je detaljno i precizno referisao komandant Avalskog korpusa major Trifković. Prvih dana aprila, u Kosmajski partizanski odred došlo je oko 40 dezertera iz Podunavskog sreza.

19 Navedeno prema: Miloslav Samardžić, *General Draža Mihailović i opšta istorija četničkog pokreta*, knjiga IV, Kragujevac 2007.

20 AVII, ČA, k. 54, dok. 13/4.

21 AVII, ČA, k. 93, dok. 41/3. Svedočenje Živoradovog sinovca Milorada Simića iz Udovica, dato autoru novembra 2010.

22 AVII, ČA, k. 93, dok. 47/5. Pisana izjava Radosava Jeremića iz Dobrog Dola.

23 AVII, ČA, k. 118, dok. 29/1.

gardom, izvrši *detaljno čišćenje terena*. Ovaj akt Lazović je vratio bez odgovora.²⁴ On se tada već bio vratio na teren korpusa i želeo da samostalno obavi pretres i operaciju protiv komunista. Poraz i gubici iz februara izgleda da su u njemu i u delu komande korpusa izazivali frustraciju i stoga su sada želeli da se dokažu. Međutim, u odsudnim momentima za sticanje slave i bilo kakav oblik oficirske sujete nije smelo biti mesta. Na potrebu krupnije operacije, slične onoj koja je prekinuta u februaru, ukazivao je još krajem marta potporučnik Živorad Pavlović. Poručnik Dokmanović, komandant 8. podunavske brigade, molio je 10. aprila „da se krene veća grupa u potere dok nije ozelenilo, susedne brigade nude nam se da ih blokiramo sa svih strana.“²⁵

Uz Dunav ili s druge strane, u blizini Beograda, komanda JVuO ni po koju cenu nije nameravala niti smela da ostavi džep pod kontrolom partizana koji je formiran u desetak sela (Badljeвица, Binovac, Vodanj, Vučak, Drugovac, Lipe, Lunjevac, Petrijevo, Seone, Suvodol). Haotično stanje Lazović sa svojim snagama nije mogao da sredi. Kada je i u kojoj meri došlo do koordinisanja akcija i objedinjavanja snaga sa korpusima JVuO iz okruženja nije utvrđeno. Prve naznake da se organizuje krupnija vojna operacija protiv Kosmajskog partizanskog odreda i radi sloma komunista u Podunavlju, po direktivi koja je došla „odozgo“, mogu se naći u instrukcijama i naredbama koje je potpukovnik Miloš Radojlović, komandant Mlavsko-smederevske grupe korpusa, dao kapetanu Lazoviću 13. aprila. Radojlović se, zbog nekih ranijih nesporazuma, obraćao prilično ostrim tonom, sa naredbama kojima bi se raskrstilo sa dotadašnjom praksom: 1) „da se sa narodom najlepše postupa“, 2) „da se ni od koga ne sme uzeti ni jedna igla“, 3) „da se sve potrebe od naroda traže preko nadležnih organa u molbenom tonu“, 4) „da niko ne sme da ubije ili zakolje nikoga, pa ma to bili i sami partizani ili njihovi jataci“, 5) „bez sudske presude niko se ne sme likvidirati“, 6) „najstrožije zabraniti upotrebu alkoholnih pića i za oficire i za podoficire i za vojnike“, 7) „za vreme akcije ne izazivati ni okupatora ni njegove sluge“.²⁶

Iznenada, na Vaskrs 16. aprila, saveznici su bombardovali Beograd, a u okolne srezove slilo se more izbeglica. Dolaskom pristalica iz prestonice, Kosmajski partizanski odred dodatno je pojačan. Komandanti JVuO procenjivali su sredinom aprila da sa pozadinskim jedinicama u Podunavlju on ima 400 ljudi. Međutim, bombardovanje je otklonilo i mogućnost intervenisanja Nemaca, koji su sada bili zauzeti svojim poslovima i smeštajem, a glavnina dobrovoljaca bila je izvan okruga, vodeći borbe sa partizanima

24 AVII, ČA, k. 54, dok. 10/4.

25 AVII, ČA, k. 93, dok. 7/4.

26 AVII, ČA, k. 83, dok. 1/4.

u rubnim oblastima Srbije. Za borbu protiv komunista angažovana je u prvo vreme Podunavska grupa brigada i tzv. Jurišni korpus, sastavljen od po jedne brigade odabranog ljudstva iz Velikoorškog i Jaseničkog sreza, na čelu sa kapetanom Dimitrijem Radojevićem. Već njegovim dolaskom na teren 10. aprila otpočele su intrige i međusobice kod starešina.²⁷ Protiv njih stajali su delovi Kosmajskog partizanskog odreda, Drugovački bataljon, Binovačka četa, Lipska četa i nekoliko vojnopozadinskih desetina iz okolnih sela. Skupa, oko 400 naoružanih ljudi.

Jedna brigada Avalskog korpusa JVuO upala je u noći 12/13. aprila u Vodanj, na vest da se u selu nalaze partizani. Sukobili su se sa partizanskom stražom i tom prilikom ubili 2 i zarobili desetak naoružanih seoskih aktivista. Sutradan su održali zbor i petoricu zarobljenih streljali.²⁸ Čarkanje je nastavljeno 15. aprila u Badljevići i po povlačenju partizana pripadnici JVuO i seljaci uklanjali su natpise sa kuća i taraba kojima se veličala partizanska vojska i njen komandant Tito. Na partizanski odgovor nije trebalo dugo čekati: 17. aprila napali su četnike kod Malog Orašja i kod Radinca. U Orašju su zarobili i streljali 2 ravnogorca, a kod Radinca je Lipska četa napala 9. podunavsku brigadu JVuO, koja je posle višemesečnog mirovanja počela da narasta. Po prvi put u borbi su učestvovalе sve četiri vojne snage prisutne u okrugu: partizani su napali četnike, a iz Smedereva su, čuvši pucnjavu, dojurili Nemci i dobrovoljci. Oni su osuli paljbu i po jednim a po drugima. Na strani ravnogoraca poginuli su narednik Kajica Grbić, poreklom iz Sente, komandant bataljona JVuO i jedan meštаниn, dok je narednik Marko Vukadinović (nedelju dana ranije postavljen za komandanta ove brigade) zarobljen i odveden u Smederevo. Partizani su se povukli sa 2 ranjena borca.²⁹ Dobrovoljci i Nemci su se 20. aprila pojavili i u Petrijevju, gde su partizani održavali zbor. U gonjenju partizana poginula su 2 dobrovoljca i 2 Nemca. Do kraja meseca, oni više nisu intervenisali. Ovoga puta nisu uspostavili front ni prema JVuO, čemu možda treba tražiti razloge i u susretima nekih dobrovoljačkih i oficira JVuO krajem marta i početkom aprila.³⁰

Podunavska grupa brigada bila je već gotovo potpuno izbačena iz kombinacija. Teret borbe pao je na Jurišni korpus, tj. na odabrane jedinice Smederevskog korpusa JVuO. Međutim, starešine iz Velikoorškog i Jaseničkog sreza nerado su ustupale ljudstvo za teren gde se lako ginulo. Na svakojake načine pokrivali su vojnike i pravdali potrebe ostanka na svojim

27 AVII, ČA, k. 93, dok. 18/4.

28 MKU Vodanj, R. Paunović, *Stazama slobode*, 149.

29 AVII, NDA, k. 29, dok. 17/7; ČA, k. 93, dok. 46/4. Svedočenje Miodraga Nakarića iz Radinca, dato autoru oktobra 2007.

30 AVII, ČA, k. 93, dok. 15/4. Svedočenje Petra Pavlovića iz Beograda, dato autoru decembra 2008.

terenima. Kapetan Radojević je besneo zbog nedostatka solidarnosti u odsudnim momentima. Kada bi sa svojim ljudima napustio sela koja je držao, ona bi ponovo ostajala na milost i nemilost partizanima. Ljudstva za stalne posadne čete koje bi ostale na tim terenima nije bilo dovoljno. „Ljudi koji se mobilisu begaju i danju i noću, a naročito iz Selevca i Drugovca, Badljevice. Moramo hitno mobilisati i dođite na teren. Gardu ne smem da zovem i ona se nudi. Streljaću 2 dezertera javno. Podunavske brigade 8. i 9. ne postoje i ne mogu se održati. Meni je malo ljudi i malo oficira. (...) Pratite još do 80 vojnika pod nekim hrabrim oficirima“, vapije Radojević.³¹ Rano izjutra 18. aprila partizani su ga napali kod Drugovca. Oficiri sa kojima je planirao dejstva su kasnili ili jednostavno pobjegli. „Bio sam opkoljen na 3–4 km. strelj. strojem gustim na 2–3 koraka čovek do čoveka i presečena odstupnica. (...) Uspeo sam da probijem obruč i da ih prisilim da poležu a zatim sam jurnuo sa 20 ljudi i izvukao se. (...) Pozovite gardu da ih uništimo dok još ima vremena. Ljudi i ja smo premoreni jer ne spavamo po 2 sata noću jer smo stalno u pokretu iz sela u selo, a sve komunizirano.“ Jurišni korpus je ostao bez municije; imao je 2 poginula vojnika, a dosta mobilisanih se razbežalo. Za krupnije operacije bio je privremeno onesposobljen.³² Pokušaj prodora lokalnih jedinica JVuO u Drugovac 19. aprila takođe je osujećen.

U Drugovcu i još nekim selima u Podunavskom srezu partizani su izvršili mobilizaciju vojnih obveznika. Pod prinudom se predavalo oružje, pod prinudom se i stupalo u partizane. „Seljaci su rešeni da se bore na život i smrt, ko se slučajno pokoleba doneli su rešenje da se strelja.“³³ Oružje, delom dobijeno i od ljotićevaca iz Smedereva i Kolara, podeljeno je seljacima; nije se oskudevalo ni u municiji.³⁴ Seoski aktivisti agitovali su i širili propagandu o nepobedivosti partizana. Pokušaj kapetana Lazovića da se meštani Drugovca, *Male Moskve*, koje je smatrano za simbol otpora i neprijateljstva, pozovu na mir i poslušnost nije urodio plodom: kurira, Drugovčanina Dragoljuba Milojevića, koji je upućen u selo sa pozivima na pregovore, komunisti su u noći 19/20. aprila streljali.³⁵

U to vreme stotine četnika koncentrisalo se u okolini. Njihovo percipiranje Drugovca, prvog sela sa kojim je sledio obračun u sklopu operacije čišćenja Podunavskog sreza, bilo je izrazito neprijateljsko. U regionalnoj komandi JVuO sticao se utisak da je čitavo selo odano komunistima. Komandant jednog bataljona Mladenovačke brigade JVuO pisao je da je vodio borbu „sa komunistima i sa svim meštanima sela Drugovca“; po proceni

31 AVII, ČA, k. 93, dok. 39/4.

32 Zbornik NOB, tom 14, knjiga 3, 502.

33 Istoriski dokumenti sela Drugovca u NOB-u, zbirka prepisa izveštaja OK KPJ Mladenovac i Kosmajskog odreda; izveštaj P. Banovca OK-u.

34 R. Paunović, *Nepokorni Drugovac*, 104–105.

35 Isto, svedočenje Milosava Ilića iz Drugovca, dato autoru novembra 2010.

majora Nikole Kalabića uoči najžešćih borbi „u komunističku organizaciju su uključeni skoro svi sem nešto malo onih koji su iz sela izbegli“; „treba sva ta sela zapaliti i poklati“ bio je najdrastičniji u oceni, nakon poraza 18. aprila, kapetan Dimitrije Radojević. I druge starešine, iz Garde i Avalskog korpusa, pozivale su na borbu u što skorijem roku.³⁶ Selo koje je bilo utočište Kosmajskog partizanskog odreda, poligon za napade na jedinice JVuO i stratište mnogih nacionalista iz okoline, tretirano je kao neprijateljsko, a stoga i njegovi stanovnici kao neprijatelji. U vremenu kada se ginulo i ubijalo na sve strane, ideje o individualnosti krivca nisu imale previše pristalica. Planovi o kolektivnoj odmazdi u izveštajima se ne pominju, ali je indikativno da su, makar u glavama pojedinaca koji su odlučivali, postojale. Nakon streljanja kurira koji je pozivao na pregovore, najcrnje slutnje i nekadašnja partizanska propaganda pretili su da u Drugovcu postanu realnost.

Komandovanje operacijama u Podunavskom srezu preuzeo je 22. aprila lično kapetan Živan Lazović. Sutradan je sa 500 ljudi krenuo na Drugovac iz pravca Suvodola i Selevca. Njihov prodor branilo je oko 120 seljaka udruženih u *Drugovački partizanski bataljon*. Iako su pritisci povremeno bili vrlo jaki, a situacija u selu krajnje dramatična, napad se sveo samo na celodnevnu razmenu vatre sa pristojne razdaljine. Brisani prostori pred selom za četnike su bili nepremostivi. Žrtava nije bilo i u suton su juriši obustavljeni. Drugovčani su proslavljali pobjedu.³⁷ Sutradan su partijski rukovodioci vršili prijem novih članova u KPJ; 26. aprila u selo je stigao Kosmajski odred sa još 120 boraca. U Drugovcu su se našle istaknute partijske ličnosti: Ivan Stefanović Srba, Petar Banovac i Božidarka Damnjanović-Kika, članovi OK KPJ Mladenovac; Svetomir Kostadinović Stanko, sekretar Sreskog poverenstva KPJ; Ljubomir Ivanović Šuca, politički komesar Kosmajskog odreda i drugi. Obećavali su pomoć Kosmajskog odreda i hrabrilu branioce, a Kostadinović je izjavio da će se i sam preseliti u Drugovac.³⁸ Na zboru u jednom voćnjaku Srba Stefanović je postavio pitanje smisla ovakve borbe i ukazao na opasnosti. Njegov predlog bio je da Drugovčani koji izraze volju za nastavak borbe izađu iz sela i pridruže se Kosmajskom odredu, a da samo selo pristane na pregovore o primirju sa četnicima i demilitarizuje se. Nekoliko seoskih fanatika diglo je odmah glas protiv ovakvog predloga i odluka o nastavku borbe je prevagnula.³⁹

36 *Zbornik NOB*, tom 14, knjiga 3; 493, 502, 508.

37 R. Paunović, *Nepokorni Drugovac*, 106–107.

38 *Isto*, 108–109.

39 *Isto*, 110. Ovde pored fanatizma treba možda ostaviti prostora i za dublje uzroke ostanka partizana u Drugovcu i odluke o produžetku otpora. Partizanski komandant Mića Ranković je posle rata kao jedan od osnovnih razloga naveo i inačenje Drugovčana četničkom rukovodstvu. Zatim, treba uzeti u obzir i da je ovo tipično srpsko siromašno, neprosvećeno selo, gde seljak retko izlazi iz svog atara.

Na drugoj strani veze su napokon uspostavljene i samo se čekao momenat juriša i sloma partizanskih jedinica. Komandant 1. grupe brigada (Vračarska i Gročanska) Avalskog korpusa JVuO kapetan Miodrag Stojanović sa svojih 300 ljudi poseo je 24. aprila granicu Podunavskog sreza i nudio pomoć. Istog dana, u dejstvo je stupila i dugo očekivana grupa korpusa Gorske kraljeve garde. Za operaciju čišćenja komandant grupe korpusa major Nikola Kalabić odredio je čak 3 brigade. Pored ovih snaga, i dalje je bilo angažovano oko 500 pripadnika Smederevskog korpusa i navodno jedan odred iz Mlavskog korpusa. Procene su da se do 28. aprila u okolini Drugovca skoncentrisalo i do 3.000 ljudi.⁴⁰ Ovo selo bilo je prva tačka napada u operaciji slamanja komunista. *Zapovest o napadu*, koji je i teкао prema planu, izdao je 23. aprila komandant grupe korpusa Gorske kraljeve garde. Jake snage garde, koje su 27. aprila prešle prugu i stigle u Kovačevac, predvodio je pomoćnik komandanta, kapetan Milan Medić. Duge kolone nailazile su iz više pravaca i posedovale su dosta automatskog naoružanja, čak i tri minobacača. Prvi zadatak im je bio nastupanje određenim pravcima i potpuno blokiranje sela.

Oplenačka brigada (1. brigada garde) krenula je u ponoć 29. aprila drumom Velika Krsna-Drugovac. U isto vreme, 2. brigada garde, Orašačka, krenula je iz Dubone kosom prema Drugovcu; 3. (mladenovačka) je nastupala od Velike Krsne i Beluće prema Badljevići, gde je hvatala vezu sa jedinicama Smederevskog korpusa, koje su bile koncentrisane na tom prostoru i južnije, u Brdnjaku i Selevcu. „*Sve starešine nastojace da ni jedan komunista iz sela ne pobegne, zašto će čvrsto držati svoje jedinice u ruci. Početak napada na selo Drugovac biće kad opali prvi bacač kod 1. brigade gorske garde. Na ovaj znak sve jedinice imaju krenuti napred u selo. Sve starešine staraće se da svaka kuća sela Drugovac i svaka zgrada bude detaljno pretresena, isto tako pretresati i svakog čoveka i ženu da nemaju oružje kod sebe, a tražiti im da predadu i ono oružje koje kriju tako da posle ove akcije ne ostane ni jedna puška u selu koju bi seljaci mogli dati drugome. Pretresati i slamarice i ormarice i tavane. (...) Sve ljude, žene i decu (...) poterati bez ikakvog izgovora na zbor kod crkve. (...) Na izlazima iz sela sve jedinice ostaviće svoje zasede koje će osmatrati upade da ne bi neprijatelju došla pomoć sa strane*“, stajalo je u zapovesti komandanta garde.⁴¹

U zoru 29. aprila otpočeo je opšti napad snaga JVuO na Drugovac. Selo su tukli i bacači, a vojnici Garde silovito su jurnuli i brzo se probili do

Odlazak iz sela je odlazak u nepoznato, a seljak prema nepoznatom često oseća strah. Služeći se tom logikom, mnogi su po svaku cenu odlučili da nastave borbu baš u Drugovcu, jer ako je već trebalo ginuti, bolje je poginuti na svom pragu i svom ataru, nego na desetinama kilometara udaljenom Kosmaju.

40 AVII, ČA, k. 93, dok. 15/5; k. 28, dok. 21/2.

41 AVII, ČA, k. 28, dok. 21/2.

prvih seoskih kuća. Oko osam sati borba se već proširila na čitavo selo. Partizanima je ponestajalo municije i oni su potiskivani ka centru sela, odakle su otpočeli povlačenje. Sa svih strana bili su opkoljeni. Međutim, jednog momenta, kod Marinkovog groblja Binovačka partizanska četa udarila je u leđa četnicima i pokidala obruč u širini jednog kilometra, kojim je ostavljen prostor za izvlačenje komunista. Partizani su sa delom aktivista jurnuli kroz *pukotinu* i pobjegli iz sela.⁴² Drugovac kao sinonim za neprijateljsko uporište bio je sada prepušten kami i mitraljezu. Prvi senici i kuće već su goreli, neki domovi su i pljačkani. U blokiranom selu vladala je pometnja i seljaci su bežali na sve strane. Više se nije moglo razlučiti ko je učestvovao u borbi i povlači se, a ko trči obuzet panikom i strahom mase – a vojnici su pucali na one koji beže. Istovremeno, prema uputstvima iz zapovesti o napadu, vršen je pretres sela i seljaci su terani prema crkvenoj porti i Poljani. Neki su se opirali i usput su pobijeni. Takva tragična sudbina sustigla je i solunca Migu Nešića. Pretežno na Poljani su izvršene i egzekucije sumnjivih seljaka, većinom nedužnih. Među ubijenima je bilo i staraca nesposobnih za nošenje puške. Neki su zaklani, neki streljani, neki pomrli od batina... Roditelji i žena mlinara Aleksandra Brkića, partizanskog saradnika od 1942, izgoreli su u zapaljenoj kući, a on sam zarobljen i streljan nekoliko dana kasnije u Udovicama. Bila je ovo kulminacija jedne tragedije bratoubilačkog rata koja je počela septembra 1943. Za dve nedelje, partizani su tada ubili 8 Drugovčana i zapalili i opljačkali zadrugu Milosavljevića. Prvi put su tada pale nedužne žrtve i prvi put je planula kuća u Drugovcu. Sada je stradanje bilo višestruko: 29. aprila ubijeno je ili stradalo u borbi 76 Drugovčana, a popaljeno je i opljačkano više desetina domova.⁴³

U borbi je izginulo 9 partizana. Politički radnici, vodeći aktivisti, svi članovi partije i svi komandiri četa predvođeni komandantom Drugovačkog bataljona Mićom Rankovićem izašli su iz sela. Gubici JVuO bili su minimalni: 4 poginula i desetak ranjenih.⁴⁴ Među ranjenima su bili potporučnici Rade Tagić iz Smederevskog korpusa i Tihomir Jovanović iz 1. brigade Gorske garde. Vojnici Smederevskog korpusa ušli su u Drugovac pred kraj borbe. Kapetan Živan Lazović je na konju prestrašenim seljacima držao govor.⁴⁵ Glavnina JVuO je nastavila gonjenje partizana prema Binovcu, gde su se

42 R. Paunović, *Nepokorni Drugovac*, 113.

43 MKU Drugovca, svedočenje Milosava Ilića iz Drugovca, dato autoru novembra 2005. V. više: R. Paunović, *Nepokorni Drugovac*. U izveštaju Petra Banovca, upućenom OK-u verovatno 30. aprila, navodi se da je „četnička banda zaklala preko sedamdeset seljaka, žena i dece“, što ne odgovara istini. Međutim, ovim podatkom koristila se i zvanična posleratna istoriografija i propaganda, te je prihvaćen i u usmenoj tradiciji.

44 AVII, ČA, k. 54, dok. 14/4.

45 Svedočenje Dragiše Lazovića, pripadnika JVuO iz Radovanja, učesnika borbe, dato autoru septembra 2005.

sukobili 30. aprila. Snaga od više stotina partizana sada je razdrobljena. Nedićevi organi su procenjivali gubitke komunista u Drugovcu i okolini na 100 mrtvih. Broj poginulih 29. i 30. aprila jeste išao i do blizu te cifre, ali uključujući i stradale civile.⁴⁶ Operacija je opet prekinuta jer su se na terenu iznenada pojavili Nemci. Ne sudarajući se sa snagama JVuO, koje su ovoga puta na vreme izmakle, Nemci su ošinuli po ostacima komunističkog pokreta. U prvoj dekadi maja, u Petrijevu, Binovcu i Drugovcu, kasnije i nekim drugim selima, palili su kuće onih koji su odbegli sa partizanima.

Od nekih smederevskih sela i zaseoka sredinom maja 1944. ostala su dobrim delom zgarišta. Ovde su partizanska žrtva i stradanje došli do punog izražaja. Odgovor je bio dalja borba i osveta. Iz Lipa je u Kosmajski partizanski odred 5. maja otišlo čak 76 ljudi, isto onoliko koliko ih je nedelju dana ranije stradalo u Drugovcu.⁴⁷ Kako posleratni hroničar zapaža, Drugovac posle 29. aprila više nije bio isto selo. U njemu su se odigrali događaji čije su posledice bile dugoročne.⁴⁸ U jednom danu trebalo je iskopati 76 grobova i sahraniti 76 žrtava. Svako je među stradalima imao rođaka ili prijatelja; njihovoj sahrani 30. aprila prisustvovalo je celo selo. Drugovački partizani su sada, posle tolikog stradanja, rešili da se priključe Kosmajskom odredu. Trećeg maja, partizani su u selu, gde su se pojavili strepeći, održali veliki zbor i tom prilikom formiran je Podunavski partizanski bataljon.⁴⁹

*

Prema novijim saznanjima, general Dragoljub Mihailović nije imao pred sobom vernu sliku stanja u Podunavskom srezu pre 29. aprila 1944. Ni detalji o organizovanju operacija protiv partizana, pogotovo ne o pokolju u Drugovcu, izgleda da nisu stizali do njega. To potvrđuje i naređenje koje je Mihailović 30. aprila, kada su borbe u Podunavlju već završene, uputio komandantima Mlavskog i Smederevskog korpusa JVuO, tražeći da se pod komandom potpukovnika M. Radojlovića okupe i pokrenu hitnu, energičnu akciju čišćenja smederevskog kraja. General je o preduzetim koracima izveštavan post festum i drukčije od istine. Kada je krajem maja dobio iscrpne izveštaje sa terena o borbama u Podunavlju i stradanju seljaka, pokušao je bezuspešno da smeni kapetana Lazovića sa mesta komandanta korpusa.

Događaji od 29. aprila tumačeni su u antikomunističkim krugovima kao krupan vojnički poraz partizana, ali su objektivno stvari stajale drugačije. Priliv ljudstva u Kosmajski partizanski odred nije se prekidao; narod nije razlučivao šta je akcija, a šta reakcija, šta je zločin a šta odmazda, niti je praštao neđužne žrtve, kojih je u smederevskim selima bilo previše.

46 Zbornik NOR, tom 1, knjiga 21, 682.

47 *Isto*.

48 Piramida, škola, FK, Ratari.

49 R. Paunović, *Nepokorni Drugovac*, 123.

Dugoročno, bitka za Podunavlje za JVuO bila je izgubljena. Građanski rat nastavio je da besni smederevskim krajem i svakodnevno su padale nove žrtve. Počev od juna, na tlu Drugovca nastavili su se partizansko-četnički sukobi i međusobne eliminacije pristalica oba pokreta. Kraj rata selo će dočekati polurazoreno i sa velikim brojem žrtava u građanskom ratu. Poslednje žrtve biće predsednik Branko Milosavljević i njegovi saradnici, koji su mučki ubijeni nakon oslobođenja Smedereva, oktobra 1944.

Nemanja Dević

CLASH OF CHETNIKS AND PARTISANS / OF DOCUMENTS
AND ORAL TRADITION – THE CASE OF DRUGOVAC VILLAGE
IN THE SECOND WORLD WAR

Summary

Village Drugovac in vicinity of Smederevo is a symbol of Chetnik terror over partisans in Serbia, as during a single day, April 29, 1944 it had 76 casualties, with heavy material damage inflicted. In the post-war period a particular oral tradition developed over this event, which collides with archival research subsequently conducted by historians. In an attempt to create an ideologically unburdened reconstruction, the article explores documentary sources on the causes and consequences of this event.

Key words: Civil War 1941/4, Smederevo, Drugovac village, Chetniks, Partisans

Budimir B. Tošić – *Miki*, 1962.

UDK 341.322.5(497.113), „1944/1945“;
355.48-058.65(497.113), „1944/1945“

Žužana Mezei
Arhiv Vojvodine, Novi Sad

DOKUMENTI ARHIVA VOJVODINE O ATROCITETU U VOJVODINI 1944/45. GODINE

Rezime: Postoje li podaci o nedužno streljanim žrtvama komunističke vlasti? Gde se oni mogu pronaći? Ovo su pitanja koja se u poslednje vreme često čuju u krugovima stručne javnosti. Obavljajući svoju redovnu arhivističku delatnost, autorka teksta je došla do velikog broja dokaza koji govore o žrtvama komunističke vlasti. Autorka argumentovano dovodi u sumnju dosadašnje interpretacije događaja u Vojvodini tokom 1944./1945. godine. Njena namera je da ovim tekstom podstakne lokalne istraživače da navrate u arhive, kako bi svoje spiskove žrtava, koje su godinama krišom sastavljali, oslanjajući na svedočenje preživelih, dopunili arhivskim podacima, kao i da rodbinu nastradalih podseti na Zakon o rehabilitaciji, koji omogućuje skidanje ljage i rehabilitaciju žrtava. Dokazi za pokretanje sudske procedure su na raspolaganju, neophodno je samo podneti zahtev pred nadležnim sudom. U Arhivu Vojvodine se pravi baza podataka o „presuđenima“, odnosno onima koji su bez sudske odluke streljani u toku 1944–45. godine. Na tu bazu će se nadograditi proširena baza podataka, u kojoj će se naći spiskovi iz regionalnih arhiva, kao i spiskovi lokalnih istraživača. Time će se doći do prilično tačnog broja streljanih Vojvođana i ispraviti istorijska nepravda, na šta se čekalo više od 60 godina.

Ključne reči: Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, Pravilnik za organizaciju rada Komisije, ratni zločinac, narodni neprijatelj, masovni zločin, oštećenici, likvidacija bez sudske odluke, baza podataka

Prilikom pisanja ovog rada sebi sam postavila trostruki cilj.

Kao prvo, da treba ispraviti zabludu da o tome šta se dogodilo 1944/45. godine u Vojvodini ne postoje pisani dokazi. Pisani dokazi o mnogim događajima postoje. Sigurno je da oni nisu potpuni, ali svedoče o tome da su nevini ljudi streljani bez ikakve sudske odluke. U Arhivu Vojvodine je u toku izrada baze podataka o ovim stradanjima i to će biti jedan od načina da imenom i prezimenom označimo žrtve i da im tako odamo poslednju počast.

Kao drugo, htela sam da skrenem pažnju lokalnim istraživačima i da ih pozovem da navrate u arhive kako bi svoje spiskove, koje su godinama

krišom sastavljali oslanjajući na svedočenje preživelih, dopunili arhivskim podacima.

Kao treće, želela sam da utičem na rodbinu nastradalih da pred nadležnim sudovima pokrenu postupak za rehabilitaciju svojih predaka. Zakonska osnova za to postoji. Zakon o rehabilitaciji usvojen je još 2006. godine. Neophodno je samo pokrenuti sudski postupak. Engleska, SAD i Sovjetski Savez su 30. oktobra 1944. godine usvojili *Moskovsku deklaraciju*, kojom su potvrdili odluku *Ujedinjenih nacija*, koja kaže da će ratnim zločincima biti suđeno u onim zemljama u kojima su izvršili zločine. Predsedništvo AVNOJ-a je na zasedanju 30. novembra 1943. godine pod tačkom 10, a na osnovu Moskvske deklaracije, donelo odluku o obrazovanju *Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* (u daljem tekstu Komisija).¹ Na osnovu ove odluke, 6. maja 1944. godine donet je *Pravilnik o radu Državne komisije*. Tokom godine Komisija je izdala više *uputstava* za rad da bi se što tačnije mogli uneti podaci koji će biti prikupljeni na terenu. Detaljno se opisuje šta obuhvataju pojmovi veleizdaja, špijunaža, moralna pomoć okupatoru i zločin protiv naroda. Delokrug rada Komisije se potom proširuje i ona preuzima obavezu da predloži privremeni prelaz neprijateljske imovine pod upravu države sve dok se ne donesu konačne sudske presude. Smrtna kazna ili višegodišnji prinudni rad povlačio je za sobom konfiskaciju celokupne imovine. Zato je unutar Komisije formirano *Odeljenje za popis neprijateljske imovine*. Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine (GNOOV) 10. decembra 1943. godine nalaže svim narodnooslobodilačkim odborima u Vojvodini da organizuju komisije za ratne zločince. Prva radna sednica *Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini* je održana između 10. i 13. marta 1944. godine pri GNOOV-u, a pripadala je Resoru prosvete i propagande, sa Jovanom Popovićem na čelu. U saopštenju GNOOV-a od 25. septembra 1944. godine, pod naslovom „Zločinci će biti kažnjeni“, piše da je Komisija već osnovana, da radi i da su osnovana mesna povereništva. U saopštenju takodje stoji: „Njihov zadatak je da ustanove zločine, žrtve zločina, počinjenu štetu i da prikupe podatke o ratnim zločincima kojima će suditi nadležni sudovi... U ovom poslu treba da sarađuje ceo naš narod“.²

Pravilnik za organizaciju rada Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini detaljno određuje strukturu Komisije, kao i način rada. Tačke od 1 do 6 precizno određuju zadatke članova Komisije (mesnih poverenika). Tačkom 7 je određen rad u mesnim povereništvima, broj članova i tok rada. U tački 8 stoji: „Ako se predviđa da će u mestu biti više od 1.500 prijava, Povereništvo će se deliti na svoje

1 Arhiv Jugoslavije, F. 110.

2 Sumarni inventar F.183 str. 22.

odeljke“. Tačka 9 određuje da poverenici i njihovi pomagači po pravilu moraju biti iz mesta, a samo u izuzetnim slučajevima iz drugih mesta. Ovo je bilo važno tokom prikupljanja prijava jer se ljudi iz određenog mesta poznaju između sebe i mogu lakše da ostvaruju komunikaciju. U tački 12 stoji: „Poverenik sa svojim pomoćnikom, idući od kuće do kuće, treba da prikupi prijave o svakom zločinu, o svakoj žrtvi zločina i da za svakog zločinca ispuni posebnu prijavu na posebnom formularu“. Od tačke 13 slede uputstva u vezi sa ispunjavanjem formulara, odnosno koje podatke treba uneti i na koji način. Tačka 18 određuje pojam ratnog zločina i nabraja sve zločine koji spadaju u ovu grupu. Nakon toga sledi definicija zločina protiv imovine. Zločini protiv naroda su: veleizdaja, izdaja naroda, špijunaža, moralna i materijalna pomoć okupatorima i njihovim pomagačima. Nabranje se završava rečenicom: „zločinci su /...../ sva lica, koja su u mome obliku propovedali narodu poslušnost, pokornost okupatoru, borbu protiv NOV i POJ, ili otpor, ili samo pasivnost, ili su pokazali nepoverenje prema narodno-oslobodilačkom pokretu“. U tački 19 stoji: „Kao dokazni materijali mogu da posluže iskazi počinitelaca ili njihovih saučesnika, iskazi nastradalih, oštećenih, svedoka i svih lica bez obzira na doba starosti, koja mogu pružiti bilo kakve podatke i dokaze o zločinu, zločincu ili načinu izvršenja dela“. Ova mogućnost je prilikom uzimanja podataka često bila zloupotrebljena, pa su tako svedoci bili i deca mlađa od deset godina. Tačka 20 govori o šteti, koja može da se sastoji od gubitka života ili službe, uništavanja ili oduzimanja materijalnog dobra. U ovoj tački se nabrajaju i najkrupnija i najsitnija materijalna dobra, počev od parne mašine, goriva, robe, razne stoke, pa do kuhinjskog pribora, kao što su kašika i viljuška, i sitnih poljoprivrednih oruđa, poput motike i lopate. To znači da je svako mogao svakoga da prijavi i da svako bude prijavljen. Iz prijava se vidi da je ova tačka bila zloupotrebjavana i prilikom suđenja i prilikom likvidacije.

Nakon prikupljanja prijava, mesni poverenici su vodili tačnu i detaljnu analizu o oštećenima, žrtvama i zločincima. Imali su obavezu da svake večeri uknjiže sve prijave, posebno vodeći spisak oštećenih i zločinaca, kao i spisak o nanetoj materijalnoj šteti. Svake večeri trebalo je da ustanove da li su ispunili predviđenu normu za taj dan. U slučaju da je nisu ispunili tog dana, morali su da je nadoknade narednog. Ovo stoji u tački 7.

Prema broju prikupljenih prijava vidi se da se na početku vojne uprave malo ljudi obratilo ovim povereništvima sa prijavama, ali da se broj postepeno povećavao, da bi u periodu januar-mart 1945. godine bio najveći. Npr. u Srbobranu, gde je ukupan broj stanovnika bio oko 14.000, broj prijava iz 4 gradska rejona bio je veći od 12.000. Ako uzmemo u obzir da je prijavljivanje završeno za tri meseca, to je ogroman broj. Ne samo da je broj prijava bio ogroman, već je i velik broj ljudi bio angažovan na tom poslu.

Zadatak Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini nije bio samo prikupljanje prijave od građana, nego i održavanje veze sa OZNOM, vojnim sudovima, narodnim sudovima i ostalim narodnooslobodilačkim vlastima, naročito sa GNOOV-om i *Državnom upravom narodnih dobara*³

U organizacionoj šemi komisije⁴ ne nalazi se samo struktura Komisije, nego su njome obuhvaćene i faze rada sa statističkim prikazima. Iako ova tabela nije rađena na završetku rada komisije, već najverovatnije krajem 1945. godine, pa podaci nisu potpuni, možemo da dobijemo presek o preciznosti rada Komisije. Prema organizacionoj šemi, postojalo je šest okružnih povereništava i tri anketne komisije. U Okružnom povereništvu Novi Sad posebnu jedinicu je činio sam grad Novi Sad. (Mislim da bi tu moglo da se traži objašnjenje zašto nema podataka o Novom Sadu, ni u spisima, niti u knjigama koje su vođene.)

Poslovi su bili podeljeni u tri faze:

Prva faza je bila prikupljanje materijala u vidu prijave i raznih dokaznih materijala. Iz tabele prikupljenih i statistički obrađenih podataka izdvajam podatak koji svedoči o tome da je na teritorije današnje Vojvodine prikupljeno 416.327 prijave i predato 45.714 prijave za ratnu odštetu.

Druga faza je bila sređivanje i obrada materijala. To znači da je na osnovu prijave Komisija donosila odluku o tome da li je neko ratni zločinac ili narodni neprijatelj.

Treću fazu predstavljaju publikovanja i statistički radovi. Najvažniji zadaci u ovoj fazi bili su: informisanje javnosti putem štampe, izrada elaborata, izložba slika, pravljenje tzv. zidnih novina i ostalih materijala.

Ovaj kratak uvodni deo bio nam je neophodan da bismo shvatili način funkcionisanja Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, kako bismo mogli koristiti tu ogromnu količinu dokumenata koju je ova komisija oformila u toku svog rada (Komisija je iznenada prestala sa radom 14. aprila 1948. godine). Reč je o arhivskoj građi veličine 650 kutija, ili 82,5 metara materijala.

U drugom delu rada posvetiću više pažnje dokumentima koji svedoče o *atrocitetu među stanovnicima Vojvodine*, odnosno o svim događajima koji su se dogodili za vreme vojne uprave u Banatu, Bačkoj i Baranji, što je naznačeno i u naslovu rada. Kako sam već pomenula, Komisija je svoj rad započela pre uvođenja vojne uprave (vojna uprava je uvedena 17. oktobra 1944 godine). Nažalost, o ovom periodu njenog rada u Arhivu Vojvodine nema podataka.

3 Pravilnik za unutrašnju organizaciju Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, član 13, F.183, Strogo pov. 214/44.

4 F.183, Strog pov. 214/44.

Kad je Crvena armija zajedno sa partizanima oslobodila Vojvodinu, Komisija je već bila spreman za rad i mesna povereništva su brzo formirana. Ako uzmemo u obzir datume kad su predate prve prijave, onda možemo zaključiti da je već početkom novembra, negde i ranije, a najkasnije početkom decembra 1944, Komisija započela sa radom, odnosno sa prikupljanjem prijava. Od ovoga su izuzeta mesta u kojima su bili smešteni logori za Nemce i Mađare, kao npr. Bački Jarak i Gajdobra, gde su prve prijave zabeležene tek u martu 1945 godine.

Svako je mogao svakoga da prijavi, čak su prihvatane i anonimne prijave. Jedan primerak prijave bi ostao u mesnom povereništvu, a ostali su bili prosleđivani sreskom povereništvu, okružnom i centralnom povereništvu u Novom Sadu. Zahvaljujući tome, primerak svake prijave iz svakog mesta u Vojvodini čuva se u Arhivu Vojvodine, u fondu broj F.183. Prijave se čuvaju unutar fonda u seriji „Prijava“. Posebno istraživanje moglo bi da se odnosi na sadržaj prijava, jer je pojam zločina i štete bio toliko širok da je svako svakoga mogao prijaviti. Pošto nije bilo dovoljno ni vremena ni ljudstva za utvrđivanje istinitosti sadržaja prijave, ove podatke treba uzeti sa dosta opreznosti. Na osnovu prijava, posebno je vođen spisak oštećenih i zločinaca, a beležena je i šteta, koja je izražavane u tadašnjim dinarskim vrednostima. U međuvremenu je tekla akcija likvidacije tzv. ratnih zločinaca, Mađara, Nemaca, Srba, Hrvata i ostalih naroda, sve bez sudske odluke, odnosno po odluci „Narodnog suda“. Narodni sud faktički nije ni postojao, jer su za vreme vojne uprave funkcionisali samo vojni sudovi. Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini nije vodila posebnu evidenciju o likvidacijama. Ona je samo prikupljala podatke, prijave, dokazne materijale, sve to sređivala, sačinjavala statističke pokazatelje, a same podatke je, na osnovu člana 13 Pravilnika, prosleđivala OZNI, GNOOV-u i sudovima. Komisija je imala još jedan zadatak, u vidu obaveze da vrednost procenjene visine štete prosledi Državnoj upravi narodnih dobara, kako bi Jugoslavija mogla da traži ratnu odštetu od okupatora.

Na osnovu prikupljenih prijava, Anketni odbor, kao deo Komisije, imao je zadatak da sve podatke o prijavljenoj osobi sakupi na jedno mesto i da formira jedan predmet, tzv. lični dosije. U fondu ovi predmeti nose oznaku „Dokumentacija o ratnim zločincima sa oznakom Inv. broj“. Formirana su 33.904 predmeta i smeštena u 93 kutije. Teško je snaći se u tom ogromnom broju predmeta. Posao olakšava činjenica da je odluka kojom je osoba proglašavana ratnim zločincem ili narodnim neprijateljem tokom formiranja predmeta dobijala svoj broj. Na poleđini odluke navođeni su svi tzv. Inv. brojevi koji se odnose na tu osobu.

Od čega je zavisilo proglašavanje nekoga ratnim zločincem ili narodnim neprijateljem? Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih

pomagača u Vojvodini formirala je grupe masovnih zločina. To su bili u Bačkoj: 1. ulazak, 2. armija, 3. racija, 4. logori, 5. prinudna regrutacija, 6. prisilan rad, 7. deportacija, 8. zločini protiv naroda.

U Banatu: 1. sistematski teror, 2. logori, 3. masovna ubistva, 4. deportacija i prinudni radovi, 5. zločini protiv imovine, 6. razaranje i oštećenje spomenika.

U Sremu: 1. uvod, 2. stvaranje Nezavisne države Hrvatske, 3. rušenje spomenika, 4. dr Elikar (Jakob), 5. Viktor Tomić (Pokretni preki sud), 6. Anton Bauer, 7. logori, 8. zločini prilikom povlačenja.

Prema prijavama, odnosno sadržaju prijave, prijavljena osoba je uvrštavana u jednu od nabrojanih grupa masovnih zločina. Donošena je odluka o tome da je ta osoba ratni zločinac, npr. zbog učešća u raciji. Ta odluka nije bila pravosnažna, jer je posle toga sav materijal, zajedno sa odlukom, prosleđivan nadležnom vojnom sudu ili, kasnije, redovnom sudu radi pokretanja postupka. One osobe koje prema sadržaju prijave nisu mogle biti uvrštene ni u jedan od nabrojanih masovnih zločina, proglašene su narodnim neprijateljima. Na teritoriji Vojvodine 7.739 osoba je proglašeno ratnim zločincima, a 8.640 narodnim neprijateljima.

Nakon toga, osnovni podaci o ratnim zločincima i narodnim neprijateljima, kao što su ime, prezime, zanimanje, godine starosti, ponekad i ime oca i funkcija u toku rata, unošeni su u registar ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja, tj. otvarani su tzv. lični kartoni za svaku osobu. U registru je u kratkim crtama navođen i zločin za koji se osoba teretila. Ovi opisi su bili stereotipni i ponavljani su kao fraze, pa ih zato treba uzeti sa rezervom (*npr. čovek od 76 godina je optužen za silovanje*). Broj u registru odgovara broju odluke, tako da na jednostavan način možemo pronaći odluku, a nakon toga i Inv. broj i saznati za šta je terećena određena osoba.

Posebno treba ukazati na slučajeve streljanja, za vreme vojne uprave, bez sudske odluke i naknadnog donošenja odluke da je streljana osoba ratni zločinac. Događalo se da se za neke osobe sudsko rešenje o smrtnoj kazni streljanjem donese i nekoliko meseci posle izvršenog streljanja (slučaj Dup Balinta, rimokatoličkog sveštenika iz Čuruga).

Na preciznost rada Komisije upućuje i činjenica da je sudbina osobe zavedene u bilo koji od registara i dalje praćena. Tako je zabeleženo da je osoba npr. pobjegla iz zemlje i da boravi na nepoznatoj adresi, ili da je osuđena od strane nadležnog suda (navođen je broj rešenja). Ako je pored imena dopisivano „Presuđen“, to je značilo da je osoba likvidirana bez sudske odluke. Za narodne neprijatelje nije donošena posebna odluka, već je odluka kucana na ličnom kartonu. Na tim kartonima je takođe beleženo šta se desilo sa određenom osobom. Kako sam već napomenula, za narodne neprijatelje proglašavane su osobe čija je krivica iz vremena rata

bila manja. Njihovi slučajevi se nisu mogli uvrstiti u već postojeće grupe masovnih zločina. Međutim, i među njima je bilo streljanih bez sudske odluke, a OZNA je bila označena kao izvršilac. Akcije „čišćenja“ nisu bile sprovedene samo na teritoriji koju je pokrivala vojna uprave (Banat, Bačka i Baranja), nego i u Sremu i užoj Srbiji, gde je vlast bila u rukama Narodnooslobodilačkih odbora.

Lični kartoni, koji su otvarani za svakog ratnog zločinca, sadrže samo najvažnije podatke, obično samo ime i prezime i zanimanje. Ovi kartoni su bili podeljeni u tri grupe, sa sledećim oznakama: „I“, „O“ i „P“.

„I“ označava – slučaj je u toku istrage.

„O“ označava – osuđen – završen je sudski postupak i doneseno je rešenje, na kartonu se u nekim slučajevima nalazio i broj rešenja nadležnog suda.

„P“ označava presuđen – ovde ne postoje nikakvi drugi podaci.

Ali šta se dešavalo ako neko nije bio prijavljen, a ipak je postao žrtva partizanske likvidacije? Za vreme vojne uprave, 4. februara 1945. godine, Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini donela je naredbu koja nosi oznaku „strogo poverljivo br. 54/45“, a u kojoj traži od svakog mesnog povereništva da načini spisak likvidiranih osoba i da ga dostavi Komisiji. Na osnovu ove naredbe sačinjeni su spiskovi likvidiranih osoba po mestima, po srezovima i po okruzima. Sastavljanje spiskova nije teklo bez problema, jer se negde nije znalo koliko žrtva je streljano na početku oslobađanja, s obzirom na to da niko nije vodio nikakve spiskove. Iz nekoliko mesta su tek posle nekoliko opomena poslali spiskove. Ovakvi slučajevi smatraju se izuzecima, jer su spiskovi u najvećem broju slučajeva prosleđeni. Zavisno od preciznosti kojom su spiskovi vođeni, možemo naići na takve koji sadrže skoro sve podatke o likvidiranoj osobi, a negde je zabeleženo samo ime i prezime. U ovom slučaju je teško identifikovati žrtve, ukoliko je postojalo više lica sa istim imenom i prezimenom. Ovi spiskovi mogu se pronaći u fondu pod oznakom „Strogo poverljivo“, „Poverljivi spisi“ i u seriji „Zločini i zločinci“, negde se pojavljuju i u seriji „Žrtve i oštećenici“, ili u spisima raznih povereništava. Takođe mogu da se pojave i u bilo kom drugom delu fonda, kao prilog nekom drugom dokumentu. Za ove žrtve je otvorena posebna knjiga pod nazivom „Knjiga evidencija streljanih ratnih zločinaca“ i nosi broj 73. Streljani su zavedeni po nacionalnosti: 1.006 Mađara, 468 Hrvata, 211 Srba i 65 ostalih. Specifičnost ove knjige je to da je prvi put zabeleženo da je OZNA bila ta koja je dala naredbu za likvidaciju i naređenje za izvršenje kazne. Postoje još dva spiska o streljanima, ali mana ovih spiskova je nepostojanje drugih podataka osim imena, nacionalnosti i mesta. I ovde je zabeleženo najviše Mađara, Srba i Hrvata.

Treću fazu rada Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini predstavljaju „Publikacije i statistički radovi“. Na osnovu prikupljenih podataka, koje su dostavili mesni narodni odbori, sačinjen je statistički pregledi lica lišenih života. O ovim podacima Komisija je redovno informisala tadašnja štampa, a pravljenе su i tzv. zidne novine. Ali najveći deo posla činila je izrada *elaborata i albuma*. Postoji više od dvadeset takvih elaborata, prema vrstama masovnih zločina. Uvodni deo elaborata posvećen je vrsti masovnog zločina, potom su zločini predstavljeni po mestima, a na kraju svakog elaborata dan je spisak lica koja su po prijavama bila učesnici masovnog zločina. Naglašavam ponovo, samo po prijavama, a ne po sudskim odlukama. Na osnovu prijava donošena je odluka o ratnim zločincima i narodnim neprijateljima. Pojedini slučajevi su naknadno dostavljani sudu. U elaboratima je uz ime lica navedeno i šta se sa njim desilo, da li je pobjeglo, da li je osuđeno ili mu je presuđeno. Kod nabiranja ratnih zločinaca, uvek se počinjalo sa najvišim rukovodiocima okupacionih snaga, sledila su imena vojnih lica, pa policije, nakon toga državnih činovnika i civila. Ovi elaborati su napisani na više stotina strana, pozivaju se na dokaze, svedoke, na izveštaje iz štampe, plakate itd. Na kraju knjige je brojčano izražen gubitak u ljudstvu, kao i materijalna šteta, izražena u dinarima. Veći deo ovih elaborata nalazi se u Muzeju Vojvodine, a ostali u Arhivu Vojvodine. O Jevrejima i Slovacima sačinjen je poseban elaborat. Statistički prikazi su urađeni sa velikim preciznošću i služili su za naplatu ratne štete od okupacionih zemalja. Elaborati tačno opisuju tadašnje političko stanje, ali u njima se nigde ne pominje druga strana medalje, tj. šta je partizanska vlast učinila prilikom oslobođenja Vojvodine. Opisani su samo zločini okupatora. Prema tome, i ove elaborate treba sa rezervom proučavati.

Na osnovu navedene dokumentacije, u Arhivu Vojvodine se sačinjava baza podataka za „presuđene“, odnosno one koji su bez sudske odluke streljani u toku 1944–45. godine. Na tu bazu će se nadograditi proširena baza podataka, u koju će biti uvršćeni spiskovi iz regionalnih arhiva, kao i spiskovi lokalnih istraživača, koji su proteklih godina, na osnovu izjava preživelih svedoka i iskaza rodbine, prikupili imena nastradalih u svojim mestima. Tako ćemo dobiti prilično tačan broj streljanih Vojvođana i ispraviti istorijsku nepravdu, na šta se čekalo više od 60 godina.

Zuzana Mezei

DOCUMENTS OF THE ARCHIVE OF VOJVODINA
ON ATROCITIES IN VOJVODINA 1944/45.

Summary

Archive of Vojvodina hosts holdings of the State commission for establishing the crimes of occupiers and their local helpers, insofar as created by the Commission which operated in Vojvodina. As the task of the commission was to collect statements and evidence, as well as to pronounce the names of war criminals and enemies of the people, it kept files on victims, as well as perpetrators. From the point of view of researching atrocities committed by the end of the war, of special importance are lists of executed people without court decision. These list could help determine the scope of the partisan repression in Vojvodina.

Key words: Commission for establishing the crimes of occupiers and their local helpers in Vojvodina, war criminal, enemy of the people, mass crime, extrajudicial killings, database

Budimir B. Tošić – *Portret*, 1944.

Detalji sa druge
ekshumacije
u potoku Zmijanac
22.1.2011. godine

Hodnik nekadašnjeg
zatvora u Boljevcu sa
dokumentacijom

Prvi nalazi sa ekshumacije u potoku Zmijanac

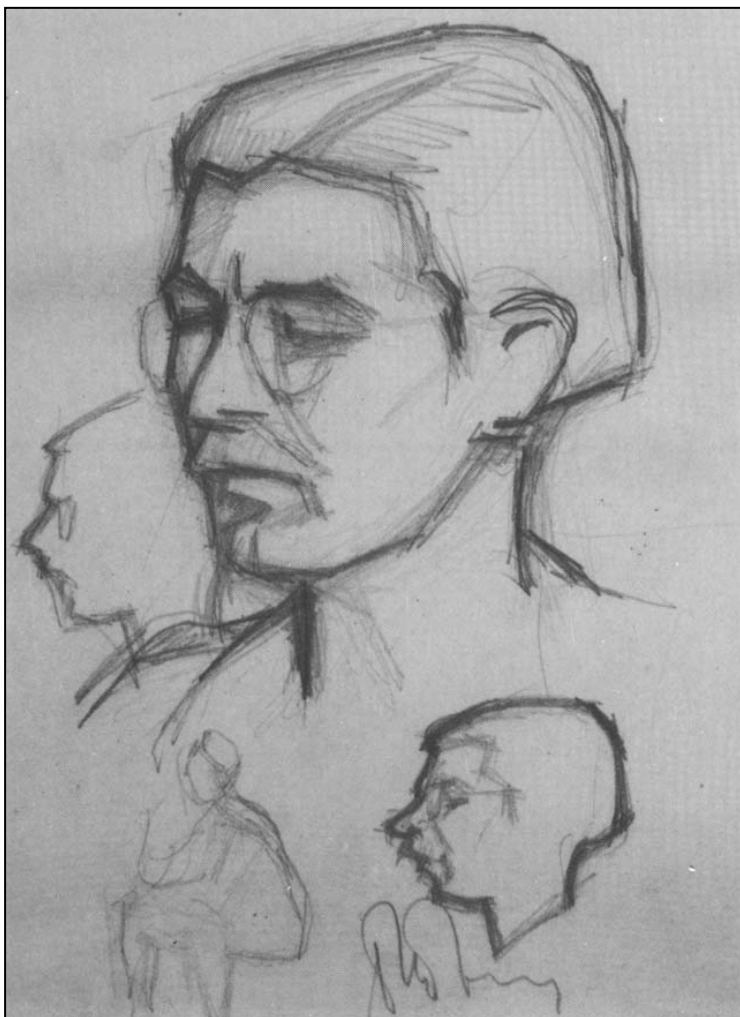
Sahrana ostataka žrtava
iz potoka Zmijanac

Detalji sa ekshumacije
u krugu fabrike „Fiat“,
elektrana, u Kragujevcu

Ostaci ljudskih kostiju (levo) i žičane lisice (desno)
pronađeni prilikom ekshumacije na lokaciji u Kragujevcu

Budimir B. Tošić – *Skica*, 1944.

ISTRAŽIVANJA

UDK 316.75(497.5),1980/...“;
321.728/.74:929 Тито

Mario Jareb

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

TITOVO NASLIJEĐE I HRVATI OD NJEGOVE SMRTI DO DANAS: HRVATSKA ESTRADNA ZVIJEZDA

Sažetak: Prilog se bavi proučavanjem razvoja kulta Josipa Broza Tita nakon njegove smrti. Tokom poslednje tri decenije, Titov imidž se transformisao u različitim pravcima, ali je uvek bio odlikovan glamuroznim karakteristikama koje su od njega učinile estradnu zvezdu, sa trajnim posledicama za istraživanje njegovog lika i dela.

Ključne reči: Josip Broz Tito, Titov kult, estradna zvezda

„Celebrity“ lik

Od trenutka kada su 4. svibnja 1980. sve televizijske i radio postaje u nekadašnjoj SFRJ objavile da je umro „drug“ Tito prošlo je gotovo tri desetljeća. Ipak je njegov lik i danas svakodnevno prisutan u hrvatskoj javnosti kao da je riječ o živoj javnoj osobi, svojevrsnom „celebrity“ liku s estrade koji se smiješi s naslovnica šarenih i nadasve plitkih časopisa te senzacionalistički najavljenih knjiga. U tom se pogledu Josip Broz Tito izdvaja među povijesnim osobama iz novije hrvatske prošlosti, pa mu i zbog toga vrijedi posvetiti pozornost. Postoje i drugi aspekti njegova naslijeđa i naslijeđa njegova režima koji imaju odraza na današnjicu. O njima se u javnosti malo govori, a mnogi nisu još znanstveno obrađeni.

Zbog toga velik dio onoga što piše u ovom poglavlju i nije odraz znanstvenih istraživanja, nego osobnih dojmova i rasprava koje se povremeno vode u javnosti. Ipak mislim da je vrijedno iznijeti i vlastita razmišljanja, odnosno upozoriti na mnoge aspekte Titova naslijeđa koji i danas utječu na hrvatsku stvarnost. Nadam se da će to i druge potaknuti na razmišljanje i pokretanje znanstvenih istraživanja svih aspekata problematike Titova

naslijeđa, shvaćenog u skladu s ulogom apsolutnog vođe države i Partije koju je imao puna četiri desetljeća.

A kako Tito živi svoj život hrvatske estradne zvijezde u današnjoj Hrvatskoj? U prilogima u časopisima poštovatelji „lika i djela druga“ Tita hrvatsku javnost uveseljavaju „važnim“ i za razumijevanje događaja iz novije prošlosti upravo nezaobilaznim spoznajama o Titovu životu. Među njima su „prevažne“, glamurozne i senzacionalističke rasprave i „otkrića“ o tome koliko je žena (ne samo supruga) i djece Tito imao. Titove kuharice, auti i slični detalji zasigurno obogaćuju život svakog odraslog Hrvata i čine ga neobično ponosnim na to što je živio u vremenu toga „diva naše historije“. Često se spominju i poznate osobe ili „celebrities“ kao i on sam, da se poslužim danas popularnim izričajem, s kojima se družio i zahvaljujući čemu je njegova Jugoslavija bila poznata u svijetu. Sve to potkraj svibnja svake godine „začine“ i bizarne proslave lažnog dana Titova rođendana u Kumrovcu, poznatog po nazivu Dan mladosti. U njima trčkaraju poletni i mlađahni Titovi pioniri od kojih šezdeset do osamdeset godina starosti, odjeveni u pionirska odijelca, da kao pravi vjernici pokažu vjernost besmrtnom božanstvu i Vođi vječne Partije „drugu“ Titu. Sve je to dio njegova naslijeđa, koje i danas postoji na veselje dijela hrvatske javnosti.¹

Estradiziranu hrvatsku javnost obično ne zanimaju takve „dosadne“ stvari kao što su Tito kao povijesna osoba čije je konkretno djelovanje puno kompleksnije i ne tako sjajno kao što nam pričaju blještave stranice „celebrity“ časopisa. Slično je i s mnogim drugim „dosadnim“ aspektima Titova naslijeđa, odnosno naslijeđa njegova totalitarnog režima, koji i danas opterećuju stvarnost suvremene Hrvatske.

Komunistički diktator i apsolutni vođa

A o njima su neki hrvatski povjesničari i ostale javne osobe u razdoblju od 1990. ipak nešto napisali. U radovima tih povjesničara riječ je o ozbiljnim analizama i izvornim dokumentima.² Oni Tita opisuju kao

- 1 O tome što je Dan mladosti značio do propasti komunističkog režima, a posebice o proslavama koje su priređivane nakon godine 2000. u Kumrovcu, dosta se podataka može pronaći u zborniku radova pod naslovom *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, uredile Nevenka Škrbić Alempijević i Kirsti Mathiesen Hjemsdal, Zagreb 2006. Pristup autora objavljenih radova i njihovi zaključci umnogome se razlikuju.
- 2 Žalosno je da zasad nema znanstvene monografije koja bi se bavila isključivo Titom kao važnom povijesnom osobom. Knjige poput one britanskog povjesničara Jaspera Ridleya, *Tito. Biografija*, Zagreb 2000., zasigurno ne ulaze u tu kategoriju. Ridleyeva knjiga obiluje činjeničnim pogreškama i više se uklapa u estradiziranu sliku Titova lika. Postoji i više djela publicističkog karaktera koja se bave različitim aspektima Titova života, dobrim dijelom pikanterijama iz njegova privatnog života.

jednoga od komunističkih diktatora i apsolutnih vođa totalitarnih režima u dvadesetom stoljeću. Nema dvojbe da je kao takav, ali i po svojim državičkim sposobnostima, Tito zasigurno bio jedna od uvažnijih osoba europske povijesti toga stoljeća. Ipak javnost treba podsjetiti da važnost i veličina neke povijesne osobe nisu istovjetne i vrijednosnom sudu, pa vrijedi podsjetiti na „velika“ imena kao što su Staljin, Mussolini, Hitler, Franco i Pol Pot. Ima doduše u zemljama u kojima su ti diktatori vladali još uvijek onih koji priželjkuju povratak njihovih vremena. Mislim da pritom neki tijekom u Rusiji najviše podsjećaju na ono što postoji u Hrvatskoj. Unatoč nebrojenim dokazima o staljinističkim zločinima, totalitarnom karakteru

U najnovije vrijeme objavljena je knjiga Pere Simića, *Tito. Fenomen stoljeća. Prva politička biografija*, Zagreb 2009. Iako je autor kao novinar skloniji publicističkom pristupu, ova je knjiga vrijedan doprinos znanstvenom proučavanju Titova života i političkog djelovanja. Utemljena na izvornom arhivskom gradivu, posebice onom iz ruskih (nekadašnjih sovjetskih) arhiva, ona donosi niz dosad nepoznatih podataka i javnosti približava stvaran Titov lik. U korištenju sovjetskih dokumenata ta se knjiga djelomično naslanja na onu istoga autora pod naslovom *Svetac i magle. Tito i njegovo vreme u novim dokumentima Moskve i Beograda*, Beograd 2005., koja i jest zbirka dokumenata koje je autor pronašao u moskovskim i beogradskim arhivima. U tom se pogledu te dvije knjige autora Pere Simića dopunjuju i vrijedan su izvor podataka za buduća istraživanja. Na prvi je pogled na tragu Simićevih knjiga i ona Silvina Eiletza, *Titove tajanstvene godine u Moskvi 1935–1940.*, Zagreb 2008., koja se također temelji na sovjetskim dokumentima iz ruskih arhiva. Iako nije naodmet i nju uzeti u ruke, ona ipak ne donosi ništa novo što već prije toga nije donio Simić u spomenutoj knjizi *Svetac i magle*.

Oni koje zanimaju rezultati ostalih istraživanja mogu iskoristiti ne baš tako rijetke radove koji se bave razdobljem Drugog svjetskog rata i razdobljem od 1945. do 1991. godine, a neki od njih opširno progovaraju o djelovanju Titova režima u tadašnjoj Hrvatskoj i Jugoslaviji. Tako je zasad najozbiljniji i najuspjeliji pokušaj pisanja hrvatske povijesti u razdoblju od kraja Drugog svjetskog rata do raspada SFRJ 1991. knjiga Zdenka Radelića *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991.*, Zagreb 2006. Ona se zbog problematike koju obrađuje nužno bavi i Titom, odnosno njegovim odnosom prema Hrvatskoj i hrvatskom nacionalnom pitanju u spomenutom razdoblju. Najveći dio radova bavi se razdobljem završetka Drugog svjetskog rata, odnosno problematikom partizanskih i jugoslavenskih komunističkih zločina i represije. Primjerice, o tome kako se Titov režim ponašao u završnici Drugog svjetskog rata i u prvim mjesecima mira govore stotine izvornih dokumenata nastalih djelovanjem jugoslavenskih komunističkih vlasti, koji su objavljeni u tri dosad izišle knjige pod istim naslovom *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Prvi svezak objavljen je godine 2005. u Slavonskom Brodu, a objavljeni dokumenti odnose se na cijelo područje današnje Republike Hrvatske. Druga u nizu obrađuje područje Slavonije, Srijema i Baranje, a objavljena je u Slavonskom Brodu 2006. Treća u nizu obrađuje područje Zagreba i Središnje Hrvatske, a objavljena je u Slavonskom Brodu i Zagrebu 2008. Svojevrni glavni priređivač svih triju svezaka je autor jednog poglavlja u ovoj knjizi dr. Vladimir Geiger iz Hrvatskog instituta za povijest iz Zagreba.

U ostalim poglavljima ove knjige i u popisu literature na njezinu kraju navedeni su brojni radovi koje vrijedi pogledati, pa zainteresirane upućujem na njih.

njegova režima i bijednim uvjetima u kojima su živjeli stanovnici SSSR-a, u Rusiji i danas postoje brojni „drugovi“ koji s nostalgijom govore o Staljinovoj veličini, uglavnom vremenšni nositelji najviših sovjetskih odličja i partijskih priznanja. To su dobrim dijelom pripadnici nekad privilegirane sovjetske kaste koja je unatoč općoj neimaštini dobro živjela i kao takva žali za prošlim vremenima.

Ruske povorke djelomice imaju sličnosti s onim što se događa u Hrvatskoj i u svim zemljama nekadašnjeg realnog socijalizma. U Rusiji na čelu borbe za bolju prošlost stoje „drugovi“ u starim sovjetskim odorama. Kod nas prednjače vremenšni članovi nekadašnjeg režimskog čuvara „revolucionarnih tradicija“, Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR), koji se danas krije iza nevinog imena Saveza antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske (SABAH).³ Članovi tog saveza u svojim javnim nastupima i dalje ponosno ističu da su dio Titova naslijeđa. Uz njih ponosno stupaju i istaknuti članovi ostalih „demokratskih“ ustanova nekadašnjeg komunističkog režima, kao što su primjerice različiti partijski komiteti i komisije (od Centralnih komiteta SKJ i SKH do komiteta i ostalih partijskih tijela na nižim razinama).

Njihovi istupi i danas plijene pozornost medija, u kojima su nažalost još uvijek brojni i utjecajni mnogi dužnosnici Titova režima, posebice nekadašnji Titovi omladinci. Takvi otvoreno ili posredno promiču „vrijednosti“ koje su promovirali Tito i njegov totalitarni režim, i istodobno se zaklinju u svoju navodnu demokratsku opredijeljenost. To je doduše u demokratskom društvu njihovo pravo, no također je i licemjerno. Kao da su zaboravili da je prije 1990. pozivanje na istinsku demokratizaciju automatski povlačilo progon onih osoba i skupina koje bi se usudile na takvo što i pomisliti. Njihovo „devijantno“ i „antisocijalističko“ ponašanje obično bi presjekla „milicija“, odnosno „organi“ Sekretarijata unutrašnjih poslova (SUP). „Narodni“ neprijatelj bio bi podvrgnut istrazi koja se često svodila na policijsko premlaćivanje i ponižavanje uhićenika, no „humani“ socijalizam nije se brinuo o takvim „sitnicama“ kao što su ljudska prava. Sjećam se da je tijekom osamdesetih godina pojam „milicije“, barem u krugovima u kojima

3 Položaj SUBNOR-a tijekom sedamdesetih godina, dakle još za Titova života, ukrajno je opisao Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999., 683., koji navodi da je boračka „organizacija faktički postala politička stranka koju su organi vlasti zbog straha slušali kao i Savez komunista“. O tome kakve je poglede SUBNOR imao polovicom osamdesetih godina svjedoči i slučaj iz 1986., kada je Miloš Žanko, „u Hrvatskoj s potporom J. Broza Tita prozivan kao unitarist, dobio od Saveza boraca Jugoslavije plaketu 'za doprinos jačanju bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda'. Dakle, čovjek, koji je u Hrvatskoj uz Rankovića bio jedan od simbola unitarizma, dobio je posebno priznanje od organizacije partizanskih veterana i čuvara revolucije, koja je uvijek nastupala u tzv. prijelomnim trenucima,“ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991.*, 586.

sam se kretao, bio izjednačen sa primitivizmom i nasiljem. Nedvojbeno je da je i ondašnja milicija čuvala red i borila se protiv kriminala, no njezina svemoć, svojevrsna bahatost i uloga čuvara režima i njegove ideologije kod mnogih je izazivala odbojnost. Pretpostavljam da svatko od nas ima svoj subjektivni pogled na prošlost, pa se nekom to onda nije činilo tako, no sjećam se da bi prolazak pokraj „milicajca“ često izazivao nelagodu i strah zbog moguće nasilne i bezrazložne „intervencije“.

Opisanu borbu protiv „narodnih neprijatelja“ i ponašanje različitih „organa“ vlasti (uključujući i miliciju) odobravali su ili poticali dužnosnici na vodećim položajima države i Partije, ili pak uglednici koje je postavila ta ista Partija kako bi je u javnosti slavili na „znanstveni“ način i posredovanjem „socijalističke“ kulture. A kako i ne bi kad je u pitanju bila obrana socijalizma i Titova lika i djela! Nije li to bilo više negoli opravdano? Neki su od njih nakon pada komunističkog režima postali istaknuti borci za ljudska prava i slobodu javne riječi u medijima.

Netko će se pitati nije li to čudno, no nisu li upravo oni mnogo znali o kršenju ljudskih prava i sloboda iz prve ruke i tako stekli najviše kvalifikacije da prepoznaju takve pojave. Nije li cenzura bila nešto normalno, a „osjetljive“ tekstove u novinama i knjigama pozorno bi pratili „drugovi iz komiteta“ te bi reagirali na sve što bi Partiji moglo zasmetati?⁴ Uz to je propast režima takve ostavila bez dotadašnjih privilegija, pa je trebalo pronaći nove gospodare koji bi im omogućili da žive kao prije. Morali su se doduše javno promijeniti kako bi postali probavljivi onima iz inozemstva koji su neki put iskreno, a za pretpostaviti je da se to katkad činilo i ne baš s časnim namjerama, preplavili Istočnu Europu oslobođenu komunističkog jednonumlja propovijedajući ubrzane pretvorbe njezina gospodarstva i društva.

Zbog toga su i mogli preko noći od „drugova“ postati gospoda, a odjednom su im bila i puna usta vjere i zalaganja za demokratske vrijednosti. Spomenuti su živjeli u Hrvatskoj izloženoj agresiji, pa su se mnogi uistinu i promijenili odlučivši slijediti sudbinu svoje zemlje. Neki od nekadašnjih Titovih sljedbenika su se naizgled promijenili i prigrlili novi politički i

4 O partijskom odnosu prema „nepoćudnim“ piscima i novinarima govori nam slučaj „Bijele knjige“ iz 1984. godine. Ljubomir Antić ukratko spominje da se u njoj „govori o nepodobnim autorima i djelima“ te je kao takva „predstavljala (...) Hrvatsku kao zatvorenu, rigidnu sredinu, koja ne participira u epohalnim promjenama koje su noseći vrijednosti liberalne demokracije i samoodređenja naroda, označavale i kraj hladnoga rata. To ne znači da su sadržaji djela navedenih u 'Bijeloj knjizi' bili prihvatljivi. No način na koji se obračunavalo s njima bio je pogrešan.“ Usp. Lj. Antić, „Poslijeratni komunistički sustav i javno ponašanje“, 1945. – *Razdjelnica hrvatske povijesti*, uredili Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnhjak, Zagreb 2006., 143. O nastanku „Bijele knjige“ ukratko je pisao i Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991.*, 554.

gospodarski sustav, no zadržali su nažalost svoje „socijalističke“ navike, što je štetno utjecalo na razvoj hrvatskoga gospodarstva i društva. Pritom su se u takvom postupanju zbližili s nekima koji su u demokratske promjene ušli kao osobe koje nisu bile povezane s bivšim režimom ili su bili njegovi istaknuti protivnici, što je potvrda tvrdnje da moć, novac i želja za stjecanjem materijalnih bogatstava često kvare ljude bez obzira na njihova prethodna politička i moralna stajališta (ako su ih uopće imali).

Dva hrvatska grijeha

Bilo kako bilo, demokratske promjene mnoge pravovjerne vjernike i sljedbenike Tita i Partije nisu ipak potaknule da slijede većinu sugrađana, a kako i bi kada se većina Hrvata zalagala za sve ono protiv čega su se oni cijeli život predano borili.⁵

Pritom se dva hrvatska grijeha posebice izdvajaju. Prvi je taj što su se Hrvati unatoč Titovim riječima potkraj 1971. usudili stvoriti vlastitu državu, a Sava nije potekla prema Triglavu.⁶

Drugi grijeh izvire iz prvoga i očituje se u nestanku njihove prave i jedine domovine Jugoslavije. Nisu li ti hrvatski grijesi i danas mnogima od njih motiv da sve što se dogodilo od godine 1990. do danas označavaju

5 Među njima se posebice ističu primjeri nekih poznatih javnih osoba, koji su očito u strahu od rata svojevoljno otišli iz Hrvatske i našli se u sigurnosti zapadnih metropola. Kako bi opravdali izbjegavanje da sa sugrađanima sjede u ne baš lijepim prostorima skloništa koja su ih štitila od projektila koje je na hrvatske gradove upućivala „Titova armija“, u inozemstvu su širili bajke o svojoj navodnoj ugroženosti od „autoritarnog“ Tuđmanova režima, a dio se je čak izdavao i za disidente. U svojim su uradcima javnosti zapadnih zemalja neki od njih pričali nevjerovatne priče o Titovoj Jugoslaviji kao zemlji iz bajke, a za nestanak te idile optuživali su zločeste „nacionaliste“ koji su se pojavili niotkuda s isključivim ciljem uništavanja i ubijanja svih koji im se nađu na putu. Neki su od onih što su otišli iz Hrvatske zbog navodnih progona ili loše atmosfere koja je u njoj navodno vladala čak i pisali o tome „kako su preživjeli komunizam i pritom se smijali“, što im i nije bilo teško s obzirom na to da su bili dio komunističke intelektualne elite. Za većinu čekanje u redovima za šećer, brašno, ulje, kavu, „šekret papir“ i ostale naoko nevažne proizvode osamdesetih godina i nije bilo tako zabavno.

6 Riječ je o parafrazi poznate Titove rečenice iz prosinca 1971., kada je govorio o ciljevima netom ugušenog Hrvatskog proljeća. Tada je progovorio i o ciljevima „proljećara“, koji su išli u smjeru uspostave hrvatske suverenosti. Tek su usputno pojedinci govorili i o hrvatskom članstvu u UN-u, no to je poslije korišteno kao dokaz da su „proljećari“ općenito htjeli izdvojiti Hrvatsku iz Jugoslavije, što je za režim bio neviđeni zločin. Tito se pak, iako bi na temelju nekih današnjih predodžbi neobavješteni čitatelj mogao pomisliti da je ovaj bio svjesni hrvatski domoljub, osvrnuo na ideju o UN-u i izjavio da „baš će oni dugo počekati da to uzmu. (buran aplauz) Ja mislim će se prije Sava okrenuti natrag i poteći prema Triglavu. (smijeh i snažan aplauz) Dakle, ti su se bili toliko osmjelili (...)“, citat prema zagrebačkom dnevniku *Vjesnik* od 24. prosinca 1971.

kao crnilo i izgubljeno vrijeme?⁷ Nema doduše nikoga tko bi se danas javno izjasnio kao Jugoslaven, no nisu li širenje beznađa u javnosti i bijesni napadi na sve što je Hrvatska kao država postigla od svoga nastanka izraz frustracija nekadašnjih uvjerenih Jugoslavena, što posebice dolazi do izražaja u nekim medijskim priložima. Mislim da je više od osobnog dojma zapažanje da njihovi autori ne propuštaju ni trenutka da bi istaknuli sve navodne prednosti nekadašnje „zemlje dembelije“ Jugoslavije i Tita kao „najvećeg sina naših naroda i narodnosti“. Nasuprot Titu kao svojevrsnom božanstvu sreće i obilja katkad je postavljen „nacionalist“ i „kriminalac“ Tuđman. On se, za razliku od Tita, često pokazuje kao osoba koja nikad nije bila nasmiješena. Navodno je uvijek bio smrtno ozbiljan i smrknut, i kao takav oličenje zla. Razina takvih „argumenata“ inače ne bi trebala zabrinjavati. Ipak se treba vratiti na početak ovog poglavlja i upozoriti da u estradiziranoj hrvatskoj javnosti kojoj je važno tek kako izgleda ova ili ona „celebrity“ osoba, kako se smije, s kim i kada je spavala i jela, takve usporedbe mogu dobiti na važnosti i utjecati na percepciju javnosti. A nedvojbeno je da Tito i njegov način života tu mogu imati uspjeha. Živeći kao kralj, okružen dvorskom svitom i „glamourom“, on je bogat izvor tračerskih detalja pogodnih za obradu u „celebrity“ časopisima. „Dosadne“ i na taj način bezlične osobe koje su za njegova života i nakon njegove smrti tražile takve „nevažnosti“ kao što su slobodna hrvatska država ili višestranačje nemaju u srazu s takvim „velikanom“ nikakve šanse. Gdje su tu mercedesi, zlato i ljubavnice? Nema ih, tek nekakve knjige koje su neki od njih pisali svojim za estradu nerazumljivim, pa samim tim i dosadnim jezikom, priče o sivim zatvorima i zlostavljanju. Osim što je dosadno, moglo bi naštetiti i popularnosti glavnog lika, „druga“ Tita. Takvo stanje ide na ruku onima što i inače kao vjernici o svom idolu i vođi uporno šire svoje dobre vijesti.

Unatoč svojevrsnoj „crnoj misi“ kada se govori o stvaranju hrvatske države, takvi se katkad slože s „tuđmanovcima“ o tome da je jedan element Titova naslijeđa bio neobično važan za uspostavu suverene i neovisne Republike Hrvatske. Riječ je o konfederalnim elementima Ustava SFRJ iz godine 1974., koji su poslužili Badinterovu povjerenstvu da potkraj 1991. zaključi da republike imaju pravo na suverenost i međunarodno priznanje.⁸

7 U medijima se često pojavljuje izričaj „deset crnih godina“, koji bi trebao označavati razdoblje od godine 1990. do izborne pobjede šesteročlane koalicije predvođene SDP-om 3. siječnja 2000.

8 Mislim da se često pretjeruje s pohvalama baš tom Ustavu kao dokumentu čije su odredbe uvelike zaslužne za stvaranje neovisne Republike Hrvatske u njezinim „avnojiskim“ granicama. U stvarnosti je međunarodna zajednica na okupiranim hrvatskim područjima *de facto* tolerirala postojanje srpske paradržave poznate pod imenom Republika Srpska Krajina unatoč jasnim zaključcima Badinterova povjerenstva i međunarodnom priznanju, i nije blagonaklono gledala na hrvatska nastojanja da ta područja reintegrira u svoj ustavni i pravni poredak. Opstanak

Hrvatsko se državno vodstvo uistinu spretno koristilo odredbama iz toga Ustava u teškim okolnostima velikosrpske agresije. Uz to je u ozračju srpskog nacionalističkog potiranja toga Ustava zbog prava koja je na papiru pružao republikama u SFRJ on u hrvatskoj javnosti u cjelini doživljavao kao nešto iznimno pozitivno tijekom druge polovine osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog stoljeća.⁹

Titovi sljedbenici se katkad u slavljenju tih elemenata toliko zanesu da prijeđu sve granice donekle objektivnog prikazivanja prošlosti, te se može steći dojam da je upravo on bio najzaslužniji za uspostavu hrvatske države. Tito je doduše priznavao postojeće narode i njihovo postojanje nije dovodio u pitanje, a bio je i dosljedni federalist. Ipak neke njegove izjave dokazuju da se u razdoblju postojanja njegove Jugoslavije smatrao Jugoslavenom, iako nije krio svoje hrvatsko podrijetlo i u više se navrata izjasnio kao Hrvat, osobito u razdoblju do 1945.¹⁰ Ipak me njegova dosljednost i činjenica da je mogao slobodno izražavati svoje misli i poglede potiču na to da Tita prihvatim ponajprije kao Jugoslavena. Zbog toga čudi što i njegovi današnji vjernici, koji inače sve što je On govorio prihvaćaju kao svojevrsno Sveto pismo, baš u tom slučaju ne vjeruju Njegovim riječima. Teško je pretpostaviti da on u tim slučajevima nije znao o čemu govori, a postoje i analize koje pokazuju da je već neposredno nakon svršetka rata vjerovao „u mogućnost stvaranja jugoslovenske nacije“, iako pritom treba raspravljati o značenju njegova jugoslavenskog identiteta.¹¹

Činjenica je jedino da nije nimalo mario za tako važne stvari kao što je bila sudbina hrvatskog jezika.¹² U tom je pogledu karakteristična Titova reakcija na „Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskoga književnog

Republike Hrvatske i povratak hrvatskog suvereniteta na međunarodno priznate granice ponajprije je rezultat snage RH da vojnim snagama obrani hrvatski suverenitet i da godine 1995. oslobodi ta područja te da prijetnja njezine snage utječe na Srbiju (odnosno tadašnju SR Jugoslaviju) da prihvati mirnu reintegraciju Hrvatskog Podunavlja.

- 9 Pritom ističem da i u prethodnim jugoslavenskim ustavima iz 1946. (s dopunama iz 1953.) i 1964. stoje odredbe gotovo istovjetne temeljnim odredbama Ustava iz 1974. koje su govorile o odnosima republika i federacije, odnosno o pravima republika.
- 10 Tito je izričito izjavio da je Hrvat u svom prvom govoru u Zagrebu (na Markovu trgu) 21. svibnja 1945. te u govoru koji je također u Zagrebu održao prigodom susreta s hrvatskim katoličkim biskupima 2. lipnja 1945. Oba su govora objavljena u drugoj knjizi Titovih govora, članaka, intervjua i izjava, koja je objavljena pod naslovom *Izgradnja nove Jugoslavije*, Beograd 1948., prvi govor na stranicama 9–19. (spomenuta izjava na stranici 14.), a drugi na stranicama 25–26., spomenuta izjava na stranici 25.
- 11 Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd 1990., 235.
- 12 O tome je šezdesetih godina javno progovorio književnik i tada još član SKH Petar Šegedin, a više članaka objavljenih u časopisima skupio je i objavio u knjizi *Svi smo odgovorni?*, Zagreb 1971. Jezične je probleme posebice obradio u „Pismu

jezika“ godine 1967., pri čemu je kao svoj ideal istaknuo Novosadski dogovor iz godine 1954. te se izričito izjasnio za nazive „srpskohrvatski“ i „hrvatskosrpski“ jezik.¹³ Tada je posredno dao na znanje da i pitanje jezika pripada područjima „za koja je odgovoran Savez komunista Jugoslavije“, što se očito može primijeniti i na spomenuti dogovor. Titovi su sljedbenici nastavili zastupati takvu politiku i nakon njegove smrti, što je doseglo vrhunac u nastojanjima tadašnjega istaknutoga državnog i komunističkog dužnosnika Stipe Šuvara polovinom osamdesetih godina. On se na Titovoj liniji borio protiv „hrvatskog nacionalizma“ i zalagao za Titov omiljeni srpskohrvatski ili hrvatskosrpski jezik.¹⁴ Doduše, članom 138. Ustava SRH iz 1974. određeno je da je u Hrvatskoj „u javnoj upotrebi hrvatski književni jezik – standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski“, no čak je i takva, više negoli kompromisna odredba bila na meti takvih kao što je bio Šuvar.

Smatram da u naslijeđe Titova vremena treba svrstati i djelovanje nekih „javnih radnika“ i tiskovina, koji su tijekom devedesetih godina javno ismijavali i osuđivali želje velike većine Hrvata da ožive dotada proskribirane hrvatske riječi. Katkad se radilo po starom i prokušanom obrascu da se sve hrvatsko etiketira ustaškim. Spretniji su koristili povremene nespretnosti onih koji su za neke nove predmete smišljali i nove nazive, pa su namećući u svojim tiskovinama kojekakve bizarne „zrakomlate“ pokušali ismijati i zapriječiti nastojanja da se hrvatski jezik razvija samostalno i izvan okvira njima dragog hrvatskosrpskog (srpskohrvatskog) jezika.

Bez zanimanja za određivanje hrvatskih granica

Zanimljiv je i Titov odnos prema problematici hrvatskih granica, koje su nedvojbeno dio naslijeđa njegova režima i čija rješenja još i danas opterećuju suvremenu Republiku Hrvatsku. Nema dokaza da je u razdoblju kada

drugu O.“, 135–165., u „Pitanjima hrvatskoga književnog jezika“, 169–186., i u „Jeziku i našoj zbilji“, 189–194.

13 Riječ je o dijelu Titova govora koji je održao u Prištini 27. ožujka 1967. Taj dio je pod naslovom „Iz govora predsjednika Republike Josipa Broza Tita u Prištini. Novosadski dogovor najbolje rješenje“ na naslovnici prenio zagrebački *Telegram*, br. 361., 31. ožujka 1967.

14 Šuvar je kao borac protiv „hrvatskog nacionalizma“ javno istupao još prije sloma Hrvatskog proljeća, o čemu svjedoče i dijelovi njegove knjige *Nacije i međunarodni odnosi*, Zagreb 1970. U njoj je kao negativna pojava ocijenjen i unitarizam, no nakon sloma Hrvatskog proljeća i Šuvarova uspona u partijskoj i državnoj hijerarhiji, u njegovim je istupima prevladala problematika borbe protiv hrvatskog nacionalizma. Pritom je osobito ostalo zapamćeno njegovo zalaganje za zajednički hrvatskosrpski jezik, posebice istupi u drugoj polovici osamdesetih godina kada je djelovao kao član predsjedništva CK SKJ. Usp. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991.*, 559.

su određivane granice među federalnim jedinicama tadašnje Demokratske Federativne Jugoslavije on za to važno pitanje pokazao veće zanimanje. Prihvativši doduše federalizam kao način na koji treba riješiti nacionalno pitanje u Jugoslaviji, on je nedvojbeno prihvatio i potrebu stvaranja federalnih jedinica koje će istodobno igrati ulogu nacionalnih država pojedinih naroda. Među njima je bila i Federalna Hrvatska, koja je sukladno tome trebala dobiti i svoje granice. Iako se tada u više navrata izjasnio kao Hrvat, ne postoje podaci da bi Tito pokazao zanimanje za određivanje hrvatskih granica, pa ni za ispravljanje očitih besmislica. O tome kako su određene granice Federalne Hrvatske (od ljeta 1945. Narodne Republike Hrvatske) dostupni su brojni radovi i objavljeno izvorno gradivo, pa o tome na ovom mjestu nema potrebe pisati. Logično je da su za njega, a i svakoga državnika koji bi bio na čelu neke federacije, granice trebale biti „nešto kao one bijele crte na jednom mramornom stubu. Granice federalnih jedinica u federativnoj Jugoslaviji nisu granice razdvajanja, nego granice spajanja“.¹⁵ Ne bi li ipak i određivanje tih granica trebalo zanimati takvu osobu kao što je bio Tito, ako ni zbog čega drugoga, a ono zbog budućih dobrih odnosa među federalnim jedinicama? Ne bi li bilo logično da je odlučio reagirati u slučajevima kao što je više nego čudno i nelogično rješenje granice između Hrvatske i BiH na području Neuma?

Sličnu nezainteresiranost pokazao je i u slučaju određivanja istočnih hrvatskih granica, odnosno problema pripadnosti dijelova Srijema i Bačke Hrvatskoj ili Srbiji (odnosno autonomnoj Vojvodini). Hrvati sa sjevera Bačke, gdje su u odnosu prema Srbima bili u velikoj većini, izričito su tražili priključenje Hrvatskoj, no to se nije dogodilo. Tada su korišteni „argumenti“ prometne povezanosti i gospodarskog razvoja, što u slučaju granice u Srijemu nije uzeto u obzir. Istodobno je Tito zaslužan za dostizanje današnjih zapadnih jadranskih granica Hrvatske, odnosno uključenje u nju onih hrvatskih područja priključenih Italiji poslije Prvog svjetskog rata. Te mu zasluge nitko ne može osporiti, no treba primijetiti da je u tom slučaju nastojao svojoj državi priključiti ona područja „naših naroda“ koja su, da se poslužim nekadašnjom terminologijom, dotad živjela pod „tuđinskom vlašću“. U slučaju pak određivanja granica među federalnim jedinicama riječ je bila o „našim narodima“, i on je bio potpuno indiferentan. On je i na to imao potpuno pravo, no činjenica je da se nije posebno zalagao za hrvatske interese, pa ne vidim zbog čega bi ga se u javnosti trebalo doživljavati kao najvećeg i najzaslužnijeg Hrvata.

No treba se vratiti Ustavu SFRJ iz 1974. i još jedanput istaknuti njegove konfederalne elemente, koji su stjecajem okolnosti dobro poslužili za afirmaciju Republike Hrvatske kao samostalne i suverene države.

15 Riječ je o spomenutom govoru od 21. svibnja 1945., *Izgradnja nove Jugoslavije*, 14.

Ipak ne bi trebalo zaboraviti da je isti taj Ustav nametao „socijalističko društveno uređenje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“.¹⁶ To je omogućilo nastavak totalitarne vladavine jedne političke opcije i njezine ideologije, što je također nerazdvojni dio Titova naslijeđa. U VIII. glavi Osnovnih načela toga Ustava izričito je navedeno da je „Savez komunista Jugoslavije, pokretač i organizator narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije te svjestan nosilac težnji i interesa radničke klase, (...) postao (...) organizirana vodeća idejna i politička snaga radničke klase i svih radnih ljudi u izgrađivanju socijalizma (...) te bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije“. SKJ je označen i kao „osnovni pokretač i nosilac političke aktivnosti radi zaštite i daljnjeg razvoja socijalističke revolucije i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, a posebno radi jačanja socijalističke društvene i demokratske svijesti, i odgovoran je za to“. U praksi su vlast Partije i njezin ustroj te način odlučivanja mogli potirati prava republika predviđena istim Ustavom.

Osnovno je naime „načelo konstitucije Saveza komunista demokratski centralizam. To je otvorilo problem odnosa između 'isfederirane federacije', u kojoj se glavne odluke (nakon Titove smrti, nap. M.J.) donose konsenzusom, i Partije u kojoj vlada načelo centralizma, što znači da u njoj nema takve samostalnosti republičkih organizacija kao u federalnoj državnoj strukturi. A implikacije su rješenja toga problema dalekosežne, jer se oba načela konstitucije odnose na cjelinu političke strukture iste društvene zajednice, u kojoj odluka partijskog vrha *via facti* obvezuje sve članove, pa i državne funkcionare, jer su gotovo svi oni komunisti – članovi SKJ“.¹⁷

16 Ta je formulacija ušla još u Ustav SFRJ iz godine 1964. Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, Zagreb 1998., 341., navodi da je taj Ustav, „neprimjerenom takvom dokumentu, utvrđivao i mjesto društveno-političkih organizacija u političkom sustavu države (...). Izmijenjen je i naziv države, mjesto FNRJ ona je nazvana Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ). Izmijenjeni su i nazivi republika, pa su i one postale socijalističke republike. Tako je država, unosenjem u njezin naziv termina socijalistička, dobila i oznaku društvenog sustava koji se izgrađivao kao prva etapa komunizma“.

17 Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 687. U nastavku autor navodi da je doduše još 1978. riješeno pitanje strukture i funkcioniranja partijskog vrha uvođenjem dužnosti jednogodišnjeg predsjednika predsjedništva SKJ. Navodno je taj Titov čin, gledano sa stajališta „boljševičke tradicije i uloge komunističke Partije na vlasti“, značio zapravo njezino razaranje. Ipak je činjenica da je Partija nastavila postojati kao jedinstvena organizacija na vlasti još godinama, a do njezina urušavanja došlo je zbog posve drugih razloga potkraj osamdesetih godina. Mislim da me sjećanje dobro služi, a kako i ne bi kada sam potkraj osamdesetih godina već zašao u punoljetnost i kao student povijesti i arheologije pažljivo pratio događaje u tadašnjoj SFRJ, no SKJ je unatoč teškoj gospodarskoj i političkoj krizi prema javnosti i dalje nastupao prilično monolitno. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 475., navodi da se od kraja šezdesetih godina federalizirao i SKJ, a njegova su tijela sastavljena na paritetnoj osnovi. Ipak je do svoje smrti Tito bio apsolutni

Svakako zanimljiv element Ustava iz 1974. su i spomenuti „socijalistički samoupravni društveni odnosi“, odnosno tada zamišljeni sustav „udruženog rada“. Vrijeme je pokazalo da su ti odnosi, svakako u kombinaciji s drugim nepovoljnim čimbenicima, nedvojbeno načinili veliku štetu za razvoj gospodarstva i društvenih odnosa, a njihovi su tragovi vidljivi još i danas. Nije li uostalom rješavanje tih egzotičnih društvenih i vlasničkih odnosa u gospodarstvu od propasti komunističkog režima do danas bilo izvor mnogih poteškoća i zloporaba? Nedvojbeno je da su velika ratna razaranja i ostale izravne i neizravne štete koje je hrvatskom gospodarstvu nanijela velikosrpska agresija u Domovinskom ratu, ali i ponašanje dijela sudionika pretvorbe (od kojih su mnogi prije 1990. bili istaknuti članovi Partije i uzorni „samoupravljači“) nanijeli veliku štetu. Ipak je zanimljivo da mnogi koji danas pišu o pretvorbi zaboravljaju da je gospodarstvo i prije pada komunizma i izbijanja rata bilo na rubu propasti, i to djelomice i zbog „samoupravnih“ rješenja koja su ga bacila u ralje „udruženog rada.“ Nema dvojbe da zasluge za te ideje i njihovu razradu dobrim dijelom idu Edvardu Kardelju, no Tito ih je zastupao kao svoje i bez njega ne bi mogle biti provedene. Tako su „samoupravljanje“ i „udruženi rad“ i njihovi tragovi u hrvatskom gospodarstvu od 1990. do danas važan element Titova naslijeđa.

JNA – stup režima i njegova vođe

Ipak je najrazorniji dio Titova naslijeđa bila njegova „armija“, Jugoslavenska narodna armija. Kao i u svim totalitarnim režimima, tako je i u Titovoj Jugoslaviji vojska bila jedan od stupova režima i njegova vođe. Ideologizirana vojska, čiji je časnički i dočasnički zbor istodobno bio važan i osobito svjestan dio članstva vladajućeg SKJ, za Titova je života bila neizmerno odana svomu vrhovnom zapovjedniku i njegovim idejama.¹⁸ Drug Tito kao jedini i nezamjenjivi vođa, Partija i jedinstvena Jugoslavija bili su

vođa i njegova je volja, a ne samostalne odluke partijskih tijela, određivala smjer politike SKJ.

- 18 Davor Marijan, „Hrvatsko ratište 1990–1995.“, u: *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Zagreb 2006., 112., tvrdi da je JNA „godinama stvarala sliku o sebi kao posljednjem branitelju Titove ostavštine. S obzirom na svoj politički karakter i zadaću čuvanja socijalističke Jugoslavije, JNA nije mogla mirno promatrati političke promjene u SFRJ. (...) Njezin zapovjednik Josip Broz Tito bio je ujedno i prvi političar, odnosno stranački vođa. Nakon rata je, kao što to s pravom ističe M. Hadžić, 'izuzetnost JNA, prvotno nastala po meri specijalnih veza sa Vođom, stalno [...] nadopunjavana prisvajanjem novih područja ekskluziviteta. Revolucionarnom pedigreu pridodata je uloga čuvara čistote ideje socijalizma, ali i njegovih tekovina. Monopol nad odbranom zemlje od spoljne agresije vremenom je proširen, ali i preusmeren na unutrašnju odbranu partijskih (ideoloških) vrijednosti i ciljeva poretka'.“ Marijan je citat Miroslava Hadžića preuzeo iz njegove knjige *Sudbina partijske vojske*, Beograd 2001., 138.

temeljne sastavnice vjerovanja svakog odanog časnika i dočasnika JNA, koji su na sve što se s tim kosilo gledali kao na nešto iznimno opasno.¹⁹ Stalno naglašavanje jedinstvenosti Jugoslavije, ali i izrazita srpska dominacija u časničkom i dočasničkom zboru, omogućili su da veći dio JNA potkraj osamdesetih godina kao sredstvo očuvanja jugoslavenskog jedinstva prihvati politiku Miloševićeva režima u Srbiji da ostatku SFRJ nametne svoju dominaciju. Iako je spomenuti Ustav iz 1974. republikama na papiru dao golemu prava, ipak su totalitarna narav režima s jednom vladajućom strankom i u njoj vladajući „demokratski centralizam“ sve do druge polovine osamdesetih godina SFRJ činili jedinstvenom zemljom. U njoj je vojska djelovala bez obzira na republike i njihove vlasti, a organizacija Saveza komunista u JNA je po svojoj organizacijskoj samostalnosti i važnosti bila istovjetna Savezima komunista republika.²⁰ Kao i sve ideologizirane vojske totalitarnih režima, i JNA je kao jednu od najvažnijih zadaća imala čuvanje režima i njegova vođe protiv svih unutarnjih neprijatelja. Titovom smrću ona se u novim okolnostima sve više osamostaljivala i nastupala kao samostalan politički čimbenik koji je naglašavao potrebu očuvanja jedinstva SFRJ po svaku cijenu. Ne pripada li Titovu naslijeđu i spomenuti nacionalni sastav JNA i njezina vodstva, što je na osobito tragičan način došlo do izražaja tijekom 1991. godine?²¹ Nije li Tito kao apsolutni vođa i zapovjednik te „armije“ znao za nevjerojatan nerazmjer između udjela pojedinih naroda u časničkom i dočasničkom zboru i ideala „bratstva i jedinstva“ koji je trebao osigurati ravnopravnost, a samim tim i ravnomjernu zastupljenost? A taj nerazmjer nije nastao u razdoblju nakon njegove smrti, nego je bio višedesetljetna konstantna. Ne govore li zbog toga brojevi o nadzastupljenosti Srba i izrazitoj podzastupljenosti Hrvata o stvarnoj Titovoj nezainteresiranosti za proklamirani temelj svoje politike, a to je bila potpuna ravnopravnost svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji u svim savezним državnim i javnim službama? Ne govore li o stvarnoj neravnopravnosti na saveznoj razini i udjeli pojedinih naroda i u ostalim savezним službama,

19 Davor Marijan, *Slom Titove armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987–1992.*, Zagreb 2008.

20 Usp. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 589.

21 Davor Marijan, *Slom Titove armije*, u odlomku pod naslovom „Starješinska struktura starješinskoga kadra“, 63–68., opširno raspravlja o nacionalnom sastavu časničkog i dočasničkog zbora JNA. On je s obzirom na temu svoje knjige usmjeren na razdoblje kojim se bavi, no daje i obilje podataka o cijelom razdoblju od godine 1945. Autor razmatra brojne razloge koji su doveli do spomenutog nerazmjera. Na stranici 63. tvrdi da je s obzirom na „proklamirani karakter druge Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti, u JNA se trebala očekivati ravnomjerna nacionalna zastupljenost, koje nije bilo. Zahtjev za ravnomjernu zastupljenost republika i autonomnih pokrajina u pogledu rukovodećeg zapovjednog kadra i postavljanja na zapovjedne i rukovodeće položaje u Armiji unesen je tek u Ustav SFRJ iz 1974. Prije to nije bio slučaj. Ni prije ni poslije taj zahtjev nije proveden u djelo (...)“.

na koje je Tito kao apsolutni vođa čije je sjedište bilo u glavnom gradu Beogradu mogao izravno utjecati? Ne govori li to u prilog tezi da mu je jedino bilo važno održavati vlast svoje komunističke stranke i svoju osobnu vlast? JNA je kao udarna snaga agresije na Hrvatsku tijekom 1991. nastupala i dalje kao Titova armija koja se načelno bori za očuvanje njegove Jugoslavije. Uz ostalo, i pod njezinim simbolima i slikom „druga“ Tita srušen je Vukovar i počinjen genocid nad njegovim stanovništvom. Tada su doduše uz JNA nastupali i mnogi koji su otvoreno kao srpski nacionalisti, pa čak i kao četnici, napadali Tita zbog federalizma, ustava iz 1974., konfederacije i ostalih navodnih Titovih „zločina“ protiv srpskih nacionalnih interesa. Oni su često nastupali pod četničkim znakovljem i javno su odbacivali simbole JNA, no istodobno su zajedno s njom ratovali protiv Hrvatske i očito im nije smetala praktična suradnja s njom. Činjenica je da su i mnogi časnici i dočasnici JNA, posebice oni srpske narodnosti, unatoč tome što su se odlučili za Tita i njegovu Jugoslaviju, prihvatili suradnju s kojekakvim samozvanim četničkim odredima, gardama, arkanovcima i sličnima čije je otvoreno zalaganje za uspostavu Velike Srbije zadiralo u ono što je dotad u javnosti prikazivano temeljima Titove Jugoslavije. Tito je tada već cijelo desetljeće bio pokojnik. Ipak bi bilo zanimljivo doznati odgovor na pitanje što je utjecalo na to da je većina „njegovih“ vojnika, a velikoj većini je on svojedobno bio i stvarni vrhovni zapovjednik, nešto više od desetljeća poslije njegove smrti prihvatila politiku koja se otvoreno protivila mnogočemu što je on propovijedao. Kakav je to bio Titov duh u koji su se ti časnici i dočasnici desetljećima zaklinjali i u koji su navodno duboko vjerovali, koji se gotovo preko noći pretvorio u nešto što mu je bilo naizgled potpuno suprotstavljeno? Nema li u svemu tome njegove odgovornosti? Činjenica je da je zagovarao federalizam i bio zaslužan za donošenje gotovo konfederalnog ustava, no istodobno je u praksi učinio mnogo toga što je trebalo jamčiti jedinstvenost Jugoslavije po svaku cijenu. Nije li upravo JNA bila jamac takve jedinstvenosti i snaga koja je trebala spriječiti svaki „separatizam“? A logično je pretpostaviti da je JNA kao ustanova određena za obavljanje vrlo specifičnog posla trebala to i učiniti na takav specifičan način – dakle oružjem. Njezina moć i samostalnost te svojevrсна programiranost za očuvanje bilo kakve Jugoslavije po svaku cijenu učinili su je naposljetku pogodnim sredstvom za provedbu velikosrpskih ideja. Tita se ne može optuživati za namjeru da od JNA stvori snagu velikosrpske agresije. Ipak je, stvorivši od nje samostalan i moćan stroj, omogućio da se ona kao nedvojbeni dio njegova naslijeđa desetljeće poslije njegove smrti i nestanka njegova autoriteta pretvori u instrument velikosrpske politike. Pod njezinim simbolima i u ime očuvanja Jugoslavije napadani su Dubrovnik, Zadar, Gospić, Šibenik, Karlovac, Osijek, Vinkovci i mnoga druga mjesta diljem Hrvatske. Pod njima i u njihovo ime ubijeni su, mučeni,

ranjeni i osakaćeni deseci tisuća hrvatskih građana, a iz svojih je domova protjerano njih nekoliko stotina tisuća. Nedvojbeno je da se sadržaj tih simbola promijenio, no činjenica je da su tada oni uistinu bili simboli neprijateljske vojske i terora koji je provodila, pa su postali omrznuti u očima velike većine stanovnika Hrvatske. Zbog činjenice da simboliziraju jedan propali totalitarni režim, ali i zbog događaja iz Domovinskog rata, takvim simbolima i slikama u današnjoj Hrvatskoj ne bi trebalo biti mjesta. Ipak se oni u hrvatskoj javnosti i dalje promiču pod raznim izgovorima, vrijeđajući na taj način sve žrtve totalitarnog režima koji je vodio upravo Tito. Isto se tako vrijeđaju žrtve Domovinskog rata i niječu sve podnesene patnje i naponi da bi se Hrvatska i hrvatski narod oslobodili ideje Velike Srbije. A nju je godine 1991. u praksi pokušala provesti i tada već srbizirana JNA, bez obzira na to što su njezini zapovjednici tumačili da ono što rade čine radi očuvanja dotadašnje SFRJ i Titovih ideja.

Istodobno je hrvatska javnost opterećena žalopojkama o nijekanju i zapostavljanju Tita kao velikana, a kao osobit problem ističe se to što je tijekom devedesetih godina (posebice početkom Domovinskog rata) u Hrvatskoj porušeno ili uklonjeno mnoštvo navodnih antifašističkih spomenika ili spomen-obilježja. Nedvojbeno je da su mnogi od njih imali i te odlike, no oni koji o tim spomenicima govore reduciraju njihov sadržaj isključivo na njih. U stvarnosti je sadržaj mnogih (ili većine) tih spomenika bio kompleksniji. Zaboravlja se primjerice da je velik broj spomenika ponajprije slavio komunizam i Partiju te poslijeratni komunistički režim. Mnogi spomenici koji su slavili ili obilježavali događaje iz antifašističke borbe bili su istodobno i spomenici u slavu Partije i njezinih „velebnih“ djela, kao što su sastanci i odluke raznih komiteta i drugova. Daleko bi me odveo pokušaj analize sadržaja svakog od takvih spomenika, no već i površni uvid u mnoge od njih pokazao bi da su često oni sadržaji koje bi mogli označiti „čisto“ antifašističkima bili u sjeni očito kudikamo „veličanstvenijih“ djela Partije. Uz to je kao čest sadržaj takvih obilježja bilo i veličanje Jugoslavije kao nečeg sudbonosnog i spasonosnog za sve „naše“ narode i narodnosti, što se godine 1991. pokazalo u najmanju ruku netočnim. Nedvojbeno je da je prigodom rušenja i uklanjanja bilo i stihije, primitivizma i samovolje onih koji nisu znali razlikovati ono što je prihvatljivo od onoga što je ponajprije simboliziralo jedan totalitarni režim i njegovu ideologiju. Ipak se zanemaruje činjenica da su mnogi od tih spomenika srušeni ili maknuti na područjima koja su bila izvrgnuta agresiji nekadašnje Titove armije i simbola koje je nosila. Istodobno je velika većina (ako ne i svi) tih spomenika bila „ukrašena“ istim takvim simbolima i slavila je preteče onih koji su u tom trenutku predstavljajući se kao nasljednici partizana odlučno razarali mjesta koja su željeli „osloboditi“. Pretpostavljam da su u mnogim slučajevima to učinili ljudi izvrgnuti zvuku granata koje im je

svakodnevno slala JNA i suočeni s prijetnjom „oslobođenja“. Zbog toga nisu imali baš prevelikog smisla za umjetnička dostignuća tih spomenika i njihove antifašističke poruke, pa su se odlučili obračunati sa simbolima koje su nosili oni koji su iz veće ili manje udaljenosti razarali njihove domove i ubijali i ranjavali njihove sugrađane. Također treba podsjetiti da u ostalim dijelovima dotadašnje „socijalističke“ Istočne Europe nije nakon pada komunističkih režima bilo rata, no bili smo svjedoci obračuna građana tih zemalja s velikim brojem spomenika koji su slavili nedvojbeno antifašističku Crvenu armiju. Ona je oslobodila istočnoeuropske zemlje nacističke okupacije i terora, no istodobno im je donijela sve strahote komunističkog totalitarizma (u početku onog s potpisom vodećeg antifašista – Josifa Visarionoviča Džugašvilija Staljina). Uz to su pobjednici u hrvatskom/jugoslavenskom slučaju nastupali uklanjajući sve one simbole i spomenike koji su im smetali, iako nije bila riječ ni o kakvim fašističkim ili ustaškim simbolima. Slučaj spomenika bana Josipa Jelačića, srušenoga godine 1947. zbog toga što se netko sjetio Marxove negativne ocjene njegovog „proturevolucionarnog“ djelovanja godine 1848., više je nego dobar primjer odnosa komunističkih vlastodržaca prema simbolima prošlih vremena koji su istodobno bili simbolima hrvatskog domoljublja.²² Dapače, diljem hrvatske obale komunistički pobjednici „zaboravili“ su obnoviti brojne spomenike i spomen ploče koji su po svom obilježju bili izraz hrvatskog domoljublja, a uništili su ih talijanski fašisti u nastojanjima da izbrišu bilo kakav spomen hrvatstva Dalmacije i ostalih krajeva anektiranih 1941. godine. Zanimljivo je da su pritom i sami osuđivali takvo talijansko ponašanje i označavali su ga barbarskim nasrtajem na hrvatstvo i slavenstvo istočne obale Jadrana.

Antifašizam – jedan od brojnih aspekata naslijeđa

Očito svjesni da u demokratskom sustavu naslijeđe komunističkog totalitarizma nije prihvatljivo kao vrijednost, neki krugovi manipuliraju hrvatskom javnošću svodeći Titovo naslijeđe isključivo na njegov antifašizam. Taj aspekt njegovog djelovanja uistinu nije sporan, no unatoč njegovoj važnosti riječ je o tek jednom od brojnih aspekata njegovog naslijeđa. Nedvojbeno je da je partizanski pokret uistinu bio i antifašistički te je omogućio da se nova jugoslavenska država i Federalna Hrvatska kao njezin dio nađu na strani ratnih pobjednika. Pritom se međutim zaboravlja da je taj pokret od samoga početka kao prvi cilj imao provođenje „socijalističke revolucije“ i uspostavu vlasti Komunističke partije Jugoslavije po uzoru na tadašnji Staljinov SSSR.

22 O tome spomeniku, njegovu postavljanju i rušenju 1947. dosta je pisano. Ovdje upućujem na publicistički pisanu knjigu Zvonimira Milčeca, *Povratak bana (spomenik hrvatskog ponosa i hrvatskog srama)*, Zagreb 1990.

To ne čudi ako se zna da su i jugoslavenski komunisti, po uzoru na svoje sovjetske staljinističke učitelje, nastojali postići svoje ciljeve isprobane u SSSR-u. Ubojstva i zatvaranja političkih protivnika i svih onih za koje se mislilo da bi mogli postati smetnja uspostavi totalitarne komunističke vlasti bili su uobičajenom praksom tih antifašista. Na njihovoj su se meti našli i mnogi antifašisti koji su priželjkivali uspostavu višestranačke i demokratske Hrvatske, osobito mnogi istaknuti članovi HSS-a.²³ Nije bila pritom riječ jedino o onima koji su odbili suradnju s ustašama, ali se nisu pridružili partizanima, nego i o onima koji su se kao partizani borili s puškom u ruci.

Upravo su takvi, koji su svojim primjerom privukli u partizane brojne Hrvate pristaše HSS-a, iskreno mislili da će takvim svojim radom uistinu i ostvariti sanjanu i demokratsku Hrvatsku. Oni su mislili da proklamirani federalizam znači da će nova Hrvatska biti uistinu slobodna. Uskoro su i sami mogli vidjeti da su federalizam i zagovaranje prava svih naroda i građana Jugoslavije bili tek taktički potezi koji su trebali osnažiti partizanski pokret i omogućiti pobjedu i uspostavu totalitarne vlasti Komunističke partije Jugoslavije. Nije li uostalom Tito bio taj koji je izravno kritizirao takve „separatističke“ pojave kao što je bio pokušaj osnivanja samostalne Telegrafске agencije Hrvatske (TAH), mogućnost da u školama i dalje ostane vjeronauk te da HSS kao dio partizanskog pokreta uživa stvarnu ravnopravnost? Nisu li komunisti još tijekom rata i po njegovu svršetku sve stvarne protivnike i one koje su zbog ovog ili onog razloga htjeli onemogućiti i likvidirati etiketirali kao fašiste ili ustaše, što je u mnogim slučajevima bilo istovjetno smrtnoj presudi?

Među njima se potkraj četrdesetih godina našao i istaknuti hrvatski komunist Andrija Hebrang, koji je etiketiran kao suradnik ustaša i pod tim optužbama u Beogradu očito i ubijen. S obzirom na to da je Hebrang zauzimao visoke položaje, i da je s njih izravno i otjeran u tamnicu, teško je vjerovati da Tito kao apsolutni vođa režima i Partije nije odgovoran za njegovu sudbinu? Pritom treba naglasiti da je Hebrang nedvojbeno bio uvjereni komunist koji se svim snagama borio za pobjedu svoje Partije i njezine ideologije. On je kao uvjereni federalist branio hrvatske interese i hrvatsku ravnopravnost u novoj federaciji, no neka razmišljanja koja ga označavaju borcem za samostalnu Hrvatsku nisu utemeljena.

Nisu li Tito i njegov režim provodeći u djelo postavke svoje ideologije proganjali vjeru i crkvu, i to osobito Katoličku? Nije li upravo Tito, kako

23 O odnosu komunista prema HSS-u i njegovim istaknutim članovima koji su pristupili partizanskom pokretu usp. knjige Zdenka Radelića, *Hrvatska seljačka stranka 1941–1950.*, Zagreb 1996., i *Božidar Magovac. S Radićem između Mačeka i Hebranga*, Zagreb 1999.

se poslije hvalio istaknuti komunistički dužnosnik Jakov Blažević, osobno dao „političke i druge osnove“ za suđenje zagrebačkom nadbiskupu i današnjem blaženiku Alojziju Stepincu.²⁴ Na sve to treba podsjetiti zbog toga što se Titovi nasljednici u današnjoj Hrvatskoj, posebice oni iz nekadašnjeg režimskog čuvara „revolucionarnih tekovina“ SUBNOR-a koji se danas krije pod imenom Saveza antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske (SABAH) i raznih društava Josipa Broza Tita, i dalje u javnosti ponašaju na isti način. Oni svima koji drugačije misle lijepe etikete ustaštva i Katoličku crkvu besprimjernim optužbama, kao i godine 1945. i 1946., napadaju za navodne zločine. U svojoj drskosti otišli su toliko daleko da su u proljeće 2008. hrvatskoj javnosti kao zbirku dokumenata ponudili pretisak poznatog komunističkog pamfleta iz 1946. o navodnim zločinima katoličkog svećenstva.²⁵ Njihov je predstavnik, doduše u svojstvu bivšeg logoraša, u nastupu u kojem je Katoličku crkvu optužio za ustaške zločine, zloupotrijebio čak i

24 U razgovoru za sarajevski tjednik *Svijet* od 27. prosinca 1982. Blažević je izjavio da „Stepinac nije lična preokupacija ovoga i onoga, već je krivični postupak protiv njega i presuda bila polazna borba protiv izvora kontrarevolucije i revanšizma koji traju.

Tada, 1946. godine, nekoliko dana bili smo na konzultacijama kod Tita, koji je dao političke i druge osnove za taj krivični postupak.

Tito je vidio, nakon nekih bezuspješnih pokušaja, da se tu radi o krajnjoj neprijateljskoj akciji, nepomirljivoj.

Nije to ničija preokupacija, već ići trajno i bez rezerve Titovim perspektivama – čuvanja i obrane revolucije“. Citat prema tekstu razgovora objavljenog u Blaževićevoj knjizi *Povijest i falsifikati*, Zagreb 1983., 188–189.

25 Riječ je o knjizi pod naslovom *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, uredili i izdali Joža Horvat i Zdenko Štambuk, Zagreb 1946. Pretisak knjige objavljen je u nakladi Zaklade August Cesarec iz Zagreba, a preslicima izvornih stranica dodan je i predgovor novinara i evangeličkog teologa Drage Carlosa Pilsela. O izlasku te knjige i njezinu predstavljanju u prostorijama i organizaciji SABAH-a u Zagrebu javno sam progovorio u prosvjednom pismu koje sam 28. travnja 2008. uputio hrvatskoj javnosti, ministru kulture RH Boži Biškupiću, ravnateljici Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac i Savjetu Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac. Pismo je u cijelosti objavljeno u zagrebačkom tjedniku *Glas Koncila*, a neke dijelove prenio je zagrebački dnevnik *Večernji list* 30. travnja 2008. u članku Zvonimira Despota pod naslovom „Fumića i antifašiste izbacite iz Jasenovca“, stranica 2. U tom sam pismu progovorio o karakteru te knjige, primijetivši da je ona bila neobično popularna „u srpskim nacionalističkim krugovima, (...) Mahnitanje srpskog šovinizma u Miloševićevoj Srbiji potkraj osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog stoljeća priskrbilo im je popularnost, pa su u brojnim srpskim nacionalističkim publikacijama naveliko korišteni kao 'dokumentarna' podloga za dokazivanje tobožnje genocidnosti hrvatskog naroda i agresiju na Republiku Hrvatsku. (...) Moguće je da su Fumić, SABAH, priređivači i nakladnici tog pretiska prespavali cijelo to razdoblje, pa nisu ništa čuli o srpskoj nacionalističkoj zloporabi te knjige, ali ni o radovima brojnih hrvatskih povjesničara koji su odavno dokazali da je riječ o običnoj krivotvorini“.

komemoraciju u Spomen-području Jasenovac 20. travnja 2008.²⁶ Stavio je tako stradanja i patnje jasenovačkih žrtava posve u drugi plan i u maniri nekadašnjeg komunističkog aparatčika iskoristio ih za svoje „revolucionarne“ ciljeve i političke obračune.

Javnosti se podmeće kao velikan

Zbog svega spomenutoga je u stvarnosti reduciranje Titova lika i djela isključivo na antifašizam kao neprijepornu točku zapravo krivotvorenje povijesti koje daje netočnu i iskrivljenu sliku o kompleksnosti prošle stvarnosti i uloge koju je imao u novijoj hrvatskoj povijesti. Prikrivanjem tamnih strana njegova djelovanja krivotvori se dakle povijest, a javnosti se podmeće kao velikan čiji bi uzor trebalo slijediti. Nije li to podvala razvoju demokracije i zaštite ljudskih i građanskih prava u Hrvatskoj? Nisu li dopuštanje da nečiji zločin i kršenje ljudskih prava mogu biti opravdani istodobno pogrešna poruka javnosti da zapravo svaki zločin i kršenje ljudskih prava mogu biti opravdani i da je tek potrebno biti na pobjedničkoj strani koja će one koji to u njezino ime počine poštediti bilo kakve istrage i suda? Mislim da zbog toga takvi ispadi promicatelja Titova lika i njegova režima zapravo šire nesnošljivost i govor mržnje. Suvremena Hrvatska i hrvatsko društvo ne trebaju takve „antifašiste“ i njihovu mržnju. Zbog toga mislim da bi i njih trebalo tretirati na isti način kao i sve ostale koji zagovaraju totalitarne ideologije i režime, govor mržnje i kršenja ljudskih prava.

Nisu li to uostalom i europske vrijednosti u koje se svi zaklinjemo? Nisu li one sadržane i u Rezoluciji Parlamentarne skupštine Vijeća Europe 1481 od 25. siječnja 2006. o osudi komunističkih zločina? Ta je rezolucija potaknula Hrvatski sabor da 30. lipnja 2006. donese i vlastitu Deklaraciju

26 Riječ je o napadu istaknutog člana SABAH-a i člana Savjeta Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac Ivana Fumića. Na njegov sam ispad istupio prosvjednim pismom koje sam 21. travnja 2008. uputio hrvatskoj javnosti, ministru kulture RH Boži Biškupiću, ravnateljici Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac Nataši Jović i Savjetu Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac. Pismo je u cijelosti objavljeno u zagrebačkom tjedniku *Glas Koncila*.

U svom ekstremizmu Fumić je očito slijedio primjer spomenutog Blaževića, koji je kao istaknuti dužnosnik komunističkog režima optuživao Katoličku crkvu zbog Jasenovca i nedolaska njezinih predstavnika na mjesto toga logora. Usp. Blaževićev članak „Lažni zaštitnici hrvatskog naroda“, koji je prvobitno objavio u zagrebačkom tjedniku *Danas*, br. 29. od 7. rujna 1982., a prenio i u knjizi *Povijest i falsifikati*, Zagreb 1983., 161–172., odlomak o Jasenovcu na stranici 167. U spomenutom prosvjednom pismu napisao sam da sam slušajući „Fumićeve riječi stekao (...) dojam da se vrijeme vratilo u jesen godine 1946. i da se upravo zbiva montirani politički proces na kojem su komunističke vlasti 'sudile' tadašnjem zagrebačkom nadbiskupu dr. Alojziju Stepincu. Optužbe su bile istovjetne onima izrečenima na jučerašnjoj komemoraciji, no nije ih izricao Ivan Fumić nego tadašnji komunistički javni tužitelj i visoki partijski dužnosnik Jakov Blažević.“

o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj od 1945. do 1990. godine. U obje je rezolucije opširno progovoreno o karakteru komunističkih zločina, a u točki 5. Rezolucije Parlamentarne skupštine Vijeća Europe je istaknuto da pad „totalitarističkih komunističkih režima u Srednjoj i Istočnoj Europi nije bio u svim slučajevima popraćen međunarodnom istragom zločina koje su ti režimi počinili. Dapače, počinitelji tih zločina nisu izvedeni pred sud međunarodne zajednice, kao što je bio slučaj sa stravičnim zločinima koje je počinio Nacional socijalizam (nacizam)“. Nema nikakve dvojbe da sadržaj te točke odgovara nažalost i stanju u Hrvatskoj, na koje se može primijeniti i sadržaj točke 6. te rezolucije.²⁷ U njoj stoji da je posljedica stanja navedenog u prethodnoj točki i „vrlo (...) niska svijest javnosti o zločinima počinjenima od strane totalitarnih komunističkih režima. Komunističke partije su legalne i aktivne u nekim zemljama, iako se u nekim slučajevima nisu distancirale od zločina koje su počinili totalitarni komunistički režimi u prošlosti“. Pravi sljednici duha „istinske“ Partije i njezine prošlosti nalaze se u Hrvatskoj u SABAH-u i spomenutim društvima Josipa Broza Tita te i dalje javno promiču komunističku ideologiju i lik i djelo Josipa Broza Tita.

Njihovo djelovanje možemo prepoznati u točki 13. Rezolucije Parlamentarne skupštine Vijeća Europe, u kojoj se „poziva sve komunističke ili poslijekomunističke partije da u svojim zemljama, ako to dosad nisu učinile, ponovno procijene povijest komunizma i svoju vlastitu prošlost, jasno se distanciraju od zločina počinjenih od strane totalitarnih komunističkih režima i da ih osude bez ikakvih nejasnoća“. To kod spomenutih nositelja komunističkih tradicija uopće nije naišlo na odjek, pa čak pokušavaju relativizirati i pojam komunizma. Katkad se naime ističe da pojam komunizma ima doticaja i s kršćanskim načelima, odnosno svodi se na općeljudsku potrebu borbe za opću jednakost ljudi. Prema tome nikakav komunizam nije navodno ni postojao, pa se onda ne može govoriti ni o komunističkim zločinima. Ovakav ciničan i bizaran pristup ipak ne poništava činjenicu da su postojali pokreti i stranke koji su nastupali upravo u ime tog pojma, i da je i ideologija koju su zastupali nosila isti pridjevak.²⁸ Nesretnim žrtvama

27 U spomenutoj rezoluciji Hrvatskog sabora istaknuta je i zabrinutost „zbog činjenice što se u hrvatskoj javnoj upravi i u nevladinim udrugama, nalaze pojedinci koji su izravno sudjelovali u ugrožavanju ljudskih prava tijekom vladavine totalitarnog komunizma u Hrvatskoj“. Nisu li neki od onih koji se danas tako zdušno zauzimaju za obranu Titova lika i njegova režima među onima zbog kojih i Hrvatski sabor iskazuje zabrinutost? Nije li njihov rad na tome da hrvatska javnost zaboravi tamne strane Titova režima potaknuta upravo željom da prikriju vlastitu odgovornost?

28 Nisu li takvi što niječu postojanje komunizma godinama i desetljećima bili članovi stranke koja je u svom imenu imala sadržan pojam komunizma. Nisu li kao njezini članovi prihvaćali da je stvaranje „besklasnog komunističkog društva povijesni

takvog komunizma uistinu nije bilo važno je li se ideologija u koju se zaklinjao režim naslanjala na ovo ili ono tumačenje toga pojma. Činjenica je da je postojala komunistička ideologija koju su slijedili ili slijede režimi i stranke, koji su u njezino ime počinili brojne zločine protiv čovječnosti. Uostalom, pojmovi od kojih su sazdani i neki drugi pojmovi koji su postali istoznačnicom za neke totalitarne ideologije bili su, isto kao i pojam komunizma, prisutni i prije njihova nastanka. I oni su tada označavali nešto posve drugo, no danas su, nakon što su iskorišteni za nazive ideologija, pokreta i stranaka, ponajprije povezani s konkretnim ideologijama, odnosno s pokretima, strankama i režimima koji su ih zastupali. Nije li pojam *fascia*, pa prema tome i fašizma, u Italiji 19. stoljeća bio pojam koji je nerijetko vezan uz ljevičarske pokrete? Nije li pojam nacionalnog socijalizma (nacionalso-cijalizma) u Njemačkoj i Europi bio prisutan daleko prije Hitlerove pojave i značio je nešto posve drugo? Nije li pojam ustaša u hrvatskom jeziku prije uspostave ustaške organizacije bio raširen pojam kojim su označavani pobunjenici i revolucionari?²⁹ Nije li čak i u hrvatskom jeziku pojam četnika bio prisutan tek kao neutralna oznaka nekoga tko ide u četovanje protiv Turaka? Ima li ipak danas ikoga tko će prigodom spomena fašizma pomisliti na išta drugo negoli na Mussolinijev fašizam? Isto je i sa ostalim spomenutim pojmovima, pa i s komunizmom kao pojmom koji označava određenu ideologiju koju su propovijedale totalitarne komunističke stranke i režimi koje su uspostavile u mnogim zemljama. Tako je postojao i Titov komunistički režim, koji je činio zločine i kršio ljudska prava. To je nedvojbeno bila jedna od važnih karakteristika njegova djelovanja, i svi pokušaji da se to danas zaniječe nisu ništa drugo doli iskrivljivanje povijesne istine. U tom kontekstu osobito bizarno zvuče pokušaji da se Tito kao apsolutni vođa režima i Partije amnestira za masovne zločine koje je počinio njegov režim. Među njima se osobito izdvajaju masovna ubojstva ratnih zarobljenika i političkih protivnika režima u svibnju 1945. Postojanje i razmjer tih zločina više ne mogu nijekati ni najzagriženiji Titovi sljedbenici.³⁰ Svjesni

zadatak i krajnji cilj Saveza komunista Jugoslavije“, što je stajalo u Općim načelima Statuta SKJ (citat prema *Statutu Saveza komunista Jugoslavije/ Statuta Saveza komunista Hrvatske*, Zagreb 1983., 7.). Kako onda tvrditi da nije bilo ideologije koja je nastupala pod tim pojmom? Po toj bi logici svi oni koji su kao članovi SKJ/SKH sami sebe označavali komunistima bili zapravo neumni jadnici koji su izgubili svaku mogućnost bilo kakvog rasuđivanja. Ipak svi znamo da to nije bilo tako i da je komunizam za koji su se zalagali vladajuća Partija i režim bio stvaran pojam.

29 O upotrebi pojma „ustaša“ prije nastanka ustaške organizacije i o njegovu značenju pisao sam u monografiji *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2007. (prvo izdanje 2006.), 112–115.

30 I prije je bilo jasno da su po svršetku rata postrojbe JA i novi komunistički režim počinili teške zločine. Ipak je otkriće do kojeg je došlo slovensko Povjerenstvo za uređenje pitanja prikrivenih grobišta (*Komisija za uređitev vprašanj prikritih*

da ih ne mogu zaniijekati, neki od njih pribjegavaju njihovoj relativizaciji i etiketiranju žrtava. Stvara se privid da su žrtve zapravo odgovorne za vlastitu tragičnu sudbinu, a međunarodno ratno pravo koje je postojalo i 1945. ignorira se kao nešto što bi trebalo biti mjerodavno i za snage JA i ostale ustanove Titova režima. Na taj se način šalje zastrašujuća poruka da je zapravo dopušteno činiti zločine ako se oni čine u ime nekog „pravednog“ cilja i ako počinitelji nastupaju u ime pobjedničke strane. Gdje su tu moral i načela zaštite ljudskih prava i sloboda? Nije li po toj zastrašujućoj logici jedini „griješ“ ostalih totalitarnih režima i ideologija bio tek u tome što su izgubile rat pa su pobjednici mogli suditi počiniteljima njihovih zločina? Zanimljivo je da istodobno javni promicatelji Tita i njegova djela često ocrnjuju Domovinski rat i obranu Republike Hrvatske upravo izvlačenjem zločina koje su počinili pojedini pripadnici Hrvatske vojske i MUP-a RH protiv pripadnika agresorskih srpskih snaga i nekih civila koji su sudjelovali u agresiji. Ne bi li bilo dosljednije da stanu u obranu svih onih koji su osuđeni pred hrvatskim sudovima i kažu da su ti zločini počinjeni u ime višeg cilja, pa da zbog toga i nisu zločini? Ovako samo pokazuju što misle o hrvatskoj državi.

Tito je već 1945. „znao“ za 1,5 milijuna žrtava

Govoreći o Titovu naslijeđu u kontekstu spominjanja ratnih zločina i žrtava rata treba upozoriti i na još jedan aspekt toga naslijeđa koji je i danas prisutan. Riječ je o broju žrtava Drugog svjetskog rata, posebice o broju žrtava jasenovačkog logora. Današnja prisutnost te problematike u hrvatskoj i međunarodnoj javnosti nema srećom bitnog utjecaja na suvremene

grobišč) u Teznom kod Maribora iznenadilo i mnoge koji su otprije govorili o masovnosti i sustavnosti počinjenih zločina. Procjenjuje se da je u Teznom u drugoj polovini svibnja 1945., i to u samo nekoliko dana, ubijeno najmanje 15.000 ratnih zarobljenika. Do pretpostavke o tom broju kao minimalnom broju žrtava Teznog slovensko je povjerenstvo predvođeno dr. Mitjom Ferencom došlo nakon provedenih istraživanja tijekom godine 2007. Prva istraživanja na tom su mjestu provedena 1999., kada su na neznatnom dijelu nekadašnjeg protutenkovskog rova otkriveni ostaci čak 1.179 žrtava. Ta istraživanja i istraživanja stotina ostalih prikrivenih grobišta u Sloveniji detaljno su opisana u nekoliko knjiga. Među njima se izdvaja ona Mitje Ferenca i Želimira Kužatka, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*, Zagreb 2007., u kojoj je slučaj grobišta u Teznom obrađen na stranicama 126–131. U trenutku dok dovršavam ovaj rad hrvatska i slovenska javnost suočene su sa zastrašujućim otkrićem stotina (možda nekoliko tisuća?) tijela žrtava komunističkog zločina iz svibnja 1945. u rudniku Barbara kod Celja. Stravične slike koje su javnosti prenijele TV kamere potaknule su današnjeg predsjednika Zveze združenj borcev za vrednote NOB Slovenije Janeza Stanovnika da kao nekadašnji bivši visoki dužnosnik Titova režima istakne da takav zločin nije mogao biti proveden bez znanja jugoslavenskog vojnog vrha, a time i vrhovnog zapovjednika Jugoslavenske armije maršala Josipa Broza Tita.

događaje, no treba podsjetiti na njezinu važnost potkraj osamdesetih godina prošlog stoljeća i tijekom velikosrpske agresije na Republiku Hrvatsku.

Tada su se krugovi povezani s Miloševićevim režimom u Srbiji i srpski nacionalisti u širem smislu te riječi koristili napuhanim brojevima žrtava Drugog svjetskog rata kako bi hrvatski narod optužili za navodnu genocidnost i potaknuli Srbe da se obračunaju s „genocidnim“ Hrvatima. Podsjećam da su ti brojevi nastali daleko prije i da su već tada upotrebljavani za manipulacije povijesnom istinom, iako se Titu i mnogima koji su se u prethodnim desetljećima koristili tim brojevima ne može prigovoriti da su to činili na isti način i za iste ciljeve kao Miloševićev režim i srpski nacionalisti nakon njegove smrti.

Tito je već u kasno proljeće 1945. „znao“ da je Jugoslavija navodno imala 1.500.000 žrtava rata, čime je otvoren prostor za manipulacije koje su u konačnici i dovele do optužbi o navodnoj hrvatskoj genocidnosti.³¹ Taj je broj ubrzo još i povećan na 1.700.000 žrtava, da bi od tada bio svojevrsnim službenim i zaštićenim brojem u kojeg je bilo opasno zadirati po cijenu režimskog progona onih koji bi se usudili posumnjati u njegovu vjerodostojnost.³² U tom je sklopu još potkraj rata licitirano s brojem od 800.000 tisuća žrtava ustaških logora.³³ On je ponajprije korišten kao broj žrtava Jasenovca, a iznošene su i tvrdnje o čak 1.400.000 žrtava toga

31 Riječ je o broju koji je Tito iznio u govoru Osječanima 6. lipnja 1945., „Još jednom o našem jedinstvu i našim zadacima“, *Izgradnja nove Jugoslavije*, 29.

32 Taj je broj, odnosno broj od 1,706.000 žrtava, iznesen već na Međusavezničkoj reparacionoj konferenciji održanoj tijekom studenog i prosinca 1945. u Parizu, usp. *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941–1945.*, bez mjesta i godine izdanja, 5–7. i 9. Od toga je broja 305.000 žrtava svrstano u „vojne gubitke“ (usp. podatak na stranici 9. spomenute publikacije), a broj od 300.000 žrtava je bez izričite napomene da je riječ o vojnim gubicima iznio i Tito u spomenutom govoru koji je održao u Zagrebu 22. svibnja 1945., „Prvi govor u oslobođenom Zagrebu“, *Izgradnja nove Jugoslavije*, 15. U istom je govoru spomenuo broj od čak 1,400.000 civilnih žrtava rata u Jugoslaviji. Očito je bila riječ o licitiranju brojem žrtava, koje se nije naslanjalo ni na kakva ozbiljna istraživanja. Nema dvojbe da je najodgovorniji za takav postupak bio Tito zbog svojih javno izrečenih tvrdnji i kao apsolutni vođa koji je kreirao politiku režima i Partije. Teško je i povjerovati da on ne bi bio upoznat sa tako važnom stvari kao što je broj žrtava rata, koji je korišten i u međunarodnoj javnosti i služio je za dobivanje čim većih reparacija od poražene Njemačke i njezinih saveznika. Po svoj je prilici to i bio glavni motiv za napuhavanje brojeva, no oni su poslije očito iskorišteni kako bi se opravdalo napuhavanje broja žrtava Jasenovca sa svim posljedicama koje je to donijelo.

33 Riječ je o tvrdnji u prilogu Ešrefa Badnjevića pod naslovom „Kroz ustaške logore i zatvore“, datiranim s lipnjem 1944. i objavljenim u sklopu knjige *Koncentracioni logori*, objavljene 1944. u nizu pod naslovom „Dokumenti ustaškog terora“ i u nakladi *Vjesnika Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske*. Pretisak te knjige objavilo je Spomen-područje Jasenovac u sklopu svoje biblioteke Poruke kao knjigu 28, bez mjesta i godine izdanja. Na stranici 6. pretiska Badnjević je naveo da su ustaški „koncentracioni logori najokrutnija (...) mučilišta i klaonice

logora.³⁴ Iako je taj broj ubrzo smanjen, ipak se ustalio broj od oko 700.000 žrtava, koji je desetljećima bio svojevrsnom službenom istinom u koju je bilo opasno i posumnjati.³⁵ Pritom se ne može govoriti ni o kakvoj metodologiji izračunavanja, nego o proizvoljnim tvrdnjama kojima se htjelo uvećati stradanja i broj žrtava. Tito se doduše nikad nije izričito izjasnio o broju žrtava Jasenovca i nikada nije posjetio mjesto toga logora, no nije se niti usprotivio napuhanim brojevima žrtava toga logora i sličnim brojevima žrtava rata u Jugoslaviji. Njegov je režim uporno ponavljao mitske brojeve iznesene neposredno po svršetku rata, a rezultati svih provedenih popisa

stotine hiljada ljudi. U njima je umlaćeno maljem (batom), sjekirom ili zaklano nožem (...), umoreno glađu do 800.000 ljudi“.

- 34 Već polovinom svibnja 1945. objavljen je ponešto izmijenjen prethodno spomenuti prilog Ešrefa Badnjevića, sada u sklopu prvog nastavka podlistka pod skupnim naslovom „Dokumenti ustaškog terora. Koncentracijski logori“, *Vjesnik jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske*, br. 20., 13. svibnja 1945., 5. Nedugo nakon toga je Josip Kirigin u članku „Kroz jasenovački logor poslije oslobođenja. Ispitivanje Državne anketne komisije za utvrđivanje zločina“, *Vjesnik jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske*, br. 32., 27. svibnja 1945., 4. naveo izjavu bivšeg zatočenika Milana Duzemlića da je navodno do 21. prosinca 1943. prema zapisnicima uprave logora u njemu umrlo 900.000 ljudi. Na kraju članka Kirigin je pak naveo da je taj logor „progutao po iskazima četvorice zatočenika oko 1.400.000 ljudi, žena i djece, što je i Državna anketna komisija potvrdila“. Ipak je nedugo nakon toga u filmu pod naslovom „Jasenovac“, koji je snimila Filmska direkcija za Hrvatsku, spomenuto „840.000 nevinih žrtava“, usp. članak „Strahote Jasenovca. Dokumentarni film o strahovitim ustaškim zločinima“, *Ilustrirani vjesnik*, br. 4 od 26. kolovoza 1945., 11. Naposljetku se može zaključiti da je u proljeće i ljeto 1945. prevladavao broj od oko 800.000 žrtava Jasenovca ili ustaških logora u širem smislu te riječi.

Zanimljivo je da su tijekom rata velikosrpski krugovi u SAD-u uporno širili tvrdnje o 800.000 srpskih žrtava, uglavnom onih koje su navodno ubili Hrvati. Riječ je o protuhrvatskoj kampanji koju je uz potporu tadašnjeg jugoslavenskog poslanika u SAD-u Konstantina Fotića i organizacije Srpske narodne odbrane (SNO) vodio pittsburghški tjednik *Amerikanski srbobran*, jedan od najvećih srpskih listova u SAD-u. Velik broj dokumenata o tome sadrži gradivo Ogranka za strane narodnosti Ureda za strateške službe (Foreign Nationalities Branch, Office of Strategic Services – OSS), koje se nalazi u američkom Nacionalnom arhivu (National Archives) u mjestu College Park, država Maryland, fond (Record Group – RG) 226, OSS, Entry 100, Foreign Nationalities Branch. Ono je dostupno i na nizu mikrofiševa pod zajedničkim naslovom *US Office of Strategic Services. Foreign Nationalities Branch Files 1942–1945*, koje je pripremio i objavio CIS – Congressional Information Service, Inc. Nema dokaza da je broj od 800.000 tisuća koji se pojavio u Hrvatskoj 1944. i 1945. preuzet iz spomenute kampanje u SAD-u, no vremenski slijed u kojem je iznesen navodi na pomisao da je možda preuzet upravo iz nje. Ipak je riječ o pretpostavci koju mogu potvrditi ili odbaciti tek buduća znanstvena istraživanja.

- 35 Tako je Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača polovinom studenog 1945. istupila s brojem od 500 do 600 tisuća žrtava Jasenovca u izvješću otisnutom u posebnoj knjižici pod naslovom *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb 1946., a spomenuti brojevi na str. 38.

žrtava rata zatajeni su javnosti i njihovi su podaci ostali strogo čuванom tajnom sve do propasti komunističkog režima. Teško je i pretpostaviti da Tito ne bi znao za provođenje popisa i njihove rezultate, posebice onog iz 1964., čiji su rezultati trebali poslužiti u pregovorima sa Saveznom Republikom Njemačkom. Tko je bez njegove privole mogao odlučiti o tome da će rezultati popisa biti tajna? Nisu li oni koji su nakon toga ipak doznali za neke podatke popisa iz 1964., primjerice Bruno Bušić, bili progonjeni zbog njihova iznošenja? Takva je praksa nastavljena i poslije, pa su i nakon Titove smrti proganjani oni koji bi se usudili dirnuti u takve režimski utvrđene „istine“. Režimska zaštita napuhanih brojeva omogućila im je da kao „istina“ uđu u tisuće publikacija o Jasenovcu i stradanjima u Drugom svjetskom ratu. Među njima su bile i one koje su ih širile i u inozemstvu, gdje su utjecale na neke strane istraživače da ih preuzmu i ponude kao činjenice koje govore o karakteru hrvatskog naroda. U drugoj polovini osamdesetih godina u tadašnjoj su ih jugoslavenskoj javnosti obilno koristili srpski nacionalisti koji su djelovali pod okriljem Miloševićeva režima. Iako su oni odbacivali mnoge od „tekovina“ Titova režima, ipak su ustrajali baš na tim brojevima koristeći ih kao dokaz o genocidnosti Hrvata koji Srbima daje za pravo da se osvete i izbore „pravedniji“ položaj u Jugoslaviji. I tijekom agresije na Republiku Hrvatsku velikosrpski su se krugovi služili postojećim mitovima o stradanju Srba u Drugom svjetskom ratu, a posebice napuhanim brojem jasenovačkih žrtava. To su iskoristili kako bi svoje sunarodnjake ispunili mržnjom i nahuškali na „osvetu“ prema svim Hrvatima tumačeći da su za ubojstvo tolikog broja Srba Pavelić i ustaše nužno morali imati suradnju cijelog hrvatskog naroda. Istodobno su ti isti krugovi u inozemstvu nastojali proširiti već postojeće stereotipe o hrvatskom narodu kao zločinačkom i genocidnom, koji zbog toga ne bi trebao imati pravo na vlastitu državu i trebao bi biti kažnjen za svoje navodne zločine. Također su tadašnji zločini JNA i srpskih paravoјnih postrojbi opravdavani potrebom obrane Srba protiv „genocidne“ hrvatske politike, koja je izjednačavana sa stradanjem jasenovačkih žrtava.

Na kraju treba ponoviti da su mitovi i manipulacije s brojem žrtava Drugog svjetskog rata i jasenovačkog logora nastali u Titovo vrijeme, i u najmanju ruku uz njegovo znanje i prešutnu privolu. Pritom su poslužili kao podloga nastanku negativnog stereotipa, odnosno svojevrsne crne legende, o hrvatskom narodu kao zločinačkom i genocidnom narodu. Spomenuti mitovi, manipulacije i crna legenda „preživjeli“ su do danas sa svim negativnim posljedicama. Ipak treba istaknuti da su činjenice o tome što se tijekom Drugog svjetskog rata uistinu događalo na prostorima bivše Jugoslavije ipak postupno prodrle u međunarodnu javnost i dobrim su dijelom suzbile negativne stereotipe o hrvatskom narodu.

Brojni su aspekti Titova naslijeđa o kojima bi se još moglo pisati, no to bi zahtijevalo i znatno veći prostor. Ipak ne vjerujem da bi njihovo nabranje bitno promijenilo dojam o karakteru toga naslijeđa. Uz to i mnogi od aspekata koje sam spomenuo tek čekaju na svoju znanstvenu obradu, pa sam ovaj rad ponajprije iskoristio kao prigodu da upozorim na njihovo postojanje i po mogućnosti potaknem buduće istraživače da o njima razmisle i da se prihvate rada na njihovu rasvjetljavanju. Na kraju ponavljam da se zbog nepostojanja relevantnih radova o mnogim aspektima Titova naslijeđa ovaj rad uglavnom temelji na vlastitim dojmovima o tome što ono jest i kakav je njegov karakter.

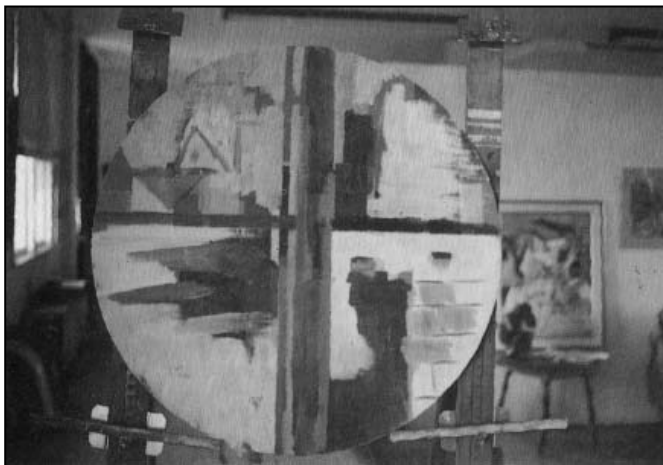
Mario Jareb

TITO'S INHERITANCE AND CROATS FROM HIS DEATH UNTIL TODAY: CROATIAN SHOW STAR

Summary

The article examine the development of the cult of Josip Broz Tito after his death. During the last tree decades, Tito's image was transformed in different directions, but was always characterized by glamorous characteristics which made him a show star. This had a lasting consequence for researching his biography.

Key words: Josip Broz Tito, Tito's cult, Show Star

Budimir B. Tošić – *Interior*, 1977.

.....

OGLEDI

.....

UDK 321.64:329.15;
323.281(47)

Vladimir Petrović
Institut za savremenu istoriju, Beograd

ČISTKA U BOLJŠEVIČKOJ TEORIJI I PRAKSI*

Rezime: Autor teksta bavi se pojmom čišćenja u teoriji i političkoj praksi boljševičke partije i Sovjetskog Saveza. Analizira Lenjinovo shvatanje partijske čistke i uloge koje je čišćenje imalo kako u održavanju partijske kohezije, tako i u učvršćivanju sovjetske vlasti. Dinamiku „unutrašnjih“ i „spoljnih“ čistki lenjinskog perioda autor poredi sa radikalizacijom ove prakse u Staljinovoj epohi i njenom transformacijom u metod političkog upravljanja i društvenog inženjeringa. U tekstu se ukazuje na posledice nastale izvozom ovog koncepta u ostale komunističke partije posredstvom Kominterne, a posebno se razmatra recepcija i primena čistke u Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Ključne reči: čistka, čišćenje, komunizam, boljševizam, Lenjin, Staljin, Tito, SSSR, Jugoslavija

Britanska antropološkinja Meri Daglas sa pravom ubraja pojam *čistote* u jedan od temeljnih koncepata formiranja i održavanja ljudskih zajednica. U svojoj studiji *Čisto i opasno* ona je ukazala na aspekte magijskog i religijskog mišljenja kojima se upotrebom pojma čistog povlačila nužna granica u društvenoj organizaciji i tako razlikovali oni koji su unutar, odnosno izvan nje.¹ Otud ne treba da se čudimo što se sa pojmom *čišćenja* tokom istorije susrećemo u različitim emanacijama (lat. *lustratio*, gr. καθάρσις fr. *epuration*, nem. *Reinigung*, rus. *очищение*, eng. *cleansing*), a veoma često u kontekstu racionalizacije i legitimizacije nasilja. Usled svoje ritualne i prividno afirmativne konotacije, (o)čišćenje je predstavljalo borbeni poklič Prvog krstaškog pohoda, Vartolomejske noći, Tridesetogodišnjeg

* Rad je deo projekta *Konflikti i krize - saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku* (br 47030), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

1 Meri Daglas, *Čisto i opasno*, XX vek, Beograd 2001.

rata... Spasavanje „čistog“ uklanjanjem „nečistog“ funkcionisalo je kao jednostavan mehanizam kojim se pravdala ne samo borba, već i potpuna anihilacija protivnika. Mobilizacioni potencijal ovog termina oživele su totalitarne ideologije 20. veka. Pogled na svet temeljen na pseudonaučnom tumačenju istorije kao permanentne borbe rasa (nacizam), odnosno klasa (boljševizam) prosto je pozivao na pojednostavljen koncept kojim bi nasilje postalo ne samo opravdan, već upravo nužan segment stvarnosti. Ovaj tekst je posvećen konceptualizaciji *čistke* (ru. *чистка*) kao specifičnog oblika očišćenja osmišljenog i sprovedenog u Sovjetskom Savezu. Njena specifičnost je bila u tome što je istovremeno sprovedena na dva nivoa – spram protivnika partije i protiv nezadovoljnika unutar nje; značaj je u tome što je u SSSR-u čišćenje institucionalizovano i izdignuto od ekscesa do principa upravljanja partijom, državom i društvom koji će postati model za druge komunističke organizacije i pokrete, pa tako i Komunističku partiju Jugoslavije

Lenjinsko čišćenje: Mangupi iz sopstvenih redova

„Partijska borba daje partiji snagu i vitalnost; najveći dokaz partijske slabosti je njena razuđenost i zamađljivanje jasnih razgraničenja. Partija se jača time što sebe čisti.“, pisao je Ferdinand Lasal Karlu Marksu juna 1852. Pola veka kasnije, nimalo slučajno, upravo je ovaj citat izabrao Vladimir Iljič Lenjin, jedan od vođa Ruske socijaldemokratske radničke partije (RSDRS), da njime otpočne svoj programski pamflet *Šta da se radi?*, u kojem se zalagao za strogu partijsku disciplinu i transformaciju RSDRS u organizaciju profesionalnih revolucionara.² Tesna većina (r. *большевики*) koju je pridobio za ovaj pravac zanosila se isključivom interpretacijom marksizma. Žestoko se obrašavajući na svaku alternativu, boljševici su pokazali ne samo netolerantnost prema protivnicima, već upravo sektašku isključivost prema sledbenicima koji nisu u potpunosti pratili dogmu. U Lenjinovom beskompromisnom pogledu na svet, pročišćavanje, čišćenje i čistka su predstavljali osnovni instrument očuvanja partijske discipline, kao preduslova ispunjenja njene istorijske misije.

Ova karakteristika je postala jedno od ključnih određenja boljševizma u periodu između Februarske i Oktobarske revolucije, kada i počinju prve evokacije čišćenja kao oblika obračuna sa političkim protivnicima. Pred sam juriš na Zimski dvorac, Trocki je govorio deputatima Petrovgradskog sovjeta: „Zimski dvorac nije zauzet, ali njegova sudbina će se odlučiti kroz koji trenutak ... Vlast Privremene vlade na čelu sa Kerenskim bila je mrtva i

2 В.И. Ленин, *Что делать?*, http://www.skmr.ru/library/library_files/vil_todo.htm; Biografski detalji u: David Schub, *Lenin: A Biography*, Penguin Books, London 1976; Dimitrij Volkogonov, *Lenjin: politički portret I/II*, Službeni list SRJ, Beograd 1997.

čekala je samo udarac metle istorije koja ju je morala počistiti.³ Sa preuzimanjem vlasti u Petrogradu i Moskvi, zamena stare elite novom obuhvatila je, ako se izuzmu određeni taktički ustupci, sve upravljačke i činovničke sfere. Temeljnost sa kojom je ova smena bila obavljena odražavala se u značaju koji su boljševici pridavali sferi nadzora nad ovim procesom. On se najbolje ogledao u reformi bezbednosnog sistema, u kojem je politička policija (VČK, odnosno Sveruski izvanredni komitet za borbu protiv kontrarevolucije i sabotaže) imala ogromnu ulogu. Osnovana decembra 1917, pod upravom Feliksa Đeržinskog, Čeka je ubrzo postala svojevrsna država u državi. Ova organizacija, koju je sam osnivač sa ponosom nazivao „mačem i štitom Partije“, upravljala je iz svog centra u Lubjanki najrazličitijim aspektima državnog života, a pre svega operacijama čišćenja. Ovlašćena ne samo za održavanje bezbednosti, već i vođenje vojnih operacija, kontrolu snabdevanja stanovništva, upravljanje radnim logorima, rekviziciju hrane, gušenje pobuna i opšti nadzor nad stanovništvom pa i članovima partije, upošljavala je već 1921. preko 200.000 ljudi. Odlomak iz jedne od njenih prvih objava o borbi sa banditizmom iz maja 1918. svedoči o njenom razumevanju sopstvene uloge u sovjetskoj državi: „Postavivši sebi u zadatak očišćenje (очищение) Moskve i njene okoline od prestupničkih elemenata ... na licu mesta su uhvaćeni i nakon ispitivanja streljani sledeći banditi...“⁴ Suočavajući se sa brojnim protivnicima spolja i iznutra, partija je represivnim merama nastojala da se učvrsti na vlasti, kako na frontu protiv interventskih snaga i trupa „belih“, tako i u zaleđu kroz čišćenje kontrolisane teritorije od pravih ili nabeđenih sabotera, te nezadovoljnika i neprijatelja režima.

Boljševička propaganda čak predstavlja Lenjina kao velikog čistača koji zemlju oslobađa gamadi svake vrste, a Sergej Jesenjin ga u pesmi *Kapetan zemlje* (1925) opisuje ovako: „Malo surov, i nežno drag, sred talasa bure u čišćenju svom, mnogo marksistički i sasvim lenjinistički, mislio je i radio on“.⁵

Uporedo sa nastojanjima boljševika da osvoje vlast i održe se na njoj, čišćenje se okreće ka unutra i ubrzo postaje ključni aspekt unutarpartijske dinamike. Ovo „pounutreno“ čišćenje nije podrazumevalo fizičku

3 Cit. prem. Aleksandar Rabinovič, *Boljševici dolaze na vlast*, Vuk Karadžić, Beograd 1982, 346. O ovim događajima i govoru videti i: Lav Trocki, *Moj život*, Gradina, Niš 1990, knj. II, 51–4; Džon Rid, *Deset dana koji su potresli svet*, Kultura, Beograd 1952. Sećanja drugih protagonista u: *Oktobarska revolucija: 40 godina*, Kultura, Zagreb 1957. Videti i: Николай Верт, *1917, Россия в революции*, Ас-трель, Москва 2003.

4 Cit. prem. Петр Кошель, *История российской сыска*, Молодая гвардия, Москва 2005, 216–217; Više o osnivanju VČK u: George Leggett, *The Cheka: Lenin's Political Police* Oxford University Press, New York 1986.

5 Sergej Jesenjin, *Kapetan Zemlje, Ko je ljubio taj ne ljubi više*, Sloboda, Beograd 1977, 97.

eliminaciju, već odstranjivanje iz partije. Proisticalo je iz bojazni da bi revoluciju mogli omesti nezadovoljnici iz redova same partije. Ovo uverenje je proizlazilo iz istorijskog iskustva – raslojavanja i nasilna razračunavanja unutar revolucionarne grupe su takođe obeležile Francusku revoluciju, sve do termidorskog preokreta, koji je zaustavio dalju radikalizaciju jakobinaca i tako postao bauk za boljševike. Nije moguće utvrditi da li je Lenjin zaista izrekao misao da socijalizmu mogu doći glave samo mangupi iz sopstvenih redova, ali se svakako ponašao kao da ga ta mogućnost veoma zabrinjava. Pod njegovim rukovodstvom, čistka u sovjetskoj Rusiji postaje

Drug Lenjin čisti zemlju od nečisti. Propagandni plakat iz 1920.

Средь рева волн – В своей расчистке
, – Слегка суров – И нежно мил, – Он
много мыслил – По-марксистски,
– Совсем по-ленински – Творил
Sergej Jesenjin (1925)

Njega treba nastaviti nepokolebljivo i neumorno. Mobilizacija komunista za rat pomogla nam je: kukavice i ništarije počele su da beže iz partije. Srećan im put! *Takvo smanjenje broja članova partije jeste ogromno povećavanje njene snage i autoriteta. Čišćenje treba nastaviti...*⁷

Oni koji su smatrali da je čistka privremena mera uslovljena građanskim ratom i borbom boljševičke vlasti za opstanak nisu poznavali ni Lenjina

6 А. Ватлин, *Коминтерн. Идеи, решения, судьбы*, РОССПЭН Москва 2009, 334.

7 „Velika inicijativa“, u: V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, Kultura, Beograd 1960. XIII, 207–208.

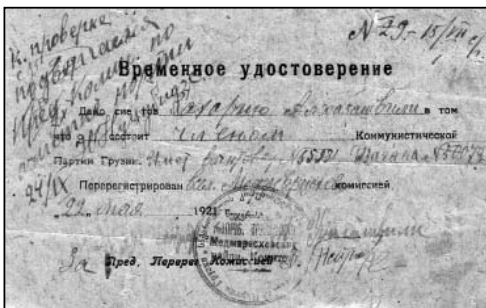
niti karakter nove vlasti. Čistka je po okončanju građanskog rata prerasla u sistemsko sredstvo o kojem raspravlja X partijski kongres juna 1921 na Lenjinovu inicijativu „o pitanju provere i čistke ličnog sastava RKP(b)“.⁸

Na osnovu zaključaka Kongresa, Centralni komitet formira Komisiju za proveru, a partijski organ objavljuje instrukciju „svim partijskim organizacijama: o čišćenju partije“.⁹ Lenjin daje punu podršku njenom radu i čak ovom pitanju septembra 1921 posvećuje čitav članak, „O čišćenju partije“, koji zasluhuje da se prenese u celosti: „Čišćenje partije razvilo se, očigledno, u ozbiljan i ogromno važan rad. Postoje mesta gde čiste partiju oslanjajući se, uglavnom, na iskustvo, na ukazivanja vanpartijskih radnika, rukovodeći se njihovim ukazivanjima, računajući sa predstavnicima vanpartijske proleterske mase. To je ono najdragocenije, najvažnije. Kad bi nam stvarno pošlo za rukom da na taj način očistimo partiju odozgo do dole, 'bez obzira na ličnosti', to bi zaista bila krupna tekovina revolucije. Jer tekovine revolucije ne mogu sad biti iste kao ranije. One neizbežno menjaju svoj karakter u zavisnosti od prelaza s vojnog fronta na privredni, od prelaza na novu ekonomsku politiku, od uslova koji u prvom redu zahtevaju povećanje produktivnosti rada, povećanje radne discipline. U takvo vreme glavna tekovina revolucije postaje unutrašnje, ne mnogo vidljivo, ne upadljivo, ne odmah primetno poboljšanje rada, njegove organizacije, njegovih rezultata; poboljšanje u smislu borbe protiv uticaja sitnoburžoaske i sitnoburžoaske-anarhične stihije koji rastaču i proletarijat i partiju. Da bismo ostvarili takvo poboljšanje, treba da partiju čistimo od elemenata koji se odvajaju od masa (da i ne govorimo, razume se, o elementima koji sramote partiju u očima mase). Naravno, mi se nećemo potčiniti svim ukazivanjima mase, jer se i masa neki put predaje – naročito u godinama izuzetne umornosti, premorenosti od prekomernih teškoća i napora predaje raspoloženjima koja nisu nimalo napredna. Ali u ocenjivanju ljudi, u negativnom odnosu prema onima koji su se 'prišljamčili', koji su se 'zakomesarili', koji su se 'birokratizovali', ukazivanja vanpartijske proleterske mase, a u mnogim slučajevima i ukazivanja vanpartijske seljačke mase osobito su dragocena. Radna mase vrlo fino hvata razliku između poštenih i odanih komunista i onakvih koji su odvratni čoveku koji u znoju lica svoga zarađuje svoj hleb, čoveku koji nema nikakvih privilegija, nikakvih 'povlastica'. Čistiti partiju uzimajući u obzir ukazivanja vanpartijskih radnika – velika je stvar. Ona će nam dati ozbiljnije rezultate. Ona će učiniti partiju kudikamo jačom avangardom klase nego što je bila ranije, učiniće je avangardom koja je čvršće povezana sa klasom, koja je sposobnija da vodi k pobedi usred masa

8 В. И. Ленин, *Предложения по вопросу о проверке и чистке личного состава РКП(б)*. http://jvc-site.ru/index3_7_6_2.html

9 „Ко всем партийным организациям. Об очистке партии“, *Правда*, 27.7.1921.

teškoća i opasnosti. Kao specijalni zadatak čišćenja partije ja bih još ukazao na njeno čišćenje od bivših menjševika. Po mom mišljenju, od menjševika koji su stupili u partiju nakon početka 1918. godine trebalo bi ostaviti u partiji otprilike stoti deo, ne više, pa i tu proveravati svakog kog ostavljamo tri i četiri puta. Zašto? Zato što su menjševici, kao struja, u periodu od 1918–1921 godine dokazali sve svoje osobine: prvu – da se vešto prilagođavaju, 'lepe' za vladajuću struju među radnicima; drugu – da još veštije služe, verno i pošteno, belogardejštini, da joj služe na delu, odričući se nje na rečima. Obe ove osobine proizlaze iz cele istorije menjševizma: treba se samo prisetiti Akselrodovog 'radničkog kongresa', odnosa menjševika prema kadetima (i prema monarhiji) na rečima i na delu, itd. Menjševici se 'lepe' za KPR ne samo i čak ne toliko iz makijavelizma (i ako su u pogledu metoda buržoaske diplomatije menjševici još od 1903 godine dokazali da su prvoklasni majstori u toj oblasti) koliko zbog svoje 'prilagodljivosti'. Svaki oportunist odlikuje se prilagodljivošću (ali svaka prilagodljivost nije oportunistizam), i menjševici, kao oportunisti, prilagođavaju se, tako da kažem, 'iz principa' vladajućoj struji među radnicima, uzimaju zaštitnu boju kao zec koji zimi postaje beo. Tu osobenost menjševika treba znati i treba je uzeti u obzir. A uzeti je u obzir – to znali očistiti partiju otprilike od devedeset devet od sto od ukupnog broja menjševika koji su u KPR ušli posle 1918 godine, tj, onda kad je pobjeda boljševika počela da postaje najpre verovatna, a zatim nesumnjiva. Partiju treba očistiti od lopova. Od pobirokraćenih, nepoštenih, kolebljivih komunista i od menjševika koji su prefarbali 'fasadu', ali koji su u duši ostali menjševici.¹⁰

Uverenje o preregistraciji člana partije od 22. maja 1922.

člana. Ukoliko bi prošao test, član bi zadržao knjižicu i pištolj, ukoliko bi pao, bio bi odstranjen iz partije

Na osnovu rada Komisije, završenog do kraja 1922, od 658.839 članova partije udaljeno je 159.335 – 24% (gotovo svaki četvrti). Kvalifikacije

Do kraja godine su širom čitave zemlje uspostavljene komisije, najčešće tročlane, pred kojima su partijski članovi obavljali ritual preregistracije. Pred Komisiju se odlagala partijska knjižica i revolver, a zatim se odgovaralo na pitanja o socijalnom poreklu, učešću u revoluciji, proveravala se ideološka pismenost i moralni lik

10 „O čišćenju partije“, u: V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, Kultura, Beograd 1960, XIV, 386–8. Verzija na ruskom: *О чистке партии*, <http://vi-lenin.ru/?p=1264>

za odstranjenje bile su „kolebljivi elemenat, balast, nepotrebnii elemenat, diskreditovanje sovjetske vlasti, pijanstvo, buržoaski način života, religiozna uverenja...“.

Lenjin je bio zadovoljan rezultatima operacije čišćenja. Partijski redovi su temeljno pročešljani i obezbeđena je lojalnost, neophodna u trenutku prelaska partije sa kadrovske na masovnu. Štaviše, čišćenje je institucionalizovano kao permanentan proces kojim se obezbeđuje partijska pravovernost. Poslednji tragovi alternative boljševizmu (menjševika, esera) istrgnuti su iz partijskih redova zavođenjem poslušnosti u okviru partijske nomenklature, te favorizovanjem prvoboraca, odnosno „starih boljševika“. Lenjin nije smatrao čistku jednokratnim rešenjem, već kontinuiranim procesom provere i kontrole kako biografija, tako i onoga što komunisti „ostaje u duši“. Princip čišćenja, zasnovan na proverama i potkazivanju, trebalo je da zavede osećanje odgovornosti (zapravo pokornosti) unutar same partije i da očuva njen avangardni karakter.

Uporedo sa isključivanjima iz partije, pooštava se i čišćenje protivnika van nje. Ad hoc sudovi po zemlji su utvrđivali odgovornost za antirevolucionarnu delatnost po slobodnim kriterijumima. Smrtna kazna je izricana olako, a ubrzo se formira i sistem radnih logora, u kojima je protivnički „šljam bio podvrgnut neprestanom pročišćenju“.¹¹ Shodno tome, bezbednosni sistem ogromnih razmera bio je nužan za sprovođenje politike spoljnog i unutrašnjeg čišćenja u realnost. Naredne godine, Čeka se 1922. transformiše u Državnu političku upravu (GPU), a zatim izdiže sa nivoa odeljenja u okviru ruskog narodnog komesarijata za unutrašnje poslove (NKVD) u rang savezne agencije (Objedinjena državna politička uprava – OGPU). Pod njenim nadzorom osniva se i prvi stalni logor na Solovetskim ostrvima (1921), koji će ubrzo prerasti u ogromnu mrežu.

Iako je Lenjin do kraja života nastojao da očuva razliku između čišćenja države od neprijatelja i čistke unutar partije, ukazujući na „liniju krvi“, koja se nije smela preći u obračunu među komunistima, logika sistema je neminovno tanjila tu granicu: „Proletarijat svoj izraz nalazi u boljševičkoj partiji, dok ova, raspoložuci apsolutnom vlašću, ostvaruje marksističku ideju o diktaturi proletarijata“, tumači boljševičke stavove Rejmon Aron.

Propagandni plakat koji veliča doprinos GPU borbi protiv kontrarevolucije

11 Anna Applebaum, *Gulag. A History*, Penguin books. London 2004, 21.

Otuda, „pošto je boljševička partija po definiciji isto što i proletarijat, menjševici koji se nisu slagali sa boljševicima mogli su jedino biti izdajnici“. ¹² Odbačeni članovi partije postajali su interesantni bezbednosnom aparatu kao potencijalni rasadnici nezadovoljstva.

Staljinske čistke

Sistemski karakter koji je spoljno i unutrašnje čišćenje zadobilo u sovjetskoj državi došao je do izražaja tokom Lenjinove bolesti (1922–3), a posebno nakon smrti naredne godine, kada je princip partijske čistke zazivan da bi se legitimisala frakcijska borba za njegovo nasleđe. ¹³ Na terminu i praksi najviše je insistirao jedan od pretendenata, generalni sekretar partije, Josif Visarionovič Staljin. U svom kanoničnom delu *Pitanja lenjinizma* (1924), Staljin na više mesta pominje značaj čišćenja, parafrazirajući Lenjina: „partija jača tako što se pročišćava (r. очищает себя) od oportunističkih elemenata“. Staljin dalje tvrdi da „put razvitka i jačanja proleterskih partija proizlazi samo preko očišćenja od oportunističkih i reformista, socijal-imperijalista i socijal-šovinista, socijal-patriota i socijal-pacifista“. Partija jača tako“, ponavlja još jednom, „što se pročišćava od oportunističkih elemenata.“ ¹⁴ Staljin je smatrao čistku zalogom očuvanja vodeće uloge partije u društvu, a pre svega garantom gvozdene discipline za koju se zalagao.

Do 1926. Staljin se učvrstio kao neosporni lider, a „XV kongres je doneo odluku o isključenju cele opozicije. Isključeni su bili stavljeni na raspolaganje GPU“. ¹⁵ Otarasivši se Trockog, otklonivši zatim redom ljude iz ešalona najbližih Lenjinovih saradnika (Kamenjeva, Buharina, Zinovjeva), pobjednička frakcija je nastojala da u potpunosti neutrališe delatnost njihovih stvarnih ili nabeđenih pristalica (trockista, buharinovaca...). Pozivajući se na Lenjina, tvrdio je da „bez periodičnih čistki od kolebljivih elemenata partija ne može jačati“. ¹⁶ Januara 1930. Staljinu odan Centralni komitet je izradio nove smernice za sprovođenje opšterpartijske generalne čistke

12 Rejmon Aron, *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad 1997, 247.

13 O ovim međufrakcijskim borbama svedoči Trocki, *nav. delo*, 228–286, a pišu Đuzepe Bofa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, Otokar Keršovani, Rijeka 1985, knj. I, 228–336; Milan Brdar, *Praksis Odiseja*, Službeni list SRJ, Beograd 2000, knj. II, 33–315. Staljinova biografija: Isaac Deutscher, *Staljin: politička biografija*, Globus, Zagreb 1977. O atmosferi straha u rukovodstvu v. Sajmon Sibag Montefjore, *Staljin. Dvor crvenog cara*, Laguna, Beograd 2007.

14 J. В. Сталин, *Вопросы ленинизма*, ОГИЗ, Москва 1945, 74–5.

15 Lav Trocki, *nav. delo*, 286,

16 Cit. prem. М. Базанов. *Борьба товарища Сидалина за ленинское единство в партии*. Пропагандист и агитатор РККА, № 23, 1939 <http://www.oldgazette.ru/lib/propagit/23/10.html>

(общепартийная генеральная чистка).¹⁷ Komisije za čistke su bile uređene teritorijalno, ali po strogom hijerarhijskom principu. Pred komisijama su se ovoga puta morali pravdati i najviši partijski rukovodioci, poput Buharina, Tomskog i Rikova. Cilj čistke bio je „ujednačiti partiju, bespoštedno ukloniti iz redova partije sve ravnodušne, razobličiti skrivene trockiste i pripadnike drugih antipartijskih grupa i očistiti partiju od njih“. Za uklanjanje su bili viđeni „neprijateljski elementi, klasni protivnici, oni koji su samo na rečima za generalnu liniju, a na delima protiv nje, skriveni i otvoreni protivnici železne partijske discipline, karijeristi i politički nepismeni. U narednom talasu sa početka 1933. isključeno je 400.000 ljudi,

Konsatnin Finogenov, *Partijska čistka*

odnosno čak 18% članova partije. Pod Staljinom se ne menja samo obim, već i karakter čistki. Od 1921. do 1933. iz partije je isključeno 800.000 ljudi, ali to nije značilo da su nužno posmatrani kao protivnici sistema. Međutim, od atentata na Kirova, lenjingradskog partijskog šefa (decembra 1934), čistke postaju ne samo deo partijske svakodnevice, već i sredstvo za uništenje opozicije Staljinu. Po samim Staljinovim rečima, „za redovne članove Partije biti u Partiji ili biti isključen iz Partije – to je pitanje života i smrti“. Centralnom komisijom za sprovođenje čistke upravlja Staljinu odani Lazar Kaganovič. Počinje razdoblje Velike čistke.

Od 1935, čistka postaje permanentna i ubrzava svoj ritam. Otpadnici od partijske linije ne samo da bivaju uklonjeni, već i hapšeni i saslušavani da bi odali svoje saradnike. Posebno je optužba za „trockizam“ bila opaka. Nakon deportovanja Trockog, ona je povlačila za sobom de facto smrtnu presudu, budući da je Trocki označen za partijskog i državnog neprijatelja i organizatora sabotaza protiv SSSR-a. Marksizam-lenjinizam u Staljinovoj interpretaciji definitivno prerasta u političku religiju, iz koje rukovodstvo izvlači aktuelnu političku liniju, koju je članstvo partije dužno da prati, pa i naslućuje. Nakon njega, sledi suđenje na kojem optuženi i javno priznaju ne samo ideološke greške, već i zločin zavere protiv SSSR-a.¹⁸ Posebno

17 Vidi uputstvo visokog partijskog funkcionera: Е. Иарославский, *Как проводить чистку партии*, Москва 1929. i njegov referat na XVII partijskom kongresu: http://www.hrono.info/vkpb_17/12_4.html XVII съезд ВКП(б). Vidi takođe Лазар Каганович, *О чистке партии*, Партиздат, Москва 1933.

18 Robert W Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia 1934–1941*, Yale University Press, New Haven 1996; Roj Medvedev, *Neka istorija sudi*, Naprijed, Zagreb 1989; Klaus-Georg Riegel „Rituals of confession within communities of virtuosi:

dramatična bila su suđenja Zinovjevu i Kamenjevu (1936). Ritual priznanja postaje važan elemenat njihovog pokajništva, za kojim nije sledio oprost, već smrtna kazna. Zbog atmosfere tajnovitosti koja je postajala sve izraženija, statistike o partijskim čistkama se razlikuju, ali se čini da je od 1934. do 1939. uhapšeno 1,165.000 članova. Po Roju Medvedevu, samo od 1936. do 1938. streljano je pola miliona ljudi, dok je 4,5 miliona izgubilo život u logorima.¹⁹ Princip budnosti je prerastao u paranoju.

Gore: fotografija Vorošilova, Molotova i Staljina sa Ježovim.

Dole: ista fotografija bez Ježova, nakon njegovog uklanjanja sa čela NKVD i streljanja.

mehanizma kojim su upravljali. Čistka deluje ne samo retroaktivno, već doseže svoj vrhunac u čišćenju sećanja – uklanjanju slika odstranjenih ljudi sa fotografija i njihovih pomena u tekstovima.

Povećanje unutarpartijske represije bilo je praćeno pooštrenjem operacija čišćenja van nje. Podaci se razlikuju. Po onima podnetim Hruščovljevom Politbirou, od 1935. do 1940. kroz zatvore je prošlo 18,840.000 lica,

Niko, uključujući i najuže rukovodstvo, nije bio bezbedan. Sistem čistki se hranio samim sobom, a bezbednosni aparat je rastao u skladu sa potrebama održavanja stalnih kadrovskih provera. U logorima, koji se neprestano uvećavaju pod nadzorom Glavne uprave korektivnih radničkih kampova i kolonija (GULAG), odstranjeni članovi partije pridružuju se drugim protivnicima režima.

Ogromnu ulogu igra politička policija, koja 1934. ponovo menja ime u GUGB, Glavnu upravu državne bezbednosti pri svesaveznom ministarstvu unutrašnjih poslova (NKVD).²⁰ Namena joj ostaje ista, premda i njeni šefovi Henrih Jagoda (1934–1936), Nikolaj Ježov (1936–8) i Lavrentije Berija (1938–1953) redom i sami padaju pod točkove

an interpretation of the Stalinist criticism and self-criticism in the perspective of Max Weber's Sociology of Religion“, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2000/1, 16–42.

19 Statistike skupljene u: Petar Požar, *Jugosloveni – žrtve Staljinških čistki*, Nova knjiga, Beograd 1989, 45.

20 O transformacijama službe u: Rupert Butler, *Stalin's Instrument of Terror*, Amber Books, New York 2006.

od kojih je 7 miliona izgubilo živote. Radikalizacija represije u sovjetskoj državi sa početka tridesetih godina zahvatala je čitave društvene slojeve. Seljaštvo se 1929–1931. našlo na udaru mera ubrzane kolektivizacije, koja je trebalo da predstavlja podršku politici industrijalizacije zemlje. Ova mera je dopunjavana politikom raskulačenja (раскулачивание), usmerenoj na likvidaciju bogatijih seljaka kao klase, a sprovedenoj pritiskom, hapšenjem i masovnim raseljavanjima. Od preko 1,8 miliona deportovanih, tek je 1,3 miliona dospelo na novu destinaciju u ovom procesu čišćenja.

Ova politika je pravdana, piše Robert Kokvist, tako što je „konstruisan lik 'kulaka', eksploatora, bogatog, moćnog i nepopularnog, 'očišćenog' (malkar malo i nehumano) kao neprijatelja Partije, napretka i seoskih masa“.²¹

Kombinacija raskulačenja i kolektivizacije dovela je do masovne gladi, koja je po nekim procenama odnela i do 15 miliona žrtava u periodu 1930–37. Razvijao se i koncept periodičnih pročišćavanja (очищение) određenih društvenih ili profesionalnih grupa, u čiju se lojalnost sumnjalo. Kao jedna od najupečatljivijih ističe se temeljna čistka sprovedena u vojnom vrhu, koji je bezmalo obezglavljen 1937. procesom Mihailu Tuhačevskom i sedmoricu drugih vojnih komandanata, navodnih učesnika u „trockiističkoj antisovjetskoj vojnoj organizaciji. U čistki je stradalo tri od pet maršala, trinaest od petnaest komandanata armija,

Parada 1936. Učesnici nose veliku sliku Feliksa Đeržinskog, osnivača političke policije. Za njim se nosi njen amblem, koji simbolizuje „mač i štit“ partije.

osam od devet admirala, pedeset od pedeset i sedam komandanata korpusa, 154 od 186 komandanata divizija. Nigde se bolje ne vidi autodestruktivnost sistema nego u ovom potezu kojim je vojska obezglavljena pred sam rat, ali se nigde bolje ne vidi ni značaj koji je Staljin pridavao doslednom sprovođenju čistke u svim sferama, bez obzira na cenu.“²²

Naposletku, iako termin „etničko čišćenje“ nikada nije upotrebljen u boljševičkoj retorici, on je u Staljinovom periodu u praksi i te kako bio na delu. Sa zamahom sve nasilnijeg rešavanja politike nacionalnosti, čitave grupe stanovništva su premeštane protiv svoje volje sa jednog mesta na

21 Robert Konkvist, *Četerna žetva. Sovjetska kolektivizacija i teror gladi*, Filip Višnjic, Beograd 1988, 9.

22 Виктор Суворов, *Очищение. Зачем Сталин обезглавил свою армию?*, Аст, Москва 2000.

drugo.²³ Na osnovu administrativnih mera, pod nadzorom NKVD-a niču čitava iseljenička naselja. U početku motivisana politikom kolektivizacije, ova iseljenja su krajem tridesetih godina poprimila strateški karakter. Iz graničnih regiona (Murmansk, Baltik, te zadobijenih delova Poljske i Rumunije) uklanjane su skupine ljudi označene kao potencijalno neloyalne (г. зачистка).

Procene o broju premeštenih ljudi se razlikuju, ali su u svakom slučaju milionskih razmera. Po Pavelu Polijanu, sprovedene su najmanje 53 kampanje deportacija tokom kojih je sprovedeno 130 operacija deportovanja. Sa ogradama, on oprezno procenjuje da su deportacije obuhvatile ne manje od 12 miliona ljudi, što unutar SSSR-a, što izvan njega.²⁴

Izbijanjem Drugog svetskog rata i ova politika je radikalizovana. Kako se rat bližio kraju, postala je neizbežan deo utvrđivanja novog poretka. O razmerama ovih operacija i upletenosti najvišeg državnog vrha svedoči Berijin dopis od 3. marta 1945, upućen Staljinu, gde piše: „NKVD SSSR-a izveštava da je 1. marta pristupio čišćenju pozadine fronta od neprijateljskih elemenata – od početka operacije odneto 107.262 ljudi.“²⁵ Deportacije i masovna preseljenja nastavile su se i nakon Drugog svetskog rata, kao i periodične partijske čistke. Staljinu je pošlo za rukom da tokom svoje dominacije SSSR-om i boljševičkom partijom do krajnosti radikalizuje logiku čistke, integrišući je u samo srce političkog sistema kojem se nalazio na čelu.

Čuveni *Kratki kurs* partijske istorije, odobren 1939, beleži: „U to vreme imalo je ogroman značaj čišćenje partijskih redova od uljeza i stranih elemenata, započeto 1933. godine ... Čisteći svoje redove i učvršćujući ih, uništavajući neprijatelje partije i boreći se nemilosrdno protiv iskrivljavanja partijske linije, boljševička partija se još tešnje zbijala oko CK partije, pod čijim su rukovodstvom partija i sovjetska zemlja prelazile na novu etapu – na dovršenje izgradnje besklasnog, socijalističkog društva.“²⁶

Iste godine, na XVIII Kongresu SKP(b) 10–21. marta 1939, Staljin je rekapitulirao učinak čistki, zaključivši: „Neki predstavnici strane štampe brbljaju da je čišćenje sovjetskih organizacija od špijuna, ubojica

23 Terry Martin (1998), „The Origins of Soviet Ethnic Cleansing“, *The Journal of Modern History*, 70 (4), 813–861.

24 Više o tome u: Pavel Polian, *Against their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, CEU Press, Budapest 2004, 312–3; Н. Л. Поболь, П. М. Полян. *Сталинские депортации 1928–1953*, Россия XX. век, Москва 2005; И. И. Алиев, *Этнические репрессии*, Радиософт. Москва 2009, 11.

25 Спецсообщение Л.П. Берии И.В. Сталину, В.М. Молотову, Г.М. Маленкову о ходе „чистки“ тыла действующих фронтов, ГА РФ. Ф. 9401 сч. Оп. 2. Д. 93. Л. 255–259. Копия. Машинопись. <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/0/58932>

26 *Istorija Svesavezne komunističke partije (boljševika)*. *Kratki kurs*, Kultura, Beograd 1947, 371–2.

i štetočina, kao što su Trocki, Zinovjev, Kamenjev, Jakir, Tuhačevski, Rozengoljc, Buharin i drugi izrodi, tobože 'poljuljalo' sovjetski sistem, unijelo 'dezorganizaciju'. To plitko brbljanje zaslužuje samo da mu se narugamo. Neće li biti pravilnije reći da je čišćenje sovjetskih organizacija od špijuna, ubojica i štetočina moralo dovesti, i da je doista dovelo, do daljeg jačanja tih organizacija?²⁷ Izgubila se razlika u intenzitetu između unutrašnje, partijske čistke i procesa čišćenja sovjetskog društva.

Unutrašnja čistka je postala dominantan metod političkog upravljanja, kojim se obezbeđivala pokornost partijskog i administrativnog aparata. Spoljna čistka je osiguravala pokornost stanovništva i postala je osnovni elemenat socijalnog inženjeringa i sveobuhvatne društvene transformacije. I jedan i drugi proces nadgledao je hipertrofirani bezbednosni aparat.

Tek je Staljinova smrt marta 1953. načela ovaj smrtonosni sistem, premda se Sovjetski Savez još dugo borio sa različitim aspektima njegovog nasleđa.

Izvoz čistke

Značaj čistke u procesu uspostavljanja partijske i društvene kontrole brzo je nadrastao Sovjetski Savez. Još u ranoj fazi, boljševičko rukovodstvo je nastojalo da unutarpartijsko pročišćavanje, koje je videlo kao ključ sopstvenog uspeha u Rusiji, nametne drugim levičarskim partijama. U *Manifestu Komunističke internacionale*, koji je proizišao iz njenog osnivačkog kongresa 1919, Lav Trocki je pisao: „Naš se zadatak sastoji u tome da zaštitimo revolucionarno iskustvo radničke klase, očistimo pokret od dezintegrišućih primesa oportunistima i socijal-patriotizma, objedinimo sve istinski revolucionarne partije svetskog proleterijata i time ubrzamo pobedu komunističke revolucije na celom svetu.“²⁸ Kominternu, kao stub okupljanja komunističkih partija, poslužila je i kao sredstvo internacionalizacije metoda čistke. Među čuvenim dvadeset jednim uslovom za ulazak u Treću internacionalu iz jula 1920, koji su sastavili Lenjin i Zinovjev, a usvojio II Kongres Kominterne, četrnaesti uslov je bio eksplicitan u tom smislu: „Komunističke partije onih zemalja u kojima komunisti obavljaju svoj rad legalno treba da vrše povremene čistke (ponovnu registraciju) ličnog sastava partijskih organizacija, kako bi sistematski čistile partiju od sitnoburžoaskih elemenata koji se neizbežno lepe za nju.“²⁹ Usledila

27 J. В. Сталин, *Вопросы ленинизма*, ОГИЗ, Москва 1945, 590–591.

28 Л. Троцкий, *Манифест Коммунистического Интернационала к пролетариям всего мира, Образование Коммунистического Интернационала*, Прометей, Москва 2009, 87.

29 „Uslovi za prijem u komunističku internacionalu“, u: V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, Kultura, Beograd 1960, XIII, 207–8.

su prestrojavanja među levim socijaldemokratskim partijama i frakcijske borbe, koje su za cilj imale uspostavljanje demokratskog centralizma, a time i kursa istovetnog sa „štabom svetske revolucije“.

Zaoštavanje čistke nakon Lenjinove smrti nije mimoišlo Kominternu. Odlaskom Zinovjeva (1926) i Buharina (1928) sa čelne pozicije, ona sve više postaje transmisija Staljinovih politika. Duh čistke se uvlači ne samo u partije koje su je činile, već i u administrativni aparat Kominterne, koji je bio izložen podozrenju zbog svog internacionalnog karaktera, čestih putovanja članova i suptilne mreže tajnih kontakata sa organizacijama i pojedincima širom sveta. Sa druge strane, boravivši u Moskvi kao politički emigranti, funkcioneri Kominterne bili su daleko od baze, ostavljeni na milost i nemilost bezbednosnom aparatu. Očajnički nastojeći da prate partijsku liniju, radili su u atmosferi potkazivanja, pisali jedni drugima karakteristike po nalogu NKVD-a, istovremeno se borili i za vlast i za glavu. Od VII Kongresa Kominterne (jul-avgust 1935) jača njen kadrovski i kontrolni sektor, organizacija se centralizuje pod titularnim rukovodstvom bugarskog komuniste Georgija Dimitrova, iza koga se pružala duga Staljinova ruka, koju je oličavao sovjetski predstavnik u Kominterni, visoki oficir NKVD-a M. A. Triliser. Tokom Velike čistke, oko 200 od 492 zaposlenih u Kominterni postali su žrtve represije, a sa njima i hiljade stranih komunista koji su se zatekli u SSSR-u.³⁰ Kominternu je posmatrana kao leglo trockista, zinovjevaca i buharinovaca, pa je izložena represiji koja je gotovo paralisala njen rad, tako da je raspuštanje ove organizacije tokom 1943, dogovoreno između Staljina, Ruzvelta i Čerčila, prošlo bez velikih problema.

Na primeru Komunističke partije Jugoslavije dobro se video ovaj korozivni uticaj. Objavljivanje uslova za pristup Kominterni radikalizovalo je sukob koji je u KPJ postojao od Vukovarskog kongresa (jun 1920). Iz partije istupaju reformisti i „centrumaši“ (Živko Topalović, Dragiša Lapčević). Novo rukovodstvo uzima učešća u radu Trećeg kongresa Kominterne (jun–jul 1921), gde KPJ predstavljaju Sima Marković i Filip Filipović. Saterana u ilegalu nakon Obznane, partija postaje zavisna od pomoći Kominterne, razdvaja se na segmente – u zemlji postoji Zameničko rukovodstvo Triše Kaclerovića, u Beču Izvršni komitet Sime Markovića. Kominternu raspravlja o uzrocima rascepa u KPJ i zaključuje da je razlog nedovoljna unutrašnja snaga organizacije. Preporučuje jačanje kohezije, ali umesto nje partijski lideri cepaju partiju po nacionalnom pitanju na levicu i desnicu, gde ova prva odnosi pobeđu 1924. Iz rukovodstva izlazi „desničar“ Sima Marković, a ulaze Triša Kaclerović, Filip Filipović, Vladimir Čopić. Suprotstavljene

30 Kevin McDermott, „Stalinist Terror in the Comintern: New Perspectives“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 30, No. 1 (Jan., 1995), 111–130. Vidi detaljno u: A. Ваглин, *Коминтерн. Идеи, решения, судьбы*, РОССПЭН Москва 2009. 333–374.

strane se okreću Kominterni radi arbitraže, ali novi raskol izaziva Kominternino mišljenje o veštačkom karakteru „versajske Jugoslavije“.

Četvrti kongres KPJ u Drezdenu novembra 1928, održan nakon Šestog kongresa Kominterne, trebalo je da označi novu, revolucionarniju etapu. U vrh partije ulaze Đuro Đaković, Đuro Salaj, Milan Gorkić. Pokušaji pročišćenja partije pretvorili su se u ogorčene frakcijske borbe, čiji je ishod bio temeljna boljševizacija KPJ, zaokružena do 1929.³¹ Međutim, usled ishitrenih aktivnosti baziranih na pogrešnoj proceni stanja u zemlji, partijski kadar je desetkovan nakon uvođenja diktature.

Centralni komitet se raspada, a Kominternina sama formira Privremeno rukovodstvo KPJ, isprva sa Filipom Filipovićem, a zatim sa Milanom Gorkićem na čelu. Malobrojno rukovodstvo boravi van zemlje, najčešće u Moskvi, gde ga dočekuje vrhunac Velike čistke. Izvršni komitet Kominterne 1936. kritički raspravlja o radu KPJ sa rukovodstvom partije (Milan Gorkić, Ivan Gržetić, Blagoje Parović, Rade Vujović, Filip Filipović, Božidar Maslarić, Simo Miljuš, Vilim Horvaj, Dragutin Gustinčić, Edvard Kardelj i Josip Broz).

Dve godine kasnije, od pomenutih u životu su ostala samo poslednja dvojica, koja se vraćaju na rad u zemlji. „Usporedo sa čistkama koje su dobile široke razmjere u SKP(b) ... u toku 1937–8. pohapšeno je preko stotinu jugoslovenskih revolucionara, neosnovano optuženih da su imperijalistički špijuni, i trockisti, a zatim većinom streljani ili nestali bez traga. Među njima su bili: Milan Gorkić, Filip Filipović, Vladimir Čopić, Sima Marković, Đuro i Stjepan Cvijić, Kamilo Horvatin, Ivan Gržetić, Kosta Novaković, braća Vojislav, Radomir i Grgur Vujović, Mladen Čonić, Antun Mavrak, Sima i Zora Miljuš, Andrija Mihajlović, Nikola Orovčanac, Akif Šeremet, Jovan Mališić, Gojko Samardžić, Jovan Radunović“, piše zvanična *Povijest Saveza komunista Jugoslavije* iz 1985.³² Čistka u KPJ je poprimila ubilačke razmere hapšenjem njenog generalnog sekretara, Milana Gorkića (Josipa Čižinskog). Ove događaje je opisao Živojin Pavlović, bliski saradnik Milana Gorkića, koji se posle njegovog hapšenja povukao iz partijskog rada: „Termidorsko ludilo je prešlo, takođe, i na Kominternu, a zatim i na sve strane partije, njene članice ... Može se reći da je tamo uništen skoro sav stari partijski kadar, skoro si stvarni šefovi KPJ, koji su imali tu nesreću, da su se u doba termidora nalazili u Moskvi kao emigranti.“³³ Čistke su

31 *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Komunist, Beograd 1985, 71–113. O prvoj deceniji unutarpartijskih borbi v. Kosta Nikolić, *Boljševizacija KPJ 1919–1929. Istorijske posledice*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1994.

32 *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Komunist, Beograd 1985. O čistkama opširno u: Petar Požar, *Jugosloveni – žrtve Staljinskih čistki*, Nova knjiga, Beograd 1989.

33 Živojin Pavlović, *Bilans sovjetskog termidora*, Kadinjača, Užice 2001, 91–4. O Pavloviću v. Slobodan Gavrilović, *Živojin Pavlović između dogme i kritike*, Grafocard,

paralisale rukovodstvo KPJ, kako je posle rata pisao Vladimir Dedijer: „Godine 1938 u Kominterni gotovo je prevagnula odluka da se KPJ raspusti. To su bila teška vremena za jugoslovenske komuniste. U SSSR-u. Staljin je vršio velike čistke, koje su pogodile i jugoslovenske revolucionare. To je neispitan deo istorije. Koliko ih je pobijeno, to se ne zna tačno. Brojevi se penju na nekoliko stotina.“³⁴

Ovaj deo istorije ostao je zadugo neispisan, čak i nakon raskida sa Staljinom. Josip Broz Tito, šef jugoslovenske države i partije, nije ohrabrivao ispitivanja ovog segmenta svoje biografije, budući da se u ovom periodu istakao u Moskvi pisanjem karakteristika drugih jugoslovenskih rukovodilaca (Antuna Mavraka, Sime Markovića, Jovana Mališića, Filipa Filipović, Grgura Vujovića).³⁵ U jednoj od retkih reminescencija na ovo vreme, *Uspomenama iz predratnih godina* (1960), preneo je ipak nešto od moskovske atmosfere: „Čitav niz naših ljudi bio je tada uhapšen, skoro niko nije bio vani. Dali su mi tada u Moskvi da pišem karakteristike za one koji su ležali u zatvoru... tek se ovo svršilo, a ja sam otišao kod Dimitrova. Iznio sam mišljenje da rukovodstvo KPJ treba da bude definitivno u zemlji i da nema smisla da sjedi u Parizu. 'A kakvo rukovodstvo?', zapitao me je Dimitrov. 'Ostao si samo ti, Valter, koji treba da ideš u zemlju.'“ Zauzvrat, Tito se ograđuje od frakcionaša i obećava: „Skinućemo ljagu“.³⁶ Po povratku u zemlju, Tito učvršćuje svoj položaj u KPJ, između ostalog i punom podrškom čistkama. Januara 1938. piše za *Proleter*: „Treba znati i ovo: Partija je postala za člana Partije vrlo velikim i ozbiljnim djelom i članstvo u Partiji ili isključenje iz Partije – to je veliki prelom u životu čovjeka. Treba razumjeti ovo: 'Za redovne članove Partije biti u Partiji ili isključen iz Partije – to je pitanje života i smrti' (Staljin).“³⁷ Oktobra iste godine piše Kominterni da „u vezi sa rešenjem pitanja o rukovodstvu naše partije, pred novim rukovodstvom stoji zadatak čistke (очистки) partije od raznih frakcionaša i trockističkih elemenata, kako u zemlji, tako i u inostranstvu“.³⁸ Čistka postaje ključan mehanizam provere i kontrole unutar ilegalne KPJ.

Ovoj problematici je bio posvećen dobar deo Sastanka privremenog rukovodstva KPJ održanog 19–21. marta 1939. u Bohinjskoj Bistrici, na kojem Tito podnosi „Izveštaj o unutarpartijskoj krizi“ i predlaže isključenje „svih bivših rukovodećih, frakcijskih i antipartijskih elemenata“. „Čišćenje partije“ kroz proveravanje svih rukovodećih kadrova usvaja se kao ključno

Beograd 2001.

34 Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina* Rad, Beograd 1978, 64.

35 Tekstovi karakteristika u: Pero Simić, *Tito. Strogo poverljivo*. Službeni glasnik, Beograd 2010, 50–59.

36 Cit. prem. Pero Simić, *Tito agent Kominterne*, ABC, Beograd 1990, 63–4.

37 *Isto*, 144.

38 Faksimil dokumenta, *isto*, 227.

organizaciono pitanje.³⁹ O jugoslovenskim komunistima nastradalim u Moskvi Tito za *Proleter* piše maja 1939. članak pod naslovom „Isključenja“, u kojem tereti uklonjene komuniste uobičajenim optužbama da su trockisti i agenti imperijalizma.

O rezultatima rada na čišćenju partije izveštava Kominternu 29. Septembra 1939: „U 1939. je sproveden nemali organizacioni rad, kao i sprovođenje borbe protiv frakcionaških elemenata, sektaša i oportunista, a počelo je i očišćenje partije (Parteireinigung) od trockističkih, polutrockističkih i drugih neprijateljskih i stranih elemenata.“⁴⁰ Sekretarijat Kominterne prima 23. novembra obaveštenje o reformi u KPJ, ali smatra da je „borba protiv oportunitizma, protiv frakcionaštva, za čišćenje partije od trockističkih i drugih neprijateljskih elemenata i za boljševičku budnost i disciplinu vođena nedovoljno energično.“, pa se tako partijsko čišćenje nastavlja.⁴¹

Godinu dana kasnije, na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ održanoj u Zagrebu oktobra 1940, Tito je mogao da u uvodnom referatu navede da se partija nalazi u „periodu snažnog poleta poslije toga kad je očistila svoje redove“. Izabran je novi

Centralni komitet, u čijem su se Izvršnom birou pored Tita nalazili Edvard Kardelj, Franc Leskošek, Rade Končar, Ivan Milutinović, Milovan Đilas i Aleksandar Ranković. Učesnici konferencije sastavili su i pozdravni telegram Staljinu, koji je predstavljao

Molotov, Staljin i Tito u Moskvi aprila 1945.

apoteozu ne samo sovjetskom vođi, već i metodu čistke: „Delegati Pete zemaljske konferencije KPJ, predstavnici čitavog radnog naroda Jugoslavije, pozdravljaju u tebi, veliki naš učitelju, družu Staljine, slavnu i nepobjedivu partiju boljševika, koja je pod tvojim i Lenjinovim rukovodstvom na jednoj šestini zemaljske kugle u paramparčad razbila lance kapitalizma, ostvarila diktaturu proleterijata i otvorila put oslobođenju radničke klase, svih ugnjetenih i izrabljenih cijelog svijeta ... Nema na svijetu te mjere kojom bi se mogao izmjeriti dug koji proleterijat duguje Lenjinu i tebi – nastavljaču njegovog, Marksovog i Engelsovog djela. Ali naša Partija i naša radnička klasa duguju Tebi i jedan posebna dug koji se može odužiti samo našom

39 Faksimil, *isto*, 232–238.

40 Faksimil, *isto*, 246.

41 *Isto*, 180.

najpožrtvovanijom borbom do pobjede naše radničke klase našeg naroda nad imperijalistima i njihovim agentima. Ti si, rasvjetljavajući nacionalno pitanje u Jugoslaviji, dao moćno oružje našoj Partiji kojim ona čisti i zbija svoje redove.“⁴²

*

Do početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, KPJ se u potpunosti staljinizovala, prihvatajući i koncept čišćenja kao meru sopstvene boljševičke ispravnosti. O dubini ovog uticaja svedoči Milovan Đilas: „Čitalac treba da zna da sam ja tada verovao da su trockisti, buharinisti i drugi opozicionari u partiji zaista bili špijuni i štetočine, pa da su samim time bile opravdane i drastične mere prema njima – kao i prema drugim tzv. klasnim neprijateljima. Ukoliko sam kod onih koji su bili u SSSR-u za vreme čistki sredinom tridesetih godina i primetio po štošta nedorečeno, ja sam držao da se to odnosi na nebitne momente ili na preterivanja – na zasecanje i od zdravog mesa samo da bi se čisto očistilo, kako je to Dimitrov formulisao u jednom razgovoru s Titom i kako nam je ovaj to preneo.“⁴³ Usvajanje ovog kreda od strane partijskog rukovodstva i članstva uticaće značajno na oblikovanje strategije i taktike partizanskog pokreta, a posebno na način preuzimanja i učvršćivanja vlasti u posleratnoj Jugoslaviji.

Vladimir Petrovic

PURGE IN BOLSHEVIK THEORY AND PRACTICE

Summary

The article tracks concept of „cleansing“ in political theory and practice of the Bolshevik party and of Soviet Union. Lenin's understanding of importance of party purge and his deployment of cleansing to maintain party cohesion and to stabilize Soviet government is analyzed. The dynamics of „inner“ and „outer“ purges of the Leninist period is compared to the radicalization of the practice during Stalin, through the transformation of cleansing into the method of political governance and social engineering. The consequences of export of this concept into the other communist parties through the influence of the Comintern are discussed, in particular the reception of the concept of purge and cleansing in the Communist Party of Yugoslavia.

Key words: purge, cleansing, communism, bolshevism, Lenin, Stalin, Tito, USSR, Yugoslavia

⁴² Isto, 43, 185.

⁴³ Milovan Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Književne novine, Beograd 1990, 42.

.....

TOKOVI

.....

Borislav Pekić

književnik (Cetinje 1930 – London 1992)

KRATKA POVEST PADA SRPSKE DEMOKRATIJE (OD OKTOBRA 1944. DO NOVEMBRA 1945.)

Na prvoj strani prve posleratne *Politike* objavljen je „Prvi govor maršala Tita u slobodnom Beogradu“. „Ovdje, u Beogradu“, rekao je on, „živeo je najveći izdajnik srpskog naroda, Nedić. Ovdje su se zajedno s njemačkim okupatorom kovali planovi kako da se istrjebe najbolji sinovi srpskog naroda. (...) Ovdje u Beogradu izdajnik Draža Mihajlović kovao je planove i brusio četničke kame. (...) Odavde iz Beograda treba da zrače one ideje-vodilje koje su nas nosile kroz ove teške dane, ideja bratstva i jedinstva i ideja velike i srećnije Jugoslavije“. Bez obzira na kovanje izdajničkih planova i brušenje izdajničkih kama, izjava vodećeg komunista obećavala je srećniju Jugoslaviju. Da vidimo kako je ona, prema štampi pobjednika, prošla u empirijskoj izvedbi. Interesuju nas samo tri polja od kojih zavisi funkcionisanje demokratije i njenih institucija: narodno predstavništvo sa višestranačkim sistemom, nezavisno sudstvo i slobodna štampa.

Saznajemo takođe za „Sastanak maršala Tita sa dr Šubašićem“ u cilju formiranja jedinstvene vlade i počinjemo, odbacujući predrasude i sumnje, verovati da će od datog obećanja možda nešto i biti. Redakcija lista nam, pridružujući se opštoj pacifikaciji, čak saopštava da: „Bez mržnje (...) ali s budnošću prema svakoj klici zla, Politika stupa u nov život“. Ne volimo reč „budnost“, ali je razumemo. Treba biti budan. Mi smo pre rata bili uspavani, pa smo sad dobili komuniste.

Na trećoj je zajednička izjava general-lajtnanta Koče Popovića i Pecka Dapčevića – prema razneženom komentatoru, toliko zajednička „da je sasvim svejedno ko koju reč izgovara“ – da *pravda obuhvata osvetu, pravda uključuje osvetu*. I samo ovo malko kvvari umiriteljnu idilu prednjih strana. Čitamo takođe „Pozdrav građana Beograda maršalu Staljinu“. (*Živio najveći borac za oslobođenje svih porobljenih naroda Josif Visarionović Staljin!*) *Živio!* I ja bih voleo da je – živio i da više ne živi.

Prva sudska, za sada preliminarna vest, obaveštava nas da je *Komisija za ispitivanje ratnih zločina u Jugoslaviji uputila Centralnoj državnoj komisiji jednu listu ...*

Za Angloamerikance bi se najčešće reklo da su za to vreme solidarno dali neku izjavu o tome kako zamišljaju buduću Evropu, i kako ta izjava i nas uzima u obzir sa strane koja se može samo pozdraviti. Ovog puta *gospodin Churchill je u Donjem domu dao opširnu izjavu o Moskovskoj konferenciji. U svojoj izjavi britanski premijer posvetio je naročitu pažnju Balkanu i Jugoslaviji.* Izjava je engleski jasna: „Mi postupamo zajednički u našim odnosima sa kraljevskom jugoslovenskom vladom pod predsedništvom dr Šubašića i s maršalom Titom i mi smo ih *zajedničkom* porukom pozvali da se *zajedno* okupe. (...) Potrebno je da se vodi *zajednička* politika na ovom zamršenom području.“ Zamršenom, razume se, i zbog toga što su izvesne konce našeg istorijskog klupčeta oni u rukama držali.

Javlja se i prva ispravka. Prema jučerašnjem broju, maršal Tito je na Banjici rekao: *Mi smo spremni da sada sjedinimo sve snage koje predstavlja ju vrijednost za našu zemlju, nove snage, koje žele, koje iskreno žele da, isto onako kao borci Narodno-oslobodilačke vojske u borbi, pregnu na izgradnju naše zemlje.* U ispravci od 29. oktobra sve je ostalo isto, osim što su *nove snage* izbačene.

Ostale su samo – *snage*. Stare što su izvele revoluciju. Nove bi, naime, mogle biti samo *stare* koje bi pokušale kontrarevoluciju, u najblažem slučaju „bacale nama klipove pod točkove“.

U nastavku, 12. novembra, i u cilju jačanja „zajedničkog fronta“, ustanovljuje se prvi Sud za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti. On će, veli se, *suditi za one zločine i prestepe protiv nacionalne časti koji se ne mogu kvalifikovati kao veleizdaja ili kao pomaganje okupatoru u vršenju ratnih zločina.* Ne kaže se zašto se tada uopšte sude, zašto se sude ako nisu ni izdajnički ni zločinački?

26. novembra, u članku „O narodnom pravosuđu“, iz pera poverenika ASNOS-a za pravosuđe druga Milovana Krdžića, prvi put se detaljnije elaborira novo shvatanje pravde s kojom ćemo se u socijalizmu suočiti. *Pravosuđe mora i po svom sastavu i po svom načinu rada da odgovara volji, shvatanju i potrebama naroda (...) treba da posluži postignuću ciljeva koje je narod postavio u borbi za slobodu. (...) Dosadašnje pravosuđe je bilo nenarodno i protivnarodno. Nenarodno je bilo zato što je bilo u rukama reakcionara. (...) Da prikriju svoja nasilja nad narodom, da sakriju tolike otimačine tuđe muke, nasilne progone, oni su iznalazili neke nemoguće formalnosti, tuđe i daleke srpskom narodu. (...) Sudstvo je po tome bilo nenarodno što je radilo protivno interesima najširih slojeva. (...) Staro pravosuđe bilo je sasvim formalističko, naše narodno sudstvo slobodno je od svake formalnosti. (...) Staro pravosuđe bilo je obeleženo skupim i dugotrajnim parničenjem. (...) Naše je besplatno i brzo. (...) Staro sudstvo bilo je ispunjeno raznim „zamerkama“, „protivljenjima“ itd. Pred našim narodnim sudovima postupak je jednostavan, kratak i brz, bez*

ikakvog odugovlačenja, usmen i neposredan. (...) Za članove narodnih sudova biraju se lica čestite i ispravne prošlosti, rodoljubi i ljudi odani NO pokretu. (...) Dakle, staro je sudstvo bilo rđavo, jer je, umesto da služi narodu, služilo pravu i pravdi, bilo je rđavo jer je bilo dugo, i, najzad, rđavo je bilo jer je bilo profesionalno a ne prosto odano NO pokretu.

15. januara održavaju se prve protestne manifestacije povodom izjave kralja Petra II, po kojoj odredba sporazuma Tito–Šubašić o neograničenoj zakonodavnoj vlasti AVNOJ-a do prve Ustavotvorne skupštine *nagoveštava prenos vlasti u Jugoslaviji na jednu jedinu političku grupu*. Kampanja će potrajati i raširiti se po celoj zemlji. To će biti prva kampanja *novog tipa*. Ona će razlikovati tri varijante po vremenu i obliku. U prvom napadi idu od rukovodstva, preko štampe, do naroda. U drugoj od naroda, preko štampe, do rukovodstva. U trećoj od štampe, preko naroda, do rukovodstva. U ovoj najpre govori neko od vođa, potom to razrađuje skromna štampa, najzad se priređuju protestni mitinzi po preduzećima, ustanovama i konačno izlazi na ulice. 19. januara *Politika* izveštava da je na tu temu britanski premijer Churchill izjavio u Donjem domu: *Mi nemamo nikakvog naročitog interesa u političkom režimu koji preovladava u Jugoslaviji. Međutim, pošto su kralj i jugoslovenska vlada našli utočište kod nas u vreme nemačke invazije, mi smo dobili izvesnu dužnost prema vladi i narodu. Ako budemo tako nesrećni pa ne uspemo da dobijemo pristanak kralja Petra, stvari će se razvijati tako kao da je on dao svoj pristanak. (...) Nije jasno zašto se pristanak traži ako se i bez njega može. Ali je jasno da gospodin Churchill za politički režim u Jugoslaviji nema više onaj naročiti interes što ga je imao 1941, kad je na vlasti bio gospodin Cvetković.*

25. januara 1945. izlazi tekst sporazuma Tito–Šubašić od 2. novembra 1944. U njemu, između ostalog, stoji: *Nova vlada objaviće deklaraciju koja će sadržati osnovna načela demokratskih sloboda i garantije za njihovo sprovođenje. Lična sloboda, sloboda od straha, sloboda veroispovesti i savesti, sloboda govora, štampe, zbora i udruživanja, naročito će biti naglašeni, kao i pravo vlasništva i privatne inicijative. (...) Sumnje koje su nas, u međuvremenu, sve većma obuzimale moraju se pred ovom odlučnošću i demokratskim strastima povući.*

9. februara 1945. dobijamo iz pera profesora prava dr Jovana Đorđevića neočekivano unapređenje pojma pravosuđa, koje se tiče javne tužbe: *Javni tužilac je i čuvar zakonitosti i branilac narodnih interesa. (...) On vrši nadzor ne samo nad poštovanjem zakona od strane građana nego i nad radom svih organa državne vlasti. Izvršni organi narodnooslobodilačkih odbora, povereništva, sudovi svili stepena, sindikati, advokati i sami istražni organi, u domašaju su njegove kontrole. On može da ima naročiti nadzor nad administracijom zatvora i nad odlukama o pritvorima. On je u stanju da se umeša, kad to državni interesi zahtevaju, u građanske sporove. On ima pravo da se*

umeša dok odluke izvršne vlasti još nisu donešene. (...) On predstavlja „oči i uši“ naroda. (...) Državni je tužilac, dakle, najveći tutor i mentor demokracije koji se, kao Vrhovni demokrata, meša u sve, pa i u odluke koje još nisu donete, da bi se, jamačno, donele, kako to tužilac želi. Drug Đorđević je kasnije revno i sa istim poznavanjem stvari učestvovao u donošenju serije naših ustava, o kojima, međutim, sada, izgleda, nema naročito mišljenje.

8. marta 1945. *Politika* izveštava da je *maršal Tito obrazovao Privremenu narodnu vladu u kojoj je mesto podpredsednika zauzeo Milan Grol*. I posle čega se ona uopšte nije sastajala, verovatno iz obzirnosti da gospodinu Grolu ne bi na buržoasku jetru išla. Pridodata biografija puna je probranih fakata i uzdržane hvale. Prema njoj *Grol je jedan od najpoznatijih opozicionera prema svim režimima koji su se smenjivali od 6. januara 1929. do 27. marta 1941*. Ovo treba zapamtiti, jer je trebalo samo par meseci da se sva ova fakta izmene u suprotne činjenice a pohvale u psovke.

23. maja Miloš Minić prvi put piše o idejama koje ga inspirišu u vršenju visoke dužnosti javnog tužioca Srbije: *Svaka fabrika, svako preduzeće, svako selo, svako veće nadležstvo, svaki narodni magacin itd. treba da izabere jednog ili više narodnih tužilaca, koji bi u slobodnim časovima, kad nisu na svom poslu, pomagali javnom tužiocu. Da prima razne tužbe, prijave, žalbe i obaveštenja o raznim slučajevima kršenja zakona i protivnarodnog rada. (...) Ta veza sa masama omogućuje javnim tužiocima da razviju inicijativu narodnih masa u borbi protiv svih prekršitelja zakona koji ometaju obnovu i izgradnju naše zemlje. (...) Time se uspostavlja poštansko sanduče za dostave, za razliku od mletačkog, živo i budno. Istog dana, i bez pomoći naročitih narodnih tužilaca, izvršeno je čišćenje Beogradskog univerziteta od neprijateljskih i izdajničkih elemenata, među kojima su dr Veselin Čajkanović i dr Justin Popović.*

16. jula *Politika* donosi govor maršala Tita u Novom Sadu. Maršal je tom prilikom rekao: *Mi još nismo dovršili našu državnu zgradu. Jugoslavija još nije potpuno šlifovana kako treba*. Tek mnogo kasnije, kad se doznalo za njegovu verziranost u draguljarstvu, razumeo sam upotrebu izraza „šlifovano“. Sto se tiče onog što se od nas, građana, očekuje i to je šlifovano jasno: *Ništa drugo ne tražim ni od koga nego da sprovodi liniju Narodnog fronta, da sprovodi onaj program kojeg smo postavili još 1941. Ako hoće da ga sprovodi, alal mu vjera, mi ćemo ga postaviti na svako mjesto na kome će moći da koristi*. To, stvarno, nije mnogo. Moraš jedino sprovoditi komunistički program iz 1941, ali si u njegovim limitima sasama slobodan.

7. avgust 1945. *Danas u 5 časova po podne s staje se Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije. (...) Izvršujući odluke Krimске konferencije, danas će u AVNOJ ući i oni poslanici iz Skupštine birane 11. decembra 1938. koji se nisu kompromitovali u saradnji s okupatorom. (...) Broj takvih, istina, nije veliki. Ali to nije ni čudno kad se ima u vidu da je Skupštinu iz 1938. pravio*

Milan Stojadinović da bi kroz nju mogao da sprovede fašiziranje zemlje. (...) Na osnovu sporazuma sa vođstvima ovih partija u AVNOJ ulaze predstavnici Demokratske stranke, Hrvatske republikanske seljačke stranke, Saveza zemljoradnika, Samostalne demokratske stranke, Narodne seljačke stranke, Republikanske stranke, Radikalne stranke i Socijaldemokratske stranke. (...) Spisak je praktično nešto manji, jer većina ovih stranaka, već u Narodnom frontu, ispunjava minimalni zahtev Josipa Broza, i „sprovode program kojeg smo postavili još 1941.“ U istom listu, stubac preko puta, na prvom Kongresu tog Narodnog fronta, Milovan Đilas kaže: *Kakve je ideologije i u kakvoj će antifašističkoj organizaciji neko biti, mi komunisti nikome ne namećemo, niti ma šta u tom pogledu od nekoga tražimo. Mi smo samo zato da i druge organizacije u Frontu čine ono što i naša Partija. (Aplauz) (...) Ne i moj. Jer, komunisti nikome ništa ne nameću, osim dabome, da svi činimo ono što i njihova partija, od 1941!*

11. avgust 1945. AVNOJ je juče proglašen za privremenu Narodnu skupštinu. (...) Skupština je donela Zakon o biračkim spiskovima. (Član 1. Birački spiskovi služe za verodostojno utvrđivanje biračkog prava građana.) Znam da je neobjektivno, ali se na objektivnost nisam obavezao, a i zna se šta su drugi rekli, pa ću doneti jedino izvod iz onoga što je povodom ovog opskurnog zakona rekao predstavnik demokratske grupe, potpredsednik vlade Milan Grol: *Pitanje o proširenju AVNOJ-a u privremenu Narodnu skupštinu ima za sebe razlog ukoliko to proširenje ne znači samo proširenje broja nego bi značilo proširenje političke osnove koja bi obezbedila slobodnu razmenu misli u ovom domu. (...) Ovaj zakon kao jedan uži politički zakon koji ograničava građanska prava ne bi se mogao primiti bez prethodnog donošenja širih zakona koji ta prava obezbeđuju, jer se nikad ne sme poći od izuzetka, nego se sa izuzetcima mora završiti. (...) Politika zatim izveštava: Posle izjave Milana Grola prešlo se na prozivku poslanika. Poimeničnim glasanjem za zakonski predlog je glasalo 349 prisutnih poslanika, od kojih su se samo dvojica uzdržala od glasanja. Prvi posleratni izborni zakon bio je, za demokratiju, jednak procesu kopanja svežeg groba, u koji se odmah počelo legati, jer saznajemo da je, jedanaest dana kasnije, 22. avgusta 1945. Maršal Tito primio ostavku potpredsednika vlade Milana Grola.*

Sahrana demokratije je počela.

23. avgusta sukob između većine i manjine se zaoštrava na predlogu Zakona o krivičnim delima protivu države. M. Pijade je u Zakonodavnom odboru izjavio: *Ovaj Zakon neki žele da prikažu kao naslednika Zakona o zaštiti države. (...) Primeđba koju je g. Milan Grol pred stranim novinarima učinio ovom zakonu, tvrdeći da on nije uperen samo protiv krivaca nego i političkih protivnika, bez osnova je i svakog opravdanja. (...) Ne mnogo kasnije, upravo će ovaj i ovakav Krivični zakonik poslužiti upravo u one svrhe koje je drug Pijade s onako uvređenom indignacijom poricao. Grol će*

u Skupštini dopuniti kritiku rečima: *U danima reakcije bio je eksploatisan pojam otadžbine i hteo se izjednačiti s pojmom režima. Treba se čuvati toga da se politički protivnici uvrste u neprijatelje i izdajnike zemlje i otadžbine. Cela je stvar bila u nameri da se, po raznim osnovama, izvesnom broju građana oduzme pravo glasa. Još je u Društvenom ugovoru Rousseau pisao: Da bi jedna volja bila opšta, nije uvek nužno da bude jednodušna, već da svi glasovi budu izbrojani. Svako formalno isključenje uništava opštost.* Ali partija, zaljubljena u sebe, ne može se pomiriti s mogućnošću da svi tu strast ne dele. Zato će njeno odsustvo biti dopušteno jedino u izbornim promilima, koji i danas izazivaju smeh.

25. avgusta sledi sudar oko predloga zakona o štampi. Manjini odgovara Kardelj: *Kada manjina kaže da je štampa u rukama države, ja bih podvukao jednu stvar, da postoji velika razlika između ove države i one stare države. Onu staru su u rukama imali protivnarodni slojevi (...). Nova Jugoslavija je izgrađena po volji širokih narodnih masa (...).* Štampu, dakle, ne treba da štiti Zakon, nego dobra volja naroda i njegove egzekutive. Mitra Mitrović, ministar prosvete Srbije dodaje, shvata, za razliku od nas, inovaciju, pa veli: *Prvi put naša štampa može da piše slobodno i nesmetano o onome što narodu leži na srcu.* (Ali ne i o onome što njoj, štampi, na srcu leži.) Ali šta to narodu leži na srcu? I to drugarica Mitra zna. *To znači da danas može da piše o obnovi i izgradnji naše zemlje, može da piše o radu sabotera, može da piše o nedostacima rada naših narodnih vlasti (...).* Može, dakle, da piše o programu Partije. Ali Mitra Mitrović je žena, jezik je ne drži. *Mi se nikada nismo kitili frazama o čistoj demokratiji, niti smo obećavali demokratiju za sve. (...) Nećemo valjda dozvoliti hartiju onima koji hoće da unesu smutnju u narod (...).* Ne, komunisti se, uistinu, nikad nisu kitili frazama o „čistoj“ demokratiji, ali ni „prljavu“ baš izrekom nisu obećavali.

Govori u ovoj debati, najčešće kontekstom, a ponekad i mitrinskim tekstom, nisu slobodnoj štampi obećavali srećne dane. No, ne treba se zavaravati. Bilo je govora u povesti koji su je s istim ishodom – obećavali. Robespierre je, na primer, 11. maja 1791, u Jakobinskom klubu, rekao: *Sloboda štampe mora biti bezuslovna i bezgranična, ili ona inače ne postoji. Sloboda publikacije svojih mišljenja ne može biti ništa drugo do sloboda publikacije svih raznovrsnih mišljenja. (...) Cela se stvar svodi na dve reči – ili se moramo odreći slobode ili moramo pristati na savršenu slobodu.* Dve godine kasnije, poslao je žbire Odbora javne bezbednosti da razbiju štampariju u kojoj je Desmoulins štampao članke nepovoljne po njega i Teror.

26. avgusta, povodom predloga Zakona o uređenju sudova, razvila se debata o laičkom i profesionalnom elementu u sudstvu. M. Minić se tom prilikom izjasnio protiv stalnih sudija pravnika. *On je rekao da je većina pravnika kod nas, ako ne elemenat reakcije, ono konzervativni elemenat (...).*

Zato smo dobili sudije koje su od sudske materije umele da razlikuju jedino stolove od stolica.

27. avgusta, zaključujući debatu ovog zasedanja, Edvard Kardelj, pozniji univerzalni teoretičar samoupravnog socijalizma, daje opštu karakteristiku opozicije: *Skupštinska se opozicija baca protiv nastojanja u izgradnji narodne vlasti upravo u trenutku kada te narodne vlasti čine najveće napore i čine najveći korak u daljoj izgradnji demokratije u ovoj zemlji. To znači, u praksi, objektivno, da skupštinska opozicija u svom neshvatanju sadašnje situacije i momenta, smeta izgradnji te demokratije (aplauz). (...)* Grob je iskopan, grobari s ašovima čekaju, šta kojeg vruga čeka opozicija? Što u grob ne skače. Narod i komunisti imaju prečeg posla nego da se sa njom večno preganjaju. Treba žuriti da se Jugoslavija što pre dovede do današnjeg ambisa.

29. avgusta to joj na fin način i srpski narod poručuje: *Konferencija NF u Zaječaru. Građani Zaječara traže ukidanje biračkog prava sadašnjem poslaniku Narodne Skupštine Iliji Stojanoviću i njegovoj porodici. Pod okupacijom oni su aktivno saradivali s Nemcima i bili u izdajničkim odredima.*

21. septembar. Izgleda da je opozicija, najzad, shvatila da je umrla i da u grob valja leći, jer: *Predizborna aktivnost. Političke grupe izvan Narodnog fronta nisu prijavile svoju saveznu kandidatsku listu za opšte izbore 11. novembra 1945.*

22. septembar. Na odustajanje građanskih stranaka od učešća u izborima, objašnjeno privilegovanim položajem KPJ i njenog Fronta, *Politika* u članku „Apstinencija reakcije“ odgovara: *Puna demokratska naših izbora, bez sile, bez žandara i kundaka, stajala je na raspolaganju opoziciji kao i Frontu. Što ih ona nije prihvatila, najbolji je dokaz da to nije parlamentarna opozicija, nego jedinstvo izdajničkih i nepopravljivih fašističkih ostataka – u licu crne povampirene reakcije – jedinstvo narodnih neprijatelja.* U redakcijskom uvodniku prvog posleratnog broja *Politika* je obećala da će delovati „bez mržnje“. Sad je obećanje ispunila. Političari koji su kao nekompromitovani u Skupštinu primljeni, u međuvremenu su se kompromitovali, pa su, najednom, postali oduvek kompromitovani kao „fašistički ostaci“, siročad poraženog nacionalsocijalizma.

O tome nas izveštava 28. septembra 1945. Vlada Zečević, ministar unutrašnjih poslova Savezne vlade: *Milan Grol, Boka Vlajić i braća Kneževići su u inostranstvu otvoreno radili protiv narodnooslobodilačke borbe, dale i protiv srpskog naroda (...)*. Pridružuje im se i buduća žrtva, koja to još ne zna, dr Dragoljub Jovanović, narodni poslanik zemljoradničkog krila Fronta: *Morate znati da je predsednik Glavnog odbora Demokratske stranke, Mihajlo Kujundžić, umro za Dražinom trpezom (...)*. Komunisti su u ope-lu demokratiji, naravno, najglasniji, pa 30. septembra Milentije Popović,

minister trgovine i snabdevanja Srbije, poje: *Danas svi oni izvan Fronta, ukoliko nisu zagazili u blato i izdaju, to već čine time što pokušavaju da otvore kanale za mešanje inostranstva u naš unutrašnji život.*

1. oktobra je na programu „Večnaja pamjat“ Moše Pijade: *Mi moramo smrdljivu lešinu reakcije maknuti s našeg puta! Sredine nema i ne može da bude! Ko ne glasa za Narodni front, taj će da glasa protiv naroda i nezavisnosti Jugoslavije! Taj će glasati za zločince i koljaše! (...)* Pa sad, izvolite na glasanje!

5. oktobra se u pogrebnom horu čuje i glas general-lajtnanta Aleksandra Rankovića: *Dosledno stavu o apstinenciji, u glavama raznih Grolova smišljaju se i razni pakleni planovi: da se pomoću intervencije inostranstva onemogućće izbori i ukinu ti prvi put slobodnom voljom naroda doneseni zakoni (Dole reakcija!) (...)*. Pošto je on ministar unutrašnjih poslova, mora mu se verovati da je dobro obavešten. Jer kao što iz izjave proizlazi, taj zna čak i ono što je tek u glavama opozicije! A vi, na izbore izvolite! Oni su časni i poštjeni. Kao i Antonije što je kad o Brutovom poštenju govori.

8. oktobra nestrpljivom Crnogorcu Milovanu Đilasu dosta je pojanja, više ne može da čeka: *Tu smo opoziciju mi tukli u ratu ne gumenim nego onim pravim čeličnim kuglicama. (...) Razbili smo te sluge okupatora zajedno s okupatorom.* Metak je svakako brži od skupštinske debate, ali, nažalost, pucati se pred svetom ne može, pa se primenjuju druge mere i one 11. oktobra 1945. dovode do: *Ostavke ministara Šubašića i Šuteja.*

12. oktobra centralna ceremonija sahranjivanja mučki ubijene demokratije završava se s velikim „Pridite poslednjem celivanju“ Josipa Broza, koji kaže: *Nikakve mahinacije ne mogu nas spriječiti u izgradnji snažne Demokratske Federativne Jugoslavije.*

Paralelno sa ovim centralnim pogrebom stranačke parlamentarne opozicije odvijao se i jedan sporedan, u kome je, pored već upokojenog nezavisnog sudstva, pogrebena i slobodna srpska štampa. Posle sedmog broja Grolove *Demokratije*, glasilo Demokratske stranke je zabranjeno. Prvi je broj izašao na beogradske ulice 27. septembra, poslednji 8. novembra 1945. Trajala je, dakle, nepunih mesec i po dana. Ali nije naprasno umrla. Hronično je болоvala od štamarske anemije – nestašice papira, „spontanog“ nezadovoljstva grafičkih radnika, odbijanja kioska da je prodaju i povremenih napada na dobrovoljne kolportere, uglavnom nas, studente i učenike gimnazija. Ozbiljnije se razbolela već posle četvrtog broja. Dobila je visoku temperaturu od 451° *Farenhajta*, „vatra“ kako naš narod veli. Povodom toga je stručni konzilijum Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije izdao dva saopštenja. U prvom, od 19. oktobra u *Politici* kaže se da su: *Juče, 18. ov. m. ujutru neke grupe građana, većinom omladinaca, na raznim mestima Beograda, podstaknute, a na nekim mestima izazvane od elemenata koji rade na unošenju zabune i izazivanju nereda, izvršile paljenje i cepanje*

lista Demokratija. (...) Upozoravamo građane da ubuduće ne nasedaju raznim provokacijama, jer ovakvi postupci mogu samo da štete ugledu naše zemlje i da poremete mirne i zakonite predizborne pripreme. Drugo saopštenje izlazi u Borbi 20. oktobra i nešto je izmenjeno. Konzilijum je stao na stanovište da je uzrok vatri u samom listu, a ne izvan njega, na ulici. U njemu se kaže da su: juče (nije bilo juče, bilo je prekjuche) 18. ov. m. izvesna lica, u želji da pred neprijateljima naše zemlje stvore utisak kako u D. F. Jugoslaviji vlada neredovno stanje pokušala da spale (nisu pokušala, nego spaljivala) dnevnik (nije dnevnik nego nedeljnik) Demokratiju. Zavedeni ovom provokacijom u ovu akciju su se umešali i izvesni neodgovorni elementi. (...) Poziva se sve građanstvo da ne naseda ovakvim provokacijama i da ukaže punu potporu organima vlasti u gonjenju ovakvih neprijatelja naše zemlje. Bolesnik, opečeni list, odgovara u 5. broju, od 25. oktobra 1945.: Iz prvog i drugog, popravljenog izdanja ovog saopštenja ne vidi se ko je vršio paljenje, ko su izazivači, koji su izazvani, koji su provocirani a koji provokatori, i ako je intimna želja bila da se prikaže da su to bili izdavači Demokratije koji su sami sebe napadali, sebe štitili, i protiv sebe držali političke govore nad listom u plamenu.

Pa ko su ti narodni neprijatelji koji žele pred svetom da nas osramote? To je isti onaj SKOJ koji će naredne godine pokušati da spaljuje ljude. Na sastanku Mesnog komiteta od 22. oktobra 1945. ocenjeno je da je SKOJ grešio u pitanju Demokratije. Mesni komitet Beograda se izjašnjavao za bojkot Grolovog lista, ali ne i za izazivanje incidenata. (...) Odustajanje od paljenja bilo je izlišno. Naprednu decu trebalo je pustiti da se igraju vatre. Ionako će uskoro ostati bez pruća. Pruće, doduše, nije uvek bilo od hartije. Kad smo se po beogradskim ulicama otimali o Demokratiju, u nastojanju da je spasemo, napredni omladinci su nas mudro polivali benzinom i potpaljivali. U brizi da ugasio sebe, morali smo list njegovoj sudbini prepustiti. U međuvremenu je, na našu sreću, takođe napredni Sindikat slugača odbio da štampa list čoveka iz emigrantskog brloga spletaka, izdaje, špijunaže, zločina, karijerizma i korupcije (Milovan Đilas). Sta se, zapravo, dogodilo, objasnio je J. Broz stranim novinarima: *Koliko je meni poznato radnici su stupili u štrajk. Kod nas je sloboda štrajka. Radnici su stupili u štrajk zbog toga što je taj list napao i uvrijedio sindikate. Bilo je dosta protivzakonitosti u tom listu. Radnici su smatrali da ne trebaju da štampaju taj list. Oni imaju pravo štrajka i mi nemamo ništa u to da se miješamo. Mislim da vlada nema nikakvog moralnog prava da im sugerira da oni moraju taj list da štampaju. Osim toga to dokazuje da su radnici kod nas subjekti. Oni sami mogu da utiču na izvjesne stvari. Tu se više ništa ne može izmjeniti. Može, bojim se, zar ne? Jer ovaj jubilarni nekrolog čitate u Demokratiji.*

Prođimo još jednom sasvim kratko celu priču o ubistvu srpske demokratije godine 1945.

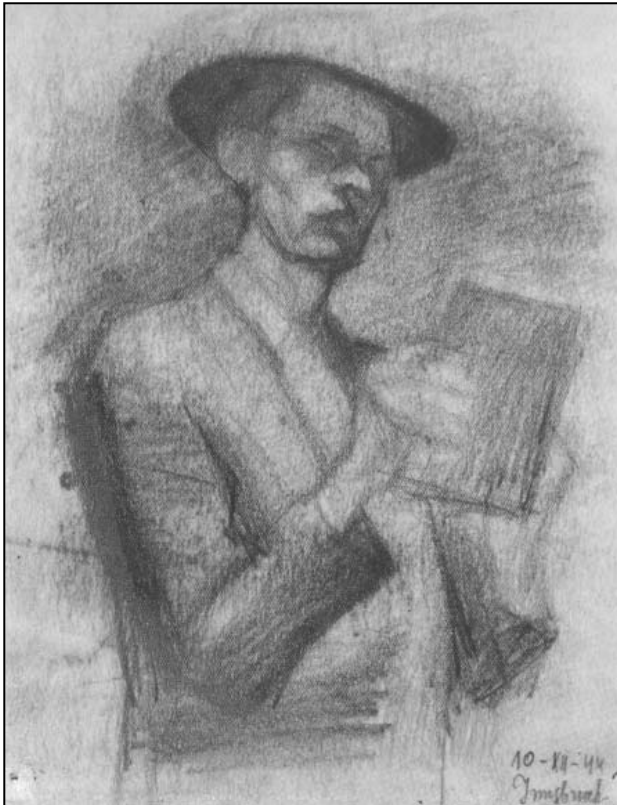
A onome ko neće u Front, ko hoće svoju partiju, poručujemo neka ide, neka je stvara, mi mu nećemo smetati. (...) Rečeno je u julu 1945.

Ja mogu da kažem u svoje ime da sam zadovoljan što imamo opoziciju. Rečeno je u avgustu 1945.

Ne mogu u našoj zemlji, drugovi i drugarice, postojati dva programa, već samo jedan – program Narodnog fronta, program izgradnje socijalizma. Mi živimo u punom jeku revolucionarnog društvenog preobražaja u našoj zemlji, a revolucija ne zna za šalu, revolucija se ne može igrati kojekakvim koncesijama i drugim stvarima. Revolucija je surova stvar (...). Rečeno je 1950.

Premda je građanski bolesnik davno umro, prvi socijalistički nekrolog mu je tek sada održan.

Ovo je drugi.

Budimir B. Tošić – *Portret*, 1944.

.....

POGLEDI

.....

Ilija Marković
aforističar, Novi Sad

AFORIZAM KAO POSLEDNJI BEDEM ODBRANE (6) *Represija u Srbiji u aforizmu*

1.

Narodu treba reći pravu istinu. A ne kako je bilo.
Dok se ne montira materijal, gledaćete zvaničnu verziju događaja.
„Slobodno!“ – ču se glas iz ćelije.

Šljive ispod očiju su očigledan znak da Srbi zbijaju redove pod jednim drvetom.

Bilo je gusto dok nismo zbili redove.

Ako čitaoci čitaju između redova, i pisci treba da pišu između redova.

Otkad sam rekao šta mislim o vlasti, vlast misli o meni.

Upao sam im u oko. Manji sam od makovog zrna.

Kad je mučitelj učitelj, učila su mučila.

Vlast nije pokazala sve što zna. Šta ne zna – pokazuje.

Govorite slobodno. U Srbiji niko nikoga ne sluša.

Ne treba biti previše mudar pa znati da su Srbi uvek u pravu.

Samo narod svestan svoje pameti zna koliko mu nedostaje.

Kad sve teče naopako, veličina pameti je u obrnutoj srazmeri sa njenom upotrebnom vrednošću.

Pametniji popuštaju. Pod pritiskom.

Znanje je sila, znanje je moć. Znamo da nam niko ne može pomoći.

U redu, ne piše nam se dobro. Ali mi ne znamo da čitamo.

Ništa nije rađeno bez znanja drugova koji pojma nemaju.

Srbija je bila velika tajna dok tajna policija nije uzela stvar u svoje ruke.

Sve nam se dešava pred nosom. Daleko od očiju javnosti.

Nisam očevidac. Ja sam samo nemi svedok.

2.

Satiričar izmišlja ono što vidi.

Sviće, sviće rujna zora – pedeset godina.

Da su noći polarne, bar bi nam nekad svanulo.
Napustili smo teoriju zavere. Više držimo do prakse.
Snaga umetnika je u njegovoj uobrazilji. Nemoć tiranina – u uobraženosti.

Otkad su mu zapušili usta, bolje čuje.
Lako je sluhistima. Oni znaju kada treba da se pokriju ušima.
Zvižduk u osam proširio se na celodnevni policijski čas.
Policija nema hamletovskih dilema. Lema!
Pametniji smo za vekovno iskustvo. Izbezumljeni za sva vremena.
Šta vredi što je pamet većinski vlasnik, kad veliki mozak odnosi prevagu.

Pametniji popuštaju pod pritiskom.
Pametne Srbe može da spase samo luda sreća.
Kad je sve nenormalno, ludilo je prirodna pojava.
Ne može se reći da su Srbi lud narod. Svako je budala na svoj način.
Lako je biti pametan kad su svi pametni. Budite pametni kad je jedan lud.

Politika je veština jedinog mogućeg.
Čuvamo uspomenu na njega. Stalno ga psujemo.
Ako se istorija ponavlja, onda je ovo prošlo vreme.
Nećemo o prošlosti. Što je bilo – biće.
Vi o njemu govorite u superlative. Kao da u istoriji nije bilo i većih budala.

Ušao je u istoriju i zatvorio za sobom Trijumfalnu kapiju.

3.

Njegov povratak bio bi trijumfalan da nije promašio kapiju.
Istoriju pišu oni koji nemaju pišu da kažu kako je bilo.
Kakva bitka na Marici! Marica je u svim bitkama.
Ako su pokazatelji po glavi loši, treba meriti po drugom organu.
Jedan i jedan su dva – do statističke obrade podataka.
Apsolutna nula – zajednički sadržilac svake apsolutističke vlasti.
Svi smo mi pomalo niko i ništa.
Ništa nije kako je.
Ništa vam ne verujem. Pogotovo ako tvrdite da sam ja u pravu.
Da alarmni uređaji nisu pokvareni, davno bi nam odzvonilo.
Diktatura je oblik vladavine u kojoj diktator ne vlada sobom.
Obezbeđenje je besprekorno. Niko ne može da pogodi vođinu misao.
Okrruženi su gorilama. Da bi opravdali svoje ponašanje.

Nije on čovek od pera, već od držalja.
Nije ljudski, ali je pošteno.
Ko veruje svojim očima, sklon je i drugim predrasudama.
Nije stado zabludelo dok ga magarac vodi.
Ako ste nekoga napravili magarcem vi ste mu otac.
U lancu svinjarija brnjica je karika koja nedostaje.
Nosili su ga na ramenima, a on ih je jahao.
Tukli su ga kao vola u kupusu. Dok nije riknuo.
Niko ne sme da pisne dok car životinja ne rikne.

4.

Poslednje se smeju hijene.
U našem zverinjaku nema rešetaka. Životinje su u životnoj opasnosti.
Znamo mi u kom grmu leži zec, ali nećemo da otkrivamo svoj položaj.
Kad je sumnja osnovana, činjenice su suvišne.
Kome je otupelo pero, šalji držalje.
Iz jaja u procepu ne legu se pilići.
Kad se mućak ustoliči, nijedan prodavac ne zna cenu svojih jaja.
Istorijska distance: juče jedno, danas drugo jaje.
Granice razuma neće se menjati dok ne ostanemo i bez drugog jajca.
Veća riba guta manju. Velika Srbija Srbiju.
Satira je čudna biljčica. Najbolje uspeva gde ima korova.
Da ne beše cveta u kosi, ne bi se u glavi zapatilo seme zla.
Da zlo bude veće, ne znamo koliko je.
Ispalo je dobro. Ostalo je loše.
Narod čvrsto stoji uz svog vođu. Kao stub srama.
Otkad je vođa izgubio kompas, služi se štapom.
Kome je štap pri ruci, ne oslanja se na pamet.
Bog i batina. Vođa i sto hiljada batinaša.
Dok je batina imala dva kraja, nećemu smo se i nadali.
Misli smo da ne može biti gore. U stvari, gore ne može biti bolje.
Čim sam video vaspitnu palicu, znao sam da će razgovor biti informativan.

Informativni razgovor je vremenski ograničen. Dok ne iscuri pesak kroz mokračne kanale.

5.

Ko pije batine, ne plaća napojnicu.
Žeđ za istinom može se utoliti i batinom. Zato, braćo, pijme ga!

Tajna policija postoji. Dobio sam pendrek, a nigde policajca.
 Tajna njegovog uspeha je strogo poverljive prirode.
 Mumija ćuti kao zalivena. Čuva tajnu piramide vlasti.
 Pendrek postupa po naređenju. Vaspitna palica po bontonu.
 Ako šahisti žrtvuju kvalitet, ne morate vi.
 Naš put je trnovit, a vaš posut ružama. Jedan te isti put.
 Komunisti su se presvukli. Posle pedeset godina.
 Da bi svet mogao da nas razume, morao bi da provede petsto godina pod Turcima. Ili bar koju godinicu pod komunistima.
 Crveno slovo – veliki svetac. Krvavo – državni praznik.
 Petokraka je progresivnija od kompasa. Pokazuje više strana.
 Srp i čekić su hladno oružje.
 Vođa se služi ličnim primerom. Mada mu nisu strana ni druga sredstva prinude.
 Gde niko ne sme da pisne, nema ni govora o diktaturi.
 Ako Srbija ne može da se odbrani od njega, onda je najbolje da se preda uživanju.
 S njim nismo u srodstvo. Može da nam radi šta hoće.
 Čuvajte se ljudi s ukočenim pogledom. Ne kriju krajnje namere.
 Mi smo nesrećan slučaj. Otac nacije nije imao sreće u ljubavi.
 Koliki je ulog oca nacije, zna majka domovina.
 Veliki Srbin viši je od malog Srbina za nečiju glavu.
 Da bane Staljin bez brkova, ne bi se znalo ko je ko.

6.

Svako ima vođu kakvog zaslužuje. A mi i većeg od sopstvenih zasluga.
 Svetski moćnici su pokvareni. Naš vođa se s njima uspešno nosi.
 Vođa je bio! Vođa bije! Vođa će biti!
 Od naroda koji se pravi lud luđi je samo vladar koji se pravi pametan.
 Čemu kompas ako se puca na sve strane.
 Vlastodržac koji se plaši svoje senke ne strahuje bez razloga. Zna ko stoji iza nje.
 Zarobio nam je um. Ali nije Česlav Miloš.
 Dok se prepotentni vlastodršci ne oslobode Edipovog kompleksa, domovina će robovati željama zabludelih sinova.
 Šta se koga tiče kako živi predsednik države! To je njegova privatna stvar.
 Vođa baca najveću senku kad je u zenitu.
 Može mu se što hoće, a hoće više no što može.
 Pendrek je produžena ruka sakate vlasti.

Kad je šaka u mislima, mišljenje je u šaci.
Nije li pesnica koja vlada – šaka jada?!
Ni dana bez retka, ni mraka bez Njegove Svetlosti.
Senke prošlosti napravile su značajan korak napred. Postale su mrak sadašnjosti.

Pravilo službe: kad sevaju batine, ne pale se svetla.
U tunelu u sred mraka sevaju batine. Osvetljavaju izlaz.
Dok nisam video svoju senku, nisam ni slutio da me prate.
Narod zadojen politikom sisa palac.
Pet do dvanaest je politički trenutak.
Kakva nesebičnost! Više voli vlast nego sebe.

7.

Kakva je vlast, najbolje se vidi kad se skine.
Vlast koju narod ne razume mora više da radi na prevaspitanju naroda.
Ako je sreća u nesreći, onda su Srbi narod naj srećniji.
U Srbiji ništa neće biti kao što je moglo biti da je bilo sreće.
Pametne Srbe može da spase samo luda sreća.
Igramo s promenljivom srećom. Redovno gubimo.
I posle Tita – Titanik.
Neviđen incest: jebó sliku svoju!
Za neviđene uspehe presecite traku u mraku.
Ubijeni u pojam dobro se osećaju.
Zlo ima veći izbor. Samo se dobro dobrim vraća.
Izabrali smo najgoreg. Nismo smeli da rizikujemo.
Etar je opšte dobro, jebivetar – opšte zlo.
Kad biste jebivetru oduzeli imunitet, ubila bi ga promaja.
Borba protiv korupcije je kriminalna.
Nesreća ne dolazi sama, već s nama.
Dobili smo što smo zaslužili. Ako je i od pravde, mnogo je.
Vlast je imuna na sve. Bolest je neizlečiva.
Da nam istina nije prirasla za srce, ne bi operacija bila tako bolna.
Ako vam je istina prirasla za srce, vašoj bolesti nema leka.
Komunisti nisu mačji kašalj, već mišja groznica.
Istoriju bolesti pišu pobeđeni. Po diktatu.

8.

Istina je lekovita. Zato je gvozdена pesnica dozira zardalom kašičicom.
Operacija je uspela. Pacijent se dobro osećao.

Slobodno recite šta vas muči. Nećemo vam ništa.
 Narod priča svašta. Čak i ono što mu se desilo.
 Ne možemo se osloboditi nesposobnih. Njihove zasluge su najveće.
 Ko nema jače dokaze, služi se činjenicama.
 Kada je sumnja osnovana, činjenice su suviše.
 Ako postoje dve istine, jedna je srpska.
 O njemu su izrečene najgnusnije laži. Svi su tvrdili da je nevin.
 Ne možemo se oteti utisku – on nas je uzeo pod svoje.
 Kad je politika sve, lako je izbezumiti narod da niko ne primeti.
 Narod je inovator. Za sve gluposti svojih vođa uvek nalazi nova opravdanja.
 Kad smo bili nadomak cilja, tradicija je prešla na našu stranu.
 Dok je vođe, Srbi neće robovati tradiciji.
 Vreme radi za nas. Niko ne propada tako dugo kao Srbi.
 Znamo od čega narod živi. Od danas do sutra.
 Moral i politika: vođa se zalagao za našu stvar – učvrstio svoju.
 Srbi koji znaju šta govore ne znaju šta da misle.
 Ako vam je kratak Staljinov šinjel, pokrijte se ušima.
 Da li su pruge na ludačkoj košulji uspravne, zavisi od položaja koji zauzima ludak.
 Dok je slobodarski duh srpskog naroda u boci, pandur će biti pampur.
 Komunizam se povampirio. Imamo istu krvnu grupu.

9.

Da nisu imali pendreke, pomislili bismo da su zveri.
 Leđa ne veruju u priče da batina iz raja potiče.
 Grb je državni simbol. Grba – nacionalni.
 I mi znamo da samo sloga Srbina spasava, ali ne znamo – čija.
 Zid je najtvrđi u visini glave.
 Narodu koji udara glavom u zid svaka je ulica slepa.
 Juče se sve nije moglo reći. Danas se sve može prećutati.
 Istina je bila najjače oružje. Do pojave televizije.
 Dok smo TV pretplatu plaćali preko strujomera, znali smo cenu mraka.
 Ili je na pragu bio tvor ili je neko od ukućana uključivao televizor.
 Pandorina kutija je preteča televizora.
 Kad god odlučim da naslikam stvarnost, model mi se pomeri.
 Psi rata drže nas na lancu.
 Prisuškuj me samo oni koji znaju šta mislim o njima.
 Doušnik je dopisni član Policijske akademije.
 Doušnik je dovrtljiv: pretvorio se u uho, grlo, nos.

Kad je doušnik dupeglavac, radijus kretanja mu je tur-retur.
Predvideli smo sve šta će se dogoditi. A nemamo pojma šta nas je zadesilo.

Policajci imaju pune ruke posla. Koriste i noge.

Policajci su samnom postupali ljudski. Dok sam bio u besvesnom stanju.

Policajci su bili svojski. Bratski, tako reći.

U grudima prvog batinaša srce ne kuca. Bije!

10.

Podanicima koji ne mogu da svare ovu vlast u pomoć priskaču unutrašnji organi.

U Policijskoj akademiji glavni predmet je vaspitna palica.

Nisam materijalista. Ja sam samo predmet njihove pažnje.

Zapeli za ostavku. Kao da je ležeći policajac.

Policija gazi demonstrante. Obrazujući se uz rad, ponavlja pređeno građivo.

Čim demonstranti pomisle na kamenice, policija uzvrati pendrecima.

Opasnost vreba na svakom koraku. Zato narod puzi.

Turci su bili i prošli. Ovi samo biju.

Boj ne bije svijetlo oružje, već boj bije rđa od čovjeka.

Velika Srbija je ćorak. Usmrtio je više Srba nego svi bojevi meci.

Neprijatelj je pošteniji od nas. Još nas nije izdao.

Svakome se moglo desiti ono što se samo Srbima događa.

Zemlja pripada onome ko nas obrađuje.

Srbi su dovitljivi. Kad nisu u smrtnoj, jesu u životnoj opasnosti.

Ne bi Srbin pucao u Srbina da nije bio siguran da će ga pogoditi.

Ne okreći se, sine! Ovo je Srbija!

Srbi su nezavisni. Od njih ništa ne zavisi.

Protiv srpskog naroda su svi koji mu žele dobro.

Čim se oslobode jarma, Srbi legnu na rudu.

I posle pranja ruku ostaju otisci prstiju.

Osudili smo zločin. I zločinca bismo da nije patriota.

Čemu dubina misli, širina poduhvata, visina ciljeva, kad ne znamo dimenzije zločina.

11.

Svaki je zločin savršen sa gledišta žrtve.

Jedni lažu, drugi krađu, treći pljačkaju. Dobro je kad se zna šta ko radi.

Omča je steznik na visokom nivou.
 Nije tačno da su letele glave. Kotrljale su se.
 Da nije kapuljače, ne bismo prepoznali dželata.
 Kad je glavoseča preuzeo vlast, zavladao je grobna tišina.
 Od borbe na život i smrt surovija je samo borba za vlast.
 Ako je ćutanje odobravanje, najveću podršku imate od mrtvih ih.
 Što radimo jedni drugima na javi, ne bismo u snu.
 Život je ugašen. Bravo vatrogasci!

Do mira smo došli uz ogromne žrtve. Svaki drugi put bio bi linija manjeg otpora.

Budete li žalili za onim što imate, nećete imati za čim da žalite.
 Njegova reč je zakon. Ostalo su izmene i dopune.
 Pred zakonom su svi jednaki, ali nije zakon pred svima.

Saradnja je dvosmerna: oni nama spisak optuženih, oni nama sve po spisku.

Sudstvo je nezavisno. Radi šta mu je volja.
 Svako je nevin dok se ne utvrdi.
 Niko nije kriv dok se ne dokaže suprotno.
 Gde orozi kukuriču, zore ne sviću.
 Da imamo jaja, gađali bismo ih mučkovima.
 Ekološka katastrofa! Sve miriše na usranu motku.
 Na policijskom časovniku palice pokazuju koliko je sati.

12.

Iza kulisa se prave najbolje predstave.
 Otkad smo promenili dioptriju, ne možemo da ih vidimo.
 Komunisti su nam otvorili oči. Ne možemo da ih zatvorimo.
 Satiričar brusi aforizam dok ne nagrabusu.
 Mnogima je lakše da veruju u ono što čuju, nego ono što vide.
 Svedoci nam nisu potrebni. Dovoljni smo sami sebi.

Kako mozaka nacionalnog tima da izvede Slobodan udarac, kad je Slobodan u živom zidu?

Čemu dva svedoka, kad smo svi očevici.
 Vođa deli našu sudbinu. S njim smo osuđeni na doživotnu robiju.
 S one strane Drine gajtan trava raste, a s ove – svilen gajtan.
 Nije revanšizam. Ovo vam je za ono.
 Kad slepe vođe upru poglede u crnu tačku, naprave crnu rupu.
 Kakvi su temelji demokratije, zna podzemlje.
 Ako ne može milom, može demokratskim sredstvima prinude.

Nema nam spasa. Ova vlada nema gde da pobegne.
Ako su kamile pustinjske lađe, grbavi Srbi su svemirski brodovi.
Izborna trka se nastavlja. Izabran narod beži od cilja.
Da trčimo trku života, stigli bismo pre njega.
Mi imao svoje zakone: naši koncentrični krugove šire se prema centru.
Svi bi da nam pomognu, ali niko nema petlju da izmakne stolicu.
Srbi su mali narod. Nijednom problemu nisu dorasli.

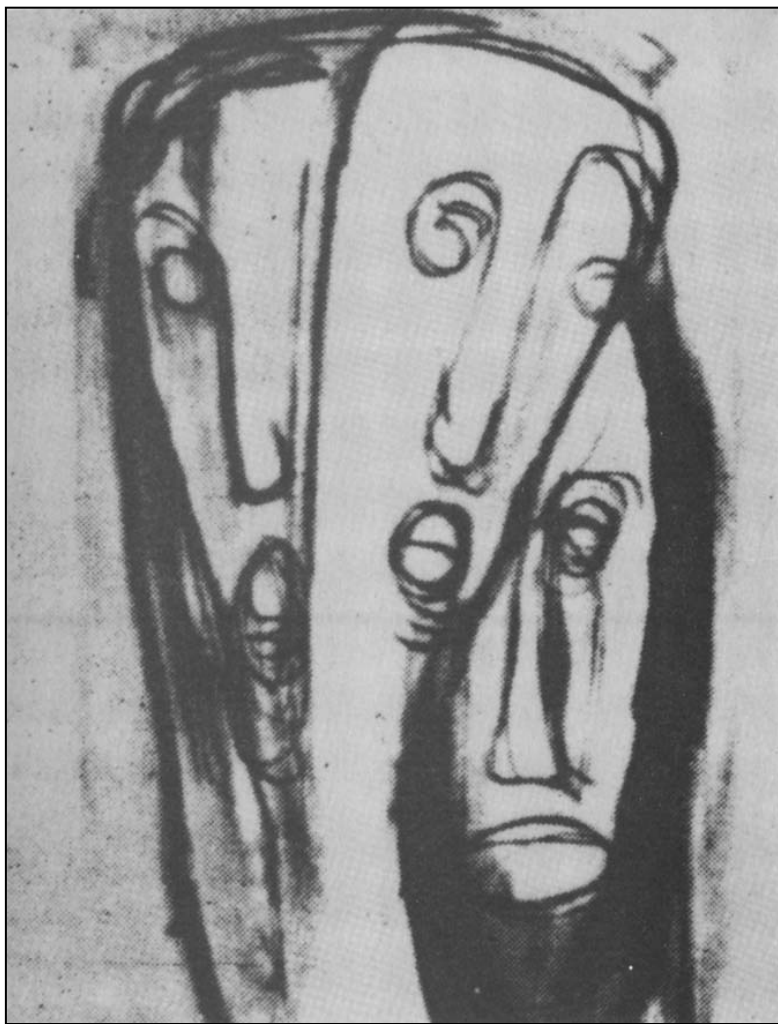
13.

Nije problem što vlast nema većinu, već što većina nema vlast.
Rezultat je nerešen: laž nas je pobedila, a istina porazila.
Život koji nam je prošao s njim bio je nikakav, ali je zato iskustvo dragoceno.

Nismo mi mimo sveta. Svet je u mimohodu pored nas.
Sve je stalo, samo groblja rastu.
Kad je osmatrač viknuo „Zemlja na vidiku!“, mislio je na dno.
Nije sve u zemlju propalo. Propala je zemlja.
Potvrda iz katastra: vaše zemlje nema.
Rekoh i spasih dušu svoju. Telo, izvini!

Budimir B. Tošić – *Skeč*, 1944.

Budimir B. Tošić – *Conspiracy*, 1963.

.....

POLEMIKE

.....

SUDSKA ILI ISTORIJSKA PRAVDA

Tema emisije B-92 „Utisak nedelje“, urednice Olje Bečković, 9. oktobra 2009. godine bila je: likvidacije političkih protivnika u Srbiji posle Drugog svet-skog rata. Gosti emisije bili su: Slobodan Homen, državni sekretar Ministarstva pravde, Branka Prpa, istoričar i direktorka Istorijskog arhiva Srbije i Srđan Cvetković, istoričar, saradnik Instituta za savremenu istoriju

Bečković: Dobro veče. Prema nekim navodima, na jučerašnji dan 17. oktobra, pre 65 godina, na mestu lepog imena, Belomarkovićevo voćnjak, počele su prve likvidacije neistomišljenika komunista u Beogradu. Sumnja se da je u periodu od '44. do '46. godine, likvidirano najmanje 80 hiljada ljudi na teritoriji Srbije, a na teritoriji bivše Jugoslavije, između 180 i 200 hiljada. Vlada Srbije najavljuje da bi sledećeg meseca trebalo da počne sa radom novoformirana državna komisija za otkrivanje tajnih grobnica i utvrđivanje istine o zločinima komunističkim, u periodu posle oslobođenja. Ova vest nije naišla na veliko oduševljenje dobrog dela javnosti. Primedbe se kreću u velikom rasponu i verujem da evo ih već sada, glasno neki od vas izgovaraju: kakva je to tema, ima li nešto važnije u ovoj državi, u ovom trenutku, čemu to služi, zašto se vraćamo u prošlost, kakav je to novi pokušaj prekranja istorije, da li je to još jedan pokušaj da se negira antifašistička borba u Srbiji itd, itd. Zašto je to važno? Da li su to ti pokušaji ili neki drugi? Kome to treba? Večeras u emisiji „Utisak nedelje“, Slobodan Homen, dobro veče, državni sekretar Ministarstva pravde.

Homen: Dobro veče.

Bečković: Branka Prpa, dobro veče.

Prpa: Dobro veče.

Bečković: Istoričar i direktorka Istorijskog arhiva Srbije.

Prpa: Beograda.

Bečković: Beograda, pardon. Srđan Cvetković, istoričar, saradnik Instituta za savremenu istoriju, dobro veče.

Cvetković: Dobro veče, hvala na pozivu.

Bečković: I evo pitam prvo Vas, dakle to, je li to pokušaj prekrajnja istorije, negiranja antifašizma, kome to treba i odakle vam ta ideja. I to što kažu protivnici, dokle više ćemo otkopavati te grobnice?

Homen: Pa ako počete od činjenice da je danas 2009. godina, normalno je da se postavlja pitanje da li nam to treba danas, ali je takođe činjenica da mi kao država, uvek kasnimo i da nešto što je trebalo raditi verovatno 50-ih godina i o čemu je trebalo jasno pričati 50-ih godina, nas je sačekalo danas, odnosno sačekao nas je još jedan ružni bratoubilački rat 90-ih godina i izgleda da ni iz njega, još uvek nismo izvukli kompletnu pouku. Smatram da nikad nije kasno, da sve treba jasno pričati i tek kada kažemo zaista šta se desilo, kada oni koji su sahranjeni bez suđenja, dobiju grobnicu, a to je najmanje što im pripada, možemo da krenemo u budućnost. I mislim da sama ova emisija u kojoj pričamo i koliko je ova aktuelna, govori da mi i dan danas nismo pomirili četnike i partizane, da ta podela iz građanskog rata i dalje stoji i da je ovo verovatno jedini način da zaista prepustimo kompletnu priču istoričarima i da smestimo u istoriju.

Bečković: A hoće li se ovako pomiriti ili se, kako kažu oni koji ne razumeju šta radite, da se prave novi sukobi? Kako mislite da se pomirite?

Homen: Mislim da je zaista došlo vreme da možemo nepristrasno da gledamo i da diskutujemo o toj problematici. 90-ih godina, kad je otvorena prvi put ta tema, zaista nije se moglo. Imali smo jedan nedemokratski režim, koji je opet gušio kompletno istoriju i nije hteo da pusti da se otvoreno priča o tome. Na žalost, ako tek danas smo spremni za tako nešto, mislim da zaista to treba da uradimo, ali ono što je najvažnije je da budemo nepristrasni. I mislim da je ono, činjenica koje svi treba da se držimo, da je Srbija imala dva antifašistička pokreta, jedan je bio partizanski, drugi je bio četnički. Ono što takođe je činjenica, da su i jedan i drugi činili zločine i mislim da ako na taj način krenemo da pričamo, da možemo da dođemo zaista do kraja II svetskog rata.

Bečković: Branka, kakav je Vaš utisak, u čemu je problem? Zašto? Kome to smeta? Ko bi mogao imati nešto protiv oko ove najjednostavnije stvari, da svako zaslužuje da ima grob, pa neka je bio i izdajnik, ako je bio?

Prpa: Pa ne radi se o tome, nego se radi zapravo o dnevno-političkoj arbitraži u oblasti istorijske nauke. Ja ne znam šta će tu državna komisija, mislim da je to tema jedne historiografije. Vi vrlo dobro znate da su arhivi i Službe državne bezbednosti, tek pre nekoliko godina i to selektivno počeli da dolaze u arhivske institucije, prema tome ni sami istoričari nisu imali ta dokumenta, na osnovu kojih bi relevantno sudili ili rekonstruisali ono što se događalo. Ta količina političke intervencije u oblasti jedne autonomne nauke, govori zapravo o zainteresovanosti određenih političkih grupacija da istorijske teme, rabe na način dnevne politike. Tu...

Bečković: Ali ako zamislimo, oprostite, Branka, ali ako zamislim sad da nas gleda neko čiji je otac ubijen i ne zna mu grob, onda on ne razume šta Vi sad, kakav je problem sada.

Prpa: Ne, problem je u tome, da vi možete takve stvari, s pozicija žrtve, naravno da zahtevate, ali prvo morate da dobijete dokumenta. Dakle, da bi uopšte počeli da govorimo o takvim stvarima, mi moramo da imamo dokumenta, na osnovu kojih bi tvrdili nešto što bi tvrdili. Vi ste, recimo počeli večeras da govorite s cifrom od 80 hiljada ljudi. Ja ne znam da li Vi imate svest o tome šta je to brojka od 80 hiljada ljudi? Recimo na Jajincima se pretpostavlja, tu se zna da je oko 68 hiljada ljudi likvidirano, u masovnim egzekucijama, tokom četiri godine rata, pa ide brojka od 68 hiljada do 80 hiljada. Dakle, to je maksimalna brojka. Po demografskim gubicima se smatra da je Srbija u II svetskom ratu izgubila negde oko 170 hiljada ljudi. Znači, sad se time bavi jedna posebna nauka, koja se zove demografija. Čim se krene s takvim brojkama, bez, kako da kažem, faktografskih uporišta, vi ste odmah otvorili polje manipulacija. Naravno da ljudi imaju pravo na satisfakciju, ne samo oni ljudi koji ne znaju gde su grobovi njihovih predaka, ima ih strašno mnogo, koji su bili u Banjičkom logoru i dan danas, imamo mi, kao institucija, koja se zovi Istorijski arhiv Beograda, zahteve mnogih ljudi, da vide šta se desilo s njihovim najbližima, pa trže od nas da ih mi tražimo u banjičkim knjigama logora ili u fondovima Gestapoa ili uprave grada Beograda Nedićeve. Dakle, to su stvari koje, znate, prosto cela jedna atmosfera, koja se tu stvara, nije dobra atmosfera. Ne radi se o tome da se trebaju miriti četnici i partizani, mi smo ljudi koji nismo ni četnici ni partizani. Postoje ljudi koji su živeli pre 60, 70 godina, koji su tvorili jedno istorijsko vreme, koje nije naše istorijsko vreme i mi moramo, zaista da budemo objektivni, distancirani od tog vremena na način znanja, na način saosećanja sa žrtvom, ali ne na način, znate, bitke političke, koja je počela da se vodi na grobovima. To nije dobro.

Bečković: Hajdemo odmah, pošto dakle, ovi brojevi, koje sam izgovorila na početku, njih sam našla kod Vas.

Cvetković: Da.

Bečković: I hajdemo da vidimo odakle Vam ti brojevi? Odakle Vam te cifre? Je li to manipulacija ili ste videli neki papir na kome to piše?

Cvetković: Pa ovako, to što ste naveli, to su neke procene i to umerenije.

Bečković: Umerenije?

Cvetković: Tako je.

Bečković: Mislite da je veći?

Cvetković: Od tih 80 hiljada, to se računa i negde oko 40, 45 hiljada folksdojčera, koji su kolektivno kažnjeni od jeseni, od oktobra '44, najpre je

to bila akcija „Jesen“, u kojoj je streljano negde oko petnaest hiljada folk-sdojčera, a kasnije ulogorisani, tokom zime, oni računaju, to znači sve kao žrtve i ove koji su stradali, žene, decu, starce, po tim logorima na otvorenom i ove koji su streljani. Tu se računa i pet do deset hiljada Mađara, a u Srbiji je broj negde od trideset do 35 hiljada. Ja se deset godina, mogu reći, bavim ne sam, to je jako, to je, kako da kažem, jako je to obiman posao, da bi čovek jedan mogao to sve uraditi i ovo što govorim, to su neke procene na osnovu nekih tendencija sa terena, koje sam uočio.

Bečković: Šta znači tendencije sa terena?

Cvetković: To znači da recimo, po selima broj likvidiranih ide od pet do četrdeset. Recimo, ima mesta, kao što je jedno mesto pored Grdelice, gde je likvidirano, ovo je izveštaj OZNA sa terena, iz tog perioda, zove se Velika Sejanica, brojem 40 ljudi. Reč je o streljanju 300 ljudi u Pirotu, nakon pogibije lokalnog čelnika OZNA Pavla Boškovića, uhapšeni su ljudi u okolini Grdelice, najviše iz ovog mesta, u okolini Vlasotinca, Leskovca, vezani žicom i sprovedeni u Pirot. Tu su streljani u periodu između 15. oktobra i 25. oktobra.

Bečković: Bez suđenja? Sa suđenjem? Kako?

Cvetković: Bez suđenja.

Bečković: Zašto?

Cvetković: Znači, likvidacije, tzv. divlja ili velika čišćenja, kako je Kardelj nazivao, su se dešavala, tu su naravno kažnjavani i pravi zločinci, ali mi sad ne možemo znati, sa ove distance, pošto niko nije suđen, ko je tu kriv, ko je prav, ne postoji, to su vrlo... Metodologija je ta, kada partizanska vojska uđe u neki grad, da oslobodi ga od okupatora, onda se zauzme neko središte, neka zgrada veća sa podrumima i onda se na osnovu, već unapred često, spremljenih spiskova ili dojava, često su to, neki put, slabo proveravane dojava, gde se komšija zameri komšiji zbog ovoga ili onoga, onda su saslušavani i vrlo brzo su, u roku od dve, tri noći, ređe nekoliko meseci boravili u tim istražnim zatvorima, gde su ih porodice posećivale, donosile im hranu, ja sam to nalazio recimo, u Zaječarskom arhivu, čak ima onih ljudi koji bili u zatvorima, imate precizno, pošto tad su im porodice donosile, dok su i koliko ih je bilo... Recimo u Zaječaru je prošlo negde oko 500 do 700 ljudi, kroz zatvor i sličan broj, tu oko pet stotina u Zaječaru, Boru, Knjaževcu i Boljevcu, pošto je bilo sedište Zaječar, je likvidirano negde na pet do šest lokacija, od kojih za jednu imamo i očevidca i svedoka i taj slučaj se nalazi, to je slučaj Tomić, na Specijalnom sudu za ratne zločine. Znači, negde oko pet stotina ljudi. Znači, posle toga su se za neke viđeni je građane, OZNA je davala nalog sudovima, da se izrade presude u svrhu likvidacije. Evo, znači, ovo je dokument objavljen u Hrvatskoj, kaže: „Za

jedan deo likvidiranih, zatraženo je od naših vojnih sudova da se izrade presude u svrhu objavljivanja, što je i učinjeno“.

Bečković: Da se izrade presude, pošto su likvidirani, naknadno?

Cvetković: Tako je. Recimo, 105 slučajeva od, 104 likvidirano u Beogradu, to svi znamo, 27. novembra.

Bečković: Onaj spisak iz „Politike“?

Cvetković: Radi se o ljudima koji su već ranije streljani. Recimo, evo moj kolega, skoro je došao, u Vojnom arhivu, Kosta Nikolić, do dokumenta gde je s početkom novembra već streljano, u tom spisku se nalazi i Svetislav Stefanović, on je objavljen u onoj listi 105, već je streljan i kaže da posle, pored imena ljudi stoje kvadrati, znači kvadrati, koliko je ko imao stambenog prostora i popis... i ukratko imovine. Znači, u tih nekoliko meseci procedura je bila ta, znači, ljudi se privode na osnovu spiskova i dojava, streljaju, naknadno se za neke, recimo, poput Branka Popovića, profesora univerziteta, ja sam našao u državnoj komisiji njegovu presudu i optužnicu, to je sve na jednom listu papira, ovo su tri ličnosti, znači, Jojić Risto, Janković Momčilo, Popović Branko, Kosta Mihajlović i Jovanović Velibor, Vagner Jakša, oni su sa “105”. Znači, sa te liste od 105, samo njih desetak ima ovakve optužnice i presude. Takođe postojala je uredba, na kraju da kažem, ono što sad, postavlja se to civilizacijsko pitanje grobova i grobnih mesta, pravo čak i čoveka kome je otac izdajnik, ratni zločinac, da zna gde je grob njegovog oca. Postojala je uredba kojom se zabranjuje obeležavanje tih masovnih grobnica i često su porodice i same hapšene, kad su pokušavale... Bilo je tu tragičnih situacija, recimo u Vlasotincu, u Beogradu na Lisičijem Potoku, da se porodice hapse i rasteruju sa mesta gde su njihovi dovedeni, gde su pokušavale da raskopaju i eventualno utvrde da li se tu nalazi, pošto su odvedeni ljudi i nisu znali tačno gde se nalaze, ni danas ne znaju mnogi.

Bečković: E sad, Branka, evo sada Vi znate bolje nego ja, znači ovi papiri koji se pokazuju i ti izvori o kojima se govori, da li je to nešto što Vama zvuči relevantno ili kao manipulacija?

Prpa: Evo, odmah ću da korigujem kolegu. Dakle, kad govorimo o folksdojčerima, to vrlo dobro znam, jer je ta istraživanja radio moj kolega iz Instituta za noviju istorije Srbije, je l' tako, znamo ga oboje?

Cvetković: Tako je.

Prpa: Žrtve folksdojčera, o kojima Vi govorite, su sveukupne njihove žrtve od gladi, od stradanja, od svega. Zaboravili ste pri tom da kažete da je velika grupacija folksdojčera bila u logorima u Sovjetskom Savezu.

Cvetković: Da.

Prpa: Pa dakle, kad govorite o takvim stvarima, ne možete znate, prosto, Vi uvek kad iskažete nekakvu brojku i kad kažete ubijene su 44 hiljade folksdojčera, svaki normalan čovek će momentalno da se zgrozi i Vi ćete da postignete taj efekat, gde će čovek biti zaista, kako da kažem, u vrlo delikatnoj, moralnoj situaciji. Ali kad kažete precizno, na koji način je, su ukupna stradanja folksdojčera, gde su sve bili, kako su stradali, u kojim logorima su bili, onda je ta brojka nešto drugo. E sada, dakle, s njom se ne može da manipulise na način na koji ste Vi kontekstualizirali. Dakle, Vi ste prosto kontekstualizirali jednu brojku, s pozicije istorijske nauke, na pogrešan način i mene ste zapravo, da ne znam taj podatak, a slučajno ga znam, zato što je zaista moj kolega to u Institutu istraživao, naveli na pomisao da su to pobili partizani.

Bećković: A šta je sa ovih 104, recimo, 104, oprostite, izvolite.

Prpa: Druga jedna stvar...

Cvetković: Jednu malu samo repliku. Ja sam odmah na početku rekao da petnaest hiljada, ne znam da l' smo bili u istoj emisiji, ja sam rekao petnaest hiljada je streljano, ostali su od gladi, od bolesti, stari, žene, deca itd. i tačno između pet i deset hiljada su Crvena armija...

Prpa: Ma nije ni petnaest hiljada streljano, znate.

Cvetković: Prema podacima, poimenice se zna, objavljena je knjiga dokumentaciona...

Prpa: Vi vrlo dobro znate šta su folksdojčeri radili i mislim znate...

Cvetković: E to je drugo pitanje.

Prpa: Ne možete sada, to je zaista tragično što se desilo folksdojčerima, koji su zapravo dobili ostrakiju iz ove zemlje, i ne samo iz ove zemlje.

Bećković: Ali čini se da nam je nekako lakše da pređemo na folksdojčere? Imam prosto taj utisak da sada...

Prpa: Ne, nije bitno, možete bilo koji podatak da iznesete na ovakav način, da ga iščupate iz bilo kog konteksta, da se razbacujete s brojkama. To ne može tako da se radi, znate. Ozbiljan istoričar, dragi kolega, izađe na skup pred svojim akademskim okruženjem, iznese svoje podatke, onda druge kolege, koje takođe istražuju tu oblast, mogu Vas korigovati, mogu Vas dopuniti, a mi od ovoga, otprilike treba sad da pravimo arenu i sada da vadimo papire, gde ćemo dokazivati ovo ili ono.

Bećković: Ali neka se ispostavi da nije toliki broj, neka se ispostavi da je 300, da li tih 300 zaslužuju ovu priču?

Prpa: Da, ali da li smatrate da je to pitanje za javnu debatu ljudi koji nisu kvalifikovani da o tome raspravljaju, ili je to prvo pitanje za naučnu

istoriografiju, pa kad naučna istoriografija te teme elaborira, da onda krenemo u javnu debatu? Zašto ne obrnemo...

Bečković: Kakve veze ima naučna istoriografija sa tim ima li neko pravo da ima grob? Dakle, ja sada ne govorim o tome...

Prpa: E sad, zamenjujete teze, Olja.

Bečković: Ne, ja sve vreme pokušavam to da pitam, šta je tu sporno, u samoj toj suštini? Znači, ako postoje tajne grobnice, ako govore ljudi da je pun Beograd tih grobnica, pa šta je problem? Hajdemo da to otvorimo i da vidimo je l' tako i hajdemo da im damo obeležje, da ima damo dostojno...

Prpa: A čekajte ko govori? Koji to ljudi govore, na osnovu kojih podataka to govore?

Bečković: Pa evo sad pokušavamo to da otkrijemo, da.

Cvetković: Mogu li ja? Znači, rečeno je da... Pošto arhivi, je l' tako, OZNA nisu otvoreni, mada su otvoreni u Hrvatskoj i Sloveniji, dosta se podataka i tamo može naći u tim već objavljenim dokumentima, postoje arhivi i postoje spiskovi narodnooslobodilačkih okružnih odbora. Recimo, u Arhivu Beograda, gde je gospođa Prpa direktor, postoje ovakvi spiskovi, srez gročanski, poimenice, za svako mesto, ovo Vam je, gospođu Prpa, za ovaj, upravo za Vrčin.

Prpa: Drago mi je što istražujete u Arhivu.

Cvetković: Za Vrčin negde 48 ljudi, uglavnom su... Čak i piše, znači ovo su radili sami komunisti, likvidiran, likvidiran, likvidiran, u bekstvu, likvidiran deset puta, pa u bekstvu.

Prpa: Dobro, a zašto su ti ljudi likvidirani?

Cvetković: Sad, sa ovog stanovišta, ne možemo ulaziti u vrednosne sudove zašto su oni likvidirani.

Prpa: Čekajte, koja je to godina, hajde?

Cvetković: '44, evo reći ću Vam.

Prpa: Pa hajde, pa da se pitamo zašto '44. Vi vrlo dobro znate da na našem području rat završava '45. godine, da traje duže godinu dana, nego u drugim evropskim zemljama.

Cvetković: Ja govorim o 4. decembru, posle znači rata.

Prpa: Znači da su to još uvek borbe na našem područjima.

Cvetković: Beograd je tad oslobođen i ljudi se, po onoj metodologiji kako sam ovde ispričao, privode se i kažnjavaju bez suda. Mi danas, ako težimo pravnoj državi i nekom demokratskom, evropskom, uljuđenom društvu, mi moramo svakom dati pravo suđenja. Znači, posto pre-zumpcija nevinosti.

Prpa: Ne, nemam ništa protiv, samo Vas pitam, da li su to ljudi ili je to vojska nečija, ako su to borbe?

Cvetković: Ovi ljudi su streljani bez suđenja. Pa ne... Knjižar, sveštenik, apotekar, zemljoradnik, znači radi se o civilima.

Bečković: Evo, Branka, Vas pita, jesu li to borbe ili je to po oslobođenju?

Cvetković: Ne, po oslobođenju. Ovo sve pričam, samo da se razumemo, znači, ovo sve što sad pričam i što budem pričao, odnosi se na istraživanja, ja sam tako i fokusirao svoju temu istraživanja i za magistarski, sad za doktorsku tezu, to su istraživanja koja se odnose...

Prpa: A izvinite, kod koga branite doktorsku tezu?

Cvetković: Kod profesora Ljubodraga Dimića.

Prpa: E, pa kad to, na toj doktorskoj tezi, sad ovo što tvrdite, Vam profesor Ljubodrag Dimić, verifikuje, tu vrstu, kako da kažem, brojke od 80 hiljada likvidiranih ljudi, onda ću ja kao istoričar, da Vam kažem, jeste u pravu ste, ali za sada ne možete, bez da verifikujete taj naučni rezultat.

Cvetković: To je odbranjeno.

Bečković: Odbranjen je.

Prpa: Nije odbranjen.

Cvetković: Odbranjen je.

Prpa: Ne, neće biti.

Cvetković: Magistarska teza od '44.-'53.

Prpa: Pa nije Vaša magistarska teza odbranjena s tim brojkama, Vi to vrlo dobro znate kao i ja.

Cvetković: Jeste.

Prpa: Pa znamo te stvari.

Bečković: Dakle, Vi ste izneli taj podatak, večeras ćemo da pokušamo da ne govorimo o tome, oprostite, ali dakle, tražeći, prethodno je formirana Komisija za ispitivanje istine o smrti i grobu generala Draže Mihajlovića i ono što ste Vi izjavili i što ste izneli u javnosti to je, da je zapravo tražeći njegov grob, da ste došli do tog podatka da se pojavio nekakav svedok, koji je odneo svu tu arhivu, ali da nisu sakrili arhivu i da ste tako stigli do podatka o lokacijama, gde je likvidirano, bez sudskog procesa, petnaest hiljada ljudi?

Homen: Želeo bih samo da pre ikakvog odgovora, kažem nekoliko rečenica upravo zbog ove diskusije koju slušamo večeras. Mi smo, kao Vlada, prvo doneli jednu odluku, koja mislim da je izuzetno važna, a to je da se skine oznaka poverljivosti sa svih arhiva iz tog perioda. Bez obzira što je bio određeni protok godina, na osnovu kojeg se sama skidala ta oznaka

poverljivosti, mi smo kao Komisija za istraživanje istine o smrti Draže Mihajlovića, upravo naleteli na tu vrstu problema, da državni organi, da službe, nisu spremne da nam dostave dokumentaciju. Mi smo svima slali upravo dopis da su dužni, po odluci Vlade, da nam dostave dokumentaciju.

Bečković: Šta to znači svima? Znači, kome više?

Homen: Svim onim institucijama koje bi mogle da poseduju podatke.

Bečković: VBA, BIA?

Homen: Pored naravno arhiva dokumenata, koji su predati, pošto je gospođa rekla te zadnjih godina predaje, nije još sve predato, znači to Bezbednosno-informativna agencija, to je Vojno-bezbednosna agencija, kao dve organizacije koje su upravo nasledile ta tadašnju OZNA, odnosno, kroz istoriju mogla je da se povuče paralela sa postojanjem OZNA, Udbe itd, već, Službe državne bezbednosti, kako je menjala ime kroz istoriju. Ono što je još važno i što smo pronašli u dokumentaciji, da je 60-ih godina, dobar deo dokumentacije uništen. Neko je procenio tada, da nema potrebe da postoje. Ne samo vezano za Dražu Mihajlovića, nego upravo za streljanja koja su rađena. Pogotovo je interesantan period '60. do '66. godine, kada je ta dokumentacija uništavana, prema našim informacijama, koje smo dobili, tada je došlo do nekog, da kažem, odnosa između vojne službe, civilne službe u to vreme, ideja je bila da se uništi ta dokumentacija. Naravno, nije se toliko obraćalo pažnje da se sakriju podaci, kao što se to obraćalo, konkretno, za samog Dražu Mihajlovića, koji predstavljaju politički problem, naravno kada je streljan, a naravno i posle toga, zbog jake podrške u Srbiji tom pokretu, običnim ljudima koji su streljani. I upravo kroz dokumentaciju, koju smo dobijali, pojavili su se ovi spiskovi streljanih ljudi, o kojima smo pričali, koji su zaista fascinantni i izgledaju vrlo surovo. Tačno je, znači, spisak imena i piše „likvidiran“. Ono što je tu problem...

Bečković: Šta ste dobili, spisak 15 hiljada?

Homen: Dobijete... Nije 15 hiljada, to je spisak imena, koji još nisu sređeni, gde tačno piše, neko „likvidiran“ i to štiklirano „jeste“ ili „nije“, šta se s njim desilo. Ono što je posebno poražavajuće, zašto mi pričamo uopšte večeras o tome. Mi ne pričamo da li su oni bili zločinci ili nisu, nego da se to desilo bez suđenja. Takođe, ono što je važno da se kaže, to su bili ljudi, koji su bili elita ovog društva. Znači, to su bili studenti, to su bili gimnazijalci, to su bili oni koji su mogli da predstavljaju problem novom društvu, odnosno novom režimu, koji se uspostavio. Ja ću vam dati samo jedan primer, do kojeg smo takođe došli kroz dokumentaciju, koji je zaista poražavajući, to je slučaj Luke Špartelja, koji je radio protiv Nemaca, bio fabrikant, imao je radio stanicu kojom je javljao kretanje i detalje, nisu toliko ni bitni, u svakom slučaju on je uhapšen negde kraj '42. i streljan '43. godine kao špijun. '45. godine, donosi se rešenje o konfiskaciji imovine,

zato što je bio kolaboracionista sa neprijateljima, a cela ideja je bila oduzimanja fabrike, oružja koje je on imao pre rata i vile na Dedinju. Znači, vi mrtvom čoveku, koga su streljali Nemci, oduzimate imovinu. Znači, mislim da ova streljanja imaju mnogo dublju pozadinu, od samog političkog obračuna, nego učvršćivanje nove vlasti, po svaku cenu i to je naravno trajalo dve godine, do '46 ili do '47. godine, a onda se prelazi u neke druge tekovine, u neki, da kažem, neki drugi tok, kada se sudi, bez obzira kakav je taj sud bio, ali vi ste imali suđenja i tu su uglavnom zatvorske kazne. Upravo zbog toga, treba da pričamo o ovome, upravo zbog ovog su važne i rehabilitacije, jer ništa tim ljudima, koji su ubijeni, njihovim porodicama posle šesdeset godina ne вреди, osim što kao država možemo da im uradimo i što jeste naša jedina uloga, da im omogućimo da imaju grobno mesto i da znaju gde se njihovi preci nalaze.

Bečković: A da li je to zaista sve što država može da obezbedi? Dakle, o tome ćemo pričati posle pauze, ali šta je, kakva je to rehabilitacija, ako ćete vi doneti te sudske presude, a danas se šetaju po Beogradu, po Srbiji, ti koji su sve to učinili i nijedna krivična prijava, koliko razumem, nije podneta protiv bilo koga? A imate i te dokumentacije, tačno se zna ko je svojom rukom vadio pištolj, ko je ubijao, ko je naređivao, ko je... I niko nije dirnut?

Homen: Slažem se sa Vama. U skorije vreme smo bili svedoci izjava jednog od ljudi, koji su ključni, koji je sam za sebe rekao da je bio bog u to vreme, a biti potpukovnik OZNA u to vreme stvarno je značilo biti bog, to su ljudi koji su odlučivali o životu i smrti – naravno, pitanje je sada, posle šesdeset i kusur godina, ti ljudi su vrlo stari i verovatno ih je vrlo mali broj u životu, a moj lični stav je da svi treba da odgovaraju, jer ako nacistički zločinci odgovaraju, ako dan danas se traže po svetu, mislim da i ti ljudi trebaju da odgovaraju.

Bečković: Da li, evo samo da ovo bude kratak odgovor, da li zastarevaju zločini?

Prpa: Ne, ne, ratni zločini ne.

Bečković: Ima li veze da li neko ima dana 70 godina ili 120?

Prpa: Ne, kada je u pitanju ratni zločin, nema veze, ne.

Bečković: Dobro. Pretpostavljam da Vaš odgovor je isti?

Cvetković: Takođe i treba biti pošten i imati prema svim žrtvama jednak i prema svim zločincima jednak odnos i aršin.

Bečković: Nastavljamo brzo.

Bečković: Da, nastavljamo evo ovde, gde je razgovor stao u studiju, dok smo bili na pauzi. Dakle, otvorili smo temu, kako je to i to je moje pitanje, kako je moguće da kad Slovenci otkrivaju grobnice i kad Hrvati

otkrivaju svoje, da to nije nikakav problem i da oni to mogu i da niko o tome ne govori kao o revidiranju istorije, negiranju antifasizma itd. Zašto Slovenci i Hrvati su u stanju da se suoče s tim podacima, a mi nismo – šta je problem?

Cvetković: Ja to ne znam, to je verovatno političko pitanje. Ja samo znam da je u Sloveniji ova tema već odavno pokrenuta, još krajem 80-ih, da je negde već, pre više od deset godina formirana jedna državna komisija od ekipe stručnjaka raznih profila, antropologa, forenzičara, istoričara, koji se bave već dugo ovom problematikom i da je ona negde oko 581 tačno, masovnu grobnicu locirala na teritoriji Slovenije. Tim povodom je izašla knjiga, koju je izdala Vlada Slovenije, zvanični znači, izveštaj te komisije, posle ne znam, koliko godina, deset godina rada i tu se precizno navode grobnice, žrtve prema polu, prema starosti, koliko je civila, koliko dece, struktura žrtava nacionalna, po vojnim formacijama itd. Da budem jasan...

Bečković: Šta su uradili, znači, oni su to otkrili, napravili su taj popis...

Cvetković: To je otkriveno prilikom gradnje autoputa i onda su ljudi bili zapanjeni tim šta je, tolikom količinom ostataka i onda je formirana komisija i ta komisija je imala zadatak da utvrdi grobna mesta, da ih obeleži i izvrši ekshumaciju i utvrdi broj ljudi.

Bečković: I to su sve uradili?

Cvetković: Oni nisu sve to, što je to ogroman posao, uradili su dobar deo tog posla, obeležili i počeli su sa ekshumacijama, sad ne zna dokle su stigli, koliko tačno, ali evo izveštaj tih ekshumiranih grobnica, znači svih 581. Samo u jednom rovu „Barbara“ je otkriven, u proleće ove godine, a nalazi se, prema procenama osam do deset hiljada žrtava, koje se nalaze u jednom rudniku, Huda Jama, i taj rov je, to je jedan dubok rov, koji oni još nisu uspeli do kraja da iskopaju. Do sada negde oko četiri hiljade izvađeno iz, koliko sam obavešten, iz te jame. Žrtve su polivene krečom i zabetonirane preko, a taj rudnik je u stvari bio zatvoren i bilo je na ulazu u rudnik natpis „Zaraza“, da se ne bi ulazilo tu, da se ne bi slučajno otkrilo.

Bečković: A sve je taj isti sistem o kome ste govorili? Dakle, taj proces čišćenja, ta formulacija?

Cvetković: To je u stvari streljanje ratnih zarobljenika, to je znači ratni zločin koji ne zastareva, pošto ovde znači govorimo o ratnim zločinima. Tu su bile i hrvatsko-ustaške formacije, bilo je četnika, bilo je ljotićevara, bilo Nedićevih četnika i Draže Mihajlovića, koji su bežali prema granici, koji su, deo njih je, izručili su saveznici, znači, negde polovinom maja '45. Evo ovde izveštaja sa terena, gde se javlja centrali OZNA, odnosno Aleksandru Rankoviću, kako se odvija taj proces likvidacije ratnih zarobljenika. Kaže ovako, da ne pominjem ime generala ovako javno: „Brigada

je stigla 20. u šest sati, povezani smo sa OZNA. Zadatak naše brigade je likvidacija četnika i ustaša, kojih ima dve i po hiljade. Juče nam je poginuo nesrećnim slučajem komandant II bataljona, na strelištu, drug Moma Divjak“, sledećeg dana: „Nalazimo se na istoj prostoriji, u toku celog dana radilo smo isto što i juče, likvidacije“. Ima jedan dopis Aleksandra Rankovića, koji kaže ovako: „Radite suprotno od naših naređenja, jer smo rekli da radite brzo i energično i da sve svršite u prvim danima.“

Bečković: A to je kad se naljutio na drugove u Zagrebu, što su za deset dana ubili samo dvesta?

Cvetković: Tako je. A ima ovde sad jedan dopis isto zanimljiv, a Đilas ga u memoarima stavlja u usta Josipu Brozu Titu, zanimljivo je da pročitam, o jednoj rečenici se radi. Kaže: „Drugovi, prestanite konačno sa likvidacijom, ne zato što ja možda žalim neprijatelja, ja ne žalim ni mog oca, nego zato što se u narodu kuje i ruje. Mi moramo nastojati da nađemo nov način, s kojim ćemo iste neprijatelje odstraniti. Mi imamo vojne sudove, sudove nacionalne časti itd.“ Ovo je već polovina jula... Stevo Krajačić, načelnik OZNA za Hrvatsku, jul '45. godine.

Bečković: E sad, Branka, ovako, sad evo, kad sve ovo čujemo, dakle, evo ja kad to čujem i verujem kad mnogi čuju, dakle, sve je tu, tu su ti neki papiri, tu su dokumenti, tu je knjiga, hoće li sad ispasti da je to bilo u Sloveniji i Hrvatskoj, a da u Srbiji nije?

Prpa: Ne, ovo što je bilo zapravo u Sloveniji, to su sveukupne jedinice, koje su se povlačile prema granici Austrije, da bi prešli na drugu stranu. Znači sve, od nemačkih formacija, Nedićevih, četničkih, ustaških itd. To je bilo jedno kompletno povlačenje vojnih jedinica, od kojih su mnogi išli i sa familijama i to je ono o čemu se, je li, govori, o Blajburgu, o ne znam, hiljadama mrtvih, koji su likvidirani prilikom povlačenja iz zemlje.

Bečković: Je li to bio zločin?

Prpa: Pa zločin je sigurno kada je u pitanju civilno stanovništvo, onda je to zločin. Kada je u pitanju vojska, onda je to rat, znate. Mislim, prosto, kada vi imate vojne formacije, koje se bore s vama, onda to u ratnoj situaciji ne može...

Bečković: Ali rat je završen? Rat je završen.

Prpa: Pa ovde je trajao duže, znate, kod nas je rat trajao do '45. godine.

Bečković: Mi sad pričamo o Sloveniji?

Prpa: Ne, pa jednu stvar moramo da znamo, da kod nas, bez obzira recimo, što je Draža Mihajlović dobio direktnu naredbu od izbegličke vlade i kralja samog, da svoje trupe prisajedini trupama Narodnooslobodilačke vojske i da dođe pod komandu Vrhovnog štaba, on je to odbio, oni su nastavili borbe, uprkos takvim naređanjima iz Velike Britanije. Dakle,

dakle, rat se na ovim prostorima produžava posle '44. na način borbe četničkih i ustaških odreda preostalih sa partizanskim odredima. A ovde se radi apsolutno o povlačenju svih tih trupa s pozicija i sa prostora jugoslovenske države.

Cvetković: Ovde se radi o formacijama koje su se povlačile, to je tačno, i koje su bile se predale britanskoj vojsci, međutim britanska armija je to vratila našoj vojsci, koja je njih prihvatila i dobar deo od te prihvaćene, tih prihvaćenih ljudi, koji su, tačno je, bili i u uniformama, bilo je i civila i žena i dece, su predati i u periodu, negde od 20. pa negde do početka jula... Od 20. maja pa do početka juna, već duboko znači je bio ovaj rat završen, su streljani na nekoliko stotina lokacija, kao što se sada to utvrđuje, u Sloveniji. Znači, reč je o zarobljenicima, sad mi možemo naravno, pretpostavljati i s pravom, da je tu bilo naravno, ustaških zločinaca, koji bi svakako... Čak sam našao jedan zanimljiv dokument, ovde da ga pročitam bi želeo, zato što se baš odnosi, ako uspem da ga pronađem, odnosi se baš na ovaj fenomen, da se ljudi, citiraću slobodno, odnosi na fenomen da se ljudi streljaju, koji bi trebali biti suđeni i onda sam načelnik OZNA jednog okruga, u pismu Rankoviću kaže, da se čine takve greške, u Dalmaciji mislim da je slučaj baš, da se ljudi streljaju i takvi koji bi, da sedam glava imaju, na sudu sedam glava izgubili. I time se čini medveđa usluga, od njih se prave nekakvi heroji, jer čovek koji je streljan, on dobija sad oreol mučenika itd. Tako da ne mislite da ja sad imam neki... U tom smislu da su nevini svi ili da su sve žrtve nevine. Znači, govorim o ljudima koji su stradali na različite načine, da li u logorima, da li streljani, da li...

Bečković: Ne, ne, pa dobro, pokušavamo sve vreme da govorimo o tome da je, to smo rekli nekoliko puta, dakle ceo problem je u tome da su ljudi streljani bez suda.

Cvetković: Utvrđivanje istine.

Bečković: Da, a ne govori se o tome jesu li nevini ili ne. Ali kako se to desilo da smo na razne načine, mi nekako posebni i da eto, to Slovenci to mogu, Hrvati to mogu, mi to ne možemo? Kod nas je... Oslobođenje bilo '44., ali kod nas nije, kod nas nešto trajalo, nešto duže. Ceo svet je uspeo to da završi, samo mi nismo. Kad mi pokrenemo tu temu, to se zove povratak u prošlost i divljaštvo. I sad Vas pitam konkretno, je li to uslov za ulazak u Evropsku uniju?

Homen: Formalno, naravno da nije taj deo, ali nešto što je blisko vezano, jeste. Pitanje je donošenje Zakona o restituciji, jeste uslov bez koga mi nećemo ući u Evropsku uniju, a ova priča upravo dolazi do toga, zašto mi danas treba da pričamo o restituciji.

Bečković: Postoje li ikakve preporuke Evropske komisije da mi moramo time da se bavimo?

Homen: Da, postoji.

Bečković: Da li je to možda razlog što su Slovenci i Hrvati to uradili, a mi nismo? Branka kaže ne, Vi kažete postoji?

Prpa: Izvinite, da prvo pitamo Veliku Britaniju zašto je sravnila Dresden sa zemljom. Izvinite, hajdete da vidimo o II svetskom ratu, ko je počinio ratne zločine prema civilnom stanovništvu.

Cvetković: Postoji preporuka. 2006. godine, Savet Evrope je doneo jednu deklaraciju, kojom je zatraženo od ovih zemalja istočne Evrope da se odrede prema tom totalitarnom nasleđu komunističkom i prema tim... Čak postoji ove godine ideja da se formira dokumentacioni centar o svim žrtvama, svih tih totalitarnih režima, o tome možda više gospodin Homen da kaže, da ja ne bih.

Bečković: Kakva deklaracija iz '96. Evropskog parlamenta?

Cvetković: 2006. Savet Evrope.

Bečković: Ali ja pitam za '96. Evropskog parlamenta, da li je doneta deklaracija koja je izjednačila nacizam i komunizam, kao dva totalitarna sistema?

Homen: Pazite...

Bečković: Da li je doneta deklaracija koja je izjednačila žrtve nacizma i komunizma?

Homen: Jeste, ali ovde moramo, ako pričamo o integracijama... Znači Evropska unija polazi, a i Savet Evrope, od individualne odgovornosti i individualnih prava. Ono što se od nas traži, da ispravimo nepravde koje su učinjene tada. Naravno da ne možemo oživeti nekoga ko je streljan, ali ono što možemo je, da isplatimo adekvatnu naknadu žrtvama i s druge strane, možemo da im vratimo imovinu.

Bečković: To se traži znači kroz restituciju?

Homen: Kroz restituciju. Znači to je uslov i to je zaista, objektivno uslov za naše evropske integracije. Znači, ne da li ćemo mi iskopavati grobnice ili ne, nego da li će ljudi dobiti prava koja su im povređena tada. I to je sada, zašto se ubrzano i radi na Zakonu o restituciji, naravno, usko vezan jeste i Zakon o rehabilitaciji, koji je dosta sporan ovih dana, koga treba ili ne treba rehabilitovati. Čuli smo i političke komentare. Smatram da ako je već zauzet stav da sud treba da se bavi rehabilitacijom, ne vidim zašto bilo ko od političara treba da komentariše, ili bilo ko od istoričara, odluku suda i treba da je poštujemo. Naravno, teško je i sudu, imajući u vidu sve ove dileme o kojima mi pričamo, različita viđenja, jer nemamo dovoljno podataka iz istorije, da donese odluku, ali ako je već odluka donesena, mislim da je to način da zatvorimo taj deo istorijske priče. Naravno,

suština Zakona o restituciji i denacionalizaciji jeste, vraćamo se na početak, zašto se sve ovo dešavalo. Znači ne pričam o streljanju sada, vojnih zarobljenika, iako je i to ratni zločin, jer oni su zarobljenici, trebalo je da im se sudi, nego onome što je rađeno '44. – '46, gde su se ljudi ubijali, oduzimana imovina i promena tog nekog imovinskog odnosa, da bi se jedna struktura vlasti, tadašnja građanska klasa uništila. I upravo je to bila posledica oduzimanja fabrika, lokala i to je ono što danas mi moramo da platimo. Sve procene koje govore o ukupnoj vrednosti imovine, to je sigurno negde preko sto milijardi evra, bi naša država danas trebalo da plati, zbog grešaka učinjenih od '45. pa do '50. dok se sve to nije završilo. Naravno to je nemoguće, mi nemamo te pare, ali jedini način će biti da kroz neki dugoročne obveznice, da se makar malo minimalizuje šteta koja je nastala za ovih 50 godina.

Bečković: Vi kažete da postoje preporuke Evropske komisije?

Cvetković: To je preporuka Saveta Evrope 2006. da se, za formiranje tog dokumentacionog centra i da se odrede prema toj totalitarnoj komunističkog prošlosti, sve ove zemlje istočne Evrope, koje pristupaju Evropskoj uniji. Kod nas, recimo, od tih svih mera tranzicione pravde, kako se već nazivaju, od procesa otvaranja arhiva, procesa lustracije, procesa rehabilitacije i procesa restitucije, zasad je samo se provodi polovična mera rehabilitacije i do sada je rehabilitovano negde, jedva za tri godine hiljadu lica i taj proces je usporen, sve manje, opala je tenzija zahteva, tako da će najverovatnije od celog tog procesa biti dve hiljade rehabilitovanih lica, a po mojim nekim istraživanjima, od '45. do '85. na osnovu presuda sudova samo, sad ne govorim o ovim spornim brojevima i teško sa današnje tačke gledišta da se može utvrditi tačan broj likvidiranih, tu se slažem sa gospođom Prpom, ali o ljudima koji su suđeni, odlukom suda, znači, proglašeni za narodne neprijatelje i zbog političkih, delikt – to je ona čuvena glava deset itd, kasnije glava petnaest u Krivičnom zakoniku '87. Godine – to je oko 120 hiljada ljudi. Zanimljivo je pri tom da je od tih 120 hiljada ljudi, oko 105 hiljada ljudi suđeno do '53, godine. To ima veliku disproporciju, u momentu kada se sledio taj staljinistički, sovjetski državni model, kada je intenzitet represije bio višestruko veći. Recimo, ja sam istraživao u kaznenopopravnim domovima Zabela i Mitrovica i tu, prema matičnim knjigama, stanje izgleda ovako, recimo, od '45. pa do '51. kroz Zabelu i Mitrovicu je prošlo isto toliko zatvorenika koliko od '51. do 2001. Brojno stanje je znalo da bude, zajedno sa isturenim objektima, poput Lonjskog polja, poput Borskih Rudnika, gde su, poput Trepče, gde su radili na sedmom nivou bez opreme itd. – sad nismo ušli u taj aspekt, mi smo samo govorili ovde o ratnim zločinima – odnos prema osuđenicama i političkim osuđenima, to je jedna isto velika tema, kakav je bio odnos, koliko je bilo smrtnih

slučajeva kao posledica torture ili neljudskih uslova. Recimo, '49. u jednoj ćeliji, gde je pre rata boravilo četrnaest zatvorenika, posle rata borave oko 240, leže na podu, imaju sobnog starešinu, koji im crta pravougaonik veličine dva metra puta 40 centimetara, spavaju na slami i golom betonu.

Homen: Mogu samo da dopunim.

Bečković: Aha, izvolite.

Homen: Ja se izvinjavam, ako pričamo o restituciji, ne smemo da zaboravimo i meru konfiskacije. Ako kažemo dve hiljade je doneto, biće verovatno dve hiljade odluka o rehabilitaciji, ali skoro uvek izricana je mera konfiskacije imovine. Ta imovina naravno ne ulazi sad pod udar Zakona o denacionalizaciji i restituciji i mora posebno... Sad ćemo mi da uđemo u izmene Zakona o rehabilitaciji, upravo zbog toga, jer ne možemo da zanemarimo da neko ko je proglašen narodnim neprijateljem, da mu nije uzeta i kompletna imovina. I tu će se takođe pojaviti dodatno obaveza za Srbiju, prema nekim procenama, odnosno, za državu, u ovom trenutku, od najmanje deset milijardi evra, jer ako pogledate suđenja koja nastaju u kasnijem periodu, uvek je bila isključivo tema da se oduzme imovina, a naravno rehabilitacijom ne postizete takve efekte.

Prpa: Je l' mogu ja sad Vas nešto da pitam – zašto predstavnici naše države nisu bili u Poljskoj sada i potpisali ovaj sporazum, koji su potpisale evropske države, kao moralni dug jevrejskom narodu, u kojem su se države obavezale, da će vratiti jevrejsku imovinu? Zašto naša država nije bila tu? Zašto naša država nije potpisala taj sporazum? Naša država i Vatikan, jedini u Evropi. Dakle, ako ćemo već da se na nivou tog deklarativnog govora opredeljujemo za žrtve, ako ćemo da govorimo o konfiskacijama i pitanju restitucije imovine, onda su, mislim, Jevreji na prvom mestu ovde. Naša država pokazuje apsolutnu nebrigu prema našim sugrađanima, kojih više nema na ovim prostorima, čak ni politiku volju da ni takvu situaciju promenila. Takođe, nemojte da brkamo dve stvari, drugo je komunistički totalitarizam i uputstvo Saveta Evrope je vezano za nešto što je totalitarizam i rehabilitacija ljudi u političkom monizmu, dakle ljudi koji su jednostavno zbog svojih političkih stavova završili tamo gde su završili i odgovornost za zločine u II svetskom ratu. Znae, kada imate masovan zločin, tipa Hirošima i Nagasaki, kada imate masovno bombardovanje svih nemačkih gradova u II svetskom ratu od strane savezničke avijacije, je l', ako imate sravnjivanje jednog Drezdena sa zemljom i smrt 150 hiljada ljudi, pod napalm bombama, onda pitanje, znate, zločina u II svetskom ratu je veliko pitanje, ne samo historiografije, nego i politike u drugoj polovini 20. veka. Onda je malo smešno, znate, da kad imamo jedan takav rezultat, koji imamo u tom periodu, jer je rat koji se vodi totalni rat, prvi put u istoriji ljudskog roda, rad se vodi kao totalni rat, zahvaljujući jednoj idiotskoj Gebelsovoj

rečenicima da je svaki Nemač vojnik, kao što je sa japanske strane bilo da je i dete da brani Japan, onda je došla i ta vrsta sankcija. Dakle, rat koji se vodi je totalan rat i tu su, znate, kad je pitanje zločina u II svetskom ratu, sada prebačeno kao lopta na našu stranu, a pri tom, to radi Evropa, a pri tom Vi kažete da je to uslov da bi mi ušli u Evropsku uniju, onda to prosto je nonsens, znate, s pozicije političkog i historiografskog.

Homen: Ja mislim da se mi nismo dobro razumeli, ja se sve slažem s Vama što ste rekli, ali mi ovde se ne bavimo, ako sam makar tako shvatio emisiju, ne odnosom nacizma, komunizma i diktature, mi sad pričamo o nevinim žrtvama i to pričamo o nevinim žrtvama, ne šta se događalo u Japanu, nego pričamo šta se desilo u Srbiji. Da li je bio bratoubilački rat? Da li smo imali dva antifašistička pokreta? Da li su oba činila zločine i da li svako ima pravo da bude sahranjen na adekvatan način? Ja zaista ne želim da uzmem...

Bečković: Ako su samo ovo pitanja, Branka, je l' Vi imate spor sa bilo, ako je ovo tema...

Prpa: Ne, ja nemam nikakav spor, osim sa izričitom tvrdnjom da istoričari trebaju da prihvate sudske odluke, vezane za rehabilitaciju. Ja sudove ne smatram meritornim u tom postupku, prosto zato što da biste izvršili rehabilitacije, morate imati nešto što su stručnjaci, eksperti iz neke oblasti, potom morate imati viktimološko pitanje s druge strane – to se prosto sve svelo na jedan politički folklor, pa se rehabilituje danas jedan, drugi, treći, a ne dolazi...

Bečković: Pa dobro, ali evo sad recimo, da večeras imamo dva eksperta, Vi ste ekspert, gospodin Cvetković je ekspert.

Prpa: Ne, pa izvinite, ekspertski tim nije jedan čovek.

Bečković: Ali Vi ćete kao ekspert da kažete da je Dragiša Cvetković bio kolaboracionista, a on će, kao ekspert da kaže da nije bio.

Prpa: A onda će sudija da presudi šta je bio? Je l' sudija bolje zna od nas dvoje?

Bečković: Pa ne, ali Vi imate suprotno mišljenje, znači ko će da presudi, kad se vi razlikujete?

Prpa: Pa nema za šta da presudi.

Homen: Ako mogu samo *a propos* suda, što sam dužan, Vi ste u pravu, imate Vi argumente, kolega ima argumente, ja se potpuno slažem, ja nisam istoričar, ali zar nije vreme da jednom povučemo crtu? Ako imamo odluku nadležnog državnog organa, koji je sud, koji je nezavisan i doneo je odluku.

Prpa: Na osnovu čega je doneo odluku?

Homen: Na osnovu nekih podataka kojim je raspolagao, kao što donosi odluku, kao i kad nekoga šalje u zatvor, donosi nekakvu odluku. Ako i dalje budemo sumnjali u te odluke, pa pravimo samo dalje pravnu nestabilnost i ovu diskusiju otvaramo za narednih stotinu godina.

Prpa: Apsolutno, sudiju koji je dosudio, odnosno presudio ili politički deklamovao svoje mišljenje o Dragiši Cvetkoviću, ja ne mogu smatrati meritornim čovekom. To je politički stav.

Homen: Ali uopšte imena nisu bitna, ali zamislite da ste Vi predsednik suda ili da je kolega predsednik suda, pa to bi bile dve različite odluke?

Prpa: Ali Vi ne shvatate uopšte u koju oblast ste Vi ušli sa arbitražom. Dakle Vi ste krenuli da arbitrirate politički, sudski, u polje jedne nauke, pri tom tu nauku ne konsultujete, pri tom ne otvarate viktimološko pitanje s druge strane, pri tom dakle, ste na vrlo skliskom terenu i radite zapravo u suštini, kako da kažem, medvedu uslugu onima koje treba da rehabilitujete. Dakle, ako smo imali komunistički totalitarizam i teror, šta je sa svim tim ljudima, evo ja recimo ovde navodim primer Dragoljuba Jovanovića, da li je ikom palo na pamet da čoveka, koji profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, šef, osnivač Zemljoradničke stranke, čovek koji je za skupštinskom govornicom, na prvoj skupštini Vlade FNRJ, govorio o gluposti nekih zakona koji su doneli vezani za zemljoradnju, koji je posle toga izbačen s posla, osuđen na osam godina zatvora Sremske Mitrovice, lišen svih građanskih prava itd... Ali on nije tema. Dakle, zanimljivo je da uopšte nisu tema ljudi...

Cvetković: On je rehabilitovan i dugo nije mogao biti rehabilitovan, onda sam jednom prilikom...

Bečković: A rehabilitovan je u međuvremenu?

Cvetković: Jeste, ali je sudija pravio problema, zato što... Isto kao kod Žanke Stokić, nije nađena presuda. Onda sam ja sasvim slučajno, kada sam bio na istraživanju u Sremskoj Mitrovici, u KP domu, našao u drugom kartonu njegovu presudu, koja je bila zaheftana, verovatno greškom ili ne znam čime, i onda smo dostavili tu presudu i Dragoljub Jovanović je rehabilitovan. Slažem se, ono što je veliki problem je otvaranje arhiva, to nismo dotakli, Vi ste na odgovornom mestu.

Prpa: Kod nas je dosije Dragoljuba Jovanovića, kod nas u arhivu.

Cvetković: Ja mislim da je malo naopak, kako da kažem, postupak, trebalo je prvo otvoriti arhive i onda bi bio olakšan i istraživačima posao i sudije. Sudije sada mogu, doduše preko naloga, da traže da li postoji ili ne postoji presuda. Međutim ja smatram, ja sam mišljenja da postoji istorijska i društvena rehabilitacija i sad tu ima mesta polemici i sporovima, reviziji, sukobljavanju mišljenja itd, argumenti, činjenice, nove činjenice,

koje izlaze na videlo, recimo protokom vremena. Međutim, pravna rehabilitacija, tu bi moglo da se reši na sledeći način, pošto će recimo, samo dve hiljade ljudi biti rehabilitovano od, ne znam, 120 hiljada, u užem smislu, politički. Da svi ljudi, koji su bez presude bili osuđeni, odnosno likvidirani i koji su bez presude u zatvorima, recimo, poput golootočana, gde su kolektivno rehabilitovani u Hrvatskoj, Crnoj Gori, ako se ne varam, da se jednim aktom, deklaracijom ili nečim, da se takva lica rehabilituju i da ne moraju oni sad da dokazuju svoju nevinost, jer nisu ni osuđeni. To je pravna, oni u pravnom smislu nisu ni suđeni, prema tome, kako nekog rehabilitovati, koji nije ni osuđen? To su likvidirani ljudi i ljudi koji su bili negde u preduzeću „Mermer“ ili na nekom otoku, ili u Ramskom Ritu, ili ne znam, Lonjskom Polju, boravili pet godina, bili pod torturom, neki su i preminuli i vratili se bez ikakve presude. Vaš deda je bio godinu dana u zatvoru, bez ikakve presude?

Homen: Jeste. To je jedna od tih.

Bečković: Vaš deda je rehabilitovan prošle godine?

Homen: Ove godine, pre nekoliko meseci, da, ali rehabilitovan je za presudu koju je imao iz '72. godine, a ovo što je pomenuto...

Bečković: Dakle, hajdemo da mu izgovorimo ime?

Homen: Slobodan Subotić.

Bečković: Slobodan Subotić, da.

Homen: Mislim to je naravno duga priča, uhapšen je kao još jedan srpski element, kao predsednik Advokatske komore Jugoslavije, Srbije, Jugoslavije u tom trenutku, suđeno je po čuvenom članu „verbalni delikt“, osuđen na trinaest meseci zatvora, odležao svoje, ali čak je to interesantnija priča, '46. godine, on je proveo tri godina u Mauthauzenu, u nemačkom koncentracionom logoru, kada se vratio, tvrdio je da nije bilo partijskih ćelija u logoru, jer od deset hiljada naših ljudi koji su otišli, stotinak se vratilo živih. Zbog toga je uhapšen, početkom '46. i bio godinu dana u zatvoru i onda su došli, policija je rekla: slobodan si, idi kući. On je rekao: izvinite, kako ja sad da odem, bez papira, bez presude, pitaće me supruga gde sam bio godinu dana, neće mi verovati, nemam nijedan trag? I to je upravo problem tih presuda, jer se ne zna gde su ljudi boravili, da nema nikakve odgovornosti i takve ne možete ni da rehabilitujete formalno-pravno.

Bečković: I ono što sad hoću da pitam za kraj ovog dela razgovora, da li se ispostavlja da je zapravo naš problem, ovde, taj što, dakle, se čini da su prosto, pričaju potomci jednih i potomci drugih i da Vi, kao taj unuk, dede, koji je bio proglašen za narodnog neprijatelja, Vi se zalažete za to da se otvaraju te arhive, a ovi što su unuci tih, koji su eventualno nešto, neki zločin napravili, oni se zalažu da toga ne bude i da nema zapravo nekog

načelno-principijelnog stava: hajdemo da ispitamo i jedne i druge i da onda idemo u tu Evropu, nego da je sve stvar, ko je čiji unuk?

Prpa: Olja, ovo je takva simplifikacija, da je to strašno.

Bečković: Je l' mislite da jeste?

Prpa: Pa ne možete, znate šta, evo mi smo ove godine prvi put izdali osam knjiga „Banjičkog logora“, skoro 24 hiljade dosijea logoraša. Vi vrlo dobro znate da mesta, da je Beograd grad sa četiri logora na svojoj gradskoj teritoriji, a da su to bukvalno smetlišta ili da su neadekvatno obeležena. Vi imate takođe vrlo ozbiljan problem, koliko imamo nesećanje ili nesuočavanje sa pitanjem jednog totalitarnog nasleđa koji je bio komunizam i stradanja ljudi u njemu, mi imamo isto tako jedan anticivilizacijski odnos prema onome što je antifašističko nasleđe. Dakle, mi se nalazimo u jednom mehuru vremenskom, gde se čini da fakat i nemamo nešto što se zove kultura sećanja.

Bečković: Ali zar ne mislite da bi trebalo da bude interes pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta da se ova stvar okrene, jer ne može biti tekovina antifašizma da su pobijeni ljudi bez suda?

Prpa: Ali sad Vi, Olja, govorite kao da smo mi ljudi od pre 70 godina. Vi koristite terminologiju sistemom analogija, a mi živimo u drugom vremenu. To su neki drugi ljudi. Mi moramo...

Bečković: To su naše dede, nisu to, kako drugi ljudi?

Prpa: Pa dobro, ali njihovo vreme nije naše vreme. Dakle mi imamo distancu prema tom vremenu.

Prpa: Ali ako nije njihovo vreme, nije naše...

Prpa: Kako možete govoriti o pripadnicima NOP-a danas, to su ljudi od 90 godina. Ne znam jesu li i živi?

Bečković: Pa da, to su ti što se hvale po novinama da su ubijali.

Homen: Tako je.

Bečković: A hvale se po novinama da su ubijali, zato što im se ništa ovde desilo nije, niti će, po svoj prilici, jer se to ne tretira kao zločin. Jer ko je bio partizan je imao pravo da rokne nekog u glavu.

Prpa: I šta sad, Vi u suštini hoćete da kažete da takve ljude sada treba – šta?

Bečković: Treba suditi.

Prpa: Likvidirati?

Bečković: Ne, suditi. Suditi, Branka.

Prpa: Ili pozivate ove druge da, koje su oni, ili sa IB-om... Znae koliko je denuncijacija bilo...

Bečković: Kad neko izjavi u novinama: ja sam lično ubio 50 ljudi – jer Vi mislite da treba da se otvori istraga ili ne?

Prpa: Pa, apsolutno, a to nisu, ako nisu pravosudni organi za to, kao što su tužilaštva, mislim, ne znam ko to treba da radi? Znači, izađe čovek i kaže: Ja sam ubio pedeset ljudi! Normalno, ali Vi sada govorite na način, kao da smo mi akteri tog vremena. Mi nismo akteri tog vremena, mi smo ljudi, koji trebamo sa pozicija i nauke i nečeg što je naše nasleđe, kulturno, civilizacijsko, kako god hoćete, da problematizujemo to vreme. Mi ne možemo da o tom vremenu raspravljamo na ovaj način. Mi ne možemo ući u sistem Nemezisa. Jedan od razloga zašto se personalni dosijeji u *Public office records*-u, nacionalnom arhivu Velike Britanije, drže pod embargom sto godina, jeste zato što se štite treća lica, što se štite lica koja su denuncirala osobu, koja su pratila osobu itd. To je prosto, to su, kako da kažem, zakonski okviri u kojem vam postoje personalna dosijea ljudi, koja su nastala kao rezultat rada službe državne bezbednosti.

Bečković: Naravno, ali ja prosto, dakle da li mi kao ljudi koji žive u ovom trenutku, da li je prosto naš, da bismo bili ljudi, da li je naš zadatak da recimo to, ako sedimo i ručamo u kafani „Sinđelić“, da se zainteresujemo da li stvarno ručamo iznad neke masovne grobnice i da se založimo za to: dajte, nek' dođe neki bager, nek' vidi, je l' ima ili nema i da završim tu priču? Nema ili ima?

Prpa: Apsolutno, ali isto tako, gde su nam bili koncentracioni logori, znate, ne može, mislim to biti popularno izletišta. U tim, na tim Jajincima nesretnim, je li, to su sve stvari koje zaista jednu, jedan temelj i kulture sećanja, kao definicije sveopšte kulture, dimenzioniraju. I to je važno da to radimo na način, koji nije, kako da kažem, nije revanšistički...

Homen: Nije ostrašćen.

Prpa: Nije pitanje duela, to je pitanje razumnih ekspertskih definicija.

Homen: Pa ja mislim da je ovo pravi put kojim smo krenuli i da je pravi početak.

Bečković: Evo došli smo do slaganja.

Cvetković: Slažemo se, da.

Homen: Slažemo se u potpunosti, idemo pravim putem i nadam se da će dati rezultate.

Bečković: Idemo pravim putem na pauzu.

Prpa: Da.

Bečković: Idemo na predloge za proteklu nedelju.

Prošle nedelje se navršilo dvadeset godina od smrti velikog pisca, Danila Kiša. Tim povodom, Javni servis je emitovao posebno pripremljen film

o životu i delu Danila Kiša i imali smo priliku da se podsetimo, a neki prvi put vide, kako je izgledao i kako je govorio Danilo Kiš, predlog broj jedan.

Na temu komunizma i fašizma govorio je protekle nedelje i Ivan Zvonimir Čičak, predsednik Hrvatskog helsinškog odbora, predlog broj dva.

Groznica traje, za dva dana dolazi ruski predsednik, 44-godišnji Dmitrij Medvedev. Da vidimo dokle je stigla temperatura, predlog broj tri.

B92 pokrenula je veliku i ozbiljnu akciju za borbu protiv gladi protekle nedelje, 16. oktobar bio je taj dan, „štrajk glađu protiv gladi“, a to je bio samo jedan dan, a da vidimo šta se dešava dalje. Predlog broj četiri.

Da li je vreme da u času kad ljudi gladuju i kad pokušavaju da reše taj problem time što daju oglas za prodaju organa, da ih pozivate da doniraju organe? Da, jeste, vreme je i uvek je vreme da budete dobri. Predlog broj pet.

Jedan od najraspoloženijih ljudi protekle nedelje, bio je premijer Vlade Srbije, Mirko Cvetković. Verujemo da će naredni meseci pokazati u čemu je tajna njegovog zadovoljstva, predlog broj šest.

Protekle nedelje, bar kako zvuči zvanična vest, stigao je najpovoljniji do sada izveštaj Evropske komisije, predlog broj sedam.

Mnogo je tema koje se proglašavaju kao suvišne, kao nametnute, kao lažne, ali evo jedne, koja je za istinski zavredela pažnju protekle nedelje. Predlog broj osam.

Na sudu bi se mogli naći i urednici „Nove srpske političke misli“, gledamo zašto u predlogu broj devet.

Vreme je za srećan kraj, predlog broj deset.

– *Uključenje gledalaca* –

Bečković: Evo, došli smo do kraja. Pustili smo gledaoce, bilo je razloga da ih večeras ne prekidamo i sad ću vas samo zamoliti da, evo, bukvalno za trideset sekundi kažete šta je najjači utisak?

Homen: Meni su podeljena osećanja. Voleo bih da kažem da je to broj šest, čini mi se, Evropska komisija i pozitivni izveštaj, zato što sam i lično učestvovao dosta u tome, ali s druge strane, mislim da ću se ipak opredeliti za broj četiri, jer ne smemo da zapostavimo zarad evropskih integracija, ono što jeste danas realnost, da jeste kriza. Veliki broj gladnih ljudi i moraju da se nađu sredstva za narodne kuhinje.

Bečković: Jeste štrajkovali glađu?

Homen: Jesam, ali mislim da će mi mnogo korisnije biti da se potrudim da nađemo i da mi izdvojimo, kao ministarstvo, deo sredstava za narodne kuhinje.

Bečković: Aha. Branka?

Prpa: Pa i ja sam isto za predlog broj četiri i mislim da je to rastući problem, problem gladi u Srbiji, odnosno to je rastući problem čovečanstva

i mislim kako ide svetska kriza u jednoj krivi prema dole, kada je u pitanju blagostanje ljudi, da ćemo se svi vrlo brzo naći ped ozbiljnim socijalnim problemima. I mislim da tu vrstu koncentracije na to, zaista trebaju imati oni koji trenutno vode ovu državu.

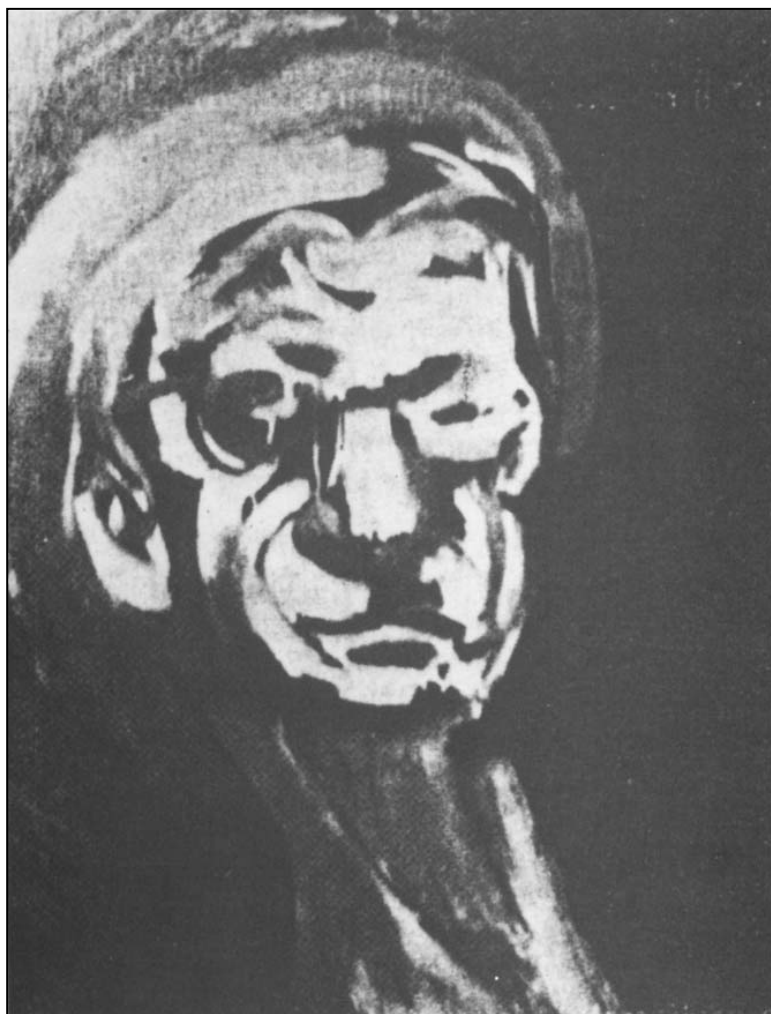
Bečković: I Vaš najjači utisak?

Cvetković: Broj jedan, ne zato što prvi mali čovek u makazama dve totalitarne ideologije. To je to.

Bečković: Hvala Vam najlepše, hvala vam što ste bili večeras. Hvala vama. Sva je prilika da će se o ovome još govoriti. Najjači utisak protekle nedelje, složili su se gledaoci, gosti i oni koji su glasali SMS-om – Danilo Kiš, dvadeset godina kasnije. Sve najbolje. Vidimo se za sedam dana.

Budimir B. Tošić – Golicavi crteži, 1945.

Budimir B. Tošić – *Auto*, 1977.

.....

INTERVJU

.....

Dragoljub Jovanović
političar i publicista, Beograd

POLITIKA NIJE STVAR PAMETI

Dragoljub Jovanović (Piro, 1895 – Beograd, 1977), naučnik, političar, publicista. Osnovnu školu je završio u Pirotu, a gimnaziju u Beogradu. Doktorske studije završio je u Parizu 1923. godine sa dve disertacije: „Les rendements optimums du travail ouvrier“ i „Les stimulants du travail ouvrier“. Na Pravnom fakultetu u Beogradu izabran je 1924. godine za docenta, a 1926. godine za vanrednog profesora za ekonomske nauke. Zalagao se za socijalnu pravdu i rešenje seljačkog pitanja. Zbog svojih političkih ubeđenja 1932. godine osuđen na izdržavanje zatvorske kazne i otpušten sa univerziteta. Jedan je od osnivača Grupe za socijalnu i kulturnu akciju. Bio je na čelu levice Zemljoradničke stranke, a 1940. godine je osnovao Narodnu seljačku stranku. Aktivno se angažovao u borbi protiv fašizma i u osnivanju Antifašističkog fronta. Vreme okupacije proveo je u Beogradu. Posle oslobođenja zemlje 1945. godine ponovo je postao profesor na Pravnom fakultetu u Beogradu. Nastavio je da se bavi politikom i bio je sekretar Narodnog fronta Narodne Republike Srbije i poslanik u Skupštini Srbije. Zalagao se za parlamentarnu demokratiju i višepartijski sistem. Bio je odlučni protivnik komunističke diktature i kolektivizacije seoskog poseda. Zbog toga je udaljen sa Fakulteta jula 1946. godine, a oktobra 1947. godine osuđen je na devet godina robije. Ostavio je veliki naučni i memoarski opus: *Agrarna politika*, *Novi Anteji*, *Učitelji energije*, *Vedrina*, *Političke uspomene 1–12*, *Medaljoni 1–4*.

Nakon izlaska iz zatvora 1956. godine Dragoljub Jovanović je živio u izolaciji, posvećen pisanju uspomena na svoj politički život i oslikavanju portreta ljudi sa kojima se tokom decenija susretao na političkoj sceni. Novembra 1973. prihvatio je da razgovara sa novinarom i književnikom Draganom Kalajdžićem. U tom razgovoru koji je, po svemu sudeći, vođen početkom novembra 1973. godine u Beogradu u kući porodice Jovanović, Dragoljub je odgovarao na Kalajdžićeva pitanja. Tekst tog razgovora, otkucan pisačom mašinom, Dragoljub Jovanović je autorizovao i on je sačuvan u njegovoj zaostavštini sa sledećom napomenom: „*Novinar i književnik Dragan Kalajdžić, Slavonac od oca Srbina i majke Hrvatice, pisao je i piše*

svoje razgovore sa raznim ljudima – književnicima, učenjacima, šahistima, sportašima, političarima – s namerom da ih objavi kao knjigu. Ovde je umnožen, u ograničenom broju primeraka, jedan takav razgovor, kao prethodnica Kalajdžićevoj knjizi. U Beogradu, 21. novembra 1973.” Nema podataka da li je i gde intervju objavljen.

- *Proleća 1940. Društvo prijatelja Francuske izdalo je „Knjigu o Francuskoj“. Naravno, knjiga je pisana već kako se pišu slične knjige, no njen sadržaj ipak navodi na pitanje: Koliko ste, kao kasniji političar „inficirani“ političkim duhom i doktrinama upravo u Francuskoj?*

Slično pitanje mi je postavila jedna moja bivša učenica, kasnije doktor prava, sa tezom o Antunu Radiću, pošto je iz moje poslednje knjige „Ljudi, ljudi...” videla da sam mogao ići na studije u Englesku, ali sam se ipak opredelio za Francusku. Misli da bih bio nešto drugo da me, kako vi kažete, Francuska nije „inficirala“ svojim političkim duhom i svojim doktrinama. Tokom života sam, lično, došao do zaključka da naši ljudi treba da počnu upoznavanje zapadne civilizacije baveći se, ako ne i učeći, u Grčkoj, odakle je ona pošla. Još kasnije, kad sam boravio u Čehoslovačkoj, učinilo mi se da bismo mi Južni Sloveni korisnije i normalnije ulazili u zapadnu kulturu kad bismo prolazili najpre kroz čehoslovačku „kuhinju“, ako smem tako da kažem, koja je zapad već jela i dosta prežvakala. To su radili mnogi hrvatski i slovenački mladi ljudi, na svoju i našu opštu korist. Srbi su najpre išli u Beč i Grac, zatim na nemačke univerzitete. Prvi svetski rat nas je u velikom broju uputio u Francusku, manje u Englesku. Ja se ne kajem što sam više od 7 godina proveo među Francuzima. Što se tiče „inficiranja“, iz nove knjige ste mogli videti da je moja najranija mladost već bila hranjena demokratskim socijalizmom, i onda kada sam čitao nemačke i austrijske marksiste. Pre ispita zrelosti, iako sam bolje poznavao Bebela i Kauckog, Marksa i Engelsa, Ota Baure i Viktora Adlera, po duhu su mi bili bliži Pol Lafarg (uostalom Marksov zet), Žan Žores i Eduar Vajan, još više Anatol Frans.

Kada o svemu tome razmišljam sada, u pozno životno doba, dolazim na pomisao da bi nama Srbima, osobito Srbijancima, dobro došla jedna veća disciplina i veća sistematičnost nego što imaju nama tako srodni i bliski Francuzi, bar kad ih površno upoznajemo. Preći posle Turaka i balkanskih vladara i političara odmah na suptilne i tako složene Francuze, danas mi izgleda pre naglo. Nažalost, malo ko je, bar u mojim generacijama, birao svoj put školovanja i formiranja. Današnje vreme nas opet baca neposredno u Severnu Ameriku, što je još manje dobro za naše tako malo disciplinovane duhove. Kad bih imao sada da biram najpre bih upoznao i preporučio mladima da upoznajju Grčku, zatim Italiju, a tek onda

Francusku, još kasnije Englesku i Ameriku. Ali ko danas sam odlučuje za sebe, još manje za svoju decu?!

- *Godine 1969. poklonili ste mi svoju knjigu „Vedrina“. Podnaslov knjige je donekle preuzet: „Savremeni čovek – Priroda i civilizacija“.*

Kad je reč o „Vedrini“, imajte u vidu da je to samo prva od devet knjiga „Razmišljanja o moralu“, koje predstavljaju, u neku ruku, moj filozofsko-sociološki i etički sistem, ako nije suviše pretenciozno. „Vedrina I“, koju ste prvu dobili, sadrži samo dve glave od trideset i dve, koliko ima celo delo, ne brojeći Uvod i Zaključak. Najpre dve glave („Savremeni čovek“ – hteo sam reći, ne čovek uopšte, nego ovaj naš savremenik, sused i drug), zatim „Priroda i civilizacija“ (koje se sve više udaljuju jedne od druge, čineći sredinu čovekovog života sve manje „prirodnom“ i „normalnom“, svakako sve manje zdravom, za dušu, još više nego za telo). Samo u sklopu celog plana napisao sam, sećate se, cele „zgrade“ sa tri sprata, podrumom i potkrovljem, kroz koju sam zamislio da vodim čitaoca, – valja suditi o „preuzetnosti“ mojih podnaslova na prvoj knjizi, kao i na drugoj: „Rad i stvaranje“, „Verovanje i znanje“. To nije ni nauka ni filozofija, nego samo jedan niz „Razmišljanja o moralu“, – moralu koji mi se učinio glavnom žrtvom ratova koje sam doživeo, i koje, nažalost, još doživljavaju moja pokoljenja na još veću žalost i mlađi, vaši naraštaji...

- *Vama se „krajem prve četvrtine“ našeg stoleća učinilo, kako ste napisali, da je naš vijek – vijek seljaka. Nije li Vam se, ipak, pogrešno učinilo?*

Kad sam govorio o XX veku kao „veku seljaka“ mislio sam na Elen Kej koja ga je zamislila kao „vek deteta“. Ja nisam bio dobar prorok, jer seljaci rđavo prolaze u tome veku, bar kao seljaci, poljoprivrednici, zemljoradnici. Moglo bi se reći, sa nešto ironije, da ovo jeste vek seljaka, utoliko što su novi građani u najvećem broju dojučerašnji seljaci, u velikoj meri još *seljaci* u rđavom smislu te reči. Činjenica je, međutim, da je naš vek video veću agrarnu reformu nego ikoli raniji, da je civilizacija, bar čisto materijalna, prodrila u sela skoro u istoj onoj meri u kojoj su seljaci, osobito *seljaci*, naselili gradove. . . Ne navaljujte, jer bi nas to odvelo daleko, pa bih morao da kažem da seljaci tek treba da čekaju svoje socijalno oslobođenje, u celom svetu, ne samo u kolonijama i polukolonijama. Seljaci ostaju „podmladak čovečanstva“, što sam uvek tvrdio, i treba poštovati i čuvati one koji još pristaju da budu sinovi zemlje i vode, kao prastari Antej.

- *Da li je intelektualizam „bolest baš kao i maloumnost“ moglo bi se mnogo raspravljati... Međutim, nije li intelektualizam „jedino moguće“?*

Pokolebao sam se u veri u intelektualizam. Došao sam do strašne reči: *bestia intellectualis*, jer su nemilosrdni i bezdušni mnogi intelektualci. Pre svega jedni prema drugima. Pokušajte da kažete lepu reč o kom

umnom čoveku pred ne manje ili samo malo manje umnim, pa ćete videti koliko mržnje, prezira i gađenja će se izliti na „srodnu dušu“, konkurenta na tzv. „duhovnom polju“! Nekada sam poštovao intelektualce, sada ih se bojim, jer umeju da budu više razorni nego konstruktivni, retko su *vedri*, još ređe znaju za *meru*, a najmanje imaju *dobrotu*, – te tri prve vrednosti na skali do koje sam došao pred kraj svoje osme decenije. Ako i nije „jedi-no moguće“ – recite mi gde ste to našli, da li kod mene? – intelekt je velika, možda najveća snaga čovekova. U našem narodu, osobito kod Srba, ne oskudeva se u intelektu, ali nemamo dosta razuma, nismo dosta, čak smo vrlo malo *raisonnables*. Najinteligentniji ljudi nam nisu i najmoralniji, čak su vrlo retko uopšte moralni i skrupulozni. Vidite na kakve izjave me navodite svojim provokativnim pitanjima!

- *A sada o inteligenciji. . . Mislim da je i danas presudno da li se radi o inteligenciji malih ili velikih naroda! Što Vi mislite? Zatim, ruku na srce, naši narodi nikada „nisu imali sreće“ sa svojom inteligencijom! Hoću kazati ukratko: jedni šumom, drugi drumom...*

Nije vam dosta što ste me navezli da tako i toliko govorim o intelektu i intelektualizmu, pa hoćete da se izjasnim i o inteligenciji, još o inteligenciji kod naših naroda! Ratovi, osobito Prvi svetski, su pokazali da je običan narod, osobito seljački, bolji od inteligencije, ili bar od „gospode“ – ne samo Radićeve „pokvarene“. Ako već hoćete da napravim razliku između inteligencije kod velikih i malih naroda, reći ću da je inteligencija gora što je narod manji. Najgore se pokazala, sećate se, inteligencija, tačnije nazovi-inteligencija u Liberiji, onoj afričkoj državi koju su Severo-Amerikanci stvorili od presađenih i „kultivisanih“ crnaca, sa kojima su pokušali da vrate jedan deo svojih crnaca u staru postojbinu. Danas se broj takvih Liberija umnožio i oni su većina u Ujedinjenim nacijama. U Savetu bezbednosti i u Asambleji, njihovi pretstavnici su pristojniji nego što se moglo očekivati i nego što su kod svoje kuće, kad im je bič u rukama. Ali koliko belih satrapa ima u „velikim nacijama“! I to ne među radnicima ili seljacima, već upravo među onima za koje Hrvati imaju dobru reč „prepotentni“. Oni su ustvari duhovno slabi a moralno impotentni, ili što je gore, na zavist i zlo orni. Ako ne intelektualaca, robijašnice su pune inteligentnih kriminalaca, ne političkih krivaca, nego baš kriminalaca. To, naravno, nije inteligencija, ali se ona takvom smatra i predstavlja.

- *Imali ste prilike, možda i suviše, da razmišljate o mnogo čemu. Može li čovjek barem nešto i – domisliti?*

Upravo sam maločas odgovorio, unapred, na to pitanje. Ako sam u periodima „meditacije“ u svom životu išta „domislilo“ – to je da razornu moć intelekta, intelektualizma i inteligencije – to su vaše kategorije

– može korigovati ako ne i sasvim obuzdati, samo karakter, određeni moral, udružen sa dobrotom. Nije slučajno što se Deveta simfonija završava u klimi dobrote! Ako me pitate za moje uzore, neću izbeći odgovor: To su Sun-jat-sen, Gandi i T.G. Masarik. Kod njih se inteligencija kombinovala sa karakterom, a nošena je i jakom voljom. Oni su pokazali da i političar može biti moralan i da politika ne mora biti k..., kako se obično smatra. U novije vreme, naših dana, zagrejao sam se za Ho Ši Mina, osobito kada sam video kako je na Batajničkom aerodromu podigao sa zemlje nečiji šešir koji je poneo vetar, dok je slušao govor dobrodošlice. Koji drugi državnik bi to učinio? Pravi veliki čovek, sem osobina o kojima sam ranije govorio, mora biti i *smeran*, što je obrnuto od naduven i nadmen.

- *Pišući o umu i srcu Vi, ako se ne varam, i ne spominjete Blaise Pascala. Zbog njegovog pesimizma? Ili kršćanstva?*

Živeo sam godinu dana u Paskalovom rodnom gradu Klermonu, stajao sam često ispod njegovog spomenika, mnogo sam voleo i volim. njegove *Misli*, koje su, kako znate, fragmenti iz nesvršenog dela *Apologija hrišćanstva*. I ja više verujem srcu nego umu, jer je ono manje varljivo, manja varalica, ali mene pleni njegova *iskrenost*. Ne smeta mi njegovo hrišćanstvo ni njegov pesimizam, jer je i u jednom i u drugom iskren i još i hrabar. Paskal je bio jansenist, neka vrsta protestanta, u doba kad je jedno i drugo progonio Rim, a ni Versaj ih nije dobro gledao. Ali, posle stradalnika Joba ili Jova iz Starog zaveta, mi nemamo ni jednog verskog mislioca koji je tako uspravno stajao pred samim Bogom, tražio da mu se javi, da mu da znak, ne da mu pomogne, nego da mu pokaže da postoji. Paskal je išao dalje od Spinoze kad se pitao, sa dotle neviđenom smelošću: šta je Bog i da li postoji – *ce qu'il est et s'il est*. To ste mogli naći u drugom delu *Vedrine*. Vi biste da me namamite da kažem da sam i ja pesimist kao Paskal, i da je vedrina više želja nego stvarnost. Ima u tome izvesne istine. Svet nije lep, a život je sve manje primamljiv. Ali ovo je *naš svet*, ovo je *naš jedini život*: za nas nema dostupnog drugog sveta ni drugog života. Onda jedno treba napraviti što manje ružnim, drugo što prijatnijim. Kad nije raspoloženje duha i duše, vedrina je načelo, disciplina, zdravlje, higijena. To su znali stari Grci, a to znaju i naši seljaci, osobito stari, iskusni, kao Čopićevi „sedmorica iz apsane“ u *Pod Grmečom*. Vedrina je životni eliksir. Paskal nije bio vedar, ali je imao veru u srce, tog neumornog trudenika.

- *Kakva je država bila bivša Jugoslavija?*

Vidim, dosta vam je filozofiranje i moralisanje. Hoćete da me uvedete, ili vratite, u politiku. Ne bežim. Kakva država je bila stara Jugoslavija? Ako je nisam stvarao kao naši vojnici i državnici, gledao sam njeno stvaranje. Imao sam 20 godina 1915, kada je poklekla Srbija. Gledao sam

kako su srpski seljaci ljubili zemlju kad su, posle Đevđelije, prelazili granicu. Slušao sam francuske vojnike kako su vikali terajući kupljene ovce u Grčkoj: „Allez, c'est pour la France!“ Čovek je u domovini sve dotle dok je voli i misli na nju. Prva Jugoslavija nije bila voljena kao Srbija. Zašto? Možda zato što su svi osećali da je ona bila nedonošče, da nije stvarana naporom, žrtvama i voljom svih naših naroda, da je pravljena na brzinu, da je rođena pre vremena. Srbi, osobito Srbijanci, su je ipak voleli više nego drugi, svakako zato što su najviše dali za njeno stvaranje. Roditelji najnežnije vole ono dete oko koga su se najviše napatili, u koje su najviše uložili. Svako od nas više drži do prijatelja za koga je nešto učinio, nego do prijatelja od koga je imao najviše koristi. Draži nam je onaj kome smo nešto dali nego onaj kome nešto dugujemo. Zadovoljite se ovim odgovorom o staroj Jugoslaviji, pa to umovanje prenesite na novu. Ona je u preimućstvu, jer ju je stvarao veći broj učesnika, mislim više vrsta učesnika, jer su je stvarali ljudi i žene iz svih naših zemalja širom Jugoslavije. I voleće je po meri svog učešća, svojih žrtava.

- *Po Vama, „Solunska afera“ je početak „Svega i svačega“. Budite dobri i objasnite mišljenje o Solunu!*

Dodirnuli ste bolno mesto stare Jugoslavije. Ako nije začeta, ona se dobrim delom oformila u grehu. Tri snage su se našle na Krfu i u Solunu: Bašić, Aleksandar i Apis. (Slično kao danas u svetu: Severna Amerika, Sovjetski Savez i Kina.) Bilo je pitanje: koje dve snage će se udružiti protiv treće? Pašić i Aleksandar protiv Apisa, što se i desilo; ili Aleksandar i Apis protiv Pašića, što bi oborilo radikalnu stranku; ili Pašić i Apis protiv Aleksandra, što bi donelo republiku sa vladom vojne oligarhije i partijske korupcije. Šta je bilo najbolje? Bolje je pitati: šta bi bilo najgore? Najgore bi bilo treće rešenje; ne bi bilo dobro ni drugo; a nije ispalo dobro ni prvo, jer je bilo prožeto spletkama i nemoralom. Od toga je patila prva Jugoslavija. U njoj je skoro do kraja sve zavisilo od toga šta je ko radio i kako se držao u Solunu, to znači u Solunskoj aferi. . . Pošto su pobedili Apisa, Aleksandar i Pašić su rušili jedan drugog, pod izgovorom da ne može biti „jedna zemlja a dva gospodara“. U stvari, uvek i svuda ima dva gospodara, – jedan trenutni, drugi potencijalni ili budući, koji se nagađaju i pre nego što dođe do smene. To nije uvideo Aleksandar, još manje nego i sam Pašić: tako je došlo do šestog januara i do diktature dvora. U Srbiji nikad nije vladalo „jednovlastije“, kao u Rusiji, uvek su se utrkivale u pridobijanju naroda dve dinastije, zatim liberali i konzervativci, pa radikali i demokrati, najzad Srbijanci i „Prečani“ u samoj prvoj Jugoslaviji. Težnja za „jedinovlastijem“ je ubila staru Jugoslaviju. To je dovelo do propasti i do aprilskog sloma.

- *Iz Vaših knjiga je vidljivo da ste mnogo čitali i da mnogo čitate. Kojeg pisca izdvajate i zašto?*

Dosta sam čitao, ali ništa što ne bih ponovo: nikad „petparačke“ romane, nikad nikakav kriminalni roman ili šund. Nemam jednog glavnog pisca, kao što, nažalost, nemam učitelja u ideologiji, ni prethodnika na čijem temelju bih zidao dalje. Ni Tucović ni Dušan Popović u socijalizmu, ni Stamboliski, ni Mihailo Avramović, ni Radić u seljačkoj ideologiji, nisu uzori koje bih želeo da nastavim. Ako ipak često ponavljam jedno ime, to je Anatol Frans. Zavoleo sam ga najpre kao književnog kritičara, zatim kao romansijera *Crvenog krina* i *Taide*, Silvestra Bonara i Opata Koanjara, ali me politički oduševio tek kao borac za *Bolja vremena*, za nevinost kapetana Drajfusa (sa Zolom i Žoresom), kao pisac koji je zalazeći u godine išao sve više ulevo, da najzad završi kao član tek osnovane Komunističke partije. Plenila su me dva njegova načela u procenjivanju događaja i ljudi: ironija i samilost, – više samilost nego ironija. Što se tiče levog opredeljenja, mogu reći da sam ga, nehotice i u tome sledio. Od mladićskog i studentskog, radničkog i gradskog socijalizma, prešao sam na ruralni i seljački socijalizam, ukoliko sam dolazio do saznanja da su u socijalnom pogledu industrijski radnici viši sloj nego seljaci, i da će socijalizam biti potpun tek kad obuhvati seljake, najnižu kategoriju u beloj rasi, ostavljajući budućnosti da ga proširi na „bojene narode“ i na njihove najbednije slojeve. Ne znam da li bi Anatol Frans išao dotle u svom hodu ka boljim vremenima, ali mislim da je to u skladu sa njegovim univerzalnim humanizmom.

- *Kažu da ste vanredno poznavali seljaka i selo... Ipak, na kraju krajeva pokazalo se, oprostite, da su i seljaka i selo mnogi poznavali bolje od Vas?*

Malo ko može reći da poznaje do kraja seljaka i selo. Ja sam gradsko dete, i skoro da nisam ulazio u selo do svog odlaska iz Srbije i do povratka iz Francuske. Još pre nego što sam počeo da predajem agrarnu politiku na univerzitetu, početkom 1924. g., shvatio sam da se poljoprivredi i selu mora posvetiti mnogo veća pažnja. Iste godine sam, sa Mišom Miloševićem i sa Otokarom Keršovanim, u *Biltenu* grupa sa socijalnu i kulturnu akciju (S.K.A.) odlučio da našem socijalizmu damo agrarnu sadržinu. Počeo sam da obilazim sela, da upoznajem život i rad seljaka, tako da sam 1930. mogao da napišem svoju *Agrarnu politiku*, ne napuštajući interesovanje za industrijske radnike, što se ispoljilo uskoro u mojoj *Socijalnoj politici*, posle doktorskih teza o *Optimalnom prinosu od radničkog rada*, za razliku od maksimalnog prinosa, čemu je težio Tejlorov i Fordov sistem, pa i sovjetski rad na lancu. Selo me je sve više osvajalo, pa se mnogima, čak i samom Sretenu Vukosavljeviću, našen najboljem poznavaoocu toga sveta, učinilo da sam dosta ušao u seljačke duše. Ja, međutim, nikad nisam prežalio tri stvari u svome životu: što nisam rođen na selu, što nisam služio vojsku sa svojim godištem i što nisam prešao Albansku golgotu. Dugo sam zavelo

komunistima što su bili na pravoj robiji, dok sam ja, pre Drugog svetskog rata, upoznao samo Kustodiju honestu. Ova poslednja želja mi se kasnije ostvarila i to „dobrano“, kako se veli u Hrvatskoj. Ne znam na koje ljude mislite kad kažete da su „seljaka i selo poznavali bolje“ od mene, ali sam daleko od toga da osporavam. Žalim što bolje nisam upoznao i sela i seljake, jer je to neiscrpan izvor energije.

- *Oprostite, ali prijeratni političari, osim komunista, ipak su malo što znali i osjećali?*

Predratni političari! Morate razlikovati srbijanske koje sam bolje poznao, od ljudi iz ostalih krajeva koji su mi manje poznati. Verujem da je mala Srbija imala bolje političare nego velika Jugoslavija, ali razume se, samo u svojim okvirima. Veliki za Srbiju, Pašić se nije snašao u Jugoslaviji. Više razumevanja za složenu državu, kakva je bila Jugoslavija, imao je Stojan Protić, ali on nije došao do izražaja, iako je bio prvi predsednik vlade. Ljuba Davidović je imao dosta veliku nacionalnu širinu, ali nikad nije živio u složenoj državi ni poznao mentalitete i probleme drugih naših naroda. Istina je da su komunisti bolje postavljali pitanja, ali to je dolazilo od ideološke orijentacije više nego od poznavanja konkretnih prilika. Njima je uzor bio složeni Sovjetski Savez, a mnogi od njih su poznavali i uređenje Austro-Ugarske; to ih je dovelo do federacije. Ja sam, takođe, vrlo rano došao do federacije, jer sam, po povratku iz Francuske, shvatio da za nas nije centralizam. Ne zaboravite da sam jedan od prvih upoznao Stjepana Radića, već u septembru 1924. g. i video šta može i šta treba da bude. Što se tiče komunista, bar naših, velika je nesreća što oni skoro nikad nisu živeli normalnim životom, nisu disali običan, svačiji vazduh. Obznana ih je bacila u ilegalnost. Režimi, osobito diktatorski, zatvarali su ih u tamnice, gde se, zacelo, ne živi „normalno“. Rat i narodno-oslobodilačka borba su ih odveli u „šumu“, opet u neobične, neredovne, „nenormalne“ uslove života i rada. Najzad, pobeđa ih je dovela na vlast, što takođe nije svačija sudbina. Čovek u kancelariji i iza šaltera misli i oseća drukčije nego napolju i ispred šaltera. Treba dosta vremena, pameti i poštenja da se ta dva sveta upoznaju, zbliže i usaglase.

- *Tko je bio kralj Aleksandar Karađorđević?*

O kralju Aleksandru sam već nešto rekao: da je težio samovladi, to znači diktaturi. Nije on jedini to želeo i praktikovao. Ali on je bio nevrasteni. Nije imao strpljenja i jake živce. Pašić ga je nervirao jer je mislio, re-agovao i odlučivao suviše sporo. Kod Pribićevića mu je smetalo što je, kao i on sam, bio nervozan i diktatorska priroda. Stjepan Radić mu se učinio nesolidan i prevrtljiv, dakle nesiguran i u opoziciji i u vladi. Maček mu je bio tvrdoglav i zadrtn u „čuvanju Radićeve oporuke“. Ljuba Davidović nije

bio svirep po Aleksandrovom ukusu, bio je suviše blag i „dobar čovek“. Cenio je Korošca i bojao ga se. Prezirao je Mehmeda Spaha. Držao je uza se korupcionaše, ali ih se gadio. Lično nikad nisam opštio sa Aleksandrom, zato ga nema u mojim Medaljonima, ali sam ga pažljivo pratio i proučavao celog veka. Bio je jači od starog Petra i od Pavla, ali je imao rđave nerve: to nas je sve skupo stajalo.

- *U prvoj knjizi „Vedrina“ pišete i o nadrealistima. Kažite, Molim Vas, opširnije nešto o nadrealistima u Beogradu?*

Naš nadrealizam je čisto beogradska pojava. Iz nekoliko beogradskih, mahom starih cincarskih i jevrejskih porodica, izašla je mala ali odabrana plejada intelektualaca, nahranjenih francuskom kulturom. Daroviti i vrlo obrazovani mladi ljudi, zagrejani za Andre Bretona, kasnije za Luja Aragona, odigrali su važnu ulogu u beogradskom književnom životu. Preteča je bio Rastko Petrović, autentičan stvaralac velikog dijapazona, duboko nacionalan, ali širokogrud i univerzalno orijentisan. Drugi su manje moćni, ali skoro svi vrlo originalni i zanimljivi. Njihov komunizam, kad su se povelili za Aragonom, nije bio nimalo ubedljiv, ali su ostavili trag u novoj pesničkoj i slikarskoj generaciji. Marko Ristić, njihov današnji šef, čovek je velike umetničke i opšte erudicije, ali bez političke hrabrosti jednog Oskara Daviča i bez njegovog širokog stvaralačkog zamaha. Još veću snagu je obećavao Đorđe Jovanović, najbliži svom narodu od svih njih, ali je pao kao partizanski borac, kad je bio u punom stvaralačkom naponu. Po svojoj književnoj konstruktivnosti podsećao je na Skerlića, ali ga nije dosegao. Aleksandar Vučo je trezven i priseban poligraf, dok se Đorđe Kostić rano uputio u jezikoslovlje. Dušan Matić je jedini od njih počeo kao socijalist, još u gimnaziji u Pirotu, ali se posle ograničio na poeziju, avangardnu do te mere da, od svih naših nadrealista, ima najviše veze sa sasvim mladima. Vidite, malo znam o nadrealistima, ali smatram da će njihov prolazak kroz našu kulturu ostaviti traga.

- *U knjizi „Ljudi, ljudi. . .“ spominjete i Miroslava Krležu. Vidite, meni se čini, da je Krleža, dakle književnik, bio dalekovidniji od naših mnogih političara i to u politici. Što Vi kažete?*

Još dublji trag nego naši nadrealisti ostaviće Krleža, osobito među Hrvatima, i to na političkom polju, kako ste tačno приметili, više nego na književnom. Njegova uloga među Hrvatima seća me na ulogu Dositeja Obradovića i Svetozara Markovića među Srbima. Kao oni, Krleža je delovao revolucionarno. Razobličavao je i izvirgavao ruglu austrijanštinu, frankovluk i klerikalizam. To nije bilo ni lako, ni u rezultatu sasvim uspešno, ali je rađeno sa ubeđenjem i fanatično. Druga je stvar što je Krleža, možda nesvesno, u izvesnoj meri gonio đavole u samom sebi, i što ih nije sasvim

isterao. Pre Drugog rata je imao više prođe u Srbiji nego u Hrvatskoj, jer je gazio po već obrađenom tlu i među već dosta izlečenim ljudima. Stručnjaci najviše cene njegove drame, u njemu vide majstora scene, i verovatno imaju pravo. Mene pleni *Petrica Kerempuh*, i usuđujem se da kažem da je to hrvatski *Gorski vijenac*. Jedno i drugo veliko delo biće, nažalost, sve manje razumljivo novim naraštajima, ali umetnička, sociološka i opšte-ljudska vrednost trajno će ostati. Moram takođe reći da je Krleža bio jači i bolji kad je rušio, to znači između dva rata, nego kad je bio konstruktivan i savremeno „državotvoran“. Njemu bolje leži kad kritikuje i napada nego kad hvali i veliča. Nešto je ipak stvorio u novoj Jugoslaviji. Bila je srećna zamisao da se njemu poveri organizovanje i materijalno omogućiti realizovanje velikih Enciklopedija: za to je on jedini bio sposoban i od rana pripremljen. Manje me oduševljavaju njegovi politički romani *Blitva* i *Zastave*, ali mu čestitam na hrabrosti, retko ispoljenoj posle oslobođenja, na Ljubljanskom kongresu književnika, kada je uzeo da vrlo vešto rehabilituje l'art pour l'art. Njegova najveća hrabrost je, međutim, bila 1926: *Deset krvavih godina*, politička knjiga velikog stila.

- *Razlikujem pamet od političke pameti, odnosno verujem da vrlo pametan čovek može biti politički glupan...*

Imate pravo: politika nije samo, i nije pre svega, stvar pameti, ako pod tim razumete inteligenciju, to jest bistrinu udruženu sa velikim znanjem. Politika je u prvom redu stvar nagona, instinkta, strasti i lične hrabrosti. „Njuh“ tu vredi više nego znanje. Odista, vrlo uman čovek može biti bez „političkog smisla“, ili smisla za politiku. To ne znači da se politika može voditi bez pameti i bez mnogo znanja, osobito u naše složeno vreme. Nikola Pašić je bio i bistar čovek i obdaren da se kreće kroz događaje i da vodi ljude. Ali on je malo znao o stvarima van Srbije, imao je malu kulturu, nije dosta putovao po svetu, malo je čitao, a uopšte nije pisao, ili samo najnužnije. Iznad njega stoji, u našem vremenu, Čerčil, sa svojim radovima i obaveštenošću. Veliki socijalistički novinar Dušan Popović je jednom napisao da su tri čoveka vodila radikalnu stranku i Srbiju u najvažnijem periodu, i imali su srećno podeljene uloge. Po Dušanovoj duhovitoj humoreski: „Lazar Paču je *mislio* za celu Radikalnu stranku, Stojan Protić se *svađao* za celu Radikalnu stranku a Pašić je *ćutao* za celu Radikalnu stranku“. Četvrti veliki radikal, Milovan Đ. Milovanović, profesor prava i ministar spoljnih poslova, jedno vreme i predsednik vlade i tvorac Balkanskog sporazuma, koji je omogućio Prvi balkanski rat – taj Milovanović, pariski doktor, obavešten i vrlo duhovit čovek, imao je sve osobine političara za moderno vreme. Na nesreću, preterivao je u jelu i umro u 49-oj godini. Političar mora biti strastan, ali ne sme imati drugih strasti, ni slabosti, sem politike. Politika je kao ljubomorna žena: želi za sebe

celog čoveka. Ona je, uostalom, skup svih strasti, njihova sinteza, kao što je opera kombinacija svih umetnosti. Politika je i ljubav (udvaranje) i kocka, i pijanstvo i junačenje, sa rizicima. Nisam pomenuo strast za učenjem. Ona je savremenom političaru sve potrebija, jer više ne važi stara reč da se „svet vodi“ sa vrlo malo pameti.

- *Vama je poznata ona Chesterfieldova: „Političari niti vole niti mrze. Interes, a ne osećaj upravlja njima“.*

Česterfield je Englez, a interes, kažu Englezi, jedini nikad ne vara. To se može usvojiti i na drugim stranama, manje zainteresovanim, pod uslovom da se razlikuje trenutni od trajnog i od dalekosežnog interesa. Politika se ne vodi samo za jedan trenutak, pa ni za samo jedno vreme. Pašić je, po mom sudu, pogrešio na Konferenciji mira u Parizu 1919, kada je tražio, iz strategijskih razloga, da mi dobijemo dva (on je hteo i tri) bugarska sreza, zaboravljajući da smo se u Dalmaciji i Istri pozivali na načelo nacionalnosti, nasuprot Italijanima, koji su tražili na našoj obali strategijske granice. Trebalo je misliti na budućnost, na saradnju sa Bugarima kao Južnim Slovenima. Budući interes često mora biti presudniji od časovitog. Što se tiče drugih motiva u politici, ja sam pre za ljubav i razumevanje drugih nego za goli interes, a mržnju isključujem kao najgoreg savetodavca i u privatnom životu, još više u javnom.

- *Već kad navodim mišljenja... U „Deobama“ piše Ćosić: „Prave vođe naroda, veliki političari, u dubini duše uvek su sumnjali u energiju naroda. Nikad nisu imali iluzija. Zato su i uspeli“.*

Ne slažem se sa Dobricom Ćosićem da su uspevali samo političari koji su „u dubini duše uvek sumnjali u energiju naroda“. Ja mislim obrnuto i time sam više „Englez“ nego „Francuz“. Britanci su publici uvek iznosili sve teškoće i sve opasnosti, Francuzi su ih više sakrivali i hrabрили narod nadom u brze i lake uspehe. Srbi su vrlo slični Francuzima po temperamentu, ali, kao Britanci, imaju hrabrost da vide teškoće i idu im u susret. Najbolji dokaz za to su godine 1914. i 1915. Cer, Kolubara, Albanija i Dobro Polje su se mogli odigrati samo zato što su narodne vođe duboko verovala u energiju svoga naroda. To je, uostalom, sam Ćosić pokazao u svome *Vremenu krvi*.

- *I još... Kaže Lenjin: „Politika je najsazetiji oblik ekonomike“?*

Više volim tu Lenjinovu formulu nego Klauzevicovu o politici kao ratovanju drugim sredstvima. Ali ni ekonomika nije sve, čak nije uvek ni glavno. Kroz istoriju, narodi su bili najmanje rukovođeni materijalnim interesima, u svojim borbama sa drugim narodima ili sa sunarodnicima druge veroispovesti. Zablude i strasti su vodile ljude više nego materijalni interesi. Prave ekonomske borbe su mnogo novija, skoro jučerašnja pojava,

dok su religije i druge neracionalne ludosti duže kretale mase u borbu, često protiv rođenih interesa. Kultovi i idolatrije su igrali velike uloge u ponašanju naroda. I s tim još nije svršeno. Treba se nadati da će ekonomika biti ljudima važnija od strasti, ali još nismo došli do toga.

- *Recimo: odlazite na pusti otok i nude Vam tri knjige – Homera, Kanta i Adama Smitha. Možete uzeti samo jednu. . . Zašto baš uzimate knjigu koju ste uzeli?*

Ako bih imao da biram, za boravak na pustom ostrvu, između vaša tri predloga, odlučio bih se za Kanta, iz mnogo razloga: Homer je lepši, Smith je zemaljskiji, dok je Kant svestraniji i bliži našim moralnim potrebama. Prvo, što raspravlja ne samo o teorijskom nego i o praktičnom umu; drugo što „ubija Boga“, ali tvrdi da ima isto toliko razloga da se veruje i da se ne veruje u njega; treće, što je vrlo rano propovedao mir među narodima. I veliki, vrlo veliki, je brate, taj usamljenik iz Kenigsberga. Kategorički imperativ je apsurdan kad se domisli do kraja i do pojedinosti, ali je zgodan kao merilo za ljudske postupke: čini tako da bi i drugi mogli isto, pa da ne bude štete. To je jednostavno i lakše nego veličanstveno jevrejsko i Hristovo: Ljubi bližnjega kao sebe samoga.

- *Kako izgleda jedan Vaš dan? Traje li prekratko?*

Jedan moj dan? Zavisi gde ga provodim: kod kuće, u zatvoru, na putovanju, u punom „radnom odnosu“ ili u „penziji“. Rano preminuli profesor-filozof Uroš Petrović je objavio zbirku maksima *Za svaki dan*. To je dostojno francuskih moralista XVIII veka, možda više nego *Misli* Bože Kneževića, ili čak Paskalove. Hoću reći da je više „za svaki dan“. Ako baš želite, evo: Ustajem nešto pre sedam, ležem pre jedanaest kad god mogu, što je dosta retko, sem kad se „državna svetlost“ ugasi u devet, sećate se gde. – Prvo, pročitam ili pregledam novine sem u onom periodu (tokom informbirovske kampanje protiv Jugoslavije) kada ih uopšte nisam imao četiri i po godine. U Pirotu i u Beogradu pre 1914, to su bile *Radničke novine*, u Francuskoj *Le Journal des débats*, ponovo u Beogradu *Politika*. To za svaki dan, uvek, a u periodu najvažnije političke delatnosti, posle 1935, redovno sam pratio *Obzor* i *Slovenec*, a iza 1955. pariski *Mond*. Posle doručka dosta pomažem u kući, vršim nabavke i malo radim do 11 h. Tada se uzvrpoljim kao kokoš kad mora da snese jaje, uhvati me *furor scribendi* i drži do 13 h, s tim da se obnovi između 17 i 19 h. Dok sam studirao, radio sam i noću, do 2 h posle ponoći, ali kao suprug i otac veče sam posvećivao porodici i prijateljima. Nikad nisam imao „svoju kafanu“, po beogradskom običaju. U javne lokale sam zalazio samo prilikom petaka grupe S.K.A. To mi je dosta smetalo, jer se politika, kao i trgovina, najviše vodi u društvu za stolom. Pre rata sam mnogo putovao i javno istupao, sada se malo krećem van Beograda.

Fizički se održavam trljajući telo redovno hladnom vodom i šetajući najmanje dva sata dnevno. To je počelo u zatvoru, u Tutinu i Sjenici i postalo je neophodna potreba. Ni u čemu ne preterujem sem možda u razgovorima u kojima ne umem da se štedim. Radim uvek samo na jednoj knjizi ustrajno i sistematski, kako u pisanju i izdavanju, tako i u rasturanju, uvek i sve sam. Pisaća mašina je na stolu stalno, najčešće otvorena i zaposlena.

- *Kažu da nisu vremena sve lošija; ljudi su lošiji i lošiji?*

Ne znam. Mislim da ni vremena nisu sve lošija nego ranije, niti su ljudi „sve lošiji“. Svuda su se naravi ublažile, bar kad se ne ratuje. Rat sve izopači i ostavlja rđave tragove, na dušama više nego na telima i na materijalnim dobrima. Jugoslaviji i Jugoslovenima je potreban mir, što duži, ako ne Kantov „večiti mir“. Inače...

- *Čovjek je danas u stanju otići na mjesec i u stanju je izvršiti samoubistvo...?*

Lično sam veliki protivnik samoubistva, ali vidim da je to sve češća pojava. Ne ubijaju se ljudi samo oružjem ili efikasnim otrovima, nego i laganim trovanjem, preterivanjima u radu i sticanju, nerviranjem u gradskom životu. Lekari nalaze da za poslednjih 10–15 godina sve više umiru mladi ljudi između 45 i 50 godina, kad treba da žive najpotpunije i da daju društvu najviše. Vi možda mislite i na kolektivno samoubistvo čovečanstva, pomoću najnovijih tehničkih mogućnosti. U to ne verujem. Na zemlji će uvek biti ljudi, sem neke vasijske katastrofe.

- *Koji su „Vaši“ pjesnici? Muzičari? Slikari?*

Moji pesnici su Vinji, Rakić i Desanka. Od muzičara najviše volim Betovena i Šopena. Od slikara Ticijana, zatim Brojgela i Rembranta, Delacroa i Renoara. Od naših, Danila i Paju Jovanovića od starijih. Današnje ne znam dovoljno.

- *Pitanje je otrcano, a to znači da je važno... Da li biste ponovili svoj život? Ili biste živjeli nekako drukčije?*

Pitanje jeste „otrcano“, pošto ga svako neizbežno postavlja sebi pred kraj života. Odgovaram odlučno, bar sada u 79-oj godini, ne znam šta ću reći *in extremis*: Jeste, ponovio bih svoj životni put. Sem ovog optimizma i „sistematičnosti“, koju mi je priznao dr Dušan Milačić u jednom napisu gde je „osvetio“ svih 400 i više „žrtava“ prikazanih u Medaljonima, koje je on jedini sve pročitao, – imao sam i mnogo sreće u životu. Najviše su mi pomogli oni koji su me gonili. Bez njih ne bih toliko ni uradio ni napisao. Ojadili su me samo oni kojima sam nešto dobrog učinio i u koje sam verovao.

- *Bili ste profesor... Prije nekoliko godina, studenti su na Sorboni napisali parolu: „Realisti smo, tražimo nemoguće“?*

Događaje pred Sorbonom 1968. g. smatram vrlo ozbiljnim. Bezbroj francuskih knjiga govore o njima kao o novoj revoluciji. Beogradski nadrealisti su prvi tražili „nemoguće“, i to je bilo ludo, ali mladi Francuzi su zavukli prst u pravu ranu našeg vremena: ustali su protiv potrošačkog društva, protiv manije da se dobije sve i odmah, pre svega u materijalnom pogledu. Nisam ni nudist ni hipik, ali razumem te proteste protiv uživačkog mentaliteta i umnoženog snobizma. Ugušiće nas nepotrebne stvari, otrovaće nas štetna hrana, duvan, alkohol i droge.

- *Otac ste i djed... Jesu li mladi krivi samo zato što mi više nismo mladi?*

Mladi ne razumeju stare; stari su ljubomorni na mlade. Tako je bilo uvek i valjda će biti i posle nas. Mnogi nisu zadovoljni današnjom omladinom. Ja na svakom koraku vidim vrlo darovite i vredne mlade ljude i žene. Voleo bih da su borbeniji i otporniji, ali oni hoće uspeh i to brz i potpun, pa prave koncesije, ne uzimajući ih ozbiljno. Tu nema pomoći. Teško je samo što svoje nagle i „racionalne“ odluke kasnije plaćaju traumama i razočarenjima koje im skraćuju život. Želeo bih im više smirenosti i vedrine, ali tu saveti ne pomažu. Teško je biti pametan u ludom vremenu i vedar u tmurnoj atmosferi koja vlada u celom svetu.

- *Napisali ste prilično. . . Jeste li premalo napisali?*

Sem dve tri moje knjige vi poznajete samo moje naslove i nalazite da sam „prilično napisao“. Znajte da nisam skriboman, ali sam dosta pisao zahvaljujući teračima, da ne kažem opet goniočima. Na slobodi i u akciji ne bih napisao ni polovinu, možda ni trećinu. Nisam premalo napisao. Pravi veliki ljudi nisu mnogo pisali, najveći ništa. Dobro je što je neko i to činio: sebe je prikazivao i onda kada je o drugima govorio. Meštović je celog veka pravio autoportrete. Svi koji pišu čine uglavnom to isto: malo ko, možda niko ne izlazi iz sebe.

- *Za mene je naslov knjige „Vedrina“ pesimističan! Naime, zdravlja! – viču bolesni...*

Već sam unapred odgovorio na ovo vaše pitanje: Naslov *Vedrine* nije pesimističan, ali je, priznajem, donekle edukativan: ako nismo – budimo, budite! Ni zdravlje nije dato, ništa nije zauvek dato: sve mora da se zado-bije i sačuva, da se organizuje, da se neguje, telo kao i duša, razum i narav (u beogradskom smislu).

- *Bio sam na Staljinovom grobu i... ima cvijeća! Da li je narodu bio neophodan Staljin; nije li ga narod rodio, kao i recimo Hitlera?*

Staljina ne može shvatiti ko ne poznaje Rusiju, njenu prošlost više nego sadašnjost. Pročitajte veliko delo moga zemljaka i starijeg prijatelja profesora dr Vlade Stanojevića *Dooktobarska Rusija* (1972). Nesagledivi

su tatarski i ruski ponori. Zar svi carevi – pa i napredni Petar i „prosvećena“ Katarina – i skoro svi ruski državnici, nisu tvrdili da se Rusijom može upravljati samo autokratski? Stare „biljine“ su veličale Ivana Groznog i njegove zločine i pravdale ih time što je „branio svetu rusku zemlju od izdaje“. Zato me ne iznenađuje cveće na Staljinovom grobu. Više me zapanjuje mišljenje Vasilija Grosmana, koji je i sam bio velika žrtva Staljinovog terora, – da bi Sovjetski Savez izgubio rat da Staljin nije izvršio tako veliku i strahovitu „čistku“. Zatim Grosmanov spor, u istoj knjizi, sa jednim jakim sagovornikom. Dok Grosman zaključuje da je mogućna sloboda i demokratija u Rusiji, njegov partner to energično poriče. Novi logoraši i Solženjicin, akademik Saharov i historičar Medvedev pevaju, međutim, sasvim drugičiju pesmu. Zajedljiv i nasrtljiv kakav ste, Vi bise rado čuli šta ja mislim o tome. I ja, kao Grosman, verujem da će se sovjetsko društvo demokratizovati, isto onako kao što će se zapadni svet sve više „socijalizovati“, to jest približavati se socijalizmu. Ako nije – kako vi postavljate u obliku pitanja – „Staljin narodu bio potreban“, onda je i njega taj „narod rodio, kao i Hitlera“. Sve su to vrlo teške reči, ali zar nije vreme da se one kažu?

- *Recite, što je to: većina? Bira li većina političara, ili je obratno?*

Vaše pitanje me vraća na završnu glavu moje treće knjige *O vrednostima* u „Razmišljanjima o moralu“: Ko stvara istoriju – pojedinci ili društvo? To je stara raspra o „herojima“ i njihovoj ulozi u istoriji. Lenjin je govorio o ulozi aktivnih manjina, ali nije poricao ni delovanje pojedinaca. Ja nalazim da pojedinci mogu „praviti istoriju“ samo ako odgovaraju potrebama društva. Niti većina bira političara, niti on bira većinu, nego se oni sreću i nalaze, ili se odbijaju i mimoilaze. Za političara je glavno da uhvati „kontakt“ sa većinom; za većinu, da naiđe na „svog“, na „pravog“ čoveka. To se dešava retko, ali se desi, i onda je to srećan susret. Je li najzad vaša radoznalost zadovoljena?

Budimir B. Tošić – *Oni govore sami*, 1945.

.....

BESEDE

.....

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu 27. januara 2011. godine održano je XVII takmičenje u besedništvu studenata Pravnog fakulteta. Po mišljenju žirija, student treće godine Marko Krstajić bio je prvi u kategoriji slobodna tema. Tema njegove besede je „Strah od slobode“.

U Sremskoj Mitrovici je 10–11. juna 2011. godine održan XX festival besedništva „Sirmium lux verbi“. Aleksandar Marković, student druge godine Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, osvojio je jednu od nagrada u kategoriji slobodna tema. Tema njegove besede je „Zaboravljeni um Srbije“.

U ovoj rubrici Hereticusa objavljujemo besede Marka Krstajića i Aleksandra Markovića.

Marko Krstajić

student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

STRAH OD SLOBODE

Za vlade Obrenovića, a naročito kneza Mihaila, najopasnija i praviteljstvu najmrskija stvar bila je govoriti o slobodi. Sama ta reč, sloboda, smatrana je antidinastičkom parolom. Išlo se do toga da su Garašaninovi panduri jednog mehandžiju stavili u aps samo zato što se na firmi, ispod imena kafane, potpisao firmopisac. Čovek je bio Čeh i prezivao se prilično nesrećno za Srbiju tog vremena – prezivao se Svoboda! Od slobode se zaziralo.

Sad valja zamisliti koliko je hrabrosti i ludog optimizma bilo potrebno jednom čoveku da u takvo jedno vreme, u takvoj jednoj zemlji, svom prvorodenom sinu nadene ime Slobodan. Taj čovek je bio Vladimir Jovanović, apostol srpskog liberalizma. Zadužio nas je ne samo svojim velikim zalaganjem i radom na unapređenju ove zemlje, ne samo takvim jednim sinom koga je iznedrio, već i činjenicom da je u srpski jezik uveo i to novo muško ime, Slobodan. Mnogo je raznih Slobodana bilo u Srbiji ali jako malo istinski slobodnih ljudi. Od slobode se u Srbiji i dalje zazire.

Libertas omnibus rebus favorabilior est! Od svih stvari sloboda je najdraža, to stoji u Digestama. Ali šta je to sloboda? Biti slobodan, to znači raditi ono što želiš, govoriti ono što misliš i živeti bez straha. Čovek živi

u društvu i njegova sloboda ne sme smetati slobodi drugih ljudi. Sloboda mene kao čoveka počinje od slobode drugih ljudi i samo na onoliko slobode koliko drugima dopuštam i sam mogu računati. A izvor te slobode je u oslobađanju od straha! Sloboda od straha, kako je to govorio naš profesor Dragoljub Jovanović, još jedan od onih koje su panduri hapsili, jeste osnov slobode čoveka. Sredstvo tog oslobađanja je u reči, u govoru. Tamo gde se čuti, gde se zucka i šapuće, tamo nema, neće i ne može biti slobodnih ljudi. Ona zemlja, u kojoj se ne čuju mnoga mišljenja, a mnoga su mišljenja sok slobode, brzo postaje Vinaverova varoš zlih volšebnika, u kojoj se kliče prokletstvima.

U isto ono vreme kada su onog mehandžiju hapsili, jedan je drugi srpski knez hteo svoj narod na osnovu istine i uz pripomoć nauke unaprediti i utvrditi. Taj knez je kasnije postao kralj Petar Prvi. Nazvan i oslobođiocem. On nije našao boljeg načina da ostvari taj svoj naum od prevođenja na srpski jezik spisa *O slobodi* Džona Stjuarta Mila. Mil nam, preko Petra, poručuje da je preduslov slobode čoveka, slobode građanina, u njegovoj mogućnosti da misli i prenosi te svoje misli bez ikakvog ograničenja.

Ko zna šta sve izgubi svet – kaže Mil – u mnogim onim ljudima koji su daroviti, ali plašljiva karaktera pa ne smeju da slede, drskom, snažnom i nezavisnom poletu misli, zato što se boje. Strah! Strah je dušmanin slobode. Zato Martin Luter King i uzvikuje – „Jedina stvar od koje treba da strahujemo jeste sam strah!“

Naš narod nije strašljiv i pokazao je to mnogo puta. Najjasnije i najglasnije, čini mi se, 27. marta, kada je, istina zaveden, ali pazite, zaveden slobodom; dakle kada je tog dana uzviknuo one čuvene reči – Bolje grob nego rob! Ceo jedan narod milionima svojih glasova uzvikuje – biti slobodan ili poginuti! Zašto ljudi koji su tako sjajno umeli da ginu nisu kasnije mogli i umeli da budu slobodni?

Iza nas je desetogodišnjica 5. oktobra, još jednog velikog i bučnog dana. I tog dana ovaj je narod milionima svojih glasova ustao da se bori i izborio je svoju slobodu! Ali ne čini li se da nam danas ta sloboda izmiče? Zato je sasvim na mestu postaviti pitanje – jesmo li mi danas slobodni?!

Danas, kada se sudije postavljaju i smenjuju političkim potkusurivanjima, a profesija ulizički čuti; danas, kada su radnici svedeni na nivo robova, a sindikati čute; danas, kada ološ uzima sebi to pravo da prebija i ubija ljude iz čistog besa! Kada prebijaju profesore, nastavnike, lekare, vozače autobusa; danas, kada ni psi više nisu bezbedni jer su i na njih počeli da kidišu. Dakle jesmo li mi danas slobodni? Recite, nemojte ćutati! Dakle, nismo. A zašto nismo? Pa baš zato što se plašimo i što ćutimo!

Aleksandar Marković

student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

ZABORAVLJENI UM SRBIJE

Davne 1832. godine Vuk Karadžić je zapisao: „Budući da je Miloje Đak, koji je u početku 1825. godine s najom Smederevskom bio ustao na Miloša, znao pomalo čitati i pisati; za to se onda u dvoru Miloševu govorilo (a može biti i sad se misli), da škole ne trebaju nikako, jer učeni ljudi bune podižu protiv svoga praviteljstva. Milosav pak Lapovac predlagao je javno u to vreme, da se pobiju svi koji znadu čitati i pisati“.

Drugom prilikom Vuk je rekao da mi često ne znamo šta u svojoj kući imamo. Pitanje je da li zato što imamo mnogo toga, ili zato što nemamo ništa vredno, nešto što bismo izdvojili na posebno mesto. Imamo mi mnogo toga vrednog, a naročito velikih istorijskih ličnosti koje omalovažavamo, progonimo i nepravedno zaboravljamo. Nama kao da su oduzeli istorijsko pamćenje. Mi to pamćenje moramo sada vratiti. Narod bez istorijskog pamćenja ne može sebe ni na koji način da formira kao naciju. Bez poznavanja prošlosti, ne možemo ljudski živeti.

Verujem da svako zna ko mu je bio kum na krštenju, ali sam gotovo ubeđen da niko ne zna ko je bio kum našoj valuti – dinaru. Kum naše valute je isti onaj koji je i osnovao Narodnu banku, „Viktorijanac među Srbima“ – Čedomilj Mijatović. Čedomilj je bio Vojvodjanin, otac iz Jaska u Sremu, a majka iz Velikog Bečkereka, ali nikada nije bio autonomaš. Oženjen je bio Elodijom Louton, Engleskinjom, i po svojim životnim shvatanjima bio je mnogo više Ostrvljanin nego Balkanac.

Kao obrazovan i moderan prosvetitelj, školovan u Evropi, Čeda Mijatović nije samo Evropu uvodio u Srbiju, već je i Srbiju uvodio u Evropu. Ali ne Srbiju primitivnu, seljačku, epsku i patrijarhalnu, već jednu novu, čija se mladež školovala na najpoznatijim evropskim univerzitetima, onu u diplomatskim frakovima i za univerzitetskim katedrama.

Lice jedne takve Srbije, odnegovano i odškolovano, najbolje se vidi u korifejima poput Vuka, Dositeja, Sterije, Slobodana Jovanovića, Živojina Perića, Tome Živanovića i Đorđa Tasića.

Delovao je kao ubeđeni liberal, široke evropske kulture i velikog profesionalnog znanja, spreman da svu svoju energiju i sposobnosti stavi u službu svoje države. Bio je jedan od osnivača Napredne stranke, ali u svom političkom delovanju nije išao toliko napred da, ako se ne raspišu vanredni parlamentarni izbori, stupi u štrajk glađu i žeđu. Bio je nekoliko puta ministar finansija i inostranih dela u vladama Kneževine i Kraljevine

Srbije. Na planu spoljne politike učinio je mnogo: potpisnik je Tajne konvencije, a ostao je upamćen i kao potpisnik mira između Srbije i Bugarske. Američki novinari iz *Njujork Tajmsa* divili su se Mijatovićevoj diplomatskoj umešnosti zbog sklapanja primirja sa Bugarskom, ocenjujući ovaj mir kao jedinstven u istoriji diplomatije, jer je tekst koji su zaraćene strane potpisale najkraći takve vrste u istoriji, a mir je postignut bez teritorijalnih promena na štetu poražene strane. Ali, Srbi su se uvek divili onima koji su ih uvodili u ratove, a ne onima koji su potpisivali primirja.

Prosvetiteljska crta navela ga je da piše istorijske studije i romane, koji će, verovao je, podstaći interesovanje za prošlost i razbuditi patriotizam naroda. U svojim pismima iz Londona Mijatović podučava srpsku omladinu kako da uspe u životu: poštenjem, radom, štedljivošću. Neobično za jednog političara, zar ne? Naročito za ministra finansija.

Kao liberal, bio je protivnik carina i ograničenja uvoza, podsticao je što slobodniju trgovinu. Zalagao se za privatizaciju i tražio je da se državna imovina izdaje u zakup, čime bi se povećalo društveno blagostanje. Za druga iz Kumrovcu to nije bila prihvatljiva opcija, pa zato još imamo mač restitucije nad našim glavama.

Poluslepi Čedomilj Mijatović je tokom Prvog svetskog rata išao da sakuplja priloge po Evropi za srpsku vojsku, a njegovu moralnu čvrstinu pokazuje i odbijanje ponude da postane patrijarh. Iako je u svojim razmišljanjima vizionarski video Srpsku pravoslavnu crkvu kao reformisanu, nije želeo da prihvati ponudu jer nije verovao u sve crkvene dogme! Ima li danas takvih ljudi u Srbiji?

Životni put Čedomilja Mijatovića je potvrdio da je u srpskoj tradiciji duboko ukorenjen ostrakizam intelektualaca. Reč je o najgorem odnosu prema svojim najumnijim ljudima. Neverovatno je da su i Vuk Karadžić, i Svetozar Marković, i Dragoljub Jovanović, i Mihailo Đurić, i mnogi drugi lakše sticali priznanja i slavu u svetu nego u Srbiji. Za razliku od Francuske, Srbija je vazda osuđivala i proterivala svoje Voltere.

Kažu da veliki ljudi umiru dva puta: prvi put kada fizički nestanu, a drugi put kada se o njima prestane govoriti. Čedomilj Mijatović je bio velik državnik i dokaz da Vojvodina nije iznedrila samo velike slikare, pesnike i naučnike, već i ljude koji su se na polju politike borili za dobrobit Srbije i srpskog naroda.

A vi, kada budete ponovo zavirili u svoje džepove i prebrojali koliko dinara imate u njima, setite se Čedomilja Mijatovića. To će biti dovoljno za početak.

SEĆANJA

Teodor Božin

lekar-hirurg (Jaša Tomić, 1895 – Nojšatelj, Švajcarska, 1983)

SEĆANJE NA RATNE GODINE U ŠAPCU*

Među Nemcima u Modošu beše već kao neka uzbuna zbog nemira u Nemačkoj. Brinuli su kako će oni proći. Kao da su znali da će morati da pomognu Hitleru da ostvari hiljadugodišnji Rajh! Moram reći da smo mi sa njima, do sada bar, mirno živeli, ali se nekako počeo razvijati njihov nacionalizam, koji je posle imao tako tragične posledice. Na kraju se oprostismo sa mojim zemljacima u nadi da će se ipak moći očuvati mir u našem mirnom Modošu, i mi se vratismo u Šabac.

Najzad, dođe od mog profesora Sauerbruha pismo da će verovatno moći, početkom 1941. godine, doći radi predavanja u Beograd. Obavestih profesora Kostića i dekana Medicinskog fakulteta da će profesor Sauerbruch stići u Beograd 24. marta 1941. godine, uveče, vozom. Ujedno zamolih da se objavi u Lekarskom društvu da će se predavanje održati u Lekarskom domu, pa, kao dekan fakulteta, profesor Koen da pozove i ostale profesore na predavanje. U nadi da je sve dobro pripremljeno, rezervisah sobe za profesora i njegovu mladu ženu (ona mu je bila druga žena, isto lekar) u hotelu „Srpski kralj“ – najbolje sobe koje su imali. Uveče oko devet sati stiže voz, ali na stanici nema ni jednog predstavnika sa Fakulteta, jedino Ilza i ja ih sačekasmo. Bio je tu i neki činovnik iz nemačke ambasade, došao da pozdravi eminentnog naučnika. Odvezosmo se u hotel, zajedno smo večerali pa, kako je bilo već kasno, nisam mogao da dođem u vezu sa predstavnicima Fakulteta. Sutradan pozvah telefonom dekana ali se on distancira od poziva i ne htede da se sastane sa Nemcem! Bio je kao Jevrej in uvređen zbog progona Jevreja u Nemačkoj. Jedva sam uspeo da se dogovorim sa profesorom Kostićem da ga primi na klinici. Kukavica, nije se ni pojavio na stanici da ga dočeka. Mene beše stid. Bio sam sa Ilzom celo vreme sa njima i najzad je Ilza ostala sa kolegicom u hotelu da posle pođu u grad.

Profesor Sauerbruch i ja se odvezosmo do klinike i tu se najzad našao profesor Kostić da ga pozdravi, ali od predavanja ne bi ništa, jer je dekan zabranio da ga naš gost održi. Posle posete klinici, nas četvoro se odvezosmo na Avalu. Tamo

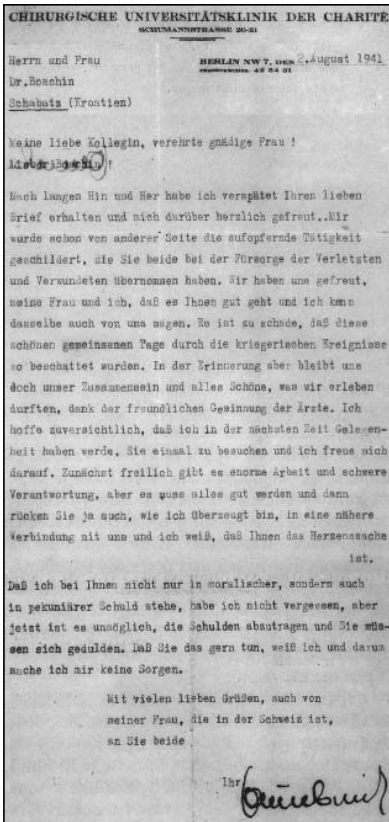
* Teodor Božin je rođen u Banatu, u selu Modošu (danas Jaša Tomić) 1895. godine. Medicinu je studirao u Minhenu a završio u Grajsvaldu. Bio je šef hirurgije u Valjevu i Šapcu. Objavljivao je radove u vodećim domaćim i svetskim stručnim časopisima, predavao u medicinskoj školi. Muško stanovništvo Šapca spasao je streljanja 1941. godine uz pomoć kolege sa studija dr Hartmana. Umro je u Nojšatelju u Švajcarskoj 1983. godine. Objavio je autobiografiju *Od krojačke igle do hiruškog noža*, Dis publik, Beograd 2010, iz koje objavljujemo ovaj tekst, str. 153–174).

smo ručali i ostali u ćaskanju neko vreme. Neki oblaci kao da su se spremali, i ceo grad je bio naelektrisan. Moj profesor je želeo da kupi odelo, pa smo posetili jednu radnju u gradu. Ja kupih štof za dva para odela i dadoh da sašije moj zemljak, preko puta dvora (u ulici gde se nalazi „Putnik“). Moj zemljak je cele noći spremao za probu dva odela i profesor je bio jako zadovoljan. Biće sve za dva-tri dana gotovo. Ali, bilo je drugačije! 25. marta je bio dan, kada je trebalo potpisati Trojni pakt – ugovor sa Hitlerom, pa su izbile demonstracije u gradu. Profesor se zabrinuo, ali je ipak ostao i mi mu priredismo večeru sa čevapčićima u nekoj kafani u Ulici Kralja Aleksandra, a posle toga još i večeru koju je profesor Kostić, u čast svog kolege, priredio u „Mažestiku“. Bilo je veselo društvo. Na kraju je Sauerbruh sa Ilzom odigrao valcer. Onda se vratismo nas četvoro u hotel, gde smo odseli sa njima, i nastade pričanje o stanju u Nemačkoj. Rekoh profesoru kako nemačka vojska ima velike pobeđe svuda, a on mi na to veli: „Ti si lud, Božin, mi smo izgubili rat.“ Ja, kao iznenađen: „Šta kažete, gospodine profesore? Izgubili rat?!“ On reče: „Da, kada bismo mi lekari mogli da pregledamo sve naše vođe Rajha, strpali bismo ih sve u ludnicu, jer će oni dovesti narod do propasti.“ To je bilo na dan 27. marta 1941. godine. Neverovatno kakvo je mišljenje o vođi Rajha i njegovim pomagačima imao još tada taj genije hirurgije. To se kasnije i obistinilo.

Uskoro profesor sede na voz, samo se od nas dvoje oprostio i pođe za Zagreb, ali me opomenu da uzmem ona dva odela i pošaljem konzulatu u Zagreb, što sam i učinio. Međutim, on ta dva para odela od odličnog engleskog štofa nije nikada primio. Kasnije mi je jednom pisao da ih sigurno nosi neki mali „firer“, ali da su mu nezaboravni bili časovi sa nama i da neće zaboraviti da nam se oduži. I on je, siromah, bio u bedi, a nisam se ni nadao da će mi ikada vratiti izdatke koje sam imao. Kakvo teško vreme je došlo i za nas, i za njega, svima je dobro poznato.

Mi se vratismo u naš lepi dom, ne sluteći šta će nas i naš narod snaći. Prvog aprila budemo oboje, Ilza i ja, mobilisani, no ostadosmo u Šapcu na radu u bolnici. Bolnica je postala rezervna bolnica I drinske divizije, a ja šef te bolnice. Za upravnika beše određen naš stari doktor Andra, a meni su bili dodeljeni kao lekari svi iz naše bolnice, uz to i doktor Mlađa Milošević iz Bogatića. Odmah posle napada na Beograd, odjednom dobismo 600 ranjenika, pa je bilo velike muke gde da ih smestimo. Nova bolnica bila je još nedovršena, pa smo sve naše bolesnike morali da otpustimo da bismo za ranjenike našli mesta. Sve barake i glavna zgrada su bile samo za ranjenike. Nisam bio u postelji 72 časa. Radilo se i danju i noću. Operacije, amputacije, pa posle tri sata rada za koji minut prekinem rad da bih se održao na nogama i popio šolju kafe, pa opet produžim. Bio je pakao videti ranjenike kako leže po hodnicima i jauču od bolova, a mi nesprenni za toliki broj ranjenika. Instrumenata je bilo dovoljno, donetih iz vojnih depoa, ali nije bilo hirurga. Bio sam sâm, a tek kasnije dođoše neki iz Beograda. Ali, bilo je već kasno. Morali su 13. aprila, po naređenju Vrhovne komande, da se evakušu lakši bolesnici-ranjenici, a oni teži slučajevi da dočekaju sa nama, malenim brojem lekara, neprijatelja. Bio je i neki avijatičar, koji je imao ogromne opekotine, a bio je oboren iznad Beograda. Mislim da je bio neki rođak vojvode Mišića, pa nikako nije hteo da ostane i želeo je da se i on evakuše. Zato smo morali da pristanemo na to. Doktor Andra, doktor Ciganović i ostali su morali da se povlače ka Bosni.

Uveče uoči 13. aprila nas bombarduju iz Klenka Nemci, pa pred samom operacionom salom puče jedna granata. Ja sam baš bio pri amputaciji jednog ranjenika, Hrvata, koji se zvao Josip. Moja pomagačica je bila tako uplašena da je pobešla

PREVOD PISMA PROFESORA SAUERBRUHA:

Berlin, 2. avgusta 1941.

Hirurška univerzitetska klinika Charité

Draga moja kolegice, poštovana gospođo! Dragi Božine!

Posle dužeg lutanja primio sam sa za-
kašnjenjem vaše pismo i mnogo sam se obra-
dovao. Mene su već i sa druge strane obavestili
o vašem požrtvovanom radu koji ste vi primili
na sebe oko lečenja i negovanja ranjenika. Mo-
ja žena i ja smo se radovali da ste dobro, što i
mi sa naše strane možemo reći. Samo je šteta,
da su oni lepi provedeni dani zamračeni ratnim
događajima. Ali u uspomeni nam ipak ostaje
u našim životima sva lepota koju preživljava-
mo, a to, blagodareći prijateljstvu nas lekara.
Za sada imamo ogromno posla i teške odgovor-
nosti, ali sve mora da bude dobro, i onda ćete i
vi, uveren sam, doći u dodir sa nama, što vam
je sigurno i želja. Da nisam samo vaš moralni
već i novčani dužnik nisam zaboravio. Ali za
sada je nemoguće pozajmicu vratiti i strpite se.
Da ćete to rado za mene učiniti uveren sam i
zato se ne brinem.

Sa mnogo prijateljskih pozdrava vama
oboma i od moje žene, koja se nalazi u Švaj-
carskoj, vaš Sauerbruch s. r.

iz operacione sale, a siromah Josip me pogleda tužno i reče (bila je operacija u lumbalnoj anesteziji): „Jao meni, doktore, nisam poginuo u borbi, a sada da poginem u operacionoj sali.“ Hrabrim ga i odgovorih mu da, ako treba da se gine, poginućemo zajedno. Moradoh da završim operaciju bez pomoći, jer su svi pobešli u dvorište, gde je bilo neko malo podzemno sklonište.

Beše baš nedelja, kada se pojaviše četiri nemačka vojnika sa jednim narednikom, koji su imali zadatak da zauzmu bolnicu. Kako sam bio zauzet u operacionoj sali, dočeka ih moj asistent doktor Mlada. On upotrebi ono što je mogao na nemačkom jeziku da izgovori, da Nemce umiri. Reče im da je „šef nemački đak“, pa će odmah doći da preda bolnicu. Jedan Nemač, žutokljunac, predstavi se kao lekar i reče odlučno da se njemu javi šef. Zvao se Ulman i tek što je završio studije, pa se pravi važan da je on sada šef naše bolnice. Nisam se ponizio, ali sam takođe odlučno rekao da sam, po Ženevskoj konvenciji, ja odgovoran za ranjenike. Kako je bilo puno oružja od ranjenika koji su bili evakuisani, oni su sve puške polomili, a bombe sakupili na jednu gomilu i odneli da ih unište. Uskoro nam dođe iz Novog Sada čitava kompozicija zavojnog materijala, koja je bila pre napada na Šabac za našu bolnicu određena, a nije mogla da stigne na vreme. Naravno da je bilo dosta pljačke i nismo imali mnogo vajde od silnog materijala. Naše ranjenike smo mogli sada bolje da opskrbimo. Bilo je dosta i hrane, a odakle se sve to

pojavljivalo čudilo me, jer pre dolaska Nemaca nije bilo materijala za opskrbu tako velikog broja ranjenika.

Grad se nekako smirio i ja se setih kako je još pre nekoliko dana na konju prošao junak iz Pocerine, Miroslav Dabić iz Nakučana, moj odličan prijatelj i počasni kum. Kako su ulicom prolazili četnici Koste Pećanca, svi smo se nadali da će oni moći da odole navali Nemaca. Radilo se sada koncentrisanije i polako smo mogli naše ranjenike da izlečimo, pa i da ih otpustimo kućama.

Jednog dana dođe naređenje da se svi obveznici jave u nemačku komandu, a mi lekari dobismo objave da smo ratni zarobljenici i da možemo i noću da se krećemo u pravcu bolnice. Grad nismo smeli napuštati bez dozvole nemačke komande, koja se smestila u „Zelenom vencu“ i u zgradi pored opštine. Naš upravnik je stigao sa doktorom Ciganovićem do Sarajeva, pa se vratio u Šabac. Doktor Andra bude odveden u zarobljeništvo, dok je doktor Ciganović ostao na radu u bolnici. Kao internista je bio doktor Manojlo Stojanović, sa asistentom doktorkom Mitrom Mihajlović. Uskoro se vrati puno lekara kod nas, koji su bili povučeni iz Beograda, pa i doktor Boža Popović, odličan hirurg. Doktor Aca Jovanović infektivac, pa doktor Živković i puno njih koji su nam dosta pomogli u radu. Nemci su sebi udesili bolnicu u Učiteljskoj školi, a upravnik te bolnice je bio neki doktor Miler, lekar opšte prase. Često sam pozivan da tamo operišem ranjenike koji nisu mogli biti transportovani u glavnu bolnicu u Beograd. Puno se Nemaca smestilo po boljim kućama Šapca, pa ni mi nismo bili pošteđeni. Jedno odeljenje morasmo ustupiti jednom kapetanu, pa se posle uselio u našu lepu sobu jedan general. Posluga su mu bile neke Jevrejke, koje su za njega kuvale, prale, čistile, i to sve kod nas. Mi se sabismo u donje sobe, a decu smo, već pre napada Nemaca poslali sa devojkom u obližnje selo, kod naših kumova Petrovića, u Malu Vranjsku. Tek kada se situacija smirila, dođe nam devojka sa decom i bili smo presrećni što ih opet možemo uzeti u zagrljaj.

Jednog dana dođe nam komšija Bora Antonić i zatraži moga sina Ivicu da dođe kod njih. Uselio se neki nemački oficir i traži nešto, ali ga ne razumeju. Naša su deca već od malena, pored našeg jezika, naučili i nemački, i tako moj sin bude neki „tumač“. Sve je objasnio čika Bori šta Nemač želi, ali se oficir zainteresovao i za njegove roditelje i upita da li nas može posetiti. Moj sin ga dovede, ali ga je pratio neki naoružani vojnik, što je odmah palo u oči. Znači, mora da je neka važna ličnost. On se predstavi kao grof Helpah. Odmah sam znao ko je to, poznata ličnost iz mog studentskog doba. Bio je zloglasni šef policije u Berlinu. Koža mi se naježila, jer je stalno stajao pred vratima vojnika da ne bismo, možda, mi na njega izvršili atentat! Videh pred kućom čika Borinom na autu „Pol“, dakle zloglasna policija koja prati vojsku. Najednom me on upita kako to da su oni bez borbe, kao na izletu u šetnji zauzeli do sada celu severnu Jugoslaviju, a rekoše mu u Zagrebu da će tek imati muke na staroj granici Austrije, kod Klenka. Zato su i bombardovali Šabac iz Klenka. Ja mu odlučno odgovorih da niko neće rat u našoj zemlji..., pa ni hrabri Srbi. Uskoro se grof izgubi iz Šapca, jer je došlo puno vojske koja je pošla na jug, verovatno ka Bosni. Kako smo morali neke ranjene Nemce da primimo u bolnicu, to iskoristih da dobijem puno materijala za našu bolnicu. Onaj narednik Ulman nestade i mi potpadosmo pod Komandu u Šapcu. Samo je češće dolazio upravnik nemačke bolnice, radi kontrole. Kako naša bolnica nije imala zasebne sobe za oficire, samo za vojnike, poneki put doveli bi ih kod nas. Desilo se da je jednog dana bio ranjen jedan generalštabni major, u jetru. Za transport

je bilo opasno, a nije bilo ni sredstava. Nemački upravnik me pozove u pomoć i ja mu izjavih da je potrebna hitna operacija, jer major stalno gubi krv. Potrebne su i transfuzije krvi. On, da ne bi primio sam odgovornost, pošalje hitan izveštaj glavnom hirurgu cele Armije, profesoru Sauerbruhu, a to je išlo kao da govori sa Štitarom, pa ga zapita da li može doktor Božin da izvrši operaciju. Iz Berlina dobi kratak odgovor: „Može.“ Odmah spremim sve u bolnici, jer su samo minuti bili u pitanju. Dovedu mi nekih deset snažnih vojnika da odredim krvnu grupu i počnem sa direktnom transfuzijom koju sam Nemcu, doktoru, dao da je dalje produži. Napravim laparotomiju, nađem poveću rupu u jetri, stavim u nju strifnon gazu i dobro tamponiram. Nešto bolje se nije moglo uraditi. Produžim s transfuzijom i ranjenik se smiri, a posle osam dana izvadim gazu. Krvavljenje je bilo neznatno. Međutim, stigao je avion „Fiselerstorch“ i preneo oficira na dalje lečenje u Beogradu. Saznao sam posle da je i ozdravio. Trebalo je da dobijem novčanu nagradu od 5.000 dinara, ali sam odbio, i rekao da se to može priložiti našem Crvenom krstu. Taman posla da sam primio taj novac, pa da posle budem gonjen zbog saradnje sa okupatorom! Ali i to hoću ovde da napomenem: po Ženevskoj konvenciji, kao i našoj lekarskoj zakletvi – mi smo lekari obavezni da lečimo prijatelja i neprijatelja podjednako, pa prema tome otpada svaka sumnja da lekar može da bude odgovoran za rad pod okupacijom. Toga sam se principa, kao i zakletve, strogo držao.

U Šapcu se živelo kako se može pod okupacijom živeti, po onome, da ni najbolja okupacija nije poželjna. Mi smo se ipak sastajali po kućama, došapnuli poneku novost sa ratišta, ali na ulici smo bili obazrivi. Nekako je čovek imao osećanje da ga neko prati da ne izgovori neku nezgodnu reč. Pogled desno-levo – da te neko ne čuje! Bolesnici su samo retko dolazili na pregled, a i u bolnicu su primani samo najhitniji slučajevi. Mnogo sam žalio neke seljake, koji su kolima – često volovskim – bolesnike na pregled iz Ljubovije, Rađevine pa i iz Bosne dovodili i

PORODICA BOŽIN PRED POČETAK DRUGOG SVETSKOG RATA

neizlečive bolesnike od raka ili tuberkuloze, misleći da samo hirurgija može neku pomoć da pruži. Uvek sam morao nekima da objašnjavam kako nisam za svaku bolest – ticalo se većinom tuberkuloze – ja kompetentan. Na to mi često odgovoriše: „Pa kada ti svaki dan 'sekciraš' čoveka, ti ćeš najbolje znati šta je unutar čoveka bolesno.“ Od tuge, da ih ne bih uvredio, jer su me tako uporno gledali, ja sam morao i hteo da im učinim za ljubav usluge, jer su poneki bar rekli: „Dobro, da znamo da bolesniku nema pomoći!“ Pitao sam se više puta da li je pravo da se svakom kaže istina o bolesti i morao sam bar porodici da to kažem. Ali, bolesniku nisam nikada uzeo njegovu nadu. (Jednom sam imao priliku da učinim poslednju posetu mome uvaženom šefu internog odeljenja, doktoru Miši Matiću. Bolovao je od raka želuca, i sav žut od kaheksije, očekivao je hrabro smrt. „Hvala ti što si došao da mi poželiš lak put“, reče mi, a ja da ga ohrabrim, velim: „Neće biti tako!“ A on: „Jeste, i tvoje si bolesnike lečio tako da su sa osmehom na licu išli na poslednji put.“ Bio je doktor Matić divan lekar i moj prvi šef internog odeljenja u Velikom Bečkereku. Prihvatio me je očinski kada sam 1925. godine stupio na staž.)

Sirote seljanke su dolazile samo krišom u grad i nudile ćilime na prodaju, jaja, ili neke drute namirnice. One koje su imale muža u ropstvu, tražile su od nas da napišemo adresu njihovima. Nije im bio lak život. ali moralo se živeti, decu odgajati i čekati na bolju budućnost. Oskudice u hrani nije bilo, jer se potajno zaklalo neko tele ili prase pa onako u slami, na kolima, donosilo prijateljima na prodaju.

Kako su partizani često napadali nemačke konvoje u Mačvi i na drumovima, dovodili su nam Nemci dosta ranjenika, pa ih je i komandant Šapca često posećivao. Zvao se Trote. Tako smo jednog dana Ilza i ja pošli ka fabrici „Zorka“ da malo izađemo iz grada. Sretne nas komandant, pa nam se pridruži, do Pop-Lukine ulice. Naravno, pojedini građani nas pratiše očima, pa su često i dolazili da im prevedemo neku molbu na nemački. Ali, još gore je bilo što su mislili da je moja žena njegova sestra, jer je imala isto prezime. Međutim, njeno prezime je Grote, a komandantovo Trote. Ta glupost donela nam je dosta neprilika. Kako se moja žena distancirala od okupatora, ona je gledala svoj posao, decu i kuću i nije pripadala nikakvoj organizaciji. Na našu sreću! Beše to nemirno vreme za građane, jer su partizani stalno uznemiravali Nemce, a oni opet za svakog poginulog vojnika streljali sto građana. Najviše su stradali siroti seljaci, koji su poneki put i sa rada na polju bili pokupljeni i zatvoreni u logore, pa posle streljani.

U jesen 1941. godine, morao sam jedne subote, zbog operacije zubnog korena, da odem u Beograd. Uzeo sam dozvolu od Komande za tri dana i javim se svom prijatelju, zubnom lekaru doktoru Vasi Carićeviću. Ali, on ne mogade da sam izvrši resekciju dva korena na gornjoj vilici, već pozove u pomoć generala doktora Jelineka. Tako njih dvojica izvršiše operaciju u nedelju, a trebalo je da se vratim odmah početkom nedelje.

Napad na Šabac i Jarak

Dođem ujutru na beogradsku stanicu, kad tamo puno Šapčana, pa i vladika šabački Simeon. Graja i kukanje žena. Ne može se putovati za Šabac, jer je grad blokiran. Bio je napad partizana na Šabac, pa su sve muškarce pohapsili i puno ih pobili, među njima i neke lekare. Šta da se radi?! Muka je ostati u Beogradu – još veća muka neizvesnost. Šta da se preduzme, kako da se našim građanima pomogne? Kako da se moje kolege, ako su živi, spasu? Kao sa neba, pade mi na pamet

jedan Nemač, lekar, koji je bio u inspekciji u našoj bolnici, pa mi je rekao da u Beogradu postoji viši sanitetski oficir za celu Srbiju i reče mi njegovo ime. Da li da skupim hrabrost i odem do njega? Bilo kako bilo, odoh u Glavnu komandu. Pokažem svoju ispravu i kažem da sam lekar bolnice i da moram da referišem o ranjenicima, oficiru sanitetske službe. On mi oduzme ispravu i ode na sprat. Uskoro se vrati i povede me gore. Kad sam ušao u sobu, ja da se srušim od zagrljaja tog oficira. „Theo, kennst Du mich nicht?“ (Teo, zar me ne poznaješ?) Kao da sam bio u nekom transu, ali poznadoh svoga druga sa studija u Minhenu. Onda je bio student medicine, Leo Hartman, sada doktor medicine, sanitetski potpukovnik pri Vrhovnom štabu glavne komande Srbije. „Pa zar je to moguće“, veli on, „da ti budeš moj zarobljenik? Pa gde si i kako si? Evo prošlo je više od dvadeset godina kako smo se rastali, a ne javismo se jedan drugom. Iako smo pripadali istom društvu u Minhenu i po koju kriglu piva zajedno popili.“ Bio sam tako uzbuđen tim susretom da sam morao da mucam, jer se ovo može desiti samo u bajkama. Objasnim svom drugu, doktoru Leu Hartmanu, šta sam čuo o Šapcu, gde su naši svi pohapšeni, a lekari pobijeni. On odlučno tvrdi da je to nemoguće, jer bi on to znao. Uveri me da će odmah tražiti izveštaj, pa da se uveče vidimo na večeri u Zanatskom domu. Tamo sretnem doktora Kosanovića i on mi potvrdi da je čuo o napadu na Šabac, kao i o odmazdi. Dođe, najzad, doktor Hartman i reče mi da je zaista bio napad na Šabac, da se tamo nešto dešava, ali mi reče: „Tebi, za ljubav našeg starog prijateljstva, učiniću sve što mogu.“ Sutradan budu vraćeni naši sugrađani iz Jarka i to samo njegovom pomoći! On mi okači značku Crvenog krsta oko rukava i reče: „Hajde sa mnom.“ Sednemo mi u auto i on naredi šoferu-vojniku da tera kola za Šabac. Prolazimo mi preko Dubokog, pa kroz selo Skelu, koje je bilo popaljeno. Partizani nas nisu napali, jer je kaznena ekspedicija već bila počistila teren.

Stigosmo oko podne u pust Šabac. Na ulici nema nikoga, sem nemačkih vojnika koji stražare ulicama do zuba naoružani, a puške drže na gotovs. Meni se smrklo. Kada smo bili na uglu kod Narodne banke, pogledah na našu kuću u Jevremovoj ulici. Sve je mirno, ali se sada radi o većoj stvari, o životu mnogih naših milih i dobrih građana. Kako je neki vojnik podneo doktoru Hartmanu raport, on naredi da vozač tera auto ka kasarni.

Prolazimo pored crkve – zatvorena, pored Vladičinog dvora – zatvoreno, sve radnje zatvorene, samo poneka žena ili dete proviruje kroz prozor ili kapiju. Stigosmo do kasarne. Na ulazu doktor Hartman objasni kontrolnom oficiru da sam ja predstavnik „Crvenog krsta“ te tako bez po muke budemo pušteni u logor. Kada smo se približili grupi ljudi, svi me poznadoše, i poče došaptavanje: „Evo Božina!“ Prvi koga sam sreo, bio je stari otac doktorke Mitre, preko osamdeset godina, pa neki stari potpukovnik Stojanović – Solunac. Sipnja ga je više puta dovodila u moju ordinaciju na pregled. Jedva čovek progovori i to samo: „Avaj, Božine, brate, pomози, izbavi nas odavde, svi ćemo biti pobijeni!“ A meni srce da pukne od sramote što sam sa predstavnikom sile koja je kriva za sve. Najzad smo obišli ceo logor, a ja doktoru Hartmanu sve pokazujem starce i velim: „Zar se ovih staraca bojite, pa ih ovde držite?!“ Njega beše nekako sramota da sve to vidi, jer je bio u prvom redu lekar, a i pošten čovek. Tu smo na kraju našli sve naše lekare, sem doktora Tirića, doktora Koena, Laze Petrovića i Đure Ostojića. I ako sam znao da su komunisti, na njegovo pitanje da li među njima ima komunista, rekao sam da su svi lekari ispravni i da među njima nema komunista. Vрати se on istog popodneva i oko pola noći dođe naredenje da se otpuštaju prvo svi starci preko osamdeset

godina, pa i ostali svojim kućama. Tako bude spaseno stanovništvo Šapca od Jarka i logora u kasarni zaslugom toga čoveka. Kada sam mu se zahvalio pri dolasku i inspekciji naše bolnice, on mi u poverenju reče da ne stoji dobro sa njima, da nije nacista, pa neće ni on dugo ostati u pozadini. Kada je neki general Ivković došao u Šabac da nas vrbuje radi zamene naših drugova u zarobljeništvu, on mi samo reče: „Ako možeš, izvuci se, jer je u Nemačkoj sumrak sunca.“ To me je zadržalo da se ne javim, i mnoge druge. Uskoro doktor Hartman bude smenjen sa položaja u vrhovnom sanitetu i određen na ruski front. Nikada više o njemu nisam ništa čuo. Neka je slava takvom čoveku i lekaru, spomenik treba da mu podignemo!

Tek posle povratka naroda iz logora i Jarka, saznao sam puno tragedija o putu za Jarak. Tako sam bio zavoleo doktora Hajima Rusoa. Bio je stari Šapčanin, pa me je često pozivao u svoju kuću (ranije je bio dugo godina u Vladimircima). Bio je neobično dobar i blag. Imao je dva sina, jaki su bili obojica kao da su bokseri. Na putu za Jarak, siromah Ruso nije mogao da ide (patio je od claudacao intermitens; to je kao neki grč u nozi, pa ne može da se kreće odjednom) i sin ga stavi na leđa, pa ga je neko vreme nosio, ali kako je sustao, vojnik doktoru jednim metkom skrati muke. Tako je prošao i naš mesar Ruml. Nemač poreklom, ali punokrvni Šapčanin. Stalno su bile neke borbe, napadali su iz zasede partizani, pa nestajali kao da ih je zemlja progutala. Jednog jutra, oko jedan sat, stade jedan auto pred našu kuću i zvonce zazvoni, nikako da prestane. Dole čujem žagor vojnika, viku. Ja se pojavih na prozoru i zvonce stade. Dere se Nemač da odmah siđem. Rekoh, samo da se obučem. Ne, vikne on na mene da odmah siđem kako sam odeven tako da pođem, hitno je. U pižami dođoh dole i u papučama. Oni me strpaše u kola i za tren oka smo bili kod bolnice. Prizor neopisiv! Na nosilima leže ranjeni vojnici, jauču. Jednom lobanja beše sva otvorena, mozak mu curi, a on samo drma nogama, nikakve znake života ne daje. Nekima su noge bile otkinute, samo opasačem bila im je krv zaustavljena, jer su stegli nogu ili ruku iznad rane. To je bilo ne samo bolno, nego i opasno, jer ako stoji duže od 2–3 sata, može da dođe do oduzimanja tkiva. Odmah pridemo nas troje, ja, student Protić i moja žena, pa jednog po jednog prema povredi opskrbimo i oko osam sati budu svi ranjenici previjeni. Vratio sam se kući njihovim autom, samo da se obučem, obujem i umijem. Ali, kada smo bili na uglu Zelenog venca, videh gomilu pobijenih ljudi, a na stubu za sijalice visi obešen doktor Koen, naš drug iz bolnice, dermatolog. Mi smo znali da je on bio Jevrejin i da se krio po selu, ali ga niko u gradu nije izdao. Bio je kod braće Petrovića, advokata i lekara, pa mora da ga je neko izdao. Bio je vrlo dobar i voljen drug i lekar. Učestvovao je u svim sportskim priredbama grada. U bari pored pošte je isto tako bilo streljanje pa i vešanje doktora Tirića, Ukropine i još nekih. Strah i trepet u gradu, samo su se pojedini pojavljivali na ulici.

Jednoga dana bude nam donesen jedan nemački vojnik sa prerezanim grkljanom. U pratnji je bio šef policije, sa nekoliko naoružanih vojnika. Ranjeni vojnik nije mogao ni reč da izgovori, samo je krkljao, a pena mu je išla na usta. Na pitanje ko ga je zaklao, oficir samo pokaza kao da su bili neki sa bradom (četnici). Odmah sam video da ima na vratu više rana od noža, pa u sebi mislim: „To si se ti, brajko, sam zaklao.“ U tom trenutku dođe jedan vojnik i javi oficiru da su neke na Dumači uhvatili i streljali. Oficir naredi vojniku celo selo da se popali, a sve muškarce da dovedu u komandu. Ja se uplaših, pa rekoh oficiru: „Gospodine majore, nemojte prebrzo dati zapovest, jer se vojnik sam hteo zaklati.“ On se izdra na mene: „To ćete Vi morati dokazati, ali pazite šta govorite, jer vas može skupo

stajati.“ Izgleda da se ipak malo zamislio, pa reče da se, posle operacije, ako uspe, javim u komandu, koja je tada bila u Docinoj kući (Doca advokat imao je kuću pored advokata Bajića). Javim se tamo i odmah me odvedoše majoru, mislim da se zvao Miler i mora da je bio Austrijanac, po govoru. On mi bajagi ponudi cigaretu i veli čuo je da je operacija uspela. Zatraži da mu dokažem zašto mislim da je vojnik sam sebi sekao vrat. Po sudskoj medicini, koju sam kod njih učio, kada se nađe više zaseka na koži, to je dokaz, kažem, da je neko sam sebe hteo da uradi. Ali, on mi i dalje ne veruje i vrati me u bolnicu sa naređenjem da mu se svakog dana javljam. Grkljan je bio do zadnjeg zida presečen, lepo se mogao sastaviti i ja sam ranjenog gledao kao nekog generala, samo da mi ostane živ. Došli su da ga saslušaju, ali sam rekao da još ne sme da govori dok konce ne skinem. Skidoh osmog dana konce, kad je rana zarasla kao da nije ništa bilo. Vojnik uzdahnu i reče samo: „Jaj“, a to je na mađarskom: „Jao meni!“ Oslovih ga na mađarskom i upitah ga zašto je to učinio. „Nisam mogao da gledam kako su streljali ljude“ – odgovori on. Vojnik je bio Mađar, rođak Karla Celana, koji je u Šapcu imao kafanu. U šumi iza Dumače – Jelenče – bilo je streljano 180 lica, pa su posle čak našli britvu tog vojnika, koju je upotrebio i bacio u jendek. Tako su Jelenča i Mišar bili spaseni od paljevine. Bugarčić, predsednik opštine, srdačno mi se zahvalio za moj podvig sa majorom. To je bila moja malena pomoć, kao i ona sa Jarkom, u kasarni, koju sam pružio svom voljenom Šapcu. Posle smo saznali da su partizani napali bombama Nemce u Mačvi, pa je bila i neka eksplozija kraj Koviljače. Nemaca, ranjenika je sve više, pa i poneki partizan i četnik, koje smo mi isto tako lečili kao i ostale.

Godine 1941. oko Božića, bude organizovan transport naših bolesnih ranjenika u Nemačkoj, koje treba vratiti u otadžbinu. Nas tri lekara budemo određeni da dopratimo te bolesnike: doktor Studić, doktor Stojanović – obojica iz Beograda – i ja iz Šapca. Postavljena je ogromna kompozicija voza, sa crvenim krstom na krovu. Na put smo pošli sa velikim poklonima za zarobljenike, prvim od početka rata. Putovali smo noću, praćeni Nemcima, pa smo zbog opasnosti od aviona morali često da stojimo na nekom koloseku po ceo dan. Tako obidošmo logore za oficire u Nirnbergu, Vartburgu, pa i neke logore za zarobljene vojnike. Svuda smo pregledali vojnike i predali pakete onima koji su ostali. Povelili samo 600 vojnika, uglavnom obolelih od tuberkuloze. Jedini lekar kojeg smo mogli povesti bio je doktor Hodžić iz Čačka. Cele noći smo jurili iz jednog vagona u drugi. Neki su pljuvali krv, pa su im davane injekcije kalcijuma, itd. Najzad, posle skoro tri nedelje, stigli smo u Beograd, dočekani od silnog naroda, koji je očekivao da im se neko vrati. Presrećni su bili oni koji su stigli, a tužni oni kojima nije bila ta sreća dodeljena. Uglavnom, mi smo svoju dužnost dobro obavili.

Jednog dana nam dovedoše, pod jakom stražom, četiri partizana. Jednom beše pola potkolenice otkinuto, pa je izgubio dosta krvi. Prvo sam njemu amputirao nogu, a pored mene u sali je bio stražar sa puškom. Jedva svrših sa njim, a dođoše ostali. Nije bila potrebna neka veća intervencija već samo šivenje rana. Sutradan dođe Gestapo i saslušava partizane. Mislim da su uhvaćeni oko Vladimira. Posle nekoliko dana, kada su mogli nekako da se evakušu ranjenici, pojavi se gestapovac sa stražom da ih odvede. Rekoh da još nisu za transport i da nisu izlečeni. On reče: „Ne treba njima više lečenje, za njih je metak spreman.“ Nekako kuražno se usprotivih i rekoh da ne mogu dozvoliti da ranjene streljaju. Ako su krivi, neka im bude suđeno kad ozdrave. Ovaj vojnik nije imao kuraži da ih izvede, jer izgleda da je to bila samovoljna presuda, bez nekog naređenja. Posle rata mi se javio

jedan od njih, Stefanović, kasnije predsednik opštine Vladimirci, a i neki potpukovnik iz Splita. Ovome sam zaboravio ime, ali se posle zauzimanja Šapca od strane NOV-a javio i pitao da li sam živ. Kada bih sve jade i muke za vreme rata hteo opisati, morao bih upotrebiti još toliko tabaka hartije i mnogo vremena, pa se bojim da neću stići na večiti put!

U leto 1944. godine, pojavi se kod mene u stanu jednog podneva Joviša Berić, ugledni seljak iz Pocerine i poznati odgajivač konja za trke. Peče sunce, da je muka ići ulicom. Ali, kada me Joviša zove, moram da pođem. Uz put mi priča da je njegov polubrat ranjen u kukuruзу (moje je uvek bilo da ne pitam ko ga je ranio i zbog čega, jer se to mene ne tiče, sud je zato tu) pa ga je kolima doterao do Šapca i leži u kafani na kraju grada, blizu kasarne. Išli smo polako da ne bi bilo sumnjivo, jer je Nemaca bilo puno u gradu, a mi kao šetamo se po vrućini. Uđosmo u kafansko dvorište i tamo nađoh u kolima jednog ranjenika, koji je na izgled već bio osuđen na smrt. Skinuše pokrivač a smrad umalo da me obori. Rojevi muva lete po vazduhu, i sisaju ono crno tkivo na leđima ranjenika. Puščani metak mu je bio presekao kičmeni stub malo više od struka, a cela koža na oba ramena bila je crnomodra od ležanja. Cela trtica, međutim, u krpe se pretvorila od gangrene. Posle pregleda odosmo u jednu kafansku sobu i ja objasnim Joviši da tu spasa nema. A on veli: „Najlepšeg ću ti konja dati, samo mi spasi čoveka!“ Ja mu rekoh da što pre pođu kući, jer nije moguće da će više od nekoliko časova moći da živi. Tako i bi. Ranjenik je kod kuće sutradan u selu umro, a ja sam bio mirne savesti što sam postupio pravilno. Zašto da se čovek muči u bolnici, a i njegovi su, kad su videli da mu nema spasa, bili zato da kod kuće umre.

Dovedoše jednog dana jednog mladog četnika, sa malom bradom, lep kao neki svetac sa slike, ali sa potpuno oduzetim nogama. Dovala ga na kolima tri četnika sa jednim bolničarem. Odmah sam pregledao ranjenika (bio je iz Arandelovca rodом) i nađem ulaznu ranu od puščanog metka sa strane pupka, dok je izlazna rana bila na sredini kičmenog stuba. Bez sumnje, metak je presekao kičmenu moždinu, pa odatle paraliza nogu. Dva pratioca me pozvaše u stranu i rekoše mi sledeće: „Poručio Vam potpukovnik Račić da, ako ovoga četnika ne spasite, imaćete da odgovarate, a Vi znate da mi svaku odmazdu možemo izvršiti.“ Ja njima objasnih (a kome to, mislim ja u sebi, šta oni znaju šta je kičmena moždina) da ovde nema pomoći pa, ako Račić sumnja u moje znanje, neka pošalje svoje lekare da spasu ovog ranjenika, ja polažem svoju diplomu i stavljam se sam pred sud. I, zaista, sutradan dođoše dva lekara četnika, sa bradama. Kada su došli u moju sobu, jednog od njih odmah prepoznadoh, jer je bio kod mene na praksi, pa sam ga čak operisao od kile. Taj doktor Aca Pavlović je odmah rekao Račiću, navodno, ako ga Božin ne može spasti, kako da ga mi spasemo. Donekle sam kod ovih kolega bio rehabilitovan, ali ne i kod četničke organizacije. Jedno jutro nađosmo ispod vrata pismo, namenjeno meni lično! Kada sam ga otvorio, samo što me kap nije udarila. Ako u roku od tri dana ne položim jedan milion, imaću neprilike, a to se znalo kakve. Pokupim sav novac što sam imao u kući i odvezem se u Sinošević, gde je bilo napisano da se javim. Stigoh kod jedne zgrade, a stražar me na ulazu poznađe! „Eno Božina!“ Izađe neki kapetan pa zapita vojnika otkuda me poznaje. Vojnik reče da sam ga operisao ranije, a ovaj ga upita koliko sam mu naplatio. Odgovor je glasio: „Ništa, gospodine kapetane!“ To mi je malo pomoglo, jer su me ocenili kao milionera. Predam ja svoje pare i kapetan me otpusti bez reči, ni hvala mi nije rekao. Moram reći da sam bio srećan što sam se živ izvukao odande. Hteo sam

da sačuvam za uspomenu to pismo, no, bojeći se opet partizana da me ne oglase za pomagača četnika, nisam smeo. Uglavnom, ostao sam go kao pištolj, što se kaže. Bilo je ipak zarade, pa su nam i seljaci donosili dosta namirnica, onako ispod ruke, da kontrola ne primeti.

U Šapcu život teče dalje. Nemci su sve više uznemireni. Na ratištu nema više onih pobeda kao u početku. Sustali su i naši „čuvari“ u Šapcu, a partizani se sve više bliže našem gradu. Pre no što su partizani ušli u Šabac, dođe mi jedan moj bivši bolesnik, kome sam i oca operisao. Krišom je napustio selo Nakučane i javio mi da se sklonim iz Šapca, jer su me partizani na konferenciji kritikovali, pa i na smrt osudili. Navodno nisam hteo da primim ranjenog brata nekog Zdravka (bio je prvi šef Ozne u Šapcu), a to je bio onaj ranjenik za koga je Joviša tražio pomoć. Nisam se sklonio, ali sam doktoru Dušanu Popoviću, koji je bio lekar u selu, objasnio da je taj čovek bio na samrti i da pojma nisam imao da li je četnik ili partizan. On je za mene bio samo ranjenik, a da je bilo pomoći, ja bih ga, i pored sve opasnosti, primio u bolnicu. To mi je mnogo muke donelo. Međutim, umalo pre oslobođenja da stradamo. Bile su došle neke ustaše, pa u prekom šoru za tren oka opljačkale stanovništvo. Nemci su, opet, bili zauzeti povlačenjem. Iz Beograda su neki njihovi vojnici stigli bez obuće, bos, neki samo sa jednom čizmom. Nekako ih jedan podoficir skupi i s pesmom napustiše Šabac. Ali, ostoše jedan ustaša i jedan gestapovac. Vrzimali su se oko one velike zgrade kod Opštine i izgleda, hteli da je dignu u vazduh. Nekoliko nas, koji smo to primetili, sa njima se nadugačko upustimo u razgovor. Jedan naš građanin stade na vrata zgrade pa nekako sprečava ulaz. Kako su ova dva vojnika bila poslednja, jer su ostali već bili prešli preko mosta (ja sam to video iz svoje bašte), valjda su se nekako nesigurno osećali kod nas, jer, iako nismo imali oružje, mogli smo ih nekako razoružati. Zato odjednom sedošu na motocikle i ogromnom brzinom pojuriše ka kafani „Jugoslavija“, pa ka mostu. Mi potrčasmu u naše dvorište i videsmo kako prelaze most i, tek što stigošu preko mosta, ču se detonacija i most bi presečen. To su, verovatno, bili oni koji su digli most u vazduh, a imali su nameru da i zgradu Opštine sruše. Ipak, izgleda da je most ranije bio spremljen za rušenje, samo su čekali da ova dva vojnika pređu. Posle rušenja mosta naiđe neko uznemirenje i očekivanje da li će doći partizani. Međutim, dočekali smo prve partizane pred veče. Sutradan se već pojavilo više vojske i nastade veselje. Odjednom ugledasmo sliku Lenjina, koju je iz kuće advokata Blagojevića nosio profesor Petani. Kada je već počela vojska da dolazi, jedna partizanka je održala govor – Šapčanka, na balkonu kuće doktora Stojanovića. Nastade i hapšenje nekih građana, pa podnačelnika okružnog i mnogih drugih. Po kućama se tražilo oružje. Kod mene u šupi je bilo dosta drva, pa su sumnjali da sam svoj auto iza drva sakrio. Zato su vojnici bajonetom ubadali u drva. Uzalud sam im objašnjavao da su mi Nemci rekvirirali kola još 1941. godine, dok sam bio u bolnici. (Dođe jedan tumač sa Nemcem, bez pitanja udoše u garažu i odvezoše kola na ulicu. Pitam ja moju majku kako to da su kola uzeli, kada je ključ od garaže bio kod mene, ona reče: „Vojnik je uvukao neku žicu u bravu, pa okrete i ode.“)

Moram ovde da opišem doživljaj koji se posle dolaska NOV-a odigrao. Decembra meseca, ili još ranije, stiže mi ogroman broj ranjenika iz Bosne, koji su bili neko vreme u Koviljači i Prnjavoru smešteni, jer se vozovima nisu mogli transportovati zbog velikog snega. Naravno, mi tada nesprenmi za tako veliki broj ranjenika, morasmo sve tri apoteke da rekviriramo i zaplenimo sav zavojni materijal i lekove, kao i sve drugo što nam je trebalo. Velika nova bolnica je bila tek gotova,

i to blagodareći doktoru Hartmanu, koji nam je još za vreme okupacije davao pomoć i naredio gradskoj upravi u Šapcu da nam odobri kredite za završenje zgrade. Javilo se puno devojaka i žena iz grada i sela, pa smo na brzu ruku održali neke tečajeve za negu bolesnika. Moram reći da su najbolje negovateljice bile te žene i devojke. Naravno, higijenu su devojke i žene sa sela morale naročito da uče. Njima sam bio naročito zadovoljan. Jednoga dana, baš uoči Božića, donesoše nam 200 ranjenika. Sve teže povrede, samo ležeći bolesnici. Jedva smo na brzu ruku skupili toliko kola da se mogu preneti do bolnice, jer na pojedinim kolima nije se moglo smestiti više od 3–4 bolesnika-ranjenika. Na ulici se skupili ljudi i žene i jadikuju, jer su pojedini ranjenici jaukali od bolova, zbog drmanja na kolima. Postavismo ih u hodnik, kako bih izvršio trijažu ko će prvi doći na red. Tri dana i tri noći nismo spavali, a pegavac je već uveliko vladao. Po nekoliko vaški nađemo dnevno na odelu i u košuljama. Nije bilo ni trunke antibiotika. Malo sulfamida nam je bilo jedino sredstvo protiv sepse. Za povrede trbuha sa peritonitom je svaka pomoć bila kasna. Kada smo skidali gips sa ekstremiteta, ispod gipsa je bila kod velikog broja već gasna gangrena. Ali, tu moram jednu grešku da spomenem. Dobili smo naređenje da lečimo prelome kostiju posle operacije sa stavljanjem gipsa, po metodi nazvanoj „metoda po Pirogovu“, a to je primarna obrada sa stavljanjem zatvorenog gipsa. Tu metodu mi uopšte pre toga nismo primenjivali, pa odatle i neke greške koje su dovele do velikog broja gasnih gangrena. Samo ako se otvori dovoljan otvor na niže položenom delu, može se zatvoriti gips, ako se sve koščice od preloma odstrane i u ranu stavi sredstvo kao danas antibiotik, tada sulfamid. Naravno, na frontu nisu svi bili hirurzi koji su neke rane obrađivali, pa su mislili da je dovoljno sa malim otvorom da se stavi gips. Gasne gangrene su nam mnogo muka zadavale, jer su mnoge ruke i noge morale biti amputirane. Mi smo se tri puta pitali da li da se nekom izvrši amputacija, pa i konsultovali jedan drugog, ali što se moralo uraditi, moralo se. Međutim, sine nekom našem bolničaru, koji je radio u prosekturi, Dušanu Stakiću, u glavu da me optuži kod Ozne kako suviše amputiram. Naravno, ta prijava je otišla i za Beograd. Tako se uskoro desi sledeće: transportom je doveden jedan ranjenik, koga je jedan bolničar specijalno pratio. Imao je veliki gips na levoj nozi. Predložih da mu skinemo gips sa noge, jer sam u preponi, ispod gipsa, osetio pri pipanju kože neki šum kao da dodirujem hartiju. To je siguran znak gasne gangrene. Naravno, htedoh onako lepo da objasnim da će verovatno morati da se amputira noga. On grubo naredi svom pratiocu da ga odnese boljim lekarima (a baš tog trenutka smo mi evakuisali lakše ranjenike preko Beograda u Vojvodinu). Kako se on i bez moga uputa javi na brod kojim su naši ranjenici evakuisani, posada ga primi i on bude prenet u zemunsku bolnicu, gde je stigao pre pola noći. Mi produžismo naš rad, ali, posle nedelju dana se kod mene javio onaj bolničar, koji je ovog druga pratio do Zemuna, i ispriča nam da je tamo odmah bila izvršena amputacija i da je pomenuti ranjenik ubrzo umro, a bio je, kako bolničar reče, komesar. Ovaj mladić, iznuren u borbi i zbog nespavanja, propljuvao je krv, pa nas zamoli da ga neko vreme primimo na rad kako bi se malo oporavio. Mi ga primismo, dadasmo mu kalcijum injekciju i posle nekoliko dana se lepo popravi, pa zaželi da kod nas ostane. Onda kontrole nisu bile tako stroge, te ga primismo i bio je veoma dobar i poslušan.

Jednoga dana, dođe vojno-sanitetska Ozna, na čelu sa pukovnikom Herbertom Krausom i mene pozovu u neku zgradu blizu kasarne na saslušanje. Tužen sam, rekoše mi, da sam teškog ranjenika evakuisao i da mu nisam pružio pomoć. Kako

je pomenuti drug umro zbog neukazane pomoći, biće mi suđenje, kao i zbog onih amputacija. Rekoh da je pomenuti ranjenik bez moje dozvole napustio našu bolnicu i da mogu to da dokažem. „E, to pokušajte!“ – odgovori mi. „Onaj bolničar, koji je pratio komesara, nalazi se još u našoj bolnici. Pozovite ga, pa neka kaže da li je moja tvrdnja tačna!“ – rekoh ja. Mene staviše u susednu sobu sa stražom pred vratima i, za tren oka, dovedoše moga bolničara. Šta je on rekao ne znam, ali verovatno je izneo istinu i moj iskaz potvrdio. Zato budem odmah vraćen u bolnicu na rad, a posle nekoliko dana me pozdravi moj bolničar iz zatvora. Nikada o tom poštenom mladiću nisam više čuo; bio je sa Kosmaja. Pukovniku doktoru Božoviću koji je bio upravnik bolnice u Učiteljskoj školi naređeno je da izvidi da li su sumnje bolničara Stakića dokazane. Dužan sam da se i ovom prilikom zahvalim profesoru Božoviću za objektivnost, jer mi je time spasao život. Naime, pričalo se da su dva lekara stradala, mislim u Rumi, zbog evakuacije teških ranjenika bez ukazivanja dovoljne pomoći. Mogla je i mene ta sudbina da odnese u nepovrat!

Tako su prolazili teški dani. Rado se sećam i triju divnih studentkinja: Rade Đorđević iz Valjeva, Ivanke Cvetuljac i Sofije-Coce Rodić iz Šapca, koje su mi toliko pomogle u bolnici. Zatim medicinara Mike Vasiljevića, pa Milana Blagojevića i mnogih drugih lekara i bolničara. Sećam se kako je jednoga dana bilo toliko posla da sam dobio srčani napad pri operaciji i morao da je prekinem i legnem. Povratiše me kapljicama. Nezaboravna mi je moja dugogodišnja instrumentarka, diplomirana babica Mica Firaunović, koja je sve patnje i radosti delila sa mnom, za vreme okupacije, pa i za vreme oslobođenja.

O Šapcu mogu samo najlepše da pišem, jer sam zaista primljen U prvi mah kao da sam sa njima oduvek bio. Tek što sam stupio na novo mesto, našlo se puno ljudi koji su mi kasnije postali i dobri prijatelji, za koje sam se svojski brinuo. U Šapcu je poznata ličnost Ilije Popovića-Spirinovca. On je bio o svemu dobro obavешten, pa se čak nadao da će jednoga dana postati i poslanik. Naravno, svako jutro je Ilija prvo obišao „Zeleni venac“, pa „Zanatski dom“ i, svuda popivši po kafu, donosio i primao novosti. Upoznasmo se, i ja primetih da puši jednu cigaretu za drugom. Htedoh da ga odviknem od toga. Stavih u cigaretu smrdljivu tečnost (asa foetida) pa mu ponudih jednu da zapali. On poče da kašlje, i htede da povraća. Samo za nekoliko dana je izdržao, ali je opet propušio. Ali, druge brige su ga mučile i zato se on, veli, i zalagao da što pre dođe neki hirurg u Šabac. Patio je od hroničnog oboljenja slepog creva. Evo kako mi je to objasnio. Bio je po drugi put primljen u zemunsku bolnicu i spremljen za operaciju. Kako su ga kolicima terali ka operacionoj sali, on čuje u dvorištu muziku i pogleda dole. Vidi sprovod i zapi-ta bolničara koga to sahranjuju, a bolničar, ni pet ni šest, reče: „To je jedan koga su pre neki dan operisali od slepog creva.“ On skoči sa nosila, pa bež' u sobu, skupi svoje odelo i vrati se kući. Kako je bilo ne znam: relato refero, si non e vero, e ben trovato! Ali kod mene nije mogao tako jeftino da prođe. Jednoga dana dođe njegova supruga i požali mi se da Ilija cele noći nije mogao da spava od bolova, te da dođem da ga pregledam. Pri pregledu zaista nađem da se radi o zapaljenju hronično obolelog creva, ali mu posavetujem da dođe u bolnicu da mu pregledamo krvnu sliku. Rekao sam mu kako mislim da nije potrebna operacija, jer sada ima nekih injekcija od kojih se slepo crevo može smiriti. Prenesu ga u bolnicu i, naravno, pregledana mu je krvna slika. Imao je povećani broj belih krvnih zrnaca, pa smo sve spremili za operaciju. Otidoš u njegovu sobu i rekoh: „Sve je dobro, bolje no što smo mislili, pa evo sada da primiš tu spasonosnu injekciju i skoro ćeš

kući. “Ubrizgah u venu evipan i on zaspa za tren oka. Odmah ga prenesosmo u operacionu salu i produžismo sa etar-narkozom. Operacija je bila brzo završena. Nađen je debeo crevuljak, koji je sigurno više napada prouzrokovao. Kada se Ilija probudio, zapita me je l nije bila potrebna operacija, a ja rekoah da nije. No, on primeti da ima zavoj oko trbuha, pa mi veli: „Vidi se da ste naučili podvalu na valjevskom fakultetu.“ Bio je ipak srećan i stalno me je dirao i govorio: „Tri fakulteta ste svršili, pa nije ni čudo da ste meni podvalili, jer oni koji su hteli meni da podvale, nisu dobili šnur.“ Ta tri fakulteta su bila: užički, valjevski i šabački (užička perfidnost, valjevska podvala i šabačka čivija). Dugo su Iliju dirali zbog te podvale.

U početku pristizanja ranjenika 1944–1945. uvek sam imao osećaj da me neko prati, pa i moju Ilzu. Tako me je neki student veterine, komesar ranjenika, stalno pratio kada imam operacije. Jednom je to i ispoljio i rekao kako prezirem partizane. Na to sam mu ja dobro očitao da nemam nikakve simpatije, niti mržnje ni protiv koga i da gledam svoj posao ne praveći razlike prema tome kojoj struji neki ranjenik pripada. Posle niza godina, taj student, sada doktor veterine, posetio me u Šapcu. Sada radi u Zemunu, pa mi je izrazio žaljenje što mu je takva sumnja dolazila i izrazio svoje poštovanje prema meni. Još gore je prošla moja Ilza. Ona je imala za zadatak da uglavnom svim ranjenicima daje injekcije u venu, jer nisam dozvoljavao nekim bolničarima da ih daju, zbog bojazni od embolije ili paravenoznog izliva. Ona mi jednog dana pohvali jednu bolničarku, koja je u korak prati pa joj bajagi i vrata otvara, ali je ne ispušta iz vida. Kakvo je razočarenje morala Ilza da doživi kad je saznala da je ona bila određena od komiteta da pazi da se ne bi davale bolesnicima pogrešne injekcije. Kakva besmislica! Mi se svakodnevno borimo da spasemo živote i ne bavimo se takvim stvarima. Danas to nekom izgleda kao preterivanje, ali u ono vreme je moglo za nekog biti i tragično. Posao sa ranjenicima se sve bolje obavljao. Često nas je kontrolisao naš odlični doktor Lavrić iz Ljubljane, pa smo kasnije postali i dobri prijatelji.

Ubrzo posle oslobođenja dobio sam nove saradnike, pa je moj posao počeo da se smanjuje. Došao je doktor Mezić, pa doktor Slobodan Dunjić i nekoliko mladih stažera. Doktor Purić je bio određen za terapeuta, a moji saradnici hirurzi, do iznemoglosti sa mnom deliše posao. Mnogi od mojih mladih saradnika posustaše na poslu, pa me opominjahu da usporim tempo rada. Oduvek brz u svemu, hteo sam i sada da idem dobrim primerom napred, a bio sam već došao do kraja svoje moći. Ali, predviđeni penzum rada morao se svršiti. Sećam se svog učitelja, profesora Sauerbruha, koji je operisao tako brzo da smo jedva uspeli da mu dodamo neki instrument, ili pomerimo ekartere. On je često govorio: „Brzina nije čarobnjaštvo, ali i preciznost, da se nešto uradi, može se brzo svršiti.“ Moje operacije su uvek bile brzo izvršene, da bi bolesnik što manje trpeo bolove, narkozu ili operativni šok. A kako nisam imao naročitog narkotizera, većinu operacija sam vršio u lokalnoj anesteziji.

Na gornjim ekstremitetima u Plexus-anesteziji, a resekcije želuca splanhikus – ili visokom lumbalnom anestezijom. Hernije i slepa creva u lokalnoj anesteziji, gušavost isključivo u lokalnoj anesteziji. Bubrege, prostate i amputacije donjih ekstremiteta u lumbalnoj anesteziji. One moje mnogobrojne osteosinteze sam naravno operisao u etar-narkozi. Morao sam da imam punu kontrolu nad narkozom, a to je samo tako bilo moguće raditi u lokalnoj anesteziji. Blagodatna intratrahejalna narkoza je tek počela da se odomaćuje u hirurgiji, a oni koji nisu imali prilike da je uživaju, sa tugom se sećaju svojih muka!

U rusku bolnicu su primani samo lakši ranjenici, dok su nama upućivani samo teži slučajevi: povrede glave, grudnog koša, trbuha i nerava. To je dovelo do toga da je smrtnost u ruskoj bolnici bila ravna nuli, a kod nas, naravno, mnogo veća, jer su i slučajevi bili teži. U prvo vreme u ruskoj bolnici su bila samo dva lekara. Verujem da nisu bili hirurzi, jer je ruska vojska otišla dalje od naših, ka Sremu i Beogradu, pa su, naravno, povelili i najbolju hiruršku ekipu sa sobom, a za pozadinu je bilo dovoljno da je za teže slučajeve u našoj bolnici postojao hirurg. Tako sam nekoliko puta pozivan da tamo operišem, uglavnom ruske ranjenike i to od povreda pluća. Dolazio je često pukovnik Kazanski, glavni hirurg Armije. Mislim da je u Moskvi bio profesor, inače odličan poznavalac hirurgije, naročito ratne, pa sam dobio dosta dobrih saveta od njega. Kasnije je došao i neki major Smirnicki, koji je i nama pokazivao novije ratne operacije. Bio je vrlo simpatičan i odlučan. U zgradi zubnog lekara Koropčenka bio je naš apotekar mr Stevan Lukić (bio se neko vreme sklonio u Mačvi zbog jevrejskog porekla i niko ga nije izdao, te se tako mogao priključiti NOV-u). Dobro nam je pomogao da dajemo krv našim ranjenicima. Dolazili su građani i davali dobrovoljno krv, ali kasnije su se morale davati i namirnice kao nagrade, što smo smatrali kao ispravno, da bi se davaoci mogli oporaviti posle davanja krvi. Saradnja Zavoda za transfuziju i našeg hirurškog odeljenja bila je besprekorna. Pomagali smo kako se samo poželeti može. Ja sam određivao krvnu grupu, jer na odeljenju za to nismo imali izvežbano lice. Ako je neki mlađi lekar i izvršio pregled grupa, ja sam lično kontrolisao. Od nekoliko stotina transfuzija nismo imali ni jedan slučaj greške. O tim transfuzijama sam na I kongresu vojnih lekara, decembra 1945. godine održao referat. Ipak moram još jedan kuriozitet, pa i grešku u današnjoj teoriji, kod transfuzije krvi da spomenem.

Primio sam neku pismenu preporuku od jednog kolege da ranjenika koga mi šalje, naročito dobro pregledam, jer ima nekoliko preloma rebara sa izlivom krvi (Hämatothorax). Veli da je njegov dobar drug, a i važna ličnost. Bio je to čovek sa neobično lepim licem, finim pokretima ruku i prstiju, kao da je neki dobro odnegovan plemić. Bio je musliman. Moja žena je za njega imala velike simpatije, uvek mu je naročito nežno davala injekcije. Po postepenoj evakuaciji krvnog izliva iz plućne šupljine, davali smo, naravno, transfuziju krvi. Kako se posle prve transfuzije krvna slika nije popravila, hemoglobin je bio veoma nizak, sledećih dana sam morao da dajem ponovo transfuziju. Stanje se nije popravilo; kad smo i poslednju transfuziju – sedmu – dali, naš se pacijent odjednom popravi, počne dobro da se hrani i ozdravi. Zvao se Muhedin B. i čuo sam da je postao velika ličnost u Sarajevu. Nekako je 1957. godine dolazio u Šabac i posetio majku Vere Blagojević, a mene nije ni pozdravio, iako smo se nas dvoje za njega zauzeli i radovali se što smo ga moli spasti. Tako ono „dijabolično lice lekara“ neki put bude omrznuto zbog pretrpljenog bola koji smo morali da učinimo u korist bolesnika.

Kod kuće smo imali samo jednu ženu, koja nam je kuvala i pazila decu, jer je moja majka već bila stara, skoro osamdeset godina, i nesposobna za nadgledanje dece. Jednoga dana oboje, Ilza i ja, budemo pozvani u rusku bolnicu na konzilijum kod jednog ranjenika koji je doveden kao lak ranjenik, ali je uz to još imao povredu trbuha koja nekako nije bila primećena. Za intervenciju beše već kasno, već se uveliko razvio peritonit, ali mi ga uputismo u našu bolnicu. Pri izlazu iz bolnice videsmo jednog našeg vojnika kako leži na suncu, sav rumen u licu od vatre. Zapi-tasmo ga šta mu je. Veli, boli ga koleno, pa mu stavljaju burovu oblogu, a ono sve

više otiče. Ilza i ja se sažalismo i vratismo se u bolnicu, koju je već preuzeo doktor Aleksandar Mezić, koji je, mislim, došao iz Španije. Rekoh mu da će trebati da se koleno otvori, jer ima gnoja, pa tako taj drug bude prenet kod nas na odeljenje. Koleno mu otvorismo već sutradan. Mnogo je gnoja izašlo, a mi dreniramo i stavismo šinu, jer je u ruskoj bolnici bio bez šine. Temperatura 39 pade sledećeg dana na normalnu i naš pacijent se oporavljao. Nekako nas je oboje pratio očima, kao da nam je nešto hteo kazati. Jednoga dana nam priča da su ga Nemci mobilisali u radni bataljon pa je i sada u njemu. Ima proširene vene, pa ovo bolesno koleno, a ima i majku u Lici, dok o ocu nema vesti, jer se odvojio od majke. Zvao se Stevo Petrović i bio je rodom iz Doljana u Lici. Tako mu mi izlečimo koleno i, pošto se lepo popravio, rešismo da spasemo siromaha, da se ne bi i dalje mučio po radnim brigadama. Primimo ga za kućne radove, da nam gleda našu baštu, pa ga smestimo u odeljenje koje je bilo određeno za šofera. On se snađe u poslu, jer je i naša devojka bila Ličanka, ali ne tako naivna kao što je bio Stevo. Održavala je neke tajne veze, to smo tek kasnije saznali, jer se odjednom pojavila kao partizanka, sa oružjem. Kasnije je tražila da joj ustupimo i neki nameštaj, jer se udala, a mi joj poklonismo i moj lepi kaput sa krznom. Umesto da se ona nama zahvali što smo lepo sa njom postupali, mi smo morali da budemo njoj blagodarni. Tempora mutantur! Deca su bila presrećna što su imala nekoga s kim su mogla malo da se igraju i izvode šale. Uredno su pohađala školu, a ja im davao časove iz violine. Ni oni nisu postali Paganini kao ni njihov otac, ali im je muzičko vaspitanje ipak dobro došlo kasnije.

1. maja 1945. godine bi naša vojna bolnica rasformirana i mi demobilisani. Sva dokumenta o našem radu su odnele vojne vlasti, ali, po našem računu, moralo je biti više od 50.000 ranjenika (neki su taj broj čak i na 90.000 ocenili). Naravno, to nisu bili sve ležeći, odnosno hospitalizovani ranjenici, već i neki koji su samo previjeni, ili dobili injekciju tetanusa itd. Većih operacija vršeno je negde oko 1.000, ali ne bih smeo da tvrdim da je bilo manje ili više. Uglavnom, od oktobra 1944. do 1. maja 1945. godine, nije se moglo ni jedan dan ostati na miru, a da ne bude jedna pa i više operacija. Bilo je naročito mnogo operacija preloma kostiju od vatrenog oružja. Posle tih operacija je uvek stavljan gipsani zavoj, a tu je student medicine, Boža Maksimović iz Bijeljine, bio najbolji majstor, te ga zvasmo „Boža gipsar“. Tako sam ga uvežbavao, da je posle i sam mogao da izradi gips. Nikada o tom vrednom dečku i odličnom studentu nisam više čuo, ali sam uveren da će biti odličan lekar. (1970. godine se javio iz Australije.) Nekoliko puta sam bio pozivan na sednicu vojnih lekara kod generala doktora Nikoliša, jer smo bili obavezni da iznesemo svoja iskustva o radu na Kongresu koji se održava decembra meseca u Beogradu.

Slavoljub Đukić
novinar i publicista, Beograd

NA BEOGRAD, JURIŠ!*

Prizori

Prva proleterska kretala se prema Banjici, Dedinju, Autokomandi, Terazijama, do poslednjeg odredišta, Kalemegdana. Bilo je to moje prvo upoznavanje grada u kojem ću, dok beležim ove redove, provesti više od šezdeset godina. Pre toga sam boravio u Beogradu samo jednom, 1939, pod okolnostima kojih se sa nelagodnošću prisećam. Mada je moja porodica, po standardu, odskakala od okoline, delila je predrasude i zaostalost sredine u kojoj smo živeli. Snašlo me kao dečaka zapaljenje očiju, od koga sam s mukom nazirao likove oko sebe. A kako je selo tada imalo i svoju tradicionalnu medicinu i lekarije za „sve bolesti“, podvrgnut sam tretmanu domaćih čarobnjaka: oporavljali su me pomoću dima s ognjišta, pripremljenog od „specijalnog rastinja“! Rezultat je katastrofalan: potpuno sam obnevideo, i otac me, onako oslepelog, pod ruku odveo u beogradsku bolnicu, gde sam ostao desetak dana. Prisećam se ovog događaja kada me spopadne nezadovoljstvo životnim učinkom. A onda se utešim: kako sam počeo, daleko sam dogurao!

Događaj je predstavljao ulazak u Beli dvor koji su Nemci, sve vreme okupacije, očuvali onako kako su ga zatekli 1941. godine. Nisam bio među onima koji su se tamo našli. Prvi put sam u dom Karađorđevića ušao 1948. u vreme Titove štafete, kao jedan od učesnika ove manifestacije. Pedeset pet godina docnije, bio sam među gostima princa Aleksandra, na novogodišnjem prijemu. Tada sam doživeo jednu komičnu situaciju. Dok smo čekali u redu da pozdravimo princa, jedan stariji gospodin me pitao da li sam ovde dolazio ranije. Odgovorio sam potvrdno. Upornog gospodina je interesovalo kada je to bilo „Bilo je to 1948. godine“, odgovorio sam mirno. Kad je ovo čuo, siromah samo što nije vikao – upomoć!

Kako je izgledalo osvajanje Belog dvora, saznao sam iz boračkih priča i sećanja tadašnjeg pukovnika Ljubodraga Đurića, potonjeg prvog komandanta Beograda. Partizanima su Karađorđevići najveći neprijatelji. Ulazak u Beli dvor slavljen je kao „poslednji udarac monarhiji“. Borci su se razbaškari u prostorijama rezidencije i, uz vesele dosetke, služili se dobrima koja su im se našla pri ruci. Jedan partizan je izneo raskošnu fotelju ispred zgrade, zaseo u nju prekrštenih nogu, imitirajući gospodstvo, dok ga je drugar sapunao i brijao, u položaju potčinjenog sluga, sa belom salvetom oko ruke. Na sreću, bilo je tu pribranih ljudi. U neoštećeni Beli dvor mogao je da se useli maršal Tito, koji će tu ostati do svoga kraja.

Dok su Nemci držali Beograd, njihovi okupacijski saradnici su se razbežali, kud koji. Pojavom nekog zaludnjaka, sa bradom, partizanima su „dokazivali“ političku pripadnost, sa svim posledicama. Teško nesrećniku koji to nije uzimao u obzir. Utoliko je čudnije kako se u Skupštini Jugoslavije našlo stotinak četnika, sa svim svojim obeležjima, kokardama, bradama, redenicima. Odakle su tu dospeli i sa kojim namerama, niko nije znao. Predali su se bez ispaljenog metka, uz povike:

* Slavoljub Đukić, *Političko groblje*, Službeni glasnik, Beograd 2009, str. 31–35.

„Braćo, nemoj da prolivamo krv!“ Razoružani su bez ispaljenog metka i odvedeni u „nepoznatom pravcu“.

U mladalačkom pamćenju više ostaju neobični trenuci u kojima sam se našao, nego užas koji proizvodi bojište. A i glavu sam okretao kada bih se suočio sa leševima koji pomračuju um.

Osvajanje Narodnog pozorišta priča je za sebe. Ta uloga je pripala Italijanima. Posle sloma Musolinija, u okviru Prve proleterske formiran je bataljon „Garibaldi“. To su bili dobrovoljci,iskusni borci, antifašisti, kako su o sebi govorili; neki su pre toga ratovali u Abisiniji; složna i vesela braća koja je umela i u zlu da uživa. Simpatičnije osvajače teško je zamisliti.

U napuštenom Narodnom pozorištu Italijani su priredili pravu feštu. Komandant Peko Dapčević zatekao ih je u raspoloženju koje je najmanje vojničko. Dok se na sve strane pucalo, u približavanju završnim borbama na Kalemegdanu, italijanska bratija je improvizovala svojevrstu pozorišnu predstavu. Sve im je bilo na domašaju, garderoba i pozornica, a mašte su imali na pretek. Obučeni u vi-teške kostime, s plemićkim šeširima, u dubokim čizmama i sa mačevima, na pozornici izvodili vratolomije.

I to je obeležje rata. Mešavina straha, junačenja, nasilja, snova, suza nad mrtvim drugom, kukavičluka, žrtvovanja i svakojakih ludorija.

Bezvlašće

Prema zvaničnim podacima, partizana je u beogradskoj operaciji poginulo 2.944, crvenoarmejaca 960. U mojoj jedinici 50 mrtvih, 137 ranjenih i devet nestalih.

Podaci su precizni, po imenu i prezimenu, u većini slučajeva znaju se i grobovi. Preterivanja su kada su u pitanju nemačke žrtve. Naši su tvrdili da je u osvajanju Beograda poginulo oko 17 hiljada Nemaca. Cifra je očigledno naduvana, da pobjeda bude još uverljivija. Prema izveštajima komande Vermahta, tokom celog rata na Balkanu izginulo je samo 19.200 nemačkih vojnika!

Ratnim brojkama ne treba verovati. Svi navode vodu na svoju vodenicu: lažu, preteruju, rastežu istinu kad štite svoje i optužuju protivnike.

„Istina je uvek jedna, samo često menja lice“ (Kafka). A gde je ona, u ovom slučaju nikad se neće utvrditi. Pogotovo će ostati nepoznata sudbina nesrećnika koji su osuđeni kao saradnici okupatora i odvedeni u „nepoznatom pravcu“, bez suđenja i provera, da im se svaki trag izgubi u Lisičjem potoku ili Dunavu. U toj pometnji, dovoljno je bilo da samo neko pokaže prstom „to je taj“ i da se ostane bez glave. S ovim iskustvom, docnije sam svoje prijatelje savetovao da, kad nastanu vanredne situacije, beže sa javnih mesta, da nikome ne budu na oku. Od naj-surovije vlasti, jedino je gore bezvlašće. Život se gubi sa takvom lakoćom da žrtva ne stigne da pita „zašto“? A ako bi pitala zašto, ubica bi mogao da odgovori „zato“!

Ubija se u odbrani, po inerciji, slučajno, ili slepim nagonom za osvetom. Toga sam se pogotovo nagledao na Sremskom frontu. Rat obezglavi ljude i pretvara ih u slepu mržnju. Malo je onih koji u ratu ostaju čistih ruku. I pitomi ljudi gube prisebnost. Priče o dobročinstvima i poštovanju „etike rata“ najčešće su prazne priče. Zato su najveći zločinci oni koji dovode do rata. Oni koji se nađu na ratištu samo su njihovo pogonsko gorivo i programirani proizvod politike.

Blez Paskal opisuje dijalog zaraćenih strana.

„Zašto me ubijate? Pa zar vi ne stanujete s one strane vode?“

„Prijatelju, kad biste vi stanovali s ove strane, ja bih bio ubojica i bila bi nepravda da vas ubijem. Ali, kako vi stanujete s one strane, ja sam junak, a to je pravedno.“

Koliko je u revolucionarnom nasilju ubijeno „izdajnika i petokolonaša“? Ne verujem da će se to ikada utvrditi. Ne slažu se ni istraživači „crvenog terora“. Žrtve u Beogradu se kreću između 2.500 i čak 13.000. *Politika* je (27. novembar 1944) na prvoj strani objavila da je Vojni sud Prvog korpusa na smrt osudio 105 „neprijatelja naroda i izdajnika“. Među njima je i uticajni predratni urednik *Politike* Jovan Tanović. To je ono što je obelodanjeno. Nisam bio u situaciji da izbliza pratim egzekucije. Za taj posao, koliko sam naučio, postojale su „zadužene jedinice“ iz kojih su docnije regrutovane policijske snage. Prva proleterska je, takoreći, protutnjala kroz Beograd; ubrzo posle oslobođenja krenuli smo na Sremski front.

U ovom košmaru našla su se dvojica dragih ljudi, karikaturista Milorad Ćirić i general Gojko Nikoliš, lekar, španski borac, načelnik saniteta partizanske vojske. Dok su na beogradskim ulicama borbe još trajale, Gojko je na Terazijama sreo Ćirića koji mu je prišao u zagrljaj, kao starom znancu, drugaru iz studentskih dana. Pitomi Ćira, dobroćudan i uvek nasmejan, nije sanjao šta ga čeka. Kako je Nikoliš čuo da je Ćira bio okupacijski doušnik, umesto da mu pruži ruku, pozvao je partizansku patrolu i naredio da strpaju „ovog izdajicu u zatvor!“ A ko bi se tada našao u zatvoru, samo mu je Svevišnji mogao da pomogne da živ dočeka jutro.

Ima boga, mogao je da zaključi Ćirić. Nikoliš je ubrzo saznao da je pogrešno obavešten; Ćirić je ispravan čovek, bio je i ratni ilegalac. Jureći džipom po gradu, Nikoliš je u jednom od zatvora, a u Beogradu ih je bilo u svakom rejonu, zatekao živog Ćirića. Lepši kraj se nije mogao zamisliti.

Novinarski poziv me docnije zbližio sa junacima ove ratne epizode. Radio sam u *Borbi* sa Ćirićem, on poznati karikaturista, ja novinar. A kao glavni urednik *NIN-a*, imao sam zadovoljstvo da Nikolišu uručim nagradu za njegovu sjajnu memoarsku knjigu *Korijen, stablo, pavetina* i nađem se u njegovoj blizini u vreme potresne sudbine ovog neobičnog čoveka, o čemu će biti reči u nastavku hronike.

Kurir

Ratovanje različito doživljavaju pobednici i poraženi, istoričari, komandanti i obični borci, stari i mladi.

Japanci imaju izreku – da je u mladosti i đavo lep. I moje ratovanje u Beogradu ostalo mi je u pamćenju kao nezaboravna mladalačka avantura.

Već prvog dana po ulasku u Beograd bio sam, što se kaže, cakum-pakum opremljen, sa nemačkom mašinkom i pištoljem „parabelumom“, zaplenjenim od jednog gestapovca koji je zarobljen na Slaviji. S ovim trofejima sam stigao do Trsta.

Kurir u ratu, koliko god, po svom nazivu, ne deluje viteški, rizičan je posao. Često je izložen većim opasnostima nego puškomitraljesci, ušančeni i mimo vidička neprijatelja. Tek ću to osetiti na Sremskom frontu. Kuriri su u stalnom pokretu. Trči, odnesi poruku, pomози ranjeniku. U muvanju na sve strane laka su meta nevidljivog strelca, prikriivenog u haustoru ili bunkeru.

Više puta je sve oko mene praštalo. Progurao sam bezbolno sve do jednog komičnog udesa. Naša jedinica je prilazila Kalemegdanu. U Dositejevoj ulici i okolini borbe su vođene od kuće do kuće. Tu su bili i nemački bunkeru. U predahu sam dobio zadatak da prenesem lonac sa pasuljem do prvih redova. Najednom je

počela rafalna paljba iz obližnje kuće. Nekoliko metaka je pogodilo lonac, curilo je na sve strane. Skočio sam u haustor i prikrio se, glavu sam spasao, a moji drugovi su ostali gladni.

Borbe su okončane na Kalemegdanu, 20. oktobra, u osam sati ujutru. Leševi na sve strane. A, valjda, poslednja žrtva je nedužni majmun koji je pobjegao iz Zoološkog vrta. Jedan borac je primetio da se neko ili nešto mota po drvetu. Za svaki slučaj, ispraznio je rafal iz svoje mašinke. Ubijanje je u funkciji rata, makar i majmun bio.

Ratovale su partizanske i ruske jedinice, ali u velikom broju i civili. Mladići i devojke su izlazili iz svojih kuća i goloruki se mešali s partizanima, da i oni daju svoj doprinos oslobođenju. Gledao sam potresnu scenu kada su dvojica mladića, ispred kafane „Ruski car“ skočili na nemački tenk i ubrzo izgoreli zajedno sa nemačkom posadom, pogođeni protivtenkovskom granatom.

Oslobođenje je dočekano u svenarodnoj euforiji. Pobjeda, pobjeda! Niko tada nije znao šta će ona doneti. Na pitanje – kakav će se režim uspostaviti u Jugoslaviji, Tito je prilikom susreta sa Čerčilom u Italiji odgovorio da će to biti parlamentarna demokratija slobodnih naroda, u kojoj će se za svakog naći mesto. Narod je u to verovao. I kralj Petar II Karađorđević je, na kraju, stao na stranu Tita. Dan posle oslobođenja Beograda, iz Londona je poslao čestitku pobjednicima „predvođenim Jugoslovenskom narodnooslobodilačkom vojskom pod maršalom Titom“. Četnici i general Draža Mihailović bačeni su na bunjište istorije.

Tito je došao u prestonicu kad je sve bilo gotovo. Između Koče Popovića i Peke Dapčevića, odabrao je Dapčevića da rukovodi beogradskom operacijom. Osvajanje Beograda pratio je s ostrva Vis, a onda iz Krajove (Rumunija) i iz oslobođenog Vršca. Prvi put sam ga video, istina iz stroja, na smotri i paradi 27. oktobra, na Banjici.

Posle 20. oktobra moja jedinica je provodila dane u bezbrižnoj opuštenosti. Kratak odmor, pa ispočetka. Kao ratni plen, pripao mi je nemački bicikl, koji mi je dobro došao u krstarenju gradom.

Imao sam i jedan lep doživljaj, poslednji pred odlazak na sremsko bojište. Gledao sam prvu utakmicu u oslobođenom Beogradu između „naših“ i „naših“, sklepanog vojnog tima i ekipe Antifašističke omladine, koja će ubrzo prerasti u Crvenu zvezdu. Razume se, navijao sam za „naše“, za vojni tim, koji je predvodio moj zemljak Ratko Čolić, koga sam gledao u okupacijskom Valjevu.

Pred polazak iz Beograda, primljen sam u SKOJ, omladinski ogranak KP. Nisam znao šta to znači. Niko me nije pitao da li je to moja želja. Podrazumevalo se. Samo su kratko rekli: „Zasluzio si, čestitamo!“

Onda smo, 24. novembra 1944, krenuli prema Sremu, ostavljajući uspomene čiji će epilog biti pretvaranje epohalnih pobjeda u epohalne poraze.

Posle svega

Sve je vremenom odnela mutna Marica: političke ideale, trofeje, komunizam, junačke podvige i uzaludne žrtve. Došlo je novo doba, sa novom vlašću, istorijom, politikom i vraćanjem milo za drago.

Osvajanjem vlasti, komunisti su poništili mnoga znamenja Kraljevine Jugoslavije. Hiljade ulica, trgova i gradova dobili su nazive u slavu Tita, komunizma, partizana, njihovih predvodnika i ratnih brigada. Kao da pre toga ništa nije postojalo.

Beogradska ulica Petra I Karađorđevića izbrisana je preko noći i preimenovana u Ulicu 7. jul, dan partizanskog ustanka u Srbiji. Početkom 21. veka, rušenjem ostataka komunističkog režima, istorija se ponovila. Izbrisana su sva znamenja vezana za komunistički režim i partizanski pokret. Nestali su i nazivi ulica ličnosti čiji podvizi zaslužuju opšte poštovanje.

19. oktobar 1964. Iznad Avale, u avionskoj nesreći je poginuo general Vladimir Ivanovič Ždanov. Ratovao je u Staljingradu, Budimpešti i Berlinu. Bio je komandant mehanizovanog korpusa Sovjetske armije u borbama za Beograd i kao jedan od malobrojnih stranih državljana, proglašen za narodnog heroja. Smrt ga je zatekla dan uoči proslave dvadesetogodišnjice oslobođenja Beograda, gde je pozvan kao počasni gost. Jedna beogradska ulica je dobila njegovo ime: Generala Ždanova. Četrdesetak godina docnije ta počast je ukinuta generalu Ždanovu.

23. mart 1986. *NIN* objavljuje pismo uredništvu Ljubiše Veselinovića, iz koga samo što suze ne izviru. Ljubiša je oktobra 1944. ušao u Beograd kao komandant Druge proleterske brigade, junak, oslobodilac. Jedan je od fakultetski obrazovanih partizana koji su posle rata zauzimali visoke položaje. Deset godina je rukovodio gradnjom hidroelektrane na Đerdapu, gde sam ga upoznao i s njim se sprijateljio prilikom svečanog obeležavanja početka radova na Đerdapu, 1965. godine, odakle sam izveštavao kao novinar *Borbe*.

U obraćanju javnosti preko *NIN-a*, Ljubiša uzdiše nad potresenim krahom raspadajuće države koju je stvarao, osuđuje nacionalne predvodnike i oplakuje svoje mrtve drugove: „Ogorčen sam, a verujem i svi oni koji se osećaju Jugoslovenima!“ Petnaest dana posle toga došao je kolima ispred Groblja oslobodilaca Beograda, i metkom iz pištolja oprostio se od života. Da ne bude zabune, sve je prethodno, službeničkom preciznošću, zabeležio na hartiji. Policiju je izvestio da sebi oduzima život „pucanjem u desnu slepoočnicu revolverom marke 'broving' br. 67826, i da to čini pod punom svešću“. Sinu je poručio da posle uviđaja njegovo telo „najkraćim putem bude preneto u pogrebno preduzeće radi spaljivanja i bez ičijeg prisustva“. Rodbinu je obavestio da „nikom ništa ne duguje“; redovno je plaćao Infostan, struju i telefon. „Štedne knjižice koristiti po propisima, a stan osposobiti da se vrati državi.“

Od prijatelja se oprostio elegantnim pozdravom, kao čovek koji se na svoj način pobrinuo za svoje nevolje: „Trebalo da se gubim, budite mi srećni i veseli!“

20. oktobar 2005. Pola veka od poraza Hitlerove Nemačke. U celoj Evropi je ovaj datum proslavljen sa pompom i prigodnim svečanostima, u slavu žrtava rata. Samo je Srbija ćutala, kao da u ratu nije učestvovala. Štampa čak nije obeležila Dan oslobođenja Beograda. Gotovo ilegalno su položeni vencima na Groblju oslobodilcima, gde je sahranjeno 1.359 partizanskih boraca i 808 crvenoarmejaca. Čitalac *Politike* po imenu Vlada Kosić objavio je tim povodom pismo uredništvu koje, s puno gorčine, završava usklikom: „Sram vas bilo!“

Dobrivoje Tomić
lekar, Beograd

NA HUMKAMA KOMUNISTIČKIH ZLOČINA *

Nekoliko dana posle očevoг stradanja, odnosno brisanja sa spiska u zatvoru i OZNI, mama, Bilka i ja odlazimo u Zaječar da bi pronašli i išli na stratište – masovnu grobnicu u kojoj je, mislimo mi, i naš tata. U Zaječaru, tj. na periferiji, kažu da ima četiri masovne grobnice: na Kraljevici, Konjskom groblju i kod obe kasarne. Mi idemo na mesto gde je „streljanje bilo pre nekoliko dana“.

Po zimi i snegu, slabo obučeni i pritisnuti tugom i bolom dođosmo do tatine „grobnice“. To je jedna ledina na kojoj zatekosmo mnoštvo naroda, najviše žena i dece! Njihovo kukanje, jauk i zapomaganje koje smo još izdaleka čuli dovelo nas je „na pravo mesto“. Zatičemo užasan, stravičan prizor, koji nam leđi krv u grudima, u glavi, oduze nam se korak. Sleđeni od zime i strave stojimo i ne znamo za sebe.

Narod izbezumljeno tumara po ovoj ledini, zuri ispred sebe, u zaleđenu zemlju koja, izrovana, liči na preoranu njivu. Neko klekne, zariva lice u zemlju te se jauk prigušuje i ponire u masovnu grobnicu. Poneko podigne glavu uz prodoran krik i jauk, podižući ruke k nebu koje skrivaju olovni, sivi oblaci, izgovara jedva čujne povike: „Bože ima li te!“ i ponovo pada na zemlju.

Mnogi na kolenima i kao četvoronožne životinje idu tamo-ovamo i nariču: „Dušmani ti život uskratiše, nado moja“, „Prokleti da su, prokleta im kuća bila.“ Izvikuju se uz jadikovanje imena pobijenih i dodaje: „Zlikovci nas u crno zaviše“, „Tvoje dete siročće ostade“ i još mnoga druga naricanja.

Tu gde nema snega, gde je samo grudvasta zemlja, tu ispod leže nabacani jedan preko drugog nevine žrtve komunističke tiranije i bezumlja; otac, sin, deca, brat, suprug, sestra, komšija... staro i mlado. Najviše je onih u ranoj mladosti i srednjih godina. Mome ocu Dušanu život je prekinut u četrdeset šestoj godini, u silovitom usponu fizičke i stvaralačke snage. Među ovim ucveljenim narodom vršljaju naoružani partizani. Neshvatljivo! Počinioce, ubice sretosmo na svežim „humkama“!? Oslobodi, Bože! Oslobodi nas ove nove muke i svirepog poniženja!

* Dobrivoje Boban Tomić je rođen u Boljevcu 1931. godine, gde je išao u osnovnu školu. Nižu gimnaziju završio je u Zaječaru i Paraćinu, a na višoj gimnaziji u Beogradu maturirao je 1952. Njegov otac Dušan Tomić, industrijalc i trgovac, likvidiran je kao narodni neprijatelj februara 1945. godine. Dobrivoje je medicinu studirao u Ljubljani i Minhenu. Diplomirao je na Stomatološkom, a doktorirao na Medicinskom fakultetu u Minhenu, gde je imao privatnu praksu. Objavljivao je radove u nemačkim stručnim časopisima. Pored naučnih radova, patentirao je nekoliko hirurških instrumenata za medicinsku stomatologiju. U emigraciji je proveo 46 godina (poslednji profesionalni period je proveo u Bolcanu, Italija), aktivno učestvujući i u crkvenom radu SPC u rasejanju. Godine 2000. se vraća u Beograd, gde i danas živi. Objavio je memoarske zapisa u dve knjige: *Crveno sunce u zenitu*, knj. I-II, Udruženje književnika Srbije, „Književne novine“, Beograd 2004, str. 82–86.

– Ajd odavde, stoko jedna! – trže me iz očaja povik ovih partizana koji uz po-
grde i psovke šutiraju klečeći narod.

Krsteći se kročimo i mi na „njivu mučenika“ među ovaj jadni živi i mrtvi svet. Na prvom prostranom parčetu zemlje pada moja majka zakukavši uglas a za njom sestra i ja, držeći sveće stegnute u pesnici. Mi deca plačemo a majka u svom nari-
canju oplakuje tatinu nasilnu smrt i njegovu decu siročiće. Gušim se od plača dok Bilka samo cvili: „Tatice, tatice moj!“ Od suza ne vidim ništa jasno ispred sebe. Ne znam koliko smo u tom košmaru na zemlji klečali iako je zemlja bila ledena. Iznu-
ren do iznemoglosti od tuge i bola ali pod fizičkim nasrtajem prisutnih partizana, ucveljeni narod polako napušta krvavu leđinu. Jedna seljanka u očajanju nasrnu na jednog partizana i udari ga pesnicom u rame. Stariji čovek i dve seljanke pri-
skočiše i povukoše ovu ojađenu ženu u stranu. I dok se ovaj udareni partizan ču-
dio šta ga snađe priđe drugi partizan urlajući:

– Marvo jedna, ima u ovoj jami još mesta! Vucite se odavde da i vama kučići ne razvlače koske. – Ovaj događaj i urlanje partizana zaustavi moje plakanje. Da bih prekinuo mamino ridanje tražim od nje šibicu i palim sveću više puta jer je povetarac gasi. I mama i Bilka, plačući, grumuljicama smrznute zemlje učvršćuju sveće, koje vetar stalno gasi.

– Ajde i vi ustajte, božju vam majku – začusmo viku iza nas uz tupe udarce po našim nogama. Ispomažući se jedva stajemo na promrzle, utrnule noge.

– Zlikovci jedni, sram vas bilo – reče im mama.

– Ćuti i gubi se bando četnička – uzvрати partizan.

Tog momenta dovikuje ovom partizanu njegov „drug“:

– Ej, eno tamo kučići raskopali i razvlače nekog! Trči i zatapkaj zemlju!

Bože, da l' sam ovo stvarno čuo. Valjda nisam? Gledam, partizan razjuri pse i gazi zemlju i dovikuje:

– Ovde mora još zemlja da se nanese.

Jeza, groznica me prožima, prizor dušu para. Ipak sam onu viku dobro čuo i užas shvatio! Mama i Bilka prestravljene onom drekom „gubi se bando četnička“ nisu razumele viku oko kučića. Da bi izbegli onaj prostor gde su kučići raskopa-
vali, mi krenusmo preko sredine stratišta da bi izašli na putanju za varoš. Naila-
zimo na neočekivan prizor: nekoliko okrvavljenih motki i parčad žice. Užasnuti smo ovim svedočanstvom svireposti što govori da su žrtve unakažene, prebijene i ubijene. Odeljenje za zaštitu naroda – OZNA, dosledno ispunjava svoju „namenu“.

Stigavši u centar varoši, promrzli i skrhani doživljenim prizorom i događa-
njima na ledini mučenika, svraćamo kod tetka-Mire i njene ćerkice Melice da se malo ogrejemo. Istog dana vraćamo se vozom u Boljevac i najpre svraćamo kod baba-Mike i dede Milorada.

– Je l' našoste to groblje, Rado? – pita baba.

– Našli smo i mesto i užas... i mnogo naroda. Na toj ledini je na desetine po-
bijenih i zakopanih.

– A vi deco, ostali ste kod Mire?

– Ne, sa mamom smo išli ali nas šutirali partizani.

– Bože, Bobo, zar vas decu da šutiraju, prokleti bili!

– Ma ne samo nas, i druge ljude koje smo tamo zatekli. Umesto mi da šutira-
mo partizane, ti zlikovci udarili na nas.

– Otkud te nesreće u sred dana tamo?

– Eh, otkud. Oni bi da se poprišta njihovih zločina niti znaju, nit' pominju – sa gorčinom dodaje mama. Očajni su i agresivni što im nije uspelo da silom i ubijanjem zaplaše narod i da nas sabiju u „mišju rupu“.

– Sačuvaj Bože! Em ubiše čoveka, pa još i decu da mi ti zlikovci šutiraju – ljutito reče baba.

– Bolje mi u crkvi da palimo sveću tati nego da nas partizani tamo šutiraju i psuju. Ja, dok su partizani i OZNA u Zaječaru, više tamo ne idem – kažem ja.

– Ovo što ste vi i ucveljeni narod, na grobnici žrtava ovih krvnika danas doživeli baš je zločin. Koliko ja pamtim ratove i zla vremena, ovako se ni razni okupatori Srbije nisu poneli – ozlojeđen je deda.

– Ovo su sotone. Pobiju ljude, ne daju da se božjato sahrane nego ih u jame zatrpaju pa još brane i sveću da zapališ – dodaje baba.

– Ubijanjem i hapšenjem velikog broja ljudi uteruje se strah u narod, a strah stvara poslušnost, što je cilj svake diktature pa i ove komunističke – započe deda da rasuđuje. Partija i OZNA ne daju da pobijene žrtve narod sahrani kako valja i običaj nalaže. Na stratišta i masovne grobnice dolazi samo najbliža rodbina. To nije veliko skupljanje naroda i OZNA sa nekoliko partizana taj narod obuzdava. Na sahranu svakom pojedincu sleglo bi se celo selo ili čaršija, drže se govori pa može da dođe i do bune i odmazde prema komunistima širom Srbije. To je za OZNU mnogo teže da kontroliše. A još ako komunisti duže ostanu da vladaju, zametnuće oni na razne načine i zbrisaće ove masovne grobnice kao da ih nije ni bilo.

Napolju je uveliko pao mrak. Oblačimo se i odlazimo kod teče i tetke. Mama, vidno premorena priča i njima kako je bilo na našem putu, o masovnoj grobnici i prizorima doživljenog užasa. Komentari i zapitkivanja teče i tetke su slični sa babinim i dedinim. Seli smo da večeramo ali nam od velike premorenosti i večera teško pada.

Umorna nam tela i iznurena snaga iziskuju krevet ali ne i san. Samo što sam legao, počеше da mi naviru slike i scene koje su obeležile ovaj sumorni, teški dan. Otvorenih i zatvorenih očiju iste prizore „vidim“. Nema nekog redosleda a mnoge „slike“ se i ponavljaju – čas krvave motke i žice, čas šutiranje, naricanje...

Ovih prizora strave i nepojmljivog užasa nikad se nisam oslobodio – moraću sa njima da živim do razlučivanja duše od tela.

.....

DOSIJE

.....

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI (8)

U pravnom savladavanju autoritarne prošlosti jedan od važnih koraka je rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika. Taj korak je veoma težak i bolan jer su tokom poluvekovne autoritarne vladavine i nepravne države mnogobrojna lica bila osuđivana mimo važećih pravnih normi, ili na osnovu neprimerenih i necivilizacijskih propisa. Zapravo, osnov kažnjavanja bila je politika partijske države i njena rigidna ideologija. Time je žrtvama političke represije i njihovim porodicama naneta velika nepravda, a društvu istorijska sramota.

Zakon o rehabilitaciji i prateći zakoni, koji treba da označe raskid sa praksom kršenja ljudskih prava u prošlosti, odavno su postali stvarnost u drugim državama u tranziciji iz autoritarnog u demokratski poredak. Nakon sloma autoritarnih režima, većina zemalja u tranziciji (Mađarska 1989, DDR 1990, Češka i Ruska Federacija 1991, nešto kasnije Poljska, Slovačka, Rumunija, Bugarska, Hrvatska, Makedonija i Slovenija) uspostavljanjem mehanizama vladavine prava i pravne države uspjela je da prevaziđe ovu istorijsku sramotu. One su, između ostalog, otvorile procese moralne, političke, pravne i ekonomske rehabilitacije.

U Srbiji je tek šest godina posle pada Miloševićevog autoritarnog režima uspostavljen društveni konsenzus u pogledu donošenja Zakona o rehabilitaciji žrtava političke represije. Naime, Narodna skupština Republike Srbije donela je 17. aprila 2006. godine Zakon o rehabilitaciji (Službeni glasnik, broj 33/2006). Nažalost, on nije bio praćen donošenjem nužnih, tzv. restitucionih zakona i propisa (zakona o dosijeima tajnih službi, zakona o denacionalizaciji i sl.), tako da je srpski Zakon o rehabilitaciji izneverio velike nade i očekivanja kako žrtava političke represije, tako i stručne i šire javnosti. Reč je o zakonu koji daje žrtvi političke represije pravo samo na to da se presuda proglašni ništavom i žrtva smatra neosuđivanom, a kada je kažnjena bez odluke, da se utvrdi da je bila žrtva iz političkih razloga.

Očigledno je da srpski zakonodavac u vreme donošenja Zakona o rehabilitaciji nije imao, niti danas ima, izgrađen stav o načinu na koji će pristupiti zakonskom regulisanju prava na obeštećenje žrtava političke represije. Stoga se

on opredelio za pravnu rehabilitaciju u užem smislu, izostavivši potpuno pravnu rehabilitaciju u širem smislu u vidu vraćanja naplaćene kazne, konfiskovane imovine, obeštećivanja za narušeno zdravlje ili prekinutu karijeru, priznavanja u radni staž vremena provedenog u zatvoru i dr. Ove slabosti Zakona o rehabilitaciji su otežale, ali nisu onemogućile njegovu primenu. Zahvaljujući većini nadležnih okružnih sudova na čelu sa Vrhovnim sudom Srbije, Zakon se relativno uspešno primenjuje.

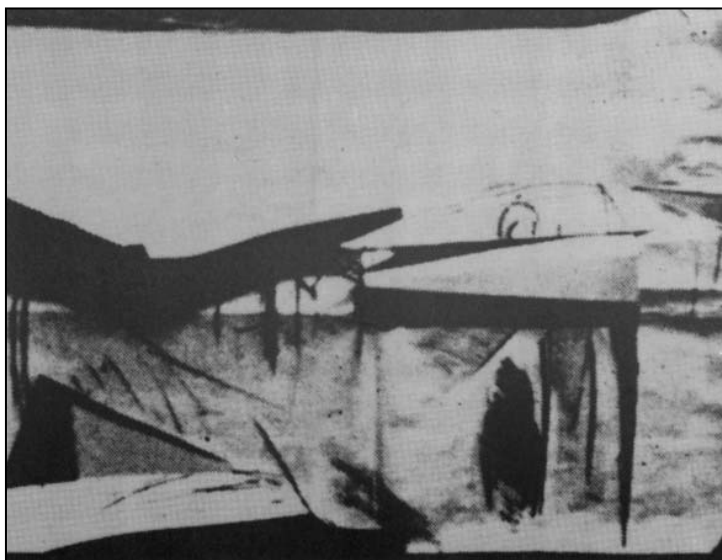
Redakcija časopisa Hereticus nastavlja da prati procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i da objavljuje pojedina dokumenta iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

U ovom broju objavljujemo relevantnu dokumentaciju u vezi sa rehabilitacijom lica koja su stradala u tzv. „divljim čišćenjima u Srbiji 1944–1945. godine“. Pod „divljim čišćenjem“ se podrazumeva vaninstitucionalni oblik represije, koji je široko primenjivan posle slamanja fašizma, ulaska Crvene armije i revolucionarnih snaga u Srbiju u jesen 1944. Budući da je KPJ preuzela model koji je pretpostavljao upotrebu sile i nasilja u osvajanju i održavanju vlasti, došlo je do instrumentalizacije antifašističke borbe. Ona se ogledala u prvim godinama oslobođenja Srbije u kažnjavanju ratnih zločinaca i kolaboracionista. U prvim danima posle oslobođenja, kažnjavanje optuženih za kolaboraciju bilo je potpuno u rukama OZNE i vojnih organa. Vojni sudovi su sudili optuženima sve do leta 1945. Tih prvih meseci samo delom čišćenja upravljali su sudovi, dok je većina optuženih likvidirana bez odluke suda ili na brzinu izrežiranim procesima koji su se često završavali osudom na smrt. Najbrojnija čišćenja „narodnih neprijatelja“ bila su u Beogradu, kao najvažnijem centru srpske reakcije u očima vodećih komunista, i u delovima Srbije koji su najpre oslobođeni u istočnoj Srbiji (Zaječar, Negotin, Boljevac) i zapadnoj Srbiji (Užička Požega, Valjevo, Šabac, Loznica). Njihov primer su ubrzo sledili i brojni gradovi Vojvodine, južne i centralne Srbije. Posebno je bio veliki broj žrtava kolektivne osвете nad nemačkom i mađarskom manjinom, kao i žrtava koje su umrle u neljudskim uslovima u logorima i zatvorima. Prema procenama istoričara i demografa (S. Cvetković, V. Žerjavić), po oslobođenju Srbije u ovim „divljim čišćenjima“ tokom 1944–1945. godine stradalo je oko 60.000 žrtava, a u celoj Jugoslaviji 150.000.

U nizu predmeta pokrenutih po zahtevima za rehabilitaciju poslednjih godina (od 2006. godine, kada je donet Zakon o rehabilitaciji do danas) utvrđeno je da su ovim „divljim čišćenjima“ i likvidacijama „narodnih neprijatelja“ od strane partizanskog pokreta i narodne milicije – činjeni ratni zločini. To je prvi put da se pred našim sudovima na određeni način istražuje pitanje ratnih zločina pobednika iz Drugog svetskog rata. Iz tih predmeta može se videti da su oni koji su bili na visokim funkcijama u OZNI i UDBI, Komunističkoj partiji Jugoslavije i vojsci činili organizovano ratne zločine i da su oni koji su

najviše zločina učinili napravili najuspješnije političke karijere. Za njih se može reći da su bili pripadnici organizovane kriminalne grupe.

Iz brojnih predmeta koji se odnose na rehabilitacije lica kojima je suđeno iz ideološko-političkih razloga, kao žrtava progona i nasilja iz ovog perioda, izdvajamo nekoliko koji su tipični za pojedine grupe stradalnika. Reč je o rehabilitaciji Pavla Kurtovića, jednog od najbogatijih predratnih Šapčana; Aleksandra Bučina, inženjera iz Šapca; Dušana Tomića, trgovca i industrijalca iz Boljevca; i Đoke Dunderskog, veleposednika i industrijalca iz Novog Sada.

Budimir B. Tošić – Kompozicija, 1972.

REHABILITACIJA PAVLA KURTOVIĆA

Pavle Kurtović je rođen u 16.8.1887. godine u Šapcu od oca Koste Kurtovića i majke Danice, rođene Piroški. Po zanimanju je bio apotekar, koji je 1938. godine nasledio veliko imanje svog strica Laze Kurtovića, zbog čega je te godine prodao apoteku i više se nije bavio apotekarstvom. Do kraja života potpuno se posvetio poljoprivrednoj proizvodnji na nasledenom imanju. Na taj način stekao je značajnu imovinu i veliku ugled.

Za vreme Drugog svetskog rata i okupacije bio je civil, nije imao vojnih dužnosti, nije bio član nijedne političke stranke, nije se bavio nikakvom političkom aktivnošću. Isključivo se bavio svojom porodicom i poslom na imanju. U septembru 1941. godine Pavle Kurtović i njegov sin Kosta, zajedno sa nekoliko hiljada muškaraca iz Šapca, učestvovali su u poznatom maršu do sela Jarak, a posle toga su bili kratko vreme i u logoru u Šapcu.

Dan nakon oslobođenja Šapca, 24.10.1944. godine, pripadnici partizanskog pokreta u vojnim uniformama uhapsili su Pavla Kurtovića i zatvorili ga u Okružni zatvor. Četiri dana kasnije, 28.10.1944. godine, na portirnici suda istaknut je spisak 36 streljanih građana Šapca. Ime Pavla Kurtovića nalazilo se na 14. mestu. Istog dana tri uniformisana vojnika su Kurtovićevu suprugu i sina izbacili iz kuće i od tog dana je sva njihova imovina konfiskovana. Leš Pavla Kurtovića nikada nije pronađen. Mesec dana kasnije, u novoosnovanom „Glasu Podrinja“ izašlo je saopštenje da je „Područno veće vojnog suda Korpusa vojne oblasti za Zapadnu Srbiju, osudilo više lica, između ostalih i Pavla Kurtovića, na kaznu smrti streljanjem, trajan gubitak časnih prava i konfiskacijom celokupne imovine“. U istom saopštenju se kaže da je šabački apotekar 1941. godine, navodno, pod svojim punim imenom i sa potpisom „podneo Gestapou prijavu protiv 8 građana, nazivajući ih komunistima. Posle toga još nekoliko puta je odlazio u Gestapo i optuživao okupatoru simpatizere NOB-e“. U kartoteci lica osuđenih na konfiskaciju imovine, upisano je ime Pavla Kurtovića, za koga se navodi da je likvidiran kao narodni neprijatelj od strane vojnog suda OZNE u Šapcu.

Sin Pavla Kurtovića, Kosta Kurtović iz Novog Beograda, podneo je 2006. godine Okružnom sudu u Šapcu zahtev za rehabilitaciju svog oca. U zahtevu je naveo da je njegov otac 27. oktobra 1944. godine kao civil u Šapcu lišen života od strane pripadnika partizanskog pokreta, bez sprovedenog postupka i odluke suda, i da su kasnije organi vlasti izvršili konfiskaciju celokupne njegove imovine.

Iz tih razloga on je tražio da sud usvoji zahtev za rehabilitaciju Pavla Kurtovića, tako da se utvrdi da je on lišen života bez odluke suda i

sprovedenog postupka od strane tevolucionarne vlasti, pripadnika partizanskog pokreta 27.10.1944. godine u Šapcu, čime je povređeno njegovo pravo na život, i da se utvrdi da je konfiskacijom njegove imovine povređeno pravo na njegovu imovinu, te da konfiskacija poništi u celini.

Postupajući po zahtevu za rehabilitaciju Dušana Tomića, Okružni sud u Šapcu, u veću sastavljenom od sudija Gojka Lazareva, kao predsednika veća, Branislava Popovića i Ivana Lazarevića, kao članova veća, je sproveo dokazni postupak. Na osnovu uvida u dokumentaciju i utvrđenog činjeničnog stanja sud je doneo rešenje kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju Pavla Kurtovića. Rešenjem se: 1) utvrđuje da je pok. Pavle Kurtović dana 27. oktobra 1944. godine, lišen života u Šapcu od strane pripadnika partizanskog pokreta – OZNA, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko-političkih razloga, kao žrtva progona i nasilja, čime je povređeno njegovo pravo na život; i 2) utvrđuje da su odluke državnih organa kojima je konfiskovana imovina pok. Pavla Kurtovića ništave od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove posledice.¹

Pored apotekara Kurtovića, u jesen 1944. godine na starom železničkom mostu u Šapcu likvidiran je veliki broj uglednih žitelja ovog grada i okoline – po nekim tvrdnjama i do 2.000. Prve egzekucije počele su upravo 27. oktobra na dan Svete Petke, a o sramnom zločinu se ćutalo sve do demokratskih promena u Srbiji, kada je 2001. godine na ovom mestu podignuta spomen ploča.

REŠENJE O REHABILITACIJI

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU u veću sastavljenom od sudija Gojka Lazareva, kao predsednika veća, Branislava Popovića i Ivana Lazarevića, kao članova veća, uz učešće zapisničara Borke Gligorić, u predmetu rehabilitacije pok. Pavla Kurtovića, bivšeg iz Šapca, ul. Karađorđeva broj 39, po zahtevu za rehabilitaciju njegovog sina predlagača Koste Kurtovića, iz Novog Beograda. ul. Mihajla Pupina broj 207, nakon održane rasprave i izvedenih dokaza, dana 07. decembra 2006. godine, doneo je:

R E Š E N J E

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju pok. Pavla Kurtovića, bivšeg iz Šapca, ul. Karađorđeva broj 39, rođen 1887. godine, od oca Koste Kurtovića i majke Danice, rođene Piroški, pa se:

1. UTVRĐUJE da je pok. Pavle Kurtović, dana 27. oktobra 1944. godine, lišen života, u Šapcu, od strane pripadnika Partizanskog pokreta, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko političkih razloga, kao žrtva progona i nasilja, čime je povređeno njegovo pravo na život.

1 Rešenje Okružnog suda u Šapcu o rehabilitaciji Pavla Kurtovića, Posl. br. Reh. br. 2/06, od 7. decembra 2006.

2. UTVRĐUJE SE da su: pravosnažni zaključak Sreskog suda u Šapcu R. br. 97/46 od 23.03.1946. godine, izmenjen i dopunjen pravosnažnim zaključkom Sreskog suda u Šapcu R. br. 97/46 od 28. novembra 1946. godine, kojima je konfiskovana imovina pok. Pavla Kurtovića, kojim zaključcima je iz ideološko političkih razloga povređeno pravo na imovinu pok. Pavla Kurtovića, kao i svaka druga odluka državnog organa kojima je izvršena konfiskacija njegove imovine, ništavi od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice.

Obrazloženje

Predlagač Kosta Kurtović iz Novog Beograda, podneo je ovom sudu zahtev za rehabilitaciju, svoga pokojnog oca Pavla Kurtovića, u kome je naveo da je njegov otac dana 27. oktobra 1944. godine, kao civil u Šapcu, lišen života od strane pripadnika Partizanskog pokreta, bez sprovedenog postupka i odluke suda, a kasnije je od strane organa vlasti izvršena konfiskacija celokupne njegove imovine. Tražio je da se usvoji zahtev za rehabilitaciju pok. Pavla Kurtovića, tako da se utvrdi da je on lišen života bez odluke suda i sprovedenog postupka, od strane Revolucionarne vlasti, pripadnika Partizanskog pokreta 27.10.1944. godine, u Šapcu, čime je povređeno njegovo pravo na život i da se utvrdi da je konfiskacijom njegove imovine povređeno pravo na njegovu imovinu te da se konfiskacija poništi u celini.

Okružni sud je u smislu čl. 4 Zakona o rehabilitaciji, u javnom postupku pribavio sva potrebna dokumenta, održao javnu raspravu, izveo sve predložene dokaze pa je našao da je zahtev predlagača za rehabilitaciju pok. Pavla Kurtovića osnovan zbog čega je isti usvojen u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji, a iz sledećih razloga:

Na osnovu izvoda iz matične knjige umrlih broj 979 od 13.10.2005. godine, utvrđeno je da je Pavle Kurtović izgubio život 27. oktobra 1944. godine, u Šapcu.

Na osnovu iskaza predlagača Koste Kurtovića, čiji iskaz je sud u potpunosti prihvatio kao istinit, pošto je isti svedočio samo o onome što mu je poznato, logično i uverljivo, saglasno sa drugim izvedenim dokazima, kao i opšte poznatim činjenicama, a radi se o činjenicama koje su od takve važnosti za njegov lični život da je govorio samo istinu, utvrđeno je da je Pavle Kurtović bio po zanimanju apotekar, koji je 1938. godine, nasledio veliko imanje od svoga strica Laze Kurtovića, zbog čega je te godine prodao apoteku i više se nije bavio apotekarstvom, već je do kraja života vodio računa o poljoprivrednoj proizvodnji na tom imanju. Za vreme rata i okupacije bio je civil, nije imao vojne dužnosti, nije bio član ni jedne političke stranke, nije se bavio nikakvom političkom aktivnošću, isključivo se bavio svojom porodicom i poslom. U septembru 1941. godine, predlagač i njegov otac su zajedno sa nekoliko hiljada muškaraca iz Šapca, učestvovali u poznatom krvavom maršu do sela Jarak a posle toga su bili kratko vreme i u logoru u Šapcu, odakle su ubrzo pušteni. Šabac je oslobođen 23.10.1944. godine, a već sutradan 24.10.1944. godine, pripadnici Partizanskog pokreta u vojnim uniformama uhapsili su Pavla Kurtovića i zatvorili ga u Okružni zatvor, predlagač mu je nosio hranu svaki dan, a na dan 28.10.1944. godine, stražar je predlagaču saopštio da hrana više nije potrebna i da pročita spisak streljanih lica. Na portirnici je bio istaknut spisak od 36 streljanih građana Šapca i ime Pavla Kurtovića nalazilo se na 14 mestu. Istog dana 3 uniformisana vojnika su predlagača i njegovu majku Danicu izbacili iz kuće i od tog dana je sva njihova imovina konfiskovana. Leš pok. Pavla Kurtovića nikad nije pronađen niti je on sahranjen.

Na osnovu uvida u novine „Glas Podrinja“ broj 5 koje su izašle 26. decembra 1944. godine, utvrđeno je da je tog dana u novinama izašlo saopštenje da je Područno veće vojnog suda Korpusne vojne oblasti za Zapadnu Srbiju, na osnovu čl. 13 i 14, u vezi čl. 16 i 17 Uredbe o vojnim sudovima od 24. maja 1944. godine, osudilo više lica a između ostalih, na kaznu smrti streljanjem, trajan gubitak časnih prava i konfiskaciju celokupne imovine, narodnog neprijatelja:

Pavla Kurtovića, apotekara iz Šapca, rođen 16.08.1886. godine, koji je oglasen krivim:

Zato što je 1941. godine, pod svojim punim potpisom podneo prijavu protiv 8 građana Šapca Gestapou nazivajući ih komunistima. Svi ti građani bili su potom uhapšeni i proganjani od Gestapoa. Posle toga još nekoliko puta je odlazio u Gestapo i optuživao okupatoru simpatizere N.O. borbe. U saopštenju se navodi da je ovo utvrđeno priznanjem optuženoga i da njegovu odbranu da je on Gestapou morao da da podatke, koje su od njega, kao bivšeg Nemačkog đaka i čoveka u koga su imali poverenja, tražili, sud je odbacio kao neosnovanu.

U kartonu broj 1, dosije broj 12, koji je vezan za kartoteku lica osuđenih na konfiskaciju imovine, upisano je ime pok. Pavla Kurtovića za koga se navodi da je likvidiran kao narodni neprijatelj od strane vojnog suda OZNE u Šapcu.

Na osnovu uverenja Međuopštinskog istorijskog arhiva u Šapcu broj 2/68 od 03.06.2005. godine, obaveštenja istorijskog arhiva Beograd broj 5522 od 26.09.2003. godine i od 26.09.2005. godine, odgovora na molbu Vojnog istorijskog instituta broj 473–2 od 13.06.2005. godine, utvrđeno je da ne postoji nikakva dokumentacija o radu vojno sudskih organa u postupku protiv optuženog Pavla Kurtovića.

Vojni sud Korpusne vojne oblasti Zapadne Srbije, Veće pri Šabačkoj Komandi područja, započeo je svoj rad na području Šapca u decembru 1944. godine, pa je 24. decembra 1944. godine, izdao naredbu broj POV. 55 u kojima obaveštava građane o kretanju zaostalih „četničkih trojki“ što su građani dužni da prijave miliciji, uz upozorenje da će u suprotnom biti izvedeni pred vojni sud i kažnjeni smrtnom kaznom a njihova imovina zaplenjena. Zatim je Područno veće vojnog suda objavilo i saopštenje od 26. decembra 1944. godine, u kojoj se kao osuđeno lice pominje i pok. Pavle Kurtović. Sve ove činjenice Okružni sud je utvrdio na osnovu podataka objavljenih u naučnom članku, autora Nedeljke Sarić, istoričara: „Posebni i specijalni sudovi u Podrinju“ koji je objavljen u knjizi: Pravo, pravda i pravosuđe u Podrinju, Šabac 2000. godine, strane 643 do 668.

Imajući u vidu napred iznete činjenice, naročito da je Pavle Kurtović lišen slobode 24.10.1944. godine, a posle samo tri dana 27.10.1944. godine, je likvidiran, bez odluke suda i vođenja postupka, dakle bio je oko 2 meseca mrtav kada je započeo rad Vojni sud Korpusne vojne oblasti Zapadne Srbije, Veće pri Šabačkoj Komandi područja, Okružni sud je utvrdio da je saopštenje Vojnog suda od 26.12.1944. godine, izdato iz političko propagandnih razloga, da nije istinito, da taj sud nije vodio nikakav postupak niti doneo presudu jer kad je počeo da radi optuženi je već bio mrtav.

Iz svih izvedenih dokaza Okružni sud zaključuje da je Pavle Kurtović lišen života 27.10.1944. godine, od strane pripadnika Partizanskog pokreta koji su u kartonu za konfiskaciju imovine označeni kao „Vojni sud OZNE“ koji je po svojoj prirodi bio vojno policijski organ i u čijem radu ne postoji nikakva dokumentacija ni u jednom dostupnom arhivu, što s obzirom na ratne operacije vođene u

to vreme znači da su odluke donošene usmeno i da pismena dokumentacija verovatno nije ni formirana.

Pošto je na izložen način utvrđeno da je Pavle Kurtović 27.10.1944. godine, u Šapcu, lišen života od strane pripadnika Partizanskog pokreta bez odluke suda i bez sprovedenog postupka kao civil, to je sud zaključio, da je on stradao kao žrtva progona i nasilja iz ideološko političkih razloga i da je time povređeno njegovo pravo na život zbog čega je zahtev za njegovu rehabilitaciju u odnosu na pravo na život usvojen, u svemu kao u stavu 1. izreke ovog rešenja, na osnovu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji. Pravo na život svake osobe zaštićeno je zakonom i u kritično vreme neko lice moglo je namerno biti lišeno života samo izvršenjem presude suda kojom je osuđen za zločin za koji se ova kazna predviđa zakonom, a u konkretnom slučaju Pavle Kurtović lišen je života bez odluke suda i vođenja postupka, kao i bez konkretne krivice, pre svega radi zastrašivanja drugih i radi konfiskacije njegove velike imovine. Čak i da je Vojni sud Korpusne vojne oblasti vodio postupak i doneo presudu, ista bi se morala poništiti kao nezakonita, zbog toga što on nije imao karakter suda, jer nije osnovan zakonom već uredbom, te nije pružao minimum garantija prava optuženog, u smislu da se činjenično stanje nije moglo utvrditi isključivo priznanjem optuženog, već je moralo biti potkrepljeno i drugim dokazima, što su minimalni demokratski standardi koji važe za sve sudove i sve postupke pred sudovima.

Uvidom u spise konfiskacije, Sreskog suda u Šapcu R. br. 97/46 utvrđeno je da je zaključcima od 23.03.1946. godine i 28.11.1946. godine, izvršena konfiskacija celokupne pokretne i nepokretne imovine pok. Pavla Kurtovića, što je bila posledica njegove likvidacije i čime su stvarani uslovi za stvaranje komunističko socijalističkog sistema proizvodnje prenošenjem privatne svojine u državnu svojinu, oduzimanjem imovine od vlasnika, klasnih neprijatelja, veleposednika i drugih, dakle iz ideološko političkih razloga. Pošto je Pavle Kurtović likvidiran bez odluke suda i sprovedenog postupka to nije bilo nikakvih uslova da se izvrši konfiskacija njegove imovine, naročito imajući u vidu činjenice da iz svih izvedenih dokaza proizilazi da on nije bio nikakav narodni neprijatelj, već civilna žrtva rata, čije stradanje je napred opisano.

Pošto je na izložen način utvrđeno da je konfiskacija sprovedena pravosudnim zaključcima Sreskog suda u Šapcu iz ideološko političkih razloga, čime je povređeno pravo na imovinu pok. Pavla Kurtovića, to je usvojen zahtev predlagača za rehabilitaciju pok. Pavla Kurtovića i u pogledu prava na imovinu, pa je utvrđeno da su zaključci Sreskog suda ništavi kao i eventualne druge odluke državnih organa o konfiskaciji njegove imovine, te da su ništave sve njihove pravne posledice, u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji, u svemu kao u stavu 2. izreke ovog rešenja.

PREDSEDNIK VEĆA-SUDIJA
Gojko Lazarev

Pouka o pravnom leku:
Protiv ovog rešenja nije dozvoljena žalba.

REHABILITACIJA ALEKSANDRA BUČINA

Aleksandar Bučin je rođen u 25. januara 1902. godine u Moskvi, od oca Bučin Dimitrija i majke Bučin Tatjane, rođene Zaharov. U rodnoj Moskvi je završio osnovnu školu, a zatim se sa porodicom preselio u Rostov na Donu. Oktobarska revolucija (1917) ga je zatekla kao kadeta carske vojne akademije iz koje je krenuo u emigraciju i stigao u Srbiju. U Beogradu je mladi Bučin završio gimnaziju i Građevinski fakultet (1925). Godine 1930. preselio se u Šabac pošto je tu raspoređen od strane Ministarstva građevina i tu je živio sve do 27.10.1944. godine, kada je ubijen od strane pripadnika partizanskog pokreta. U ovom gradu uradio je generalni regulaciono-nivelacioni plan, plan vodovoda i kanalizacije varoši, projekte za upravnu zgradu „Zorke“, stambenu koloniju iste fabrike, gradsku tržnicu, marvenu pijacu i dr. Bio je nadzornik gradnje hotela „Zeleni venac“, a od 1932. godine posedovao je i sopstvenu firmu za projektovanje i izvođenje građevinskih radova. Sa suprugom Ružicom imao je dvoje dece, sina Dimitrija rođenog 1936. godine, umrlog 1997. godine, i kćer Tatjanu koja je rođena 1939. godine.

Pre Drugog svetskog rata i za vreme okupacije inženjer Bučin se nije bavio politikom i nije bio ni na jednoj ideološki suprotstavljennoj strani. Bio je potpuno posvećen svojoj porodici i inženjerskom poslu. Uprkos tome, 24. oktobra 1944. godine uhapšen je u njegovoj porodičnoj kući, odakle je odveden u zloglasni šabački Okružni zatvor. Istoga dana supruga Ružica sa dvoje maloletne dece izbačeni su na ulicu, a sva imovina im je konfiskovana u korist nove vlasti.

Četiri dana kasnije, 28.10.1944. godine na portirnici suda, na zgradi sadašnjeg Narodnog muzeja i na izlogu takozvane Rankovićeve apoteke izašao je spisak 36 poznatih Šapčana, koji su kao „narodni neprijatelji“ pogubljeni na železničkom mostu. Iako se ime Aleksandra Bučina nalazilo na petom mestu, porodica nikada nije dobila zvanični akt o njegovoj smrti (takođe ni porodice ostalih žrtava). U kuću Bučinovih uselilo se odeljenje Uprave državne bezbednosti (UDB-a) za Podrinski okrug. Ovaj spratni objekat u centru grada još se nalazi u posedu policije.

Ćerka Aleksandra Bučina, Tatjana Bučin Pavlović iz Novog Beograda, podnela je 2007. Okružnom sudu u Šapcu zahtev za rehabilitaciju svog oca. U zahtevu je navela da je njen otac 27. oktobra 1944. godine kao civil u Šapcu lišen života iz ideološko-političkih razloga od strane pripadnika partizanskog pokreta, bez sprovedenog postupka i odluke suda, a kasnije je od strane organa vlasti izvršena konfiskacija celokupne njegove imovine.

Iz tih razloga ona je tražila da sud usvoji zahtev za rehabilitaciju Aleksandra Bučina, tako da se utvrdi da je on lišen života bez odluke suda i sprovedenog postupka od strane revolucionarne vlasti, pripadnika partizanskog pokreta, 27.10.1944. godine u Šapcu, čime je povređeno njegovo pravo na život, i da se utvrdi da je konfiskacijom njegove imovine povređeno pravo na njegovu imovinu, te da se konfiskacija poništi u celini.

Postupajući po zahtevu za rehabilitaciju Aleksandra Bučina, Okružni sud u Šapcu, u veću sastavljenom od sudija Gojka Lazareva, kao predsednika veća, Saše Kneževića i Slobodana Velisavljevića, kao članova veća, sproveo je dokazni postupak. Na osnovu uvida u dokumentaciju i utvrđenog činjeničnog stanja sud je doneo rešenje kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju Pavla Kurtovića bivšeg iz Šapca. Rešenjem se: 1) utvrđuje da je pok. Pavle Kurtović dana 27. oktobra 1944. godine, lišen života u Šapcu od strane pripadnika partizanksoig pokreta, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko-političkih razloga, kao žrtva progona i nasilja, čime je povređeno njegovo pravo na život; i 2) utvrđuje da su odluke državnih organa kojima je konfiskovana imovina pok. Aleksandra Bučina ništave od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove posledice.²

REŠENJE O REHABILITACIJI

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU, u veću sastavljenom od sudija Gojka Lazareva kao predsednika veća, Saše Kneževića i Slobodana Velisavljevića kao članova veća, uz učešće zapisničara Mirjane Savić, u predmetu rehabilitacije pok. Aleksandra Bučina bivšeg iz Šapca, ul. Laze Lazarevića br. 4, po zahtevu njegove kćerke Tatjane Pavlović iz Novog Beograda, Bulevar Mihajla Pupina br. 119/73, nakon održane rasprave i izvedenih dokaza dana 08. maja 2007. g., doneo je sledeće:

R E Š E N J E

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju pok. Aleksandra Bučina bivšeg iz Šapca, ul. Laze Lazarevića br. 4, rođen u Moskvi 25.01.1902. g. od oca Bučin Dimitrija i majke Bučin, rođ. Zaharov, Tatjane, umrlag 27.10.1944. g. i Šapcu pa se:

1. **UTVRĐUJE** da je pok. Aleksandra Bučin dana 27.10.1944. g., lišen života, u Šapcu, od strane pripadnika Partizanskog pokreta, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko-političkih razloga, kao žrtva progona i nasilja, čime je povređeno njegovo pravo na život.

2. **UTVRĐUJE** da su: pravosnažni zaključak Sreskog suda u Šapcu R. br. 1592/45 od 27.10.1945. g., pravosnažni zaključak Sreskog suda u Šapcu R. br. 1592/45 od 24.04.1946. g., kojim zaključcima je konfiskovana imovina pok. Aleksandra Bučina i iz ideološko-političkih razloga povređeno njegovo pravo na imovinu, kao i svaka druga odluka državnog organa kojima je izvršena konfiskacija

2 Rešenje Okružnog suda u Šapcu o rehabilitaciji Aleksandra Bučina, Posl. br. Reh. br. 3/06, od 8. maja 2006.

njegove imovine, ništave od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice.

Obrazloženje

Predlagač Tatjana Pavlović iz Novog Beograda, podnela je ovom sudu zahtev za rehabilitaciju svoga pokojnog oca, Aleksandra Bučina, u kome je navela da je njen otac dana 27.10.1944. g. kao civil u Šapcu lišen života, od strane pripadnika Partizanskog pokreta, bez sprovedenog postupka i odluke suda a kasnije je od strane organa vlasti izvršena konfiskacija celokupne njegove imovine. Tražila je da se usvoji zahtev za rehabilitaciju pok. Aleksandra Bučina tako da se utvrdi da je on lišen života bez odluke suda i sprovedenog postupka od strane pripadnika Partizanskog pokreta 27.10.1944. g. u Šapcu čime je povređeno njegov pravo na život i da se utvrdi da je konfiskacijom njegove imovine povređeno pravo na njegovu imovinu te da se konfiskacija poništi u celini.

Okružni sud je u smislu čl. 4 Zakona o rehabilitaciji u javnom postupku pribavio sva potrebna dokumenta, održao javnu raspravu, izveo sve predložene dokaze pa je našao da je zahtev predlagača za rehabilitaciju pok. Aleksandra Bučina osnovan zbog čega je isti usvojen u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji a iz sledećih razloga:

Na osnovu pravosnažno rešenja Opštinskog suda u Šapcu R. br. 67/06 od 27.03.2007. g. i izvoda iz matične knjige umrlih br. 203/669/07–09 izdatog 10.04.2007. g. u Šapcu utvrđeno je da je nestali Aleksandar Bučin sa poslednjim prebivalištem u Šapcu rođen 25.01.1902. g. u Moskvi od oca Dimitrija i majke Tatjane Bučin rođ. Zaharov, proglašen za umrlog a kao dan njegove smrti smatra se 27.10.1944. g., a kao mesto smrti Šabac.

Na osnovu iskaza predlagača Tatjane Pavlović, čiji iskaz je sud u potpunosti prihvatio kao istinit, pošto se ona izjašnjavala samo o onome što joj je poznato, logično i uverljivo, saglasno sa drugim izvedenim dokazima, kao i opšte poznatim činjenicama, radi se o činjenicama koje su od takve važnosti za njen lični život da je govorila samo istinu, utvrđeno je da je Aleksandar Bučin rođen u Moskvi 1902. g. gde je završio osnovu školu, zatim se preselio u Rostov na Donu, pa ga je Oktobarska revolucija 1917. g. zatekla kao kadeta vojne škole, odakle je krenuo u emigraciju i dospao u Beograd. gde je završio gimnaziju i građevinski fakultet. 1930. g. se preselio u Šabac pošto je tu raspoređen od strane Ministarstva građevina i tu je živeo sve od 27.10.1944. g. kada je ubijen od strane pripadnika Partizanskog pokreta. Sa suprugom Ružicom imao je dvoje maloletne dece i to sina Dimitrija rođenog 1936. g., umrlog 1997. g. i kćer Tatjanu koja je predlagač u ovom predmetu, a rođena je 1939. g. Za vreme okupacije Aleksandar Bučin je bio civil, radio je kao inženjer u Zorki i imao je svoju privatnu građevinsku firmu. Uhapšen je 24.10.1944. g., dan nakon oslobođenja Šapca, u svojoj kući, u prisustvu svoje porodice, odmah posle toga su izbačeni svi iz kuće od strane pripadnika Partizanskog pokreta Slobodana Borisavljevića. Aleksandar Bučin je likvidiran na železničko-drumskom mostu na reci Savi u Šapcu u toku noći 27/28.10.1944. g. Sutradan je izašao spisak ljudi koji su likvidirani od oslobodilaca te noći i na tom spisku je bilo 36 imena a njegovo ime je bilo na rednom broju 5. On je likvidiran bez odluke suda i bez sprovedenog postupka.

Na osnovu kartona broj 1, dosije broj 24, za mesto Šabac, koji sadrži podatke za obrazovanje kartona kartoteke lica osuđenih na konfiskaciju imovine i

čija se imovina nalazi pod sekvestrom, utvrđeno je da je u tom kartonu upisano da je Aleksandar Bučin likvidiran kao narodni neprijatelj od strane „Vojnog suda Ozne“ u Šapcu, po njenom izveštaju, a da je on inače za vreme rata bio nemački agent – denuncijant.

Iz navedenog dosijea kao i na osnovu pravosnažnih zaključaka Sreskog suda u Šapcu R. br. 1592/45 od 27.10.1945. g. i R. br. 1592/45 od 24.04.1946. g. utvrđeno je da je ovim zaključcima izvršena konfiskacija celokupne pokretne i nepokretne imovine pok. Aleksandra Bučina i da je ista prenetu u državnu svojinu FNRJ. Vojni sud Korpusne vojne oblasti zapadne Srbije, veće pri Šabačkoj komandi područja započeo je svoj rad na području Šapca u decembru 1944. g., a što je Okružni sud utvrdio na osnovu podataka objavljenih u naučnom članku autora Nedeljke Sarić, istoričara: „Posebni i specijalni sudovi u Podrinju“ koji je objavljen u knjizi: „Pravo, pravda i pravosuđe u Podrinju“, Šabac 2000. g. strane 643 do 668.

Na osnovu svih navedenih dokaza Okružni sud nalazi da je Aleksandar Bučin lišen života 27.10.1944. g. od strane pripadnika Partizanskog pokreta, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, kao civil u Šapcu, tako da je stradao kao žrtva progona i nasilja, iz ideološko-političkih razloga pa je time povređeno njegovo pravo na život, zbog čega je zahtev za njegovu rehabilitaciju, u odnosu na pravo na život, usvojen u svemu kao u stavu jedan izreke ovog rešenja, a na osnovu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji. Pravo na život svake osobe zaštićeno je zakonom i u kritično vreme neko lice moglo je namerno biti lišeno života samo izvršenjem presude suda kojom je osuđen za zločin za koji je ova kazna predviđena zakonom. a u konkretnom slučaju Aleksandar Bučin lišen je života bez odluke suda i vođenja postupka kao i bez konkretne krivice a pre svega radi zastrašivanja drugih i radi konfiskacije njegove imovine.

Konfiskacija imovine Aleksandra Bučina je bila posledica njegove likvidacije od strane pripadnika Partizanskog pokreta i time su stvarani uslovi za stvaranje komunističko-socijalističkog sistema proizvodnje, prenošenjem privatne svojine u državnu svojinu, oduzimanjem imovine od vlasnika, klasnih neprijatelja, dakle iz ideološko-političkih razloga. Pošto je Aleksandar Bučin likvidiran bez odluke suda i sprovedenog postupka to nije bilo nikakvih uslova da se izvrši konfiskacija njegove imovine, naročito imajući u vidu činjenice da iz svih izvedenih dokaza proizilazi da on nije bio nikakav narodni neprijatelj već civilna žrtva rata čije stradanje je napred opisano.

Pošto je na izloženi način utvrđeno da je konfiskacija sprovedena pravosnažnim zaključcima Sreskog suda u Šapcu iz ideološko-političkih razloga čime je povređeno pravo na imovinu pok. Aleksandra Bučina to je usvojen zahtev za njegovu rehabilitaciju i u pogledu prava na imovinu pa je utvrđeno da su zaključci Sreskog suda u Šapcu ništavi kao i eventualno druge odluke državnih organa o konfiskaciji njegove imovine, te da su ništave sve njihove pravne posledice, u smislu čl. 5. Zakona o rehabilitaciji, u svemu kao u stanju dva izreke ovog rešenja.

PRESEDNIK VEĆA-SUDIJA

Gojko Lazarev

Pouka o pravnom leku:

Protiv ovog rešenja nije dozvoljena žalba.

REHABILITACIJA DUŠANA TOMIĆA

Dušan Tomić je rođen 29. marta 1890. godine u Boljevcu, od oca Nikole Tomića i majke Anke. Godine 1927. zaključio je brak sa Radmilom, rođenom Stojanović, sa kojom je dobio dvoje dece: sina Dušana, rođenog 1931. godine, a kasnije i ćerku.

Radeći kao trgovac i industrijalac, stekao je značajnu imovinu (mlin u Boljevcu, fabriku zejtina u Paraćinu, zemlju, više stambenih i poslovnih zgrada) i veliki ugled. Za vreme Drugog svetskog rata imao je prebivalište u Boljevcu, a po potrebi posla boravio je u Paraćinu i Beogradu. Bio je civil i nije učestvovao ni u jednoj vojnoj formaciji. Po svedočenju njegovih sugrađana, Dušan Tomić je ceo svoj život, naročito za vreme nemačke okupacije, bio častan i ispravan čovek, veliki patriota i dobrotvor koji je pomagao siromašne porodice novcem i raznim drugim potrebama.

Dolaskom partizanskih jedinica u Boljevac u oktobru 1944. godine nekoliko puta je privođen. U noći 10/11. decembra 1944. godine uhapšen je po naređenju Miodraga Cojića, tadašnjeg islednika OZNE i komandanta mesta Boljevac i sproveden u zatvor OZNE u Zaječaru. U zatvoru je bio izložen torturi, da bi u periodu 8–10. februara 1945. godine bez odluke suda i sprovedenog postupka od strane pripadnika OZNE Zaječar likvidiran i bačen u jednu od masovnih grobnica kod Zaječara.

Krajem decembra 1944. godine revolucionarne vlasti su sprovele bez ikakvih odluka potpunu konfiskaciju Tomićeve pokretne i nepokretne imovine, a nakon toga doneto je više odluka o određivanju i izvršenju konfiskacije od strane okružnog Narodnog odbora u Zaječaru, sreskog Narodnog odbora u Boljevcu i sreskog Narodnog suda u Paraćinu.

Po svemu sudeći, Dušan Tomić je osuđen na smrt i konfiskaciju celokupne pokretne i nepokretne imovine iz ideoloških i političkih razloga, jer je bio vlasnik značajnog imanja, a čijom konfiskacijom je država pribavila enormnu korist.

Supruga Dušana Tomića, Radmila Tomić, uputila je 27. jula 1945. godine žalbu okružnom odeljenju Ministarstvu unutrašnjih dela Srbije, u kojoj je navela da je odluka Narodnog odbora Zaječara nezakonita i nepravilna. Ona je molila da se pomenuta odluka ukine i sve popisane i oduzete stvari i ostala imovina vrate njoj i deci na uživanje i raspolaganje, ili da se ona stavi van snage dok se javnim putem ne izvrši revizija po pitanju ratne krivice njenog muža, pa da se tek onda donese odluka o konfiskaciji njegove imovine. Budući da je ova žalba odbijena, gospođa Radmila Tomić se obratila 4. marta 1946. godine Vrhovnom javnom tužiocu Srbije sa istom molbom, koji tu molbu nije prihvatio.

Šest decenija kasnije, sin Dušana Tomića, dr Dobrivoje Tomić iz Šapca, podneo je 22. decembra 2006. godine zahtev za rehabilitaciju svog oca. U zahtevu je naveo da je njegov otac 8–10. februara 1945. godine kao civil lišen života u Zaječaru od strane pripadnika partizanskog pokreta, bez sprovedenog postupka i odluke suda, a kasnije su od strane organa revolucionarne vlasti donošene razne odluke kojima je određena i izvršena konfiskacija celokupne imovine njegovog oca.

Iz tih razloga on je predložio da sud donese rešenje kojim će usvojiti zahtev za rehabilitaciju Dušana Tomića i utvrditi da je on lišen života bez odluke suda i sprovedenog postupka od strane pripadnika partizanskog pokreta Zaječar, čime je povređeno njegovo pravo na život, i da se utvrdi da su navedene odluke državnih organa kojima je konfiskovana imovina Dušana Tomića ništave od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice.

Postupajući po zahtevu za rehabilitaciju Dušana Tomića, Okružni sud u Šapcu, u veću sastavljenom od sudija Gojka Lazareva, kao predsednika veća, Branislava Popovića i Saše Kneževića, kao članova veća, sproveo je dokazni postupak. Na osnovu uvida u dokumentaciju i utvrđenog činjeničnog stanja sud je doneo rešenje kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju Dušana Tomića bivšeg iz Boljevca. Rešenjem se: 1) utvrđuje da je Dušan Tomić dana 9–10. februara 1945. godine lišen života u Zaječaru od strane pripadnika partizanskog pokreta – OZNA, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko-političkih razloga, kao žrtva progona i nasilja, čime je povređeno njegovo pravo na život; i 2) utvrđuje da su odluke državnih organa kojima je konfiskovana imovina pokojnog Dušana Tomića ništave od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove posledice.³

REŠENJE O REHABILITACIJI

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU, u veću sastavljenom od sudija Gojka Lazareva, kao predsednika veća, Branislava Popovića i Saše Kneževića, kao članova veća, uz učešće zapisničara Mirjane Savić, u predmetu rehabilitacije pok. Dušana Tomića bivšeg iz Boljevca, po zahtevu za rehabilitaciju njegovog oca predlagrača dr Dobrivoja Tomića iz Šapca, Gospodar Jevremova br. 36, nakon održane rasprave i izvedenih dokaza, dana 27. marta 2008. godine, doneo je sledeće:

REŠENJE

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju pok. Dušana Tomića bivšeg iz Boljevca, gde je i rođen 29.03.1899. godine, od oca Nikole Tomića i majke Anke, umro u Zaječaru 8–10. februara 1945. godine, pa se:

3 Rešenje Okružnog suda u Šapcu o rehabilitaciji Dušana Tomića, Posl. br. Reh. br. 1/08, od 27. marta 2008.

1. UTVRĐUJE da je pok. Dušan Tomić, dana 08–10. februara 1945. godine, lišen života, u Zaječaru, od strane pripadnika Partizanskog pokreta – OZNA Zaječar, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko političkog razloga, kao žrtva progona i nasilja, čime je povređeno njegovo pravo na život.

2. UTVRĐUJE da su:

– odluka Okružnog Narodnog odbora – odeljenje unutrašnjih poslova u Zaječaru broj 8405 od 18. maja 1945. godine,

– Rešenje Komisije za konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja pri Narodnom Sreskom odboru u Boljevcu br. 105 od 11. juna 1945. godine.

– Rešenje Narodnog Sreskog suda u Boljevcu Konf. br. 127/45 od 22.10.1945. godine,

– Zaključak Sreskog Narodnog suda u Paraćinu R. 199/45 od 03.12.1945. godine,

kojima je konfiskovana imovina pok. Dušana Tomića, a istovremeno je iz ideološko političkih razloga povređeno pravo na imovinu pok. Dušana Tomića, kao i svaka druga odluka državnog organa kojima je izvršena konfiskacija njegove imovine, ništavi od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice.

Obrazloženje

Predlagač dr Dobrivoje Tomić iz Šapca, podneo je ovom sudu zahtev za rehabilitaciju svoga pokojnog oca Dušana Tomića u kome je naveo da je njegov otac dana 08–10. februara 1945. godine kao civil lišen života u Zaječaru od strane pripadnika Partizanskog pokreta, bez sprovedenog postupka i odluke suda, a kasnije su od strane organa Revolucionarne vlasti donošene razne odluke kojima je određena i izvršena konfiskacija celokupne imovine pok. Dušana Tomića, kao što su: odluka Okružnog Narodnog odbora – odeljenje unutrašnjih poslova u Zaječaru broj 8405 od 18. maja 1945. godine, rešenje Komisije za konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja pri Narodnom Sreskom odboru u Boljevcu br. 105 od 11. juna 1945. godine, rešenje Narodnog Sreskog suda u Boljevcu Konf. br. 127/45 od 22.10.1945. godine, zaključak Sreskog Narodnog suda u Paraćinu R. 199/45 od 03.12.1945. godine.

Predlagač je tražio da se usvoji zahtev za rehabilitaciju pok. Dušana Tomića tako da se utvrdi da je on lišen života bez odluke suda i sprovedenog postupka od strane pripadnika Partizanskog pokreta Zaječar, dana 08–10. februara 1945. godine u Zaječaru, čime je povređeno njegovo pravo na život i da se utvrdi da su navedene odluke državnih organa, kojima je konfiskovana imovina pok. Dušana Tomića, a istovremeno je iz ideološko političkih razloga povređeno njegovo pravo na imovinu, kao i svaka druga odluka državnog organa kojima je izvršena konfiskacija njegove imovine, ništavi od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice.

Okružni sud je u smislu čl. 4. Zakona o rehabilitaciji, u javnom postupku, pribavio sva potrebna dokumenta, održao javnu raspravu, izveo sve predložene dokaze, pa je našao da je zahtev predlagača za rehabilitaciju pok. Dušana Tomića osnovan, zbog čega je isti usvojen, u smislu čl. 5. Zakona o rehabilitaciji, a iz sledećih razloga:

Na osnovu izvoda iz matične knjige venčanih broj 202–7-141/2002-III-01 izdat u Boljevcu 15.10.2002. godine utvrđeno je da je Dušan Tomić rođen 29.03.1899.

godine u Boljevcu od oca Nikole Tomića i majke Anke i da je u istom mestu 13. novembra 1927. godine zaključio brak sa Radmilom Stojanović.

Na osnovu izvoda iz matične knjige rođenih broj 200–6-553/2002-III-01 izdat u Boljevcu 15.10.2002. godine utvrđeno je da je predlagač Dobrivoje Tomić rođen u Boljevcu 26. aprila 1931. godine od oca Dušana Tomića i majke Radmile.

Na osnovu iskaza predlagača dr Dobrivoja Tomića, čiji iskaz je sud u potpunosti prihvatio kao istinit, pošto se isti izjašnjavao samo o onome – što mu je poznato, logično i uverljivo, saglasno sa drugim izvedenim dokazima, kao i opšte poznatim činjenicama, a radi se o činjenicama koje su od takve važnosti za njegov lični život da je govorio samo istinu, utvrđeno je da je Dušan Tomić bio trgovac i industrijalac, za vreme rata je bio civil, dolaskom partizanskih jedinica u Boljevac u oktobru 1944. godine nekoliko puta je privođen a zatim 10/11. decembra 1944. godine uhapšen po naređenju Miodraga Cojića, tadašnjeg islednika OZNE i komandanta mesta Boljevac, a sada penzionera u Beogradu, na očigled supruge i dvoje maloletne dece, a zatim je sproveden u zatvor OZNE u Zaječar. U tom zatvoru je bio izložen raznim vidovima torture a u periodu od 08–10. februara 1945. godine bez odluke suda i sprovedenog postupka od strane pripadnika OZNE Zaječar je likvidiran i bačen u jednu od masovnih grobnica kod Zaječara, njegov leš nikada nije pronađen tako da ga porodica nije sahranila. Na čelu OZNE Zaječar u to vreme je bio Dušan Saša Gligorijević koji je kasnije bio na visokim položajima komunističkih institucija a sada živi kao penzioner u Beogradu. Do kraja decembra 1944. godine revolucionarne vlasti su sprovele bez ikakvih odluka potpunu konfiskaciju pokretne i nepokretne imovine pok. Dušana Tomića a nakon toga doneto je više odluka o određivanju i izvršenju ove konfiskacije od strane Okružnog Narodnog odbora u Zaječaru, Sreskog Narodnog odbora u Boljevcu, Sreskog Narodnog suda u Boljevcu i Sreskog Narodnog suda u Paraćinu.

Na osnovu odluke Okružnog Narodnog odbora – Odeljenje unutrašnjih poslova u Zaječaru, broj 8405 od 18. maja 1945. godine, utvrđeno je da se celokupna imovina narodnog neprijatelja Dušana Tomića trgovca iz Boljevca, koji je streljan kao ratni zločinac, ima popisati, obezbediti i preuzeti u svrhu podržavljenja. Protiv ove odluke uložena je žalba po kojoj nikada nije doneta odluka.

Na osnovu rešenja Komisije za konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja pri Narodnom Sreskom odboru u Boljevcu broj 105 od 11. juna 1945. godine, utvrđeno je da je izvršeno preuzimanje u svrhu podržavljenja celokupne imovine narodnog neprijatelja Dušana Tomića, trgovca iz Boljevca, koji je streljan kao narodni neprijatelj, popisana u spisku popisa br. 842 od 16. i 17. maja 1945. godine. Protiv ovog rešenja uložena je žalba po kojoj nikada nije doneta odluka.

Na osnovu rešenja Narodnog Sreskog suda u Boljevcu Konf. br. 127/45 od 22.10.1945. godine, utvrđeno je da je određeno sprovođenje konfiskacije imovine narodnog neprijatelja Dušana Tomića od strane tog suda.

Na osnovu zaključka Sreskog Narodnog suda u Paraćinu R. br. 199/45 od 03.12.1945. godine utvrđeno je da je konfiskovana celokupna pokretna imovina Vojislava Miloševića trgovca iz Boljevca i Dušana Tomića, trgovca iz Paraćina, po spisku koji sadrži ukupno 111 pojedinačnih stavki.

Na osnovu zapisnika 8. Sednice Izvršnog Sreskog Narodnog odbora u Boljevcu od 15. aprila 1946. godine, utvrđeno je da je raspravljano i o tome da nedostaju delovi za mlin pok. Dušana Tomića.

Na osnovu zapisnika Sreskog Narodnog odbora u Zaječaru broj 2413 od 16.08.1946. godine, utvrđeno je da je taj Odbor primio između ostalog od konfiskovane imovine jednu mlinску zgradu u Boljevcu, bivša svojina Dušana Tomića.

Na osnovu dopisa Vrhovnog Vojnog suda Su. br. 140–2/2002 od 07. maja 2002. godine, upućenog predlagaču dr Dobrivoju Tomiću, utvrđeno je da je izvršena detaljna pretraga za predmetom i podacima o osuđivanosti pok. Dušana Tomića pa je ustanovljeno da u Centralnoj arhivi Vojnih sudova ne postoje podaci o njegovoj osuđivanosti.

Na osnovu dopisa Okružnog zatvora u Zaječaru broj 021–1561 od 16.10.2002. godine upućenog predlagaču dr Dobrivoju Tomiću utvrđeno je da je proverom ustanovljeno da u arhivi Okružnog zatvora u Zaječaru ne postoji evidencija lica koja su izdržavala kaznu zatvora u 1944. i 1945. godini pa iz tih razloga ne mogu da mu daju tražene podatke za pok. Dušana Tomića.

Na osnovu dopisa Kabineta Ministra unutrašnjih poslova Republike Srbije broj 5446/2002 od 18.12.2002. godine upućenog predlagaču dr Dobrivoju Tomiću utvrđeno je da nakon izvršenih provera, uvidom u operativnu evidenciju BIA-e nije se moglo doći do podataka na osnovu čije presude ili odluke je Okružni Narodni odbor – Odeljenje unutrašnjih poslova Zaječar donelo odluku broj 8405 od 18.05.1945. godine u kojoj se navodi da je Dušan Tomić streljan kao ratni zločinac te da mu se konfiskuje celokupna imovina, pri čemu ovo Ministarstvo ne raspolaže podacima o tome kada je i od koga Dušan Tomić lišen života i gde se nalaze njegovi posmrtni ostaci.

Na osnovu izveštaja Policijske uprave Zaječar broj 235–205–746/08 od 18.02.2008. godine utvrđeno je da pok. Dušan Tomić u ovoj Policijskoj upravi nije evidentiran kao osuđivano lice.

Pošto je na izloženi način utvrđeno da je Dušan Tomić 08–10. februara 1945. godine, u Zaječaru, lišen života od strane pripadnika Partizanskog pokreta, OZNA Zaječar, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, to je Okružni sud našao da je on stradao kao žrtva progona i nasilja, iz ideološko političkih razloga, te da je time povređeno njegovo pravo na život, zbog čega je zahtev za njegovu rehabilitaciju u odnosu na pravo na život usvojen, u svemu kao u stavu jedan izreke ovog rešenja, na osnovu čl. 5. Zakona o rehabilitaciji. Pravo na život svake osobe zaštićeno je zakonom i u kritično vreme neko lice moglo je namerno biti lišeno života samo izvršenjem presude kojom je osuđen za zločin za koji se ova kazna predviđa zakonom, a u konkretnom slučaju Dušan Tomić lišen je života bez odluke suda i vođenja postupka kao i bez konkretne krivice, pre svega radi zastrašivanja drugih i radi konfiskacije njegove velike imovine, što znači da je njegova smrt istovremeno i ratni zločin protiv civilnog stanovništva.

Uvidom u odluku Okružnog Narodnog odbora – odeljenje unutrašnjih poslova u Zaječaru broj 8405 od 18. maja 1945. godine, rešenje Komisije za konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja pri Narodnom Sreskom odboru u Boljevcu br. 105 od 11. juna 1945. godine, rešenje Narodnog Sreskog suda u Boljevcu Konf. br. 127/45 od 22.10.1945. godine, zaključak Sreskog Narodnog suda u Paraćinu R. 199/45 od 03.12.1945. godine, utvrđeno je da je njima izvršena konfiskacija celokupne pokretne i nepokretne imovine pok. Dušana Tomića, što je bila posledica njegove likvidacije i čime su stvarani uslovi za izgradnju komunističko-socialističkog sistema proizvodnje, prenošenjem privatne svojine u državnu svojinu,

oduzimanjem imovine od vlasnika, klasnih neprijatelja, veleposednika, trgovaca, industrijalaca i drugih, dakle, iz ideološko političkih razloga.

Pošto je Dušan Tomić likvidiran bez odluke suda i bez sprovedenog postupka to nije bilo nikakvih uslova da se izvrši konfiskacija njegove imovine, naročito imajući u vidu činjenice da iz svih izvedenih dokaza proizilazi da on nije bio nikakav narodni neprijatelj, već civilna žrtva rata, čije stradanje je napred opisano.

Pošto je na izloženi način utvrđeno da je konfiskacija izvršena na osnovu navedenih odluka, čime je povređeno pravo na imovinu pok. Dušana Tomića, to je usvojen zahtev predlagača za rehabilitaciju pok. Dušana Tomića n u pogledu prava na imovinu, pa je utvrđeno da su sve napred navedene odluke ništave, kao i eventualne druge odluke državnih organa o konfiskaciji njegove imovine, te da su ništave sve njihove pravne posledice, u smislu čl. 5. Zakona o rehabilitaciji, u svemu kao u stavu dva izreke ovog rešenja.

PREDSEDNIK VEĆA-SUDIJA
Gojko Lazarev

Pouka o pravnom leku:
Protiv ovog rešenja nije dozvoljena žalba.

REHABILITACIJA ĐOKE DUNĐERSKOG

Đorđe Đoka Dunđerski pripada čuvenoj porodici veleposednika i industrijalaca koji su živeli u južnoj Ugarskoj i stekli veliko bogatstvo. Dunđerski, po porodičnom predanju, potiču iz okoline Gacka u Hercegovini. U južnu Ugarsku doselili su se krajem 17. veka bežeći ispred turskog zuluma. Najpre su se nastanili u okolini Subotice, da bi se posle Rakocijeve bune (1701. godine) i potonjih seljačkih nemira u kojima su uglavnom pravoslavci stradavali, prešli u Sentomaš (današnji Srbobran).

Dokin deda, Gedeon Gec Dunđerski (Srbobran, 1807 – Srbobran, 1883), stekao je veliki imetak koji je njegov sin Lazar (Srbobran, 1833 – Srbobran, 1917), jedan od najvećih trgovaca hranom i stokom u Ugarskoj, nastavio da uvećava. Lazar je posedovao spahiluke, privredna i industrijska preduzeća: bio je među osnivačima srpskih novčanih zavoda i predsednik Srpske banke u Zagrebu, dobrotvor. U političkom pogledu, pristalica Liberalne stranke. Imao je dvojicu sinova: Đoku i Gedeona.

Sin Lazara Dunđerskog, Đorđe (Đoka), rođen je 13. oktobra 1873. godine u Srbobranu. Gimnaziju je završio u Tata-Tovarošu, a Trgovinsku školu u Budimpešti. Posle je studirao agronomiju u Nemačkoj. Imao je ugledno dobro u Kulpinu, nekadašnji spahiluk porodice Stratimirović, i mnogobrojna industrijska preduzeća, od kojih su najznačajnija: „Kamenđin“ u Novom Sadu, (fabrika seruma), „Kulpin“ u Novom Sadu (fabrika mesnih prerađevina koja je dobila ime po dobru u Kulpinu), i „Grafika“ (umetnički štamparski zavod). Pored toga posedovao je oko 3.000 jutara zemlje, dvorac, poslovodnu zgradu, stambenu zgradu, veliku ergelu konja i pokretnu imovinu značajne vrednosti. Bio je suosnivač hipodroma u Beogradu i Sajma u Novom Sadu.

U toku Drugog svetskog rata imao je prebivalište u Novom Sadu i Kulpinu, a samo jedno kratko vreme je boravio u Budimpešti. Nastojao je da se drži po strani od ratnih sukoba. Nije učestvovao ni u neprijateljskoj okupatorskoj vojsci niti u oslobodilačkom pokretu. Izbegavao je bilo kakvu saradnju sa okupatorskim vlastima. Sav svoj uticaj i ostatke ekonomske moći je koristio da bi pomogao narodu i trudio se da održi kulturno i duhovno biće srpskog naroda velikim donacijama Matici srpskoj i Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

Septembra 1946. godine je uhapšen pod optužbom da je saradivao sa neprijateljem i delovao protiv narodne države. Postupak protiv njega

je sproveden pristrasno, uz povredu materijalnog i procesnog prava, nije imao pravo na pošteno suđenje, jer ničim nije mogao dokazati svoju nevinost i odbraniti se od paušalnih pravnih kvalifikacija koje ničim nisu dokazale krivičnopravnu odgovornost optuženog. Uzalud je Dunderski objašnjavao da nije kriv, jer su mu okupatori bez ikakvog pitanja oduzeli imovinu i raspolagali njome. Bezuspešno je dokazivao da su njegova preduzeća „Kulpin“ i „Kamendin“ za vreme rata morala raditi jer su bila pod radnom obavezom i vojnom kontrolom, te da su okupacione vlasti izvršile rekviziciju poljoprivrednih proizvoda za potrebe nemačke i mađarske vojske. Međutim, svi pokušaji odbrane su bili uzaludni. Bilo je očito da Dunderski nije imao pošteno suđenje.

Presudom Okružnog narodnog suda u Novom Sadu, Posl. br. K-252/46 od 26. septembra 1946. godine, Đoka Dunderski je oglašen krivim zbog krivičnog dela saradnje sa neprijateljem u smislu člana 10. tadašnjeg Zakona o krivičnim delima protiv narodne države, pa ga je taj sud kaznio lišenjem slobode, prinudnim radom u trajanju 18 meseci i konfiskacijom celokupne imovine.

Vrhovni sud Vojvodine rešavao je 23. novembra 1946. godine o žalbi optuženog izjavljenoj protiv Presude Okružnog narodnog suda u Novom Sadu, Posl. br. K-252/46 od 26. septembra 1946. godine. Tom prilikom Vrhovni sud Vojvodine je doneo rešenje broj Kž-782/1946 kojim je preinačio presudu Okružnog narodnog suda u Novom Sadu u pogledu izrečene kazne lišenja slobode sa prinudnim radom, tako što je dužinu trajanja te kazne smanjio na sedam meseci, a kazna konfiskacije celokupne imovine osuđenog je ostala neizmenjena. U postupku koji je prethodio donošenju ove drugostepene odluke, javni tužilac Autonomne pokrajine Vojvodine se podneskom od 13. novembra 1946. godine izjasnio da se ne protivi uvažavanju žalbe u pogledu izrečene vremenske kazne, dok je u pogledu izrečene konfiskacije predložio da se napadnuta presuda osnaži.

Đoka Dunderski je osuđen na ovako drakonsku kaznu iz ideoloških i političkih razloga jer je bio vlasnik ogromnih imanja, a čijom konfiskacijom je država pribavila enormnu korist. Sticajem okolnosti, između ostalog vezane za starost i bolest Đoke Dunderskog, on kaznu zatvora nikada nije odslužio (postoje indicije da je preinačena u uslovnu). Preminuo je 24. oktobra 1950. godine u Novom Sadu.

Šest decenija kasnije, 22. decembra 2006. godine unuk Đoke Dunderskog, Nikola Tanurdžić, podneo je zahtev za rehabilitaciju svog dede. U zahtevu je naveo da je presudom Okružnog suda u Novom Sadu Posl. br. K-252/46 i rešenjem Vrhovnog suda Vojvodine broj Kž-782/46, njegov deda Đoka Dunderski oglašen krivim iz ideoloških i političkih razloga. Iz tih razloga on je predložio da sud donese rešenje kojim će usvojiti zahtev

za rehabilitaciju, te da utvrdi da je presuda Okružnog suda u Novom Sadu broj K-252/46 ništava od trenutka njenog donošenja, i da su sledećno tome ništave sve njene pravne posledice, uključujući konfiskaciju celokupne imovine optuženog (imovinu preduzeća „Kulpin“ i „Kamendin“, kao pravnih lica i drugu).

Postupajući po zahtevu za rehabilitaciju Đoke Dunderskog, Okružni sud u Novom Sadu, u veću sastavljenom od sudija Marije Maločić, predsednika veća, Slavka Berćana i Mile Stanojević, članova veća, sproveo je dokazni postupak. Na osnovu uvida u dokumentaciju i utvrđenog činjeničnog stanja sud je zaključio da su navedena presuda Okružnog suda u Novom Sadu i rešenje Vrhovnog suda Vojvodine bile motivisane ideološkim i političkim razlozima. Stoga je usvojio zahtev za rehabilitaciju Đoke Dunderskog i utvrdio da su navedena presuda Okružnog suda u Novom Sadu Posl. br. K-252/46 i rešenje Vrhovnog suda Vojvodine broj KŽ-782/46 ništavi od trenutka njihovog donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice, uključujući i kaznu konfiskacije celokupne imovine osuđenog, a rehabilitovano lice Đoka Dunderski smatra se neosuđivanim. Kada je reč o konfiskaciji, sadašnje postupajuće sudsko veće je ocenilo da je upravo basnoslovna vrednost njegove imovine, iako se u presudi navodi tek kao posledica osude, bila i osnovni motiv za sudski proces protiv njega.⁴

REŠENJE O REHABILITACIJI

Republika Srbija
OKRUŽNI SUD U NOVOM SADU
Posl. br. Reh. 51/06
Dana: 11. februara 2008. G.
Novi Sad

Okružni sud u Novom Sadu, u veću sastavljenom od sudija Mirjane Maločić, predsednika veća, Slavka Berćana i Mile Stanojević, članova veća, u pravnoj stvari podnosioca zahteva TANURDŽIĆ NIKOLE iz Novog Sada, ul. Modene br. 1/1, koga zastupaju Ristić Zoran i Martinović Dragoljub, advokati iz Novog Sada, radi rehabilitacije pok. DUNĐERSKI ĐOKE, bivšeg iz Novog Sada, nakon održane glavne javne rasprave dana 11. februara 2008. godine, doneo je

R E Š E N J E

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju pok. Dunderski Đoke, bivšeg iz Novog Sada, rođenog 13. oktobra 1873. godine u Srbobranu, od oca Lazara i majke Sofije, preminulog 24. oktobra 1950. godine u Novom Sadu.

Utvrđuje se da su presuda Okružnog narodnog suda u Novom Sadu, broj K-252/946 od 26. septembra 1946. godine, presuda Vrhovnog suda Vojvodine u

4 Rešenje Okružnog suda u Novom Sadu o rehabilitaciji Đoke Dunderskog, Posl. br. Reh. br. 51/06, od 11. februara 2008.

Novom Sadu, broj KŽ-782/1946 od 23. novembra 1946. godine, i rešenje Vrhovnog suda Vojvodine u Novom Sadu, broj R-591/1946 od 06. januara 1947. godine, ništavi od trenutka njihovog donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice, uključujući i kaznu konfiskacije celokupne imovine osuđenog, u koju se uključuju i preduzeća „Kulpin“ i „Kamendin“ kao pravna lica sa svojom imovinom.

Obrazloženje

Zahtev za rehabilitaciju pok. Dundeški Đoke podneo je unuk Tanurdžić Nikola, putem svojih punomoćnika, dana 06. decembra 2006. godine, a dopunio dana 22. decembra 2006. i 29. marta 2007. godine. U zahtevu je podnosilac naveo da je presudom Okružnog narodnog suda u Novom Sadu, posl. br. K-252/46 od 26. septembra 1946. godine, njegov deda Đoka Dundeški oglašen krivim zbog krivičnog dela saradnje sa neprijateljem u smislu člana 10. tadašnjeg Zakona o krivičnim delima protiv narodne države, pa ga je taj sud kaznio lišenjem slobode, prinudnim radom u trajanju 18 meseci i konfiskacijom celokupne imovine. Nikada nije izdržao kaznu zatvora, a postoje posredna saznanja o tome da je ova kazna preinačena u uslovnu. Na konfiskaciju celokupne imovine Dundeški Đoka je osuđen iz ideoloških i političkih razloga jer je bio vlasnik ogromnih imanja, a čijom konfiskacijom je država pribavila enormnu korist. Postupak protiv njega je sproveden pristrasno i uz povredu principa nevinosti (princip „in dubio pro reo“), nije imao pravo na pošteno suđenje jer ničim nije mogao dokazati svoju nevinost i odbraniti se od paušalnih pravnih kvalifikacija koje ničim ne dokazuju krivično-pravnu odgovornost optuženog. Bezuspešno je dokazivao da su njegova preduzeća „Kulpin“ i „Kamendin“ za vreme rata morala raditi jer su bila pod radnom obavezom i vojnom kontrolom, te da su okupacione vlasti izvršile rekviziciju poljoprivrednih proizvoda za potrebe nemačke i mađarske vojske. U zahtevu za rehabilitaciju je takođe navedeno da Dundeški Đoka u ratu nije služio, niti učestvovao u neprijateljskoj vojsci, nego je, suprotno tome, čak izbegavao bilo kakvu saradnju sa neprijateljem. Aktivno je pomagao sve vidove otpora prema okupatorima. Sav svoj uticaj i ostatke ekonomske moći je koristio da bi pomagao narodu i trudio se da održi kulturno i duhovno biće srpskog naroda velikim donacijama Matici srpskoj i Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Zbog napred navedenog, podnosilac zahteva je predložio da sud donese rešenje kojim će usvojiti zahtev za rehabilitaciju, utvrditi da je presuda Okružnog suda u Novom Sadu broj K-252/46 ništava od trenutka njenog donošenja, i da su sledstveno tome ništave sve njene pravne posledice, uključujući kaznu konfiskacije celokupne imovine optuženog, uključujući i imovinu preduzeća „Kulpin“ i „Kamendin“, kao pravnih lica.

U toku postupka po zahtevu za rehabilitaciju Dundeški Đoke, sud je sproveo dokazni postupak u kome je saslušao podnosioca zahteva kao stranku, te pročitao prepis presude Okružnog narodnog suda u Novom Sadu, broj K-252/46, fotokopiju zapisnika o većanju Vrhovnog suda Vojvodine u Novom Sadu, broj KŽ-782/1946 od 23. novembra 1946. godine, po žalbi Dundeški Đoke, predlog Javnog tužilaštva APV u Novom Sadu, broj Kr I 743/46 od 19. decembra 1946. godine, za vanredno ublažavanje kazne Dundeški Đoki, i rešenje Vrhovnog suda Vojvodine u Novom Sadu, broj R-591/1946 od 06. januara 1947. godine, o vanrednom ublažavanju kazne Dundeški Đoki, a koje dokumente je sud pribavio od Arhiva Vojvodine. Pročitani su i izvod iz matične knjige umrlih za područje Novog Sada, broj 718/1950, za Đoku Dundeški, izvod iz matične knjige rođenih za područje Novog

Sada, za Nadeždu Dunderski, izvod iz matične knjige umrlih za područje Sremske Kamenice, za Nadeždu Dunderski, rešenje Opštinskog suda u Novom Sadu, broj 0–2971/05 od 17. avgusta 2005. godine, o nasleđivanju pok. Nadežde Dunderski, i izvod iz matične knjige rođenih za područje Novog Sada, za Tanurdžić Nikolu.

Na osnovu izvedenih dokaza ocenjenih po članu 8. Zakona o parničnom postupku („Službeni glasnik RS“ broj 125/2004) u vezi člana 30. stav 2. Zakona o vanparničnom postupku („Službeni glasnik SRS“ broj 25/1982), ovaj sud je utvrdio sledeće činjenično stanje:

Pok. Dunderski Đoka je rođen 13. oktobra 1873. godine u Srbobranu, od oca Lazara i majke Sofije. U toku Drugog svetskog rata je imao prebivalište u Novom Sadu i Kulpinu, a samo jedno kratko vreme je boravio u Budimpešti. Posle završetka Drugog svetskog rata i u vreme kada je protiv njega vođen krivični postupak, imao je prebivalište u Novom Sadu, gde je i umro 24. oktobra 1950. godine.

Podnosilac zahteva za rehabilitaciju pok. Dunderski Đoke, je njegov unuk Tanurdžić Nikola, sin i naslednik pok. Dunderski Nadežde, ćerke Dunderski Đoke.

U Novom Sadu je notorna činjenica da je Dunderski Đoka bio vrlo imućan industrijalac i zemljoposjednik, a iz izvedenih dokaza proizilazi da je konkretno bio vlasnik fabrika „Kulpin“, „Kamendin“, „Serum“ i „Grafika“ u Novom Sadu, poljoprivrednih imanja u Bačkom Magliču, Bačkom Petrovcu i drugim mestima od oko 3000 jutara zemlje ukupno, dvorca u Kulpinu, poslovne zgrade današnje Vojvođanske banke u Novom Sadu, stambene zgrade u Dunavskoj ulici broj 23 u Novom Sadu, kao i pokretne imovine znatne vrednosti.

Javno tužilaštvo AP Vojvodine je dana 04. septembra 1946. godine optužilo, a Okružni narodni sud u Novom Sadu je, na javnom pretresu koji je u prisustvu optuženog i njegovih branilaca i predstavnika Javnog tužilaštva APV, održan dana 26. septembra 1946. godine, a nakon sprovedenog dokaznog postupka – kako je navedeno u uvodu presude, doneo presudu broj K-252/946 kojom je optuženog Dunderski Đoku oglasio krivim što je u vremenu od aprila 1941. godine pa za čitavo vreme neprijateljske okupacije do oktobra 1944. godine privredno saradivao sa okupatorom na taj način što je privredno preduzeće „Kulpin“ i „Kamendin“, čiji je vlasnik sa oko 90% akcija, stavio u službu okupatora, proizvođači i liferujući za razne fašističke ustanove i mađarsku i nemačku vojsku, prehrambene proizvode za koje je nadalje navedena specifikacija po vrsti, količini i ukupnoj vrednosti, čime je optuženi Dunderski Đoka počinio krivično delo privredne saradnje sa neprijateljem, pomažući ekonomsku snagu i jačanje ratnog potencijala neprijatelja, koje krivično delo je predviđeno i kažnjivo po članu 10. Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, pa ga je sud kaznio lišenjem slobode sa prinudnim radom u trajanju od 18 meseci i konfiskacijom celokupne imovine, u koju se uključuju i preduzeća „Kulpin“ i „Kamendin“ kao pravna lica sa svojom imovinom.

Prema navodima u obrazloženju gore navedene presude, presuda je zasnovana na izjavama sedam svedoka optužbe i većem broju izveštaja o poslovanju i poslovnim rezultatima preduzeća „Kulpin“ i „Kamendin“ u periodu od 1941. do 1944. godine. Sa druge strane, krivični sud je odbio da sasluša bilo koga od osam svedoka koje je odbrana predložila na okolnosti da je optuženi Dunderski Đoka za vreme okupacije novčano pomagao narodno-oslobodilački pokret i da je čvrsto verovao u pobedu antifašističkih snaga te da su stoga župan F. i poslanik S. najmili jedno lice da ga ubije. Isto tako, sud je odbio da pribavi bilo koji od dva dokumenta koje

je predložila odbrana, i to spis Sreskog suda za grad Novi Sad broj K-461/945 iz koga bi se utvrdila činjenica da je okrivljeni spasio četiri hiljade litara seruma protiv kuge, koji je posle oslobođenja stavio na raspolaganje našim vlastima, te uverenje GNOV-a da je optuženi svoju zemlju predao našoj državi pre nego što je donet Zakon o agrarnoj reformi. Sve dokazne predloge odbrane krivični sud je odbio sa obrazloženjem da „te činjenice nisu od važnosti za ovaj predmet“. Što se pak tiče dokaza optužbe koje je sud izveo i na kojima je zasnovao presudu, u obrazloženju presude uopšte nema ocene izvedenih dokaza. U obrazloženju presude nisu navedeni procesni propisi ili procesna pravna pravila po kojima je krivični postupak vođen, a osim člana 10. Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, nisu navedeni drugi materijalno-pravni propisi ili pravna pravila na kojima je presuda zasnovana. Nadalje, obrazlažući zašto ne prihvata odbranu okrivljenog Dunderski Đoke da nema njegove subjektivne krivice što su preduzeća „Kulpin“ i „Kamendin“ radila za okupatora i neprijatelje, krivični sud u obrazloženju svoje presude navodi razloge koji su u logičkoj suprotnosti sa prethodnim navodima o činjenicama koje je taj sud utvrdio. Konkretno, krivični sud zaključuje da je okrivljeni Dunderski Đoka svesno i planski odmah po dolasku Mađara sva svoja preduzeća uključio u mađarsku privredu, uklonio Srbe iz uprave i uzimao više nameštenika iz Mađarske, iako je prethodno taj isti sud utvrdio da je po ulasku mađarskih trupa u Vojvodinu i Novi Sad u preduzeća postavljen komesar dr Sabo Mihalj, a posle njega je za direktora oba preduzeća postavljen dr Peter Hacei umirovljeni viši policijski savetnik iz Budimpešte, te da su preduzeća bila pod kontrolom vojnog organa za ratnu industriju, koji je rešavao personalna pitanja.

Po žalbi osuđenog Dunderski Đoke, Vrhovni sud Vojvodine u Novom Sadu je svojom presudom broj Kž-782/1946 od 23. novembra 1946. godine, preinačio presudu Okružnog narodnog suda u Novom Sadu, broj K-252/946, u pogledu izrečene kazne lišenja slobode sa prinudnim radom, tako što je dužinu trajanja te kazne smanjio na sedam meseci, a kazna konfiskacije celokupne imovine osuđenog je ostala neizmenjena. U postupku koji je prethodio donošenju ove drugostepene odluke, javni tužilac APV se podneskom od 13. novembra 1946. godine izjasnio da se ne javni uvažavanju žalbe u pogledu izrečene vremenske kazne, dok je u pogledu izrečene konfiskacije predložio da se napadnuta presuda osnaži.

Predlogom broj Kr. I. 743/46 od 19. decembra 1946. godine, javni tužilac APV je Vrhovnom sudu Vojvodine predložio da presudom broj Kž-782/46 pravosnažno izrečenu kaznu osuđenom Dunderski Đoki, vanredno ublaži tako što bi mu se izrečena kazna lišenja slobode sa prinudnim radom pretvorila u drugu vrstu kazne, pa se onda ova kazna usloвила. Obrazlažući svoj predlog, javni tužilac je naveo da osim starosti i lošeg zdravstvenog stanja osuđenog, prilikom odmeravanja kazne postupajući sudovi nisu uzeli u obzir da je osuđeni uvek bio dobrog političkog i moralnog vladanja, da do sada nije kažnjavan. Nadalje je javni tužilac istakao da je osuđeni za vreme okupacije dao 10.000 penga priloga za narodno-oslobodilački pokret, 30.000 penga za fond za pomaganje ratom postradalih naših sugrađana, 15.000 penga bolnici Srpske pravoslavne crkve u kojoj su lečena tuberkulozna deca iz Šarvarskog logora, od 1942. godine do oslobođenja je izdržavao i vaspitavao šest devojaka iz Šarvarskog logora. Pored toga, nije predao okupatoru rod iz 1943/44 godine od oko 80 vagona pšenice i 40 vagona kudjelje, pa je ova roba ostala u našoj zemlji. Još 07. oktobra 1945. godine je našoj državi predao sav svoj zemljišni posed od oko 2.700 jutara zemlje sa celokupnim živim

i mrtvim inventarom, a još januara 1945. godine je našoj državi dao u besplatan zakup tvornicu „Kamendin“.

Rešenjem broj R-591/1946 od 06. januara 1947. godine Vrhovni sud Vojvodine je uvažio navedeni predlog javnog tužioca, pa je osuđenom Dunderski Đoki, pravosnažno izrečenu kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od sedam meseci, preinačio u prinudni rad bez lišenja slobode u istom trajanju, i uslovio za jednu godinu dana, uz izričit navod u dispozitivu rešenja da ostali deo presude ostaje nedirnut. U obrazloženju svog rešenja, Vrhovni sud Vojvodine je naveo da smatra da je predlog Javnog tužilaštva osnovan, tim pre što je osuđeni pored bolesti i star čovek. pa bi izdržavanje kazne lišenja slobode sa prinudnim radom, još više narušilo njegovo zdravlje, a prema učinjenom krivičnom delu uslovljena kazna i konfiskacija odgovaraju objektivnoj opasnosti krivičnog dela i njegovog izvršioca.

Zahtev da se pok. Dunderski Đoka rehabilituje, je osnovan.

Prema odredbama člana 1. Zakona o rehabilitaciji („Službeni glasnik RS“ broj 33/2006) rehabilituju se lica koja su bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života. slobode ili nekih drugih prava od 06. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije.

Pod pravima iz citiranog člana 1. Zakona o rehabilitaciji, po shvatanju ovog suda, podrazumevaju se ljudska prava priznata u demokratskim društvima. Poštovanje ljudskih prava je u Povelji Ujedinjenih nacija koja je potpisana 26. juna 1945. godine. a stupila na snagu 24. oktobra 1945. godine, istaknuto kao jedan od ciljeva te organizacije, a FNR Jugoslavija je jedan od osnivača te organizacije i potpisnika Povelje, iz čega bi sledila pozitivno-pravna obaveza države FNRJ da poštuje ljudska prava svih svojih građana. Šta više. prema teoriji ljudskih prava, država mora poštovati ljudska prava bez obzira da li je na to izričito pristala, jer ljudska prava nisu pozitivno-pravnog već moralnog porekla i potiču iz normativnog poretka koji je iznad države budući da čovek kao autonomno i racionalno biće ulazi u državnu zajednicu sa nekim. kako ih teorija označava, urođenim pravima, koja mu se ne mogu oduzeti.

Standardi i zaštita ljudskih prava u demokratskim društvima, kodifikovani su, posle Drugog svetskog rata, Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima, koju je Generalna skupština Ujedinjenih nacija usvojila 10. decembra 1948. godine, i Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, koja je sačinjena u Rimu 04. novembra 1950. godine.

Prema odredbama člana 10. Univerzalne deklaracije Ujedinjenih nacija i člana 6. Evropske konvencije, svako ima pravo na pravično suđenje o krivičnoj optužbi protiv njega. Pravo na pravično suđenje je složeno pravo koje obuhvata više prava čiji je cilj da se optuženom obezbedi pošteno suđenje.

Pravosnažnom presudom Okružnog narodnog suda u Novom Sadu, broj K-252/946, uz smanjenje glavne kazne presudom Vrhovnog suda Vojvodine, broj Kž-782/1946, i vanredno ublažavanje glavne kazne rešenjem Vrhovnog suda Vojvodine, broj R-591/1946, optuženi Dunderski Đoka je oglašen krivim za krivično delo privredne saradnje sa okupatorom, pa je osuđen na prinudni rad u trajanju od sedam meseci, uslovno na jednu godinu, i konfiskaciju celokupne imovine koja je bila izuzetno velikog obima i vrednosti. Obzirom na sve gore navedene činjenice koje je utvrdio u ovom postupku po zahtevu za rehabilitaciju Dunderski Đoke,

ovaj sud nalazi da su pomenute krivične odluke donete uz povredu prava Dunderski Đoke na pravično suđenje, a iz ideoloških i političkih razloga, pri čemu se ideološka i politička motivisanost tih krivičnih odluka posebno ogleda u izrečenju konfiskaciji celokupne imovine osuđenog.

Pravo na pravično suđenje u krivičnim stvarima podrazumeva da postoje i svim učesnicima u krivičnom postupku su poznate krivično-procesne norme po kojima se postupak odvija i donosi odluka, a što je jedan od preduslova za efikasnu i delotvornu odbranu okrivljenog. Posle Drugog svetskog rata, prvi Zakon o krivičnom postupku je u FNRJ donet tek 1948. godine, a u predmetnim odlukama krivičnih sudova nigde nije navedeno po kojim pravilima krivičnog postupka je 1946. godine, dakle pre donošenja toga Zakona, vođen krivični postupak protiv okrivljenog Dunderski Đoke, i da li je sud – pre svega prvostepeni – učesnicima u postupku predočio sadržinu tih krivično-procesnih pravila po kojima će se voditi postupak, bez čega je okrivljeni lišen mogućnosti delotvorne odbrane.

Pravo na pravično suđenje licima optuženim za krivično delo, uključuje i tzv. pravo na „jednakost oružja“, odnosno da se obezbedi prisustvo i saslušanje svedoka u korist optuženog pod jednakim uslovima koji važe za one koji svedoče protiv njega. Analogijom, ovo bi moglo važiti i za sva druga dokazna sredstva, a ne samo svedoke. U konkretnom slučaju, međutim, iz navoda u obrazloženju prvostepene krivične presude Dunderski Đoki proizilazi da je prvostepeni krivični sud povredio ovo pravo optuženog time što je saslušao samo svedoke optužbe, dok je odbio da pozove i sasluša bilo koga od osam predloženih svedoka odbrane, a na isti način je postupio i u odnosu na dokumente kao dokazna sredstva, te je na osnovu tako jednostrano sprovedenog dokaznog postupka utvrdio da je optuženi izvršio krivično delo za koje je optužen, i izrekao odnosno odmerio mu glavnu i sporednu kaznu.

Pravo na pravično suđenje uključuje i obavezu suda da svoju odluku obrazloži. Po shvatanju ovog suda, odluka suda je obrazložena ako obrazloženje ima sve potrebne elemente odnosno ako su navedeni potpuni, jasni i logični činjenični razlozi i relevantni pravni propisi iz kojih proizilazi odluka kakva je data u dispozitivu presude. U konkretnom slučaju, međutim, obrazloženje prvostepene krivične presude Dunderski Đoki uopšte ne sadrži ocenu izvedenih dokaza na kojima je ta presuda zasnovana. Nadalje, razlozi neprihvatanja odbrane optuženog Dunderski Đoke, koje (razloge) je prvostepeni krivični sud naveo u obrazloženju svoje presude, su u logičkoj suprotnosti sa u obrazloženju presude prethodnim navodima o činjenicama koje je taj krivični sud utvrdio (konkretna elaboracija ovog nedostatka prvostepene krivične presude data je u okviru prvog stava na strani 4 ovog rešenja o rehabilitaciji). Nadalje, u prvostepenoj krivičnoj presudi, osim člana 10. Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, nisu navedeni drugi materijalno-pravni propisi na kojima je ta presuda zasnovana. Isto tako, ni u rešenju Vrhovnog suda Vojvodine o vanrednom ublažavanju kazne Dunderski Đoki, kojim mu je glavna kazna lišenja slobode sa prinudnim radom, preinačena u uslovnu osudu na prinudni rad u trajanju od sedam meseci bez lišenja slobode, ali uz istovremeno zadržavanje sporedne kazne konfiskacije celokupne imovine ogromne vrednosti, nije naveden ni jedan materijalno-pravni propis na kome je to rešenje zasnovano. Posle Drugog svetskog rata prvi Opšti deo krivičnog zakona je u FNRJ donet tek decembra 1947. godine, sa primenom od februara 1948. godine, iz koje činjenice

proizilazi zaključak da su krajem 1946. i početkom 1947. godine, kada je suđeno Dunderski Đoki, postupajući krivični sudovi prilikom donošenja svojih presuda i rešenja, arbitrarno primenjivali opšte institute krivičnog prava, bez oslonca na odgovarajuće pozitivno-pravne propise.

Pravo na pravično suđenje uključuje i pravo da o krivičnoj optužbi protiv nekog lica, raspravlja i odlučuje nezavisan i nepristrasan sud. Nezavisnim se smatra onaj sud koji je nezavisan od izvršne vlasti i zaštićen od drugih spoljnih pritiska, dok nepristrasnost suda podrazumeva da sudija nema razloga da jednu od stranaka stavi u povlašćen ili podređen položaj, odnosno da su objektivno otklonjene sve legitimne sumnje u nepristrasnost suda. U konkretnom slučaju, obzirom na vreme i društveno-političke prilike u kojem je optužen i osuđen industrijalac i zemljoposednik Dunderski Đoka, nezavisnost i nepristrasnost suda, kao aspekt prava na pravično suđenje, zahteva posebno ispitivanje. Notorna je činjenica da je u toku Drugog svetskog rata u Jugoslaviji vođena ne samo oružana borba protiv fašističkih okupatora nego je istovremeno vođena i sprovedena i socijalistička (komunistička) revolucija čiji je inspirator i predvodnik bila KPJ, a odlučujući uticaj te partije i njenih ideoloških principa na izgradnju društveno-ekonomskih odnosa, društveno-političkog sistema i državne organizacije, nastavljen je i po završetku rata. Jedan od osnovnih postulata tih društveno-ekonomskih i društveno-političkih promena je bilo političko i ekonomsko razvlašćivanje buržoazije kao „radnom narodu neprijateljske klase“, sa jedne strane, a time i istovremeno stvaranje uslova za formiranje fonda državne svojine kao baze socijalističke privrede, sa druge strane. U tom cilju sprovedene su agrarna reforma – kojom su imućni zemljoposednici bez naknade lišeni svojine na poljoprivrednom zemljištu i ono je preneto u državni fond iz koga su stvarana državna poljoprivredna dobra i deljena je zemlja bezzemljašima, i nacionalizacija industrijskih preduzeća, banaka, trgovine – kojom je takođe bez naknade izvršena eksproprijacija buržoazije kao klase, a stvorena baza za socijalistički privredni sektor. Pored agrarne reforme i nacionalizacije, kao treći instrument za lišavanje imućnih ljudi njihove imovine bez naknade, a radi prelaska te imovine u državnu svojinu, korišćena je i konfiskacija, koja je, sem kao opravdana kazna stvarnim ratnim zločincima i kvislinzima, bila široko primenjivana i prema pripadnicima određene nacije (domaćim Nemcima), nabeđenim „ratnim profiterima“, licima koja su navodno „privredno saradivala sa neprijateljem“ i drugim „narodnim neprijateljima“, često i bez sprovedenog sudskog postupka. Sa druge strane, organizacija vlasti u FNR Jugoslaviji nije bila zasnovana na principu podele vlasti između zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, nego je organizacija vlasti bila zasnovana na načelu skupštinske vladavine odnosno jedinstva vlasti sa skupštinom kao najvišim organom vlasti radnog naroda, što osnovano dovodi u sumnju da su sudovi imali potrebnu nezavisnost u obavljanju pravosudne funkcije. U opisanim okolnostima, dakle, 1946. godine, kada, sa jedne strane, pravosuđe ni formalno nije bilo samostalna grana državne vlasti, a sa druge strane, državna vlast u čvrstoj simbiozi sa KPJ, je kao legitiman prioritetni cilj isticala političko i ekonomsko razvlašćivanje čitave „neprijateljske“ buržoaske klase, okrivljeni Dunderski Đoka, kao istaknuti pripadnik te „neprijateljske“ buržoaske klase nije – po oceni ovog suda – imao pravično suđenje pred nezavisnim i nepristrasnim sudom.

Gore navedenu zaključnu ocenu potvrđuje i sledeća analiza izbora i odmeravanja glavne i sporedne kazne koje je krivični sud izrekao Dunderski Đoki. Okružni narodni sud u Novom Sadu oglasio je Dunderski Đoku krivim za krivično delo privredne saradnje sa okupatorom, pa mu je izrekao kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 18 meseci, kao glavnu kaznu, i konfiskaciju celokupne imovine, kao sporednu kaznu. Po žalbi osuđenog, Vrhovni sud Vojvodine je trajanje glavne kazne više nego prepолоvio smanjivši ga na 7 meseci, ali sporednu kaznu konfiskacije celokupne imovine nije srazmerno tome ublažio. I najzad, uvažavajući predlog Javnog tužilaštva APV za vanredno ublažavanje kazne – a u kom predlogu je javni tužilac osim starosti i bolesti, posebno istakao činjenice da je Dunderski Đoka uvek bio dobrog političkog i moralnog vladanja, da je za vreme okupacije materijalno pomagao narodno-oslobodilački pokret i logoraše iz Šarvarskog logora, da je od okupatora spasao veliku količinu pšenice i kudjelje, te da je još januara 1945. godine našoj državi dao u besplatni zakup fabriku „Kamendin“ a u oktobru 1945. godine je predao sav svoj zemljišni posed od oko 2700 jutara – Vrhovni sud Vojvodine je pravosnažno izrečenu glavnu kaznu zatvora sa prinudnim radom u trajanju od 7 meseci preinačio u uslovnu osudu na 7 meseci prinudnog rada (bez lišenja slobode). Ovakvo ublažavanje glavne kazne Vrhovni sud je obrazložio, između ostalog, svojom ocenom da „odgovara objektivnoj opasnosti krivičnog dela i njegovog izvršioca“. Međutim, ni procenjena kao mala društvena opasnost krivičnog dela i njegovog učinioca, kao ni sve gore navedene olakšavajuće okolnosti koje je istakao javni tužilac, nisu za taj sud bile relevantan i dovoljan razlog da ublaži i sporednu kaznu konfiskacije celokupne imovine Dunderski Đoke, iako za to nije postojala nikakva pozitivno-pravna smetnja u relevantnim odredbama člana 10. Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države („Službeni list FNRJ“ broj 59/1946) i odredbama Zakona o vrstama kazni („Službeni list FNRJ“ broj 66/1946). Takvo pravnički nelogično postupanje krivičnog suda i njegovo uporno istrajavanje na drastičnoj sporednoj kazni konfiskacije celokupne, pre Drugog svetskog rata stečene imovine ogromnog obima i vrednosti, implicira da pravi cilj osude Dunderski Đoke i nije bila generalna i specijalna prevencija vršenja krivičnih dela, nego lišavanje industrijalca i zemljoposjednika Dunderski Đoke, istaknutog pripadnika buržoaske klase, celokupne imovine koja je obuhvatala četiri fabrike, oko 3000 jutara zemlje, dvorac, poslovnu zgradu, stambenu zgradu i pokretnu imovinu značajne vrednosti, te prenošenje te imovine bez naknade u državnu svojinu, a što dalje upućuje na zaključak da su predmetne odluke Okružnog narodnog suda i Vrhovnog suda bile motivisane ideološkim i političkim razlozima.

Iz svih navedenih razloga, a primenom člana 1. i člana 5. stav 1. Zakona o rehabilitaciji („Službeni list SRJ“ broj 33/2006) ovaj sud je odlučio kao u izreci rešenja.

PREDSEDNİK VEĆA-SUDIJA
Mirjana Maločić

Pouka o pravnom leku:
Protiv ovog rešenja nije dozvoljena žalba

Priradio:
Jovica Trkulja

Srdan Cvetković

Institut za savremenu istoriju, Beograd

**LICA UBIJENA POSLE 12. SEPTEMBRA 1944.
ZA KOJE JE POKRENUT POSTUPAK
ZA REHABILITACIJU 2006 – 2010.
(prema evidenciji Arhiva Srbije)**

Prema zakonu o rehabilitaciji u Srbiji je pred sudovima do kraja 2010. godine rehabilitovano oko 2.000 lica. Od toga su Arhivu Srbije od sudova pristigli zahtevi za podacima za tek 164 slučaja likvidiranih po oslobođenju 1944.

Ovde donosimo kratak i nepotpun pregled tih lica:

Prezime, ime oca, ime, godina rođenja	Mesto rođenja, prebivalište, nacionalnost, zanimanje (obrazovanje)	Način, mesto i vreme stradanja	Kvalifikacija/ pripadnost	Izvor
Zahtevi za rehabilitaciju 2006.				
Stefanović Ivan, 24.6.1894.	Pančevo, Srbin	streljan, Pančevo 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 43/06
Jovanović Milan, 19.02.1877.	Smederevska Palanka, Srbin	streljan, Smederevska Palanka 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 293/06
Čolović Gmitar, 08.11.1906.	Kosmača, Kuršumlija, Srbin	streljan, sa Banjice odveden 1945.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 229/06
Stevanović Miladin 01.10.1900.	Šemšin, Mladenovac Srbin, delovođa mesne zajednice	streljan, Vlaška selo, Mladenovac 1945.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 173/06
Badžak Milan, 02.08.1902.	Mladenovac, Srbin	streljan 1945.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 181/06
Mladenović Živan, 16.6.1892.	Ribari/Aleksinac Srbin, pešadijski kapetan	streljan, Aleksinac 1944.	narodni neprijatelj	OKS Niš reh. br. 10/06
Trebaljevac Branko, 1911.	Velika Plana/ Prokuplje, Srbin	streljan, Prokuplje 1944.	narodni neprijatelj	OKS Niš reh. br. 1/06
Grujić Strahinja	Mali Požarevac, Srbin	streljan, ušće reke Gročice u Dunav 1944.	narodni neprijatelj	OS Beograd; reh. br. 48/06
Grujić Stanojka, 1900.	Srpkinja	streljana, ušće reke Gročice u Dunav 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 48/06
Kurtović Pavle	Srbin	streljan, Šabac 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 42/06
Popović Branko	Beograd, Srbin	streljan, Beograd 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 170/06

Kostić Momir, 1912.	Jagnjilo, Mladenovac, Srbin	streljan, Mladenovac 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 100/06
Stanišljević Božidar	Beograd, Srbin	Beograd 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 130/06
Nešić Ljubivoje	Šemšin, Mladenovac, Srbin	streljan, Vlaška selo, Mladenovac 1945.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 174/06
Trifković Slobodan, 16.7.1907.	Beograd/Požarevac, Srbin	streljan, Požarevac 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 70/06
Tanović Jovan, 29.8.1883.	Požega, Srbin	streljan 1944.	narodni neprijatelj	OS Beograd reh. br. 91/06
Stojanović Velimir, 1904.	Prokuplje/Mirjevo, Beograd, Srbin, sveštenik	streljan, Mirjevo 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd reh. br. 60/06; OS Niš reh. br. 14/06
Zahtevi za rehabilitaciju 2007.				
Obradović Vitomira Živko, 30.6.1914.	Čukojevac, Srbin	ubijen 11.7.1946.		Okružni Sud u Kraljevu, Reh. 8/07
Đurić Krstivoja Živojin	Kotešnica, Brankovina, Srbin	ubijen, Valjevo	narodni neprijatelj	Okružni Sud u Valjevu, Reh. 10/07
Mihajlović Andreje Andreja	Srbin	ubijen 1.3.1948.	narodni neprijatelj	Okružni sud Pančevo, Reh. 22/06
Savić S. Milomir	Ivanovac, Ljig, Srbin	streljan 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Valjevo, Reh. 9/07
Marković D. Stanoje	Gornja Leskovic, Valjevo, Srbin	streljan krajem 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Valjevo, Reh. 19/06
Sekulić Dragutin	Belutić, Osečina, Srbin	streljan krajem 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Valjevo, Reh. 6/07
Perić Dobrosav	Belutić, Osečina, Srbin	streljan krajem 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Valjevo, Reh. 6/07
Perić Vladimir	Belutić, Osečina, Srbin	streljan krajem 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Valjevo, Reh. 6/07
Perić Tihomir	Belutić, Osečina, Srbin	streljan krajem 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Valjevo, Reh. 6/07
Perić Miloš	Belutić, Osečina, Srbin	streljan krajem 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Valjevo, Reh. 6/07
Jovanović Jovana, Borivoje 1895.	Beograd, Srbin	streljan, Beograd 31.10.1944.	narodni neprijatelj	Okružni sud Beograd, Reh. 32/07
Kugler Franc, 14.06.1896.	Omoljica	streljan 27.10.1944.	narodni neprijatelj	Okružni sud Beograd, Reh. 8/07
Božović Gligorije, 1890.	Stari Ibarski Kolašin, Srbin	streljan, Beograd, Jajinci, početkom 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Beograd, Reh. 315/06
Đapić Milinko, 1889.	Kosovo Polje, Srbin	streljan novembar 1944.	narodni neprijatelj	Okružni sud Kragujevac, Reh.19/06

Lica ubijena posle 12. septembra 1944. za koje pokrenut postupak za rehabilitaciju...

Marković Branislav	Umka, Srbin	likvidiran, novembar 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Beograd, Reh, 191/06
Živanović Milan	Rača Kragujevačka, Srbin	streljan oktobra 1944.	narodni neprijatelj	Okružni sud Beograd, Reh, 41/06
Božović Radula, 1909.	Pridvorica, Ibarski Kolašin Srbin, sveštenik	streljan, Kosovska Mitrovica, Božić 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Beograd, Reh, 314/06
Dendić Radovan - Denda, 1906.	Mirilovići, Hercegovina, Srbin	streljan, Uroševac krajem 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Beograd, Reh.87/06
Mladenović B. Nikola, 1922.	Valjevo, Srbin	nestao, Niš oktobra 1944.	narodni neprijatelj	Okružni sud Subotica, Reh.4/06
Petošević Žika	Karovčić, Srbin	nestao 10.8.1944.	narodni neprijatelj	Okružni sud u Beogradu Reh. Br. 321/06
Brkić B. Božidar, 1902.	Stolac, Mostar, Srbin	nestao, Vršac 21.10.1944.	narodni neprijatelj	Okružni sud Pančevo, Reh. 5/06
Zahtevi za rehabilitaciju 2008.				
Krstić Dušan, 7.8.1904.	Kraljevo, Srbin	streljan, Kraljevo 22.4.1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Kraljevo 7/ 07
Bešlin Aleksandar Milan, 1880.	(Dragutinovo), Novo Miloševo, Srbin	streljan, Zrenjanin januar 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Zrenjanin 10/06
Kostić Momir, 1912.	Mladenovac, Srbin	streljan 23.10.1944.	narodni neprijatelj	Okružni sud Beograd 100/06
Đurić Dragoljub	Beograd, Srbin	nestao put Obrenovca, odveden 21.10.1944.	narodni neprijatelj	Okružni sud Beograd 244/06
Stojanović Dragoslav, 1891.	Arandelovac, Srbin, karikaturista	streljan 1945.	narodni neprijatelj	Okružni sud Beograd 147/07
Radović Laka, 1900.	Beograd, Srbin	likvidiran 16.9.1946.	narodni neprijatelj	Okružni sud Beograd 124/07
Živković Bogoljub, 1900.	Valjevo, Srbin	streljan, Valjevo po oslobođenju	narodni neprijatelj	OKS Valjevo 26/07
Mitrović Branislav	Gola Glava, Srbin	streljan 09.11.1944.	narodni neprijatelj	OKS Valjevo 35/07
Colarić Jozef, 1899.	Slinovce/ Slovenija	streljan po oslobođenju	narodni neprijatelj	OKS pančevo 17/ 06
Jovanović Ljubisav, 1910.	Beograd, Srbin, sveštenik	stradao, Goli otok po oslobođenju	narodni neprijatelj	OKS Beograd 75/06
Popović Dušan	Trstenik, Srbin	stradao 23.10.1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 117/07
Stojković Miloš, 1903.	Živkovac, Srbin, zemljoradnik	stradao, Drugovac oktobar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Smederevo 4/06
Stojković Radojko	Živkovac, Srbin	stradao, Drugovac oktobar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Smederevo 4/06
Stevanović Tana	Živkovac, Srbin	stradao, Drugovac oktobar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Smederevo 4/06

Radosavljević Milovan, 1889.	Beli potok, Srbin, zemljoradnik	stradao, Lisičiji potok oktobar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 182/07
Grujić Stanojka	Mali Požarevac, Srпкиnja	streljan, ušće Gročice oktobar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 48/ 06
Grujić Strahinja	Mali Požarevac, Srbin	streljan, ušće Gročice oktobar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 48/06
Mitrović Mihailo, 1920.	Stave, Srbin	streljan, Pakljansko vrelo, reka Jablanica novembar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Valjevo 32/06
Božović Radule, 1909.	Pridvorice, Ibarski Kolašin, Srbin	streljan, Kosovska Mitrovica 1945.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 341/06
Milojević Živko, 1912.	Kučevo, Srbin	streljan po oslobođenju	narodni neprijatelj	OKS Požarevac 2/207
Jović Nikola	Sumrakovac, Boljevac, Srbin	streljan 18.10.1944.	narodni neprijatelj	OKS Zaječar 11/06
Vojnarovski Feodora, 1906.	Žarkovo, Srbin	streljan, Makiš 11.11.1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 187 /07
Joksimović Jovica, 1880.	Žarkovo, Srbin, zemljoradnik	streljan, Makiš 11.11.1944.	narodni neprijatelj	OKS Beogard 189 /177
Kursulić Velimir, 1887.	Raška/Beograd, Srbin	streljan, Beograd 19.12.1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 214/06
Šebel Rudolf	Nemac	streljan, 04.12.1944.	narodni neprijatelj	OKS Kragujevac 08/07
Pavlović Radojica, 1912.	Vapa, Srbin	ubijen, Štavalj 14.12.1946.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 305/06
Milorad Šop Đokić	Leskovac, Srbin	streljan po oslobođenju	narodni neprijatelj	OKS Beograd 17/06
Savić Svetozar, 1895.	Rgotina Zaječar/ Beograd, Srbin, vlasnik rudnika Baljevac na Ibru i Bogovina	streljan 1946.	saradnik JVO	OKS Beograd 308/ 06
Lujić Cvijetin, 1900.	Beograd, Srbin	streljan, Zemun oktobar 1944.	narodni neprijatelj	OKS beograd 56/ 06
Pavlović Antonija Miloš	Rakovica, advokat	streljan, oktobar 1944.	narodni neprijatelj	OKS beogard 245/06
Tošić Dušan, 1895.	Velika Ivanča, Srbin	streljan 24.04.1945.	narodni neprijatelj	OKS Beogard 87/07
40 sa spiska za Požarevac			narodni neprijatelj	OKS Požarevac 06/06
Jeremić Zdravko, 1912.	Ivanjica, Beograd, Srbin	nestao, Bosna 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 289/06
Damjanović David	Lapovo, Srbin	stradao 04.10.1944.	narodni neprijatelj	OKS Kragujevac 24/ 06
Đorđević Dragutina Aleksa, 1900.	Rajkovac, Mladenovac, Srbin, zemljoradnik	streljan krajem 1944.	kolaborant	OKS Beograd 159/07

Lica ubijena posle 12. septembra 1944. za koje pokrenut postupak za rehabilitaciju...

Grujanac Radoja Radivoje, 17.1.1922.	Ježevica, Čačak, Srbin, zemljioradnik	streljan, Beograd 21.10.1944.		OKS Beograd 324/06
Stojković Radula Miloš, 23.7.1923.	Živkovac, Srbin, zemljioradnik	streljan, Drugovac početkom oktobra 1944.		OKS Smederevo 4/06
Aćimović Milovan	Pinosava, Beograd, Srbin, zemljioradnik	streljan, Lisičji potok 23.5.1946.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 93/07
Marković Lazara Božidar, 17.01.1902.	Beograd Srbin, vlasnik hotela na Avali	streljan, Beli potok po oslobođenju	narodni neprijatelj	OKS Beograd 233/07
Zahtevi za rehabilitaciju 2009.				
Jokić Koste Boško, 8.10.1910.	Beograd, Srbin, službenik Mup-a	proglašen umrlim 30.11.1944.		OKS Beograd 12/09
Nedić Milan, 2.9.1878.	Grocka, Srbin, armijski đeneral	lišen života 4.2.1946.		OKS Beograd 64/08
Tanović Krste Jovan, 29.8.1883.	Požega, Beograd, Srbin, zemljioradnik	streljan novembra 1944,	narodni neprijatelj	OKS Beograd 91/06
Tomić Pavla Boško, 15.10.1907.	Stubal, Trstenik, Valjevo, Srbin, zemljioradnik	streljan, Kamentovac 23.5.1945.	narodni neprijatelj	OKS Valjevo 3/09
Savić Marka Miloje, 1880.	Gvozdenović Srbin, seoski kmet	streljan 13.12.1944	narodni neprijatelj	OKS Valjevo 2/09
Glišić Boška Hristivoje, 1890.	Takovo, Srbin, zemljioradnik	nestao, Valjevo, zatvor krajem 1944.	narodni neprijatelj	OKS Valjevo 5/08
Savić Sretena Milomir, 10.10.1909.	Ivanovci, Ljig, Srbin, zemljioradnik	streljan, Valjevo po oslobođenju	narodni neprijatelj	OKS Valjevo 9/07
Stepanović M. Miladin	Čučuge, Srbin, zemljioradnik	streljan, Valjevo 22.11.1944.	narodni neprijatelj	OKS Valjevo 4/09
Dobrić Jerotije, Todor 1889.	Oklaca, Srbin, zemljioradnik	streljan, Kosovska Mitrovica 5.1.1945.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 74/08
Bzovski Miša Maca, 13.2.1898.	Stara Pazova, zemljioradnik	streljan, Zemun-Šićara-Stara Pazova tokom 1944.	narodni neprijatelj	OKS Sremska Mitrovica
Dragulović Jovana Janko, 5.7.1911.	Šarbanovac-Bor, Srbin, zemljioradnik	streljan, Zaječar oktobar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Zaječar 17/08
Dragulović Jovana Dragutin, 6.7.1913.	Šarbanovac-Bor Srbin, zemljioradnik	streljan Zaječar oktobar 1944	narodni neprijatelj	OKS Zaječar 17/08
Čireldžić Abdulah Mehmet, 1886.	Novi Pazar, Albanac, zemljioradnik	streljan, Novi Pazar 19.1.1945.	narodni neprijatelj	OKS Novi Pazar 1/06
Milić Petka Bogdan, 1911.	Brežde, Srbin, zemljioradnik	streljan, Valjevo 24.1.1946.	narodni neprijatelj	OKS Valjevo 10/09
Trifković D. Slobodan, 16.7.1907.	Beograd, Požarevac, Srbin, upravnik grada Požarevca	streljan, Požarevac oktobar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 70/06

Filipović Adam, 18.9.1887.	Pančevo, Srbin	streljan, Pančevo 6.11.1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 34/08
Milosavljević Stojana Svetolik, 24.1.1921.	Petina, Srbin	streljan, Paraćin, logor 4.11.1944.	narodni neprijatelj	OKS Kruševac 6/09
Negovanović Trivuna Milun, 14.5.1922.	Ostra, Čačak, Srbin, zemljioradnik	streljan, Čačak decembar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Čačak 3/09
212 Nemaca iz rukopi- sne knjige <i>Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji od 1944–1948</i>		streljani kod Odžaka 23.11.1944	narodni neprijatelj	OKS Sombor 2/09
Srškić Milana Stjepan, 12.9.1917.	Ženeva, Beograd, Srbin	streljan, Beograd decembar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 67/09
Marković Branislav	Umka, Srbin	streljan, Umka novembar 1945.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 191/06
Đoković Milenko Đoka	Užice, Beograd, Srbin, oficir Kraljeve vojske	streljan, logor Banjica 10/15.10.1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 7/09
1. Isaković Milivoja Milan, 28.7.1903.	Novo Selo, Jadrski srez, Srbin	streljan, Šabac novembar 1944.	narodni neprijatelj	OKS 172/02
Mijajilović Jovan 1916.	Desimirovac, Kraljevo, Srbin	streljan, Čukujevac 1944.	narodni neprijatelj	OKS Kraljevo 6/09
Jovanović Mate Živojina	Parunovac, Kruševac, Srbin	streljan decembra 1944.	narodni neprijatelj	OKS Kruševac 17/09
Božić Vujadina Sreten, 13.6.1891.	Ćuprija, Srbin	streljan, logor Banjica 7.11.1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 94/08
Šaković Miroslava Miraš, 10.3.1902.	Zagorić, Podgorica, Srbin	streljan novembar 1944.	narodni neprijatelj	OKS Beograd 67/08
Bondžić Miluna Stevan, 1886.	Rogavčina, Aleksandovac, Srbin	streljan krajem 1945.	narodni neprijatelj	OKS Kruševac 9/08
Zahtevi za rehabilitaciju 2010.				
Dinić Svetozara Jovan, 09.10.1926.	Kragujevac, Srbin, trgovački pomoćnik	streljan, Beograd 24.01.1945.	narodni neprijatelj	Viši sud Kragujevac, Reh. br. 36/10
Radojčić Vladan, 14.12.1903.	Rakare, Gornja Toplica Srbin, predsednik opštine Gornja Toplica	streljan, Valjevo 09.11.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Valjevo, Reh. br. 3/09
Janković Dragomira Milan, 02.08.1905.	Komirić, Srbin, zemljioradnik	streljan, Valjevo 24.10.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Valjevo, Reh. br. 9/09
Miljković Milosava Milan, 1896.	Zaječar, Srbin	streljan, Zaječar 30.11.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Zaječar, 17/10,
Stojiljković Nikola	Srbin	streljan, Slavnik 1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Leskovac 8/10,
Radović Miloš	Srbin	streljan 1953.	narodni neprijatelj	Viši sud Leskovac 01/10,
Petrović Rajka Obrad, 20.03.1906.	Kapidžija, Srbin	streljan Bagdala, Kruševac, oktobar 1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Kruševac 3/10
Stojković Miloš, 23.03.1903.	Živkovac, Grocka, Srbin	ubijen, Drugovac, Smederevo, oktobar 1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Smederevo 1/10

Lica ubijena posle 12. septembra 1944. za koje pokrenut postupak za rehabilitaciju...

Stojković Radojko	Umčari, Srbin	ubijen, Drugovac, Smederevo, 13.10.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Smrederevo 1/10
Stevanović Stanislav	Umčari	ubijen	narodni neprijatelj	Viši sud Smrederevo 1/10
Milosavljević Branko	Srbin	likvidiran	narodni neprijatelj	Viši sud Smrederevo 1/10
Perišić Franje Vladimir, 20.06.1913.	Zemun, Srbin	streljan, Zemun 11.11.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Beograd 287/10
Nemci	Nemci	streljan 23.11.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Sombor
Prelević Radoja Ananije, 18.7.1897.	Ubla, Podgorica, Srbin	streljan, Kosovska Mitrovica 29.11.1944.	državni neprijatelj	Viši sud Beograd 13/10
Brašnjo Ignjac, 30.1.1884.	Čuruge, Srbin	streljan, Čuruge 04.11.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Novi Sad, 80/2010
Gajdoša Janoša /Ištvan Budisav 07.11.1900.	Kovilj, Mađar	streljan, nepoznati pravac po oslobodenju	narodni neprijatelj	Viši sud Novi Sad, 99/2010
Seder Josip(Joca), 25.10.1890,	Sremski Karlovci, Mađar	streljan, Sremski Karlovci 31.10.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Novi Sad 92/2010
Torma Peter, 1907.	Čuruga, Mađar	Streljan, Čuruge 1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Novi Sad 26/2010
Torma Karolj, 1885.	Čuruga, Mađar	streljan, Čuruge 1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Novi Sad 26/2010
Torma Ferenc, 1910.	Čuruga, Mađar	streljan, Čuruge 1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Novi Sad 26/2010
Ikonović Stepana Aleksandar, 1889.	Batalage, Tamnavski srez, Valjevo, Srbin	streljan, Valjevo početkom 1945.	narodni neprijatelj	Viši sud Beograd 328/10
Hebrang Andrija	Hrvat, funkcioner KPJ	streljan, Beograd 1948/1951	narodni neprijatelj	RS, Ministarstvo spoljnih poslova 5/785- 2/2010 od 11.5.2010.
Pajić Živadina Vojislav, 25.10.1924.	Brzen, Srbin	streljan Batočina 7.1.1949.	narodni neprijatelj	Viši sud Kragujevac, Reh. br. 18/10
Bataljević Radovana Mihailo, 1844.	Knić, Srbin	streljan, Kragujevac 16.11.1945.	narodni neprijatelj	Viši sud Kragujevac, 10/10
Konstantinović Nikole Konstantin, 11.2.1915.	Kragujevac, Srbin	streljan, Kragujevac, Gromović 10.5.1946.	ratni zločinac	Viši sud Kragujevac 24/2010
Konstantinović Nikole Marko, 13.12.1921.	Kragujevac	nestao, Kragujevac 1944.	ratni zločinac	Viši sud Kragujevac 24/10
Kuljević Radovan, 1913.	Stubla, Medveda, Leskovac, Srbin	streljan, Slavnik 1944.	četnik	Viši sud Kragujevac 19/10
Radulović Jovana Dragoljub, 11.12.1900.	Čačak, Srbin	likvidiran, Beograd, Glavnjača, prva polovina 1945.	ratni zločinac	Viši sud Beograd 224/10

Švabić Aleksandar Predrag, 18.8.1920.	Trnjinje, Aleksinac, Srbin	streljan, Kruševac, Slobodište 8.11.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Beograd 172/10
Đorđević Živote Vladimir, 1910.	Petrovac, Kragujevac, Srbin	streljan, Kragujevac, Kapislana 11.12.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Kragujevac 58/10
Baranjai Jozefa Pal, 30.10.1910.	Čurug, Mađar, zemljoradnik	streljan, Čurug krajem oktobra 1944.	ratni zločinac	Viši sud Novi Sad 17/2010
Kovač Činoša Antal, 2.1.1902.	Teksas, Mađar	streljan, Čuruga 1944.	ratni zločinac	Viši sud Novi Sad 33/2010
Kovač Rind, 1871.	Mađar	streljan, Čuruga 1944.	ratni zločinac	Viši sud Novi Sad 33/2010
Kovač Eržebet, 4.7.1907.	Čuruga, Mađarica	streljana, Čuruga 1944.	ratni zločinac	Viši sud Novi Sad 33/2010
Kovač Tot Verona, 1867.	Mađarica	streljana, Čuruga 1944.	ratni zločinac	Viši sud Novi Sad 33/2010
Rind Marija, 1883.	Mađarica	streljana, Čuruga 1944.	ratni zločinac	Viši sud Novi Sad 33/2010
Teldeši Verona, 27.11.1927.	Čuruga, Mađarica	streljana 1944.	ratni zločinac	Viši sud Novi Sad 33/2010
Srškić Milan Stjepan, 12.9.1917.	Ženeva, Beograd, Srbin	streljan, Beograd decembar 1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Beograd 305/10
Marković Svetislav Radomir, 6.9.1897.	Čuprija, Stepojevac, Srbin, lekar	streljan, Beograd po oslobođenju	narodni neprijatelj	Viši sud Beograd 36/10
Minić Živorad, 1924/1925.	Kragujevac, Male Pčelice, Srbin, trgovački pomoćnik	streljan, Kragujevac, Kapislana krajem 1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Kragujevac 54/10
Kojadinović Milosava Andrej, 1.8.1907.	Novo Selo/Staro Selo, Velika Plana, Srbin, predsednik opštine Gornja Toplica	ubijen, 17.12.1948.	narodni neprijatelj	Viši sud Smederevo 1 4/10, Odluka Sreskog suda 26/49
Maronić Andrija	Sremska Mitrovica	streljan, Sremska Mitrovica posle 22.12.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Sremska Mitrovica, 4/10;
Maronić Jelena	Sremska Mitrovica	streljan, Sremska Mitrovica posle 21.11.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Sremska Mitrovica 4/10;
Maroić Elizabeta	Sremska Mitrovica	streljan, Sremska Mitrovica posle 21.11.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Sremska Mitrovica 4/10;
Milosavljević Milan, 1897.	Trmbas, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik	streljan, Kragujevac, Kapislana 21.4.1945.	narodni neprijatelj	Viši sud Kragujevac 66/10
Milosavljević Cvetko	Trmbas, Kragujevac, Srbin, predsednik opštine Trmbas	streljan, Kragujevac, Kapislana 21.4.1945.	narodni neprijatelj	Viši sud Kragujevac 66/10
Gavrilović Ljubisava Radenko, 15.8.1916.	Miokovci, Srbin	streljan 25.12.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Čačak 4/10
Marković Isidor, 4.11.1906.	Vranić, Srbin	streljan 19.2.1945.	narodni neprijatelj	Viši sud Čačak 4/10

Lica ubijena posle 12. septembra 1944. za koje pokrenut postupak za rehabilitaciju...

Gvozdanović Petar	Lebane, Srbin	streljan, Slavnik 17/18.10.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Leskovac 22/10;
Turanjanin Tadija	Lebane	streljan, Slavnik 17/18.10.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Leskovac 20/10;
Stefanović Miloja Miodrag, 1.6.1903.	Čačak, žandarmerijski narednik	streljan, Kragujevac, Kapislana 5.12.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Kragujevac 61/10
Benak Đure Ljudevit, 24.08.1907.	Martinci, Sremska Mitrovica	ubijen, Ševarice, Šabac 16.12.1955.	narodni neprijatelj	Viši sud Sremska Mitrovica 12/10
Milić Dragomira Budimir, 15.7.1911.	Ljuljaci, Knić	lišen života Kragujevac, Kapislana 15.3.1945.	ratni zločinac	Viši sud Kragujevac 73/10
Milosvljević Avrama Cvetko, 1889.	Trmbas, Kragujevac	streljan, Kragujevac, Kapislana 21.4.1945.	narodni neprijatelj	Viši sud Kragujevac 67/10
Mišković Jovana Vasilije, 13.3.1893.	Lunjevica	streljan, novembar 1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Čačak 24/10
Milojević Đorđe Stojan, 1911.	Čačak	streljan, proleće 1945.	narodni neprijatelj	Viši sud Čačak 28/10
Leposavić Milorada Miloje, 10.5.1916.	Jablanica	ubijen, novembar 1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Čačak 29/10
Rajić Ljubomira Ozren, 15.3.1911.	Srpski Itebej, Žitište	pogubljen, Murska Sobota oktobar 1949.	narodni neprijatelj	Viši sud Beograd 95/10
Ogriz Tomaž, 16.12.1897.	Reberc, Velikovac, Koruška, Austrija	streljan, Kosovska Mitrovica 6.12.1944.	narodni neprijatelj	Viši sud Beograd 34/10

Budimir B. Tošić – *Daughter*, 1961.

.....

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

.....

O MEDALJONIMA DRAGOLJUBA JOVANOVIĆA

Dragoljub Jovanović (1895–1977), učesnik, tumač i svedok političkog života u Srbiji u prvoj polovini XX veka i intelektualac snažnog moralnog kreda, bio je čovek zanimljive, nemirne prirode i izuzetne energije i literarnog dara. Ostavio je za sobom u rukopisu obimno delo, koje još uvek nije objavljeno u celini. Posebno su zanimljivi literarni portreti nekoliko stotina ličnosti sa kojima se njegov životni put ukrstio. U pitanju je oko 400 portreta savremenika (nazvao ih je medaljonima) iz prve polovine 20. veka od kojih je objavio samo jedan deo. Svoja sećanja počeo je da zapisuje 1. avgusta 1948. u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, gde je mahom završio portrete ličnosti koje više nisu bile među živima. Posle izlaska iz zatvora rukopise je dopunjavao i dorađivao sve do 16. avgusta 1960, kada ih je završio.

Prve dve knjige Dragoljub Jovanović je štampao o sopstvenom trošku 1973. i 1975. godine kao samizdat. Prvo je izašla knjiga *Ljudi, ljudi, Medaljoni 56 umrlih savremenika* (Beograd, 1973, str. 462), a potom druga knjiga *Ljudi, ljudi, Medaljoni 46 umrlih savremenika* (Beograd, 1976, str. 320). Dakle, u ovim knjigama su objavljena 102 medaljona Dragoljuba Jovanovića, a u rukopisu je ostalo 295 neobjavljenih medaljona.

Tri decenije kasnije, beogradski izdavač „Filip Višnjić“ objavio je 2005. godine treću knjigu sa 94 nova medaljona koje je priredila Nadežda Jovanović, grupisana u pet celina (*Državnici i političari; Naučni radnici, profesori univerziteta; Javni i kulturni radnici; Prijatelji, poznanici i saradnici u zemlji i inostranstvu; Policijski i sudski službenici*).

„Službeni glasnik“ je 2008. godine objavio *Sabrana dela Dragoljuba Jovanovića* u 16 knjiga. U sastavu tih *Sabranih dela* dvanaest knjiga su Jovanovićeve političke uspomene, a u četiri knjige (tom 13–16) su objavljeni *Medaljoni*. Ovo izdanje *Medaljona* Dragoljuba Jovanovića priredili su Nadežda Jovanović, Goran Babić i Slobodan Gavrilović, a urednik je Jovica Trkulja. Na taj način gotovo svi medaljoni koje je napisao Dragoljub Jovanović konačno su postali dostupni čitaocima. Poslednjih godina održane

su brojne tribine i književne večeri u gradovima Srbije, Podgorici, Herceg Novom, Banja Luci i Bjeljini, na kojima su vođene rasprave o *Sabranim delima Dragoljuba Jovanovića*. Time je nastavljena diskusija i o njegovim *Medaljonima*, koja je započeta sredinom 70-ih godina, kada su se pojavile knjige *Ljudi, ljudi...*

Časopis *Hereticus* je u broju 1–2/2009. objavio tekst Miodraga Raičevića o *Medaljonima* – „Zapis o Dragoljubu Jovanoviću, književniku“. Ovde objavljujemo osvrt Žike Minovića u listu *Politika*, 31.10.1975. na pojavu knjiga *Ljudi, ljudi*, kao i stavove Nadežde Jovanović, Biljane Mičić i Svetlane Gradinac o *Medaljonima*.

Budimir B. Tošić – *Pred hapšenje, 1943.*

Žika Minović
novinar, Beograd

UŽEGLI MEDALJONI GOSPODINA D.J.

Dragoljub ostaje Dragoljub. Čovek koji je odmah posle rata u jednom džepu nosio „zadružni“, a u drugom „privatni“ klip kukuruza, da bi pred narodom tvrdio kako je „veći“ ovaj drugi, nije nikad propuštao priliku da, demagogijom i akcijom, vajnim levičarstvom, potura klipove u točkove mlade socijalističke države i ne propušta to ni danas. On, koji nije nikad mirovao u svojoj akciji protiv socijalizma (jer D.J. je „seljački socijalista“) našao se dovoljno „hrabrim“ da najpre u prvoj (1973), a ove godine i u drugoj knjizi pod naslovom „Ljudi, ljudi“ i podnaslovima „medaljoni o umrlim savremenicima“, izriče sudove o pojedinim revolucionarima, živim i mrtvim, površno i pakosno, deleći lekcije po sećanju koje je u njegovim godinama varljivo.

Čudan je bio prvi susret Dragoljuba Jovanovića s partizanskim borcima i rukovodiocima u oslobođenom Beogradu. Kad su dva mlada partizanska pukovnika ušla u njegov stan, Dragoljub je brijao dugu „ratnu“ bradu. Stigao je da je obrije dopola. Drugu polovinu svoje ratne brade, izgleda, više nikad nije stigao da obrije, bar po svojim shvatanjima. Ta ratna brada mu je posle rata još malo porasla pa je, zbog neprijateljske delatnosti, došao pred narodni sud. Nije onda čudno što D. J. (on voli da pominje sebe u trećem licu sa inicijalima), kao sećajući se, a još nespreman za „memoare“, progura i dalje ono što misli i ono što želi, trpajući u isti koš ličnosti iz različitih perioda i različitih ubeđenja, često sa uvredljivim ocenama. Samo je Dragoljub „napredan“, ali ovog puta ne sme da pokaže klipove kukuruza. Sada su to njegove „ideje“ koje u privatnom izdanju sam rastura po Beogradu i celoj zemlji, „ideje“ u tobožnjoj oblandi prisećanja. Njegov sentimentalizam pomešan je s mržnjom, ne samo prema socijalizmu. nego često i prema ljudima o kojima piše.

Jednog istaknutog revolucionara Dragoljub naziva Don Kihotom i, da bi bio „slikovitiji“, upoređuje ga na ovaj način: „Takav je bio i jedan katolički crkveni dostojanstvenik, veliki ustaški funkcioner...“ A u istoj knjizi, pišući o Milanu Nediću, „generalu-političaru“, kako Dragoljub kaže, nalazi za njega gotovo tople sentimentalne reči, kvalifikujući ovog izdajnika kao patriotu. On citira i ono što mu je u jednom susretu rekao Nedić: „Samo malo više nacionalizma, gospodine profesore, pa će sve biti dobro“. Posle svega toga, za starog gospodina Dragoljuba Nedić je ostao „zagonetka“ i „borac“ koji ga podseća na nekog „koji je želeo da dela na većem polju nego što je bio njegov srez i njegov zanat“. Tako on, ni manje ni više, o Milanu Nediću koji je bradate kvislinge snabdevao nemačkim naoružanjem, koji je zajedno s norveškim rodonačelnikom kvislinga (Kvislingom), bio jedan od najpoznatijih saradnika okupatora i fašizma.

Užegli i bajati „medaljoni“ D.J. možda ne bi zasluživali nikakvu pažnju da D.J. sa njima nije ušao u hor intriganata i diverzanata koji svojim perfidnim privatnim radnjama i publikacijama napadaju tekovine revolucije i narodnooslobodilačke

borbe (koja je za D.J. samo „borba“). Drskost i pakost jednog starog demagoga, koji je od svoje „levice“ otišao u najcrnju reakciju, sastoji se i u tome što o ličnosti revolucije javno govori i piše, jednom da bi nipodaštavao njih, drugi put da bi, i pored sve konfuznosti ideja, „provukao“ jasan stav o socijalizmu u našoj zemlji. Očigledno je da je D.J. svoje pisanje „osmislio“ još u anarholiberalističkom periodu. da bi ga u međuvremenu obelodanio i onda se pridružio onima koji idu pod ruku u podrivanju temelja naše samoupravne socijalističke revolucije.

I tako, čovek koji je čak našao više lepih i opravdavajućih reči za neke poznate izdajnike našeg naroda, nego za borce i revolucionare, ponovo se legitimise kao „demokrata“, ali društva koje s našim nema nikakve sličnosti.

Dragoljub, ipak ostaje Dragoljub i u svojim poznim godinama kad ga sećanje izdaje. Njegovi „medaljoni“ možda i ne bi bili vredni pomena, niti bi imali bilo kakav ukus, da nisu deo jelovnika raznih dragoljubovaca koji se, očigledno, hrane u istoj, podzemnoj kuhinji.

Budimir B. Tošić – *Doktor*, 1944.

Nadežda Jovanović
istoričar, Beograd

NAPOMENE O MEDALJONIMA DRAGOLJUBA JOVANOVIĆA

Četiri knjige sećanja dr Dragoljuba Jovanovića u formi medaljona ili portreta ljudi s kojima se tokom dugog života susretao i koje je poznavao kao naučnik i političar u prvoj polovini dvadesetog veka, obuhvataju sve medaljone iz rukopisa. Opisujući likove Dragoljub Jovanović istovremeno slika vreme u kome je živeo, delovao i borio se u različitim i mnogobrojnim akcijama protiv autokratije, diktature vlasti ili partija na vlasti.

Još za života, profesor Jovanović je u sopstvenoj režiji štampao dve knjige *Medaljona* pod naslovom *Ljudi, ljudi....* Prva od ovih knjiga je objavljena 1973. a druga 1975. godine. Posle skoro tri decenije izašla je i treća knjiga *Medaljona*, koju je priredila dr Nadežda Jovanović 2005. godine. U Jovanovićevom rukopisu sakupljeno je oko 400 portreta ličnosti, u kojima autor iznosi lično viđenje svake pojedine ličnosti, i koje nose autobiografski pečat. Čitaoci, dakle, imaju priliku da se, posle objavljivanja svih Jovanovićevih *Medaljona*, upoznaju ne samo sa živo opisanim likovima, nego i sa stotinama drugih, manje poznatih ličnosti, da zahvaljujući piševoj umešnosti oseće dah vremena i shvate doba u kome su te ličnosti živele i delovale, da sagledaju odnos autora sećanja prema njima, kao i njihov odnos prema njemu. Paleta likova je bogata i upućuje čitaoca u razne događaje, lične sudbine, kao i ono što je činilo javni život tih ličnosti.

Profesor Jovanović nije nameravao da za života štampa svoje memoare, nego mu je namera bila da javnosti budu predstavljeni tek posle njegove smrti. Ipak se predomislio, izmenio svoju odluku, jer, kako je sam objasnio, ulazeći u sedamdeset devetu godinu života, želi da „svet upozna“ sa svojim viđenjem značajnih domaćih i stranih ličnosti i s tim kako su oni videli njega. Prema piševoj nameri, trebalo je da *Medaljoni* zamene njegovu *Političke uspomene*, koje je počeo da piše 1963. godine. Nije računao da će biti objavljene baš zbog velikog obima dela (uspomene je završio 1968. godine i ukoričio ih u dvanaest knjiga). Počeo je da ih piše kad je završio rad na rukopisu *Medaljona*.

Prva knjiga *Medaljona* sadrži 56 likova umrlih autorovih savremenika. Podeljena je na sedam poglavlja, od kojih svako sadrži i po nekoliko portreta ljudi iz rodnog mu Pirota, zatim sa školovanja u Beogradu i Francuskoj, a po povratka u otadžbinu i portrete ličnosti koje je sretao radeći na Pravnom fakultetu Beogradskog univerziteta. Jedno poglavlje posvećeno je delovanju unutar Saveza zemljoradnika Srbije, kao i formiranju leveice od prijatelja iz Grupe za socijalnu i kulturnu akciju. Posebno poglavlje sadrži likove-medaljone predsednika Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića i nekolicine njegovih saradnika u Hrvatskoj, kao i likove niza Jovanovićevih saradnika, među kojima i Mirka Tomića, Radovana Mijuškovića i drugih. Poslednje poglavlje sadrži portrete mnogih političara, među kojima i komuniste dr Sime Markovića, ili Svetozara Pribičevića, istaknutog

predstavnik srpske opozicije u borbi s diktatorskim režimom kralja Aleksandra Karađorđevića, kao i mnogih drugih. U drugoj knjizi *Medaljona*, u šest poglavlja, dati su portreti saradnika i opozicionih političara iz tridesetih godina (u prvom poglavlju nalaze se portreti Milana Grola, Miše Trifkovića, dr Dušana Boškovića, Živote Milojkovića; u drugom, portreti saradnika koji su saradivali s hrvatskim opozicionarima, kao što su bili dr Vlatko Maček, dr Ante Trumbić, dr Rudolf Bićanić i drugi; u trećem poglavlju dati su likovi i događaji iz perioda u kome je otpočelo i okončano stvaranje Narodnog fronta; u četvrtom poglavlju vrlo živo su oslikani portreti ličnosti iz ratnog perioda – Milutina Smiljanića, Dimitrija Ljotića, Milana Nedića, Radoja Krstića, Dragojla Dudića... Posebno poglavlje posvećeno je žrtvama rata u kojima je najveći broj Jovanovićevih prijatelja i članova Narodne seljačke stranke – Dragoje Spasojević, Živadin Aksentijević, Aleksandar Tančić i drugi. U poslednjem poglavlju srećemo se s ličnostima iz perioda posle Drugog svetskog rata – Moša Pijade, Slobodan Penezić, dr Nikola Stojanović, Mijalko Knežević i drugi.

Obe knjige *Medaljona* izazvale su veliko interesovanje čitalaca do kojih su dospеле (nekima je dr Jovanović lično slao primerke na kućne adrese, dok se manji broj knjiga mogao naći u nekim knjižarama). O Jovanovićevim *Medaljonima* izrečene su mnoge laskave ocene, ali on ne zaboravlja da pomene ni one koji se kritički odnose prema njegovom delu, a sve u cilju objektivnog i svestranog sagledavanja njegovog dela. U prvoj knjizi *Medaljona*, dr Jovanović navodi ocenu književnika Bore Glišića, koji je rukopis pročitao pre nego što je knjiga bila objavljena. Rukopis *Medaljona* književnik je okarakterisao kao „ljudsku komediju“ i „veliki roman stvarnog života“, navodeći da je on „zbir psiholoških istina“, ali u isto vreme i „otkroveljski i saznanaj“, pisan „u bogatim gamama, od jednostavnosti do sublimnosti, od leporečja i tribunaštva do perspektive“. U tom tekstu, Bora Glišić tvrdi da su *Medaljoni* „jedinствeno i monumentalno delo“ u našoj literaturi. Posle ovako laskave ocene, Dragoljub Jovanović je odlučio da objavi i drugu knjigu *Medaljona*, napomenuvši u uvodnom delu da je prva knjiga naišla na pozitivan prijem, pre svega od strane intelektualaca i javnih radnika, a da je istovremeno primljena kao „redak dokument o vremenu i ljudima“, ističući pri tom i neobičan način na koji su ova sećanja pisana. Autor navodi i zamerke koje su mu upućene zbog nepominjanja imena Nikole Pašića, Stojana Protića, Skerlića i drugih ličnosti, i da je „i suviše strog prema radikalima“. Na zamerke je odgovarao konstatacijom da nije pisao političku istoriju, nego da je samo prikazivao ljude i to „kako ih je lično doživljavao“. Na primedbu da su *Medaljoni* „i suviše lični“, odgovorio je da je to i bila njegova namera.

Treća knjiga izašla je tek 2005. godine, tačnije, skoro jedanaest godina nakon druge knjige. Priredila je dr Nadežda Jovanović. U knjizi se nalaze 94 medaljona. Priređivač je odstupio od metoda prikazivanja ličnosti koji je koristio Dragoljub Jovanović da bi savremeni čitalac stekao dopunska saznanja o ličnostima odabranim za ovu knjigu, među kojima je popriličan broj onih koji su u to vreme još bili živi i značili nešto u našoj naučnoj, političkoj i kulturnoj javnosti. Jovanović o tim ličnostima nije želeo da piše, ili možda još nije smeo da iznosi svoje mišljenje o ljudima, od kojih su mnogi i dalje bili na važnim državnim i drugim funkcijama, a koji su ga svojevremeno osudili na dugogodišnju robiju.

Dragoljub Jovanović je svoje likove u *Medaljonima* rasporedio prema vremenskim periodima i u zavisnosti od određene uloge u tim periodima ili u političkim akcijama. Od oko 400 ličnosti, koliko je Jovanović opisao, u dvema knjigama objavljeno je 106 medaljona, a u trećoj knjizi još 94.

Čitaocima tada nije bilo poznato koje ličnosti su ostale skrivene od očiju javnosti pa nije udovoljeno njihovoj želji da budu upoznati s još polovinom neobjavljenih *Medaljona*. Objavljivanjem *Medaljona* u četiri knjige popunjava se praznina i u celini se objavljuju svi portreti ličnosti koje se nalaze u rukopisu. Pored sedam knjiga *Političkih uspomena* Dragoljuba Jovanovića, po prvi put se integralno objavljuju Jovanovićeви spisi, koji su do danas bili nedostupni našoj javnosti. Objavljivanjem ovog obimnog rukopisa u četiri toma, našoj naučnoj i kulturnoj javnosti daje se na uvid jedno delo čime se otvara prostor za izvlačenje iz zaborava mnogih događaja iz naše savremene istorije kao i ličnosti koje su u toj istoriji igrale važnu ili manje važnu ulogu.

Kao savremenik i sudionik mnogih važnih događaja iz istorije i društvenopolitičkog života, Jovanović je u nasleđe mlađim generacijama ostavio važan izvor za proučavanje jednog vremena i ljudi koji su ga obeležili...

...Svoja sećanja koja je nazivao *Medaljonima*, Dragoljub Jovanović je počeo da zapisuje u zatvorskoj tišini samice. Nije se služio ni literaturom, ni dokumentima, nego je pisao po sećanju pod slabom svetiljkom i škrtim dnevnim osvetljenjem koje je dolazilo kroz mali otvor i rešetke na prozorčetu visoko iznad njega. Ne mareći za teškoće, robijaške godine provodio je u radu na svojim sećanjima, zapisujući ih na ceduljicama, raznim papirićima, krijući ih od stražara. Kasnije, u svojim *Političkim uspomename* napisao je da je odlučio da sećanja na ljude beleži bez određenog plana, ne razmišljajući o važnosti pojedinaca, s namerom da to budu ljudi i žene „kako ih je doživeo i kako su oni videli njega“. Govoreći o drugima hteo je da piše i o sebi. Buduće *Medaljone* zamislio je kao svoju biografiju. Njegov cilj, između ostalog, bio je da „otkriva“ i svoj život i mišljenje, slikajući tuđe likove. Nije imao nameru da piše biografije svojih likova, niti da piše političku istoriju vremena u kome je živeo, ali je bio svestan da će njegova sećanja izazivati i odobravanje i kritiku.

Svoje zabeleške počeo je da zapisuje 1. avgusta 1948. godine. U kaznioni je uglavnom završio portrete ličnosti do aprila 1949. godine. Rukopis je dopunjavao posle izlaska na slobodu, da bi ga završio 16. avgusta 1960. godine. Trebalo je da prođe pet godina od izlaska iz zatvora da bi Dragoljub Jovanović završio rukopis.

O uslovima u kojima je svakodnevno radio, napisao je da u samici nije bilo ni jutarnjih zraka ni večernjeg osvetljenja. Upoređivao je samicu sa „zemljom“ koja „nema proleća ni jeseni, nego se iz zime ulazi u leto, iz leta u zimu“. Bio je okružen belim zidovima s visoko postavljenim prozorima, kroz koje je mogao da vidi samo „parčence plavetnila“. Svestan da ne može promeniti uslove u kojima se našao, nije se ni žalio na njih, mada mu je najteže padalo to što nije mogao da prati događaje u zemlji i svetu, jer u to vreme nije imao pravo ne samo na knjige nego ni na novine i časopise. Zbog toga je svoju energiju i znanje usmerio na pisanje *Medaljona*. Ispisane papiriće i tabake ostavljao je na slamarici kada bi izlazio u šetnju, da bi ih pronašli čuvari koji su budno pratili svaki njegov pokret. Ispisane papire sakupljao je u posebne sveske. A svakog dana bi opisao po četiri-pet ličnosti. Pisao je, prema sopstvenom priznanju, bez nekog osmišljenog plana

i reda, onako kako su sećanja navirala, vodeći računa da obavezno ispuni plan koji je bio sebi zadao.

Na svoje robijanje u samici, Dragoljub Jovanović je gledao kao na vreme za razmišljanje i pisanje *Medaljona*. Kasnije će zapisati: „Na misao da vadim iz sebe, bez pomoći dokumenata, beležaka, isečaka, pisama, kao pauk iz svoje utrobe, došao sam jedne noći, krajem juna, kad sam se uverio da će ova izolacija, osobito moja, potrajati duže.“ Dalje kaže: „Ko će poreći da sam divno naselio svoje noći, kad sam nasumce ili na mesečevim zracima, kad ih je bilo, stavljao na hartiju imena koja su imala doći u obzir“, osvežavajući u avgustovskim vrućinama sećanja na pojedinosti iz svojih susreta i razgovora „s tako raznovrsnim, ali uvek zanimljivim, često znatnim ljudima“. Ipak nije gubio nadu da će kad-tad izaći na slobodu. „Ako nekad budem na slobodi“, pisao je, „napisaću šta imam da kažem o robijašima i o komunistima na vlasti. Ovde u usmenama zakoračio sam u sudove koje sam bio odredio za sećanja iz groba. Nametnula su mi se druga obnovljena sećanja u onoj nezaboravnoj samoći. Ali blagoslovenoj, jer bez nje ne bih ni toliko razmišljao. Biću manje slobodan kad me stave među žive ljude.“ Na robiji je pisao samo o mrtvima, smatrajući da je „lakše“ raspravljati s njima. Radeći na svojim likovima, s gorčinom je uzvikivao u tišini samice: „Ah, ljudi, ljudi... kakvih sve ima i šta čine jedni drugima.“ Posle premeštanja u zajedničku ćeliju s drugim osuđenima, smatrao je da više neće biti mrtvih i odsutnih zbog mešanja s robijašima, „drugih ideja i različitih naravi“.

Uzor za *Medaljone* bila mu je knjiga poznatog ruskog pisca iz XIX veka Aleksandra Hercena *Razmišljanja o prošlosti*. Svaki medaljon zamislio je kao „kamenčić, koji čini celinu za sebe i može se posmatrati izbliza, ako se hoće na lupu, a da gledan izdaleka čini celi mozaik“. Portrete je započeo medaljonom Mihaila Avramovića, začetnika srpskog zadrugarstva, o kome je već ranije objavio članak u zbirci *Učitelji energije*, koja je objavljena u Beogradu, 1940. godine. Prvu svesku završio je 25. avgusta 1948. godine, da bi odmah počeo da popunjava drugu, ali je pisanje prekinuo 14. septembra iste godine zbog nedostatka hartije. Tek kroz mesec dana, 14. oktobra, počeo je da ispisuje treću svesku. Do februara 1949. godine, kada je bio premešten u zajedničku ćeliju s drugim robijašima, napisao je 250 medaljona.

Produžio je rad uz žagor saputnika, ne prekidajući pisanje i ne obazirući se na radoznale poglede robijaša, od kojih su mnogi bili zabrinuti time što mu se lice žari od posla. Počeo je da zapisuje i likove živih ljudi. Kasnije će zapisati da je na njegovom spisku bilo već malo mrtvih, pa su na red došli „živi ili bivši, *bar za one koji bi mogli zameriti što sam ih sakrio pod takvim naslovom*. Nisam mogao da ih dozovem na razgovor ili na svađu, jer nisam dugo imao hartiju“. Svakodnevi rad na medaljonima omogućio je Dragoljubu Jovanoviću da prebrodi sve nećade i teškoće robijaških godina. U tom radu pokazao je veliku izdržljivost i sposobnost da u sebi pronade snage da ne posustane i ne preda se, da očuva zdrav razum i ostane čovek u najboljem smislu te reči.

Na postavljeno pitanje, zašto se priređuje i objavljuje rukopis dr Dragoljuba Jovanovića, a ne nekog drugog političara ili naučnika, nije teško odgovoriti, imajući u vidu njegov životni put, znanje, sposobnost da uočava ono najvažnije u ljudskoj prirodi, kao i široke veze s mnogobrojnim ličnostima iz naučnog, državnog, političkog i kulturnog miljea ne samo u Srbiji nego i širom Jugoslavije, pa

i van nje. Svesni smo da su njegovi *Medaljoni* od velikog interesa za čitaoce, istraživače istorije međuratne i poratne Jugoslavije i Srbije, a u isto vreme su slika Dragoljubovog načina razmišljanja, što se vrlo dobro ogleda u njegovim komentarima i ocenama bez srdžbe čak i prema onima koji su ga izdali, ili u određenom periodu bili njegovi politički protivnici, policijski i sudski gonionci ili tužionci.

Važnost ove memoarske proze, bez obzira što je ličan kad prikazuje karaktere i likove ljudi koje je sretao, što on nikad nije ni poricao da u isto vreme ocrta i sopstveni karakter, ali i u tome što čitalac oseća duh vremena, upoznaje se s nizom događaja, ne samo ličnosti, događaja kroz koje prolaze junaci Jovanovićeve sećanja. Vrednost ove memoarske građe je i u tome što će mnoge istraživače novije istorije podstaći da obrate pažnju na ličnosti, među kojima se nalaze i neke koje su odigrale vrlo značajnu ulogu u jednoj istoriji koju su gradili s autorom ovih memoara, ili pak u političkim bitkama s njim kao njegovi protivnici. Uz to, *Medaljoni* su ne samo panorama pojedinih karaktera, nego i zbir političkih i drugih stavova jednog od najistaknutijih intelektualaca Srbije i Jugoslavije prve polovine XX veka. Značajna je i sama činjenica da su *Medaljoni* pisani ne u udobnom naučnom kabinetu, nego u robijašnici, u odsustvu bilo kakvih pomoćnih sredstava kao što su, recimo, arhivska građa, novine i časopisi, literatura, podsetnici raznih vrsta. Uslovi u kojima se nalazio Dragoljub Jovanović verovatno bi obeshabrali nekog manje samopouzdanog čoveka, s manje moralne čvrstine i radnih sposobnosti i učinilo da odustane, prekine s radom. Jovanović očigledno nije bio od te vrste ljudi. U tamnici je sebi postavio zadatak da svakodnevno po nekoliko sati radi na rukopisu, da bi budućim pokolenjima ostavio suštinu svojih razmišljanja i napora. Istovremeno, to je bio i protest protiv vlasti koja ga je oterala na robiju, odvojila od porodice na osnovu lažnih svedočenja, s jedinom namerom da ga odstrani iz političkog i društvenog života kao opozicionara, neprijatnog svedoka i nepokolebljivog borca.

Svojim zapisima i upornošću, Dragoljub Jovanović je dokazao da čovek ostaje čovek i ličnost samo kad ostane veran svojim idealima, i koga nisu u stanju da slome ni optužbe ni robija, koji je sposoban da sve te prepreke prebrodi i istrpi sve tegobe tamničkog života. Svojim životom dokazao je da pravi intelektualac ima obavezu da očuva unutrašnju ravnotežu i moral u svim životnim okolnostima.

Čitalac će svakako sam proceniti vrednost *Medaljona*, ali, uvereni smo da njihovo čitanje neće biti uzaludan trud i protraćeno vreme, i da će čitalac na najbolji mogući način sebe obogatiti novim i značajnim saznanjima ne samo iz naše istorije, nego će imati prilike da se u ovim knjigama sretne s mnogim, već pomalo ili sasvim zaboravljenim akterima Istorije. Izdavanje celokupnog opusa Jovanovićeve zapisa i sećanja skinuće veo zaborava ne samo sa imena njihovog autora nego i s mnogih ličnosti koje su na ovaj ili onaj način svojim životom i delima zaslužili da ih ne zaboravimo.¹

1 Iz Predgovora *Medaljonima Dragoljuba Jovanovića, Sabrana dela Dragoljuba Jovanovića*, knjiga 13, Beograd 2008, str. 7-25.

Svetlana Gradinac
profesorica književnosti, Beograd

MEDALJONI DRAGOLJUBA JOVANOVIĆA

Oko 400 portreta svojih savremenika iz prve polovine 20. veka opisao je Dragoljub Jovanović u četiri knjige *Medaljona*. Svoja sećanja počeo je da zapisuje 1. avgusta 1948. u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, gde je završio veći deo portreta ličnosti koje više nisu bile među živima. Posle izlaska iz zatvora rukopise je dopunjavao i doradaivao sve do 16. avgusta 1960, kada ih je završio. Pisanje *Medaljona* bilo je za Dragoljuba Jovanovića veliki intelektualni zadatak, prilika da ostane veran svojim idealima, sposobnost da pronađe smisao i mogućnost da na robiji sačuva zdrav razum. Cilj mu je bio da svakog dana napiše četiri portreta. Pisao ih je tajno, na papirićima, sa željom da otrgne od zaborava važne i prelomne trenutke iz svog života i društveno-političkog života zemlje i vremena kojem je pripadao. Pisao ih je po sećanju vežbajući kondiciju asocijacija. Profesor Dragoljub Jovanović osećao je da će doći vreme kada će njegovi *Medaljoni* u celini ugledati svetlost dana i da će njegov sud o vremenu i ljudima biti dragocen, jer je autentičan, iskren, lišen karijerizma i borbe za vlast. Dragoljub Jovanović bez dlake na jeziku raskrinkava udvoričko i koristoljubivo ponašanje, beskrupulozno podaništvo, licemerje, izdajstvo i odanost dogmi po svaku cenu. Njegova moć opservacije, izuzetna memorija, bogat i radom i rezultatima rada ispunjen život, velika erudicija, najviše obrazovanje stečeno na Sorboni, iskustvo profesure na beogradskom Pravnom fakultetu, političko liderstvo, doslednost i borba za interese seljaka koji su uvek bili na ekonomskim i političkim marginama, njegove napredne jugoslovenske ideje i hrabrost da se za sve to javno bori, čine da *Medaljone* privlačnim i zanimljivim današnjem čitaocu.

Prve dve knjige *Medaljona* pod nazivom *Ljudi, ljudi*, Dragoljub Jovanović je štampao o sopstvenom trošku – *Medaljoni* 56 umrlih savremenika (1973) i *Medaljoni* 46 umrlih savremenika (1975). Posle skoro tri decenije, 2005. godine, Nadežda Jovanović je priredila *Medaljone* 94 politička, javna, naučna i druga savremenika koje je objavio beogradski izdavač „Filip Višnjić“ pod naslovom *Ljudi, Ljudi...* U okviru *Sabranih dela* Dragoljuba Jovanovića u izdanju „Službenog glasnika“ prvi put su objavljeni svi *Medaljoni* (priređivači: Nadežda Jovanović, Goran Babić i Slobodan Gavrilović, urednik Jovica Trkulja).

U redosledu predstavljanja svojih portretisanih savremenika, Jovanović je poštovao hronologiju. Tek objavljivanjem sve četiri knjige *Medaljona* u *Sabranim delima* čitaoci su dobili priliku da u celini otkriju ovog našeg velikana i njegovu viđenje ljudi i prilika koje su oblikovale društveno-političku klimu. Ceo njegov društveni i politički angažman bo je prožet borbom za preuređenje države i demokratski preobražaj društva, koji je trebalo da pokrenu i iznesu intelektualci. Naročito se zalagao da se selo ekonomski i socijalno uzdigne. Uvideo je da su u ondašnjoj državi presudan problem bili srpsko-hrvatski odnosi. Otvoreno je kritikovao režim zbog zaoštravanja tih odnosa i bio najdosledniji protivnik ubistva predsednika Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića u skupštini Kraljevine SHS.

Njegove ideje objavljivane u raznim časopisima nisu ostajale mrtvo slovo na papiru. Bio je pokretač mnogih akcija čiji je cilj bio poboljšanje položaja sela i seljaka i ravnopravnost naroda u višenacionalnoj zemlji.

Do srži pošten, dosledan i iskren, bio je žrtva predratnih i posleratnih političkih intriga, koje su mu donele robiju, a njegovoj porodici patnju i tešku borbu za opstanak. Udobnu karijeru univerzitetskog profesora zamenio je borbom za bolje i pravednije društvo. Cilj režima je bio da se ovaj žestoki opozicionar pomoću montiranih procesa i lažnog svedočenja proglasi krivim, otera na robiju i tako onemogući njegova politička aktivnost.

U *Medaljona* on beskompromisno razobličava ideološke manipulatore. Oni ma koji se bave istorijom 20. veka i koji žele da provere stavove i delovanje mnogih ljudi od kojih je zavisila sudbina naroda, ova Jovanovićeova sećanja poslužice u dekonstrukciji prošlosti i ispravljanju istorijskih zabluda.

S druge strane, veoma sugestivno, sa mnogo ljubavi i topline opisivao je svoje bližnje, članove uže i šire porodice, svoje saborce i prijatelje.

Teško je izdvojiti najzanimljivije delove iz *Medaljona*. Ipak, po bogatstvu emocija i umešnosti da sa malo reči izvanredno stilski uobličići portret, izdvajam medaljon pod nazivom *Dana*. Dana je bila njegova supruga, verni pratilac i prijatelj u svim vremenima.

Medaljoni su pisani realističkim stilom, onako kako zahteva memoarska literatura. Jovanović je portretisao ljude tako što je umeo da uoči njihovu glavnu karakternu osobinu, ne propuštajući da predstavi i njihove psihičke i fizičke osobenosti. Literarno su najvredniji njegovi medaljoni posvećeni ocu, majci, braći, sestrama, supruzi Dani. Izvanredno je upečatljiv i portret Nikolaja Velimirovića.

Prvom rečenicom svakog medaljona Dragoslav Jovanović nas „ščepa za gušu“ i uvuče u priču. Skoro sve svoje portrete započinje eliptičnim iskazima, opaskom prema načelu *in medias res*. Za oca kaže: „Strah i trepet“, za majku: „Sušta suprotnost ocu“, za najmlađu sestru: „Nismo je pozdravili dobrodošlicom kad se rodila“, za svog profesora iz gimnazije Kostu Kostića: „Nosim se s njim od svoje jedanaeste godine u snu i na javi“, za Isidoru Sekulić: „Najveća žena na slovenskom jugu“, za Ivana Đaju: „Harmonična sinteza raznih osobina, nacionalnih, profesionalnih i duhovnih“, za Živka Topalovića: „Inteligencija i energija bez odgovarajućeg karaktera“, za Nikolaja Velimirovića: „Znatan pozorišni čovek u jednom narodu koji nikad nije oskudevao u velikim glumcima“, za dr Sretenu Kušelj: „Ako je bio mali doktor, ni sretan ni sretan nije bio“, za profesora Kirila Savića: „Star čovek koji je uporno išao za mladima“. Brižljivo bira reči. Stil njegovog kazivanja je izgrađen, svaka reč i opaska su na mestu.

Dragoljub Jovanović ne slika svoje savremenike crno-belom tehnikom. Pišući o ljudima koje je poznavao, oštro ih kritikujući zbog nekih njihovih činjenja ili nečinjenja, on ne zaboravlja da istakne i njihove dobre i plemenite osobine i dela. Iako su ga osudili na robiju, u njegovim portretima onih koji su ga osudili nema ni mržnje ni ostrašćenosti, ali ima osвете i potrebe da se poravnaju neraščišćeni računi, i to tek posle smrti i vinovnika i autora.

Niska medaljona Dragoljuba Jovanovića je kompetentno i uzbudljivo promišljanje pravog i nepotkupljivog intelektualca, pisano za vreme u kome će više biti poštovano pravo na lično mišljenje, intelektualni integritet pojedinca i slobodu govora.

Biljana Mičić
profesorka književnosti, Leskovac

LICE I NALIČJE SRPSKE ISTORIJE Povodom *Medaljona Dragoljuba Jovanovića*

Medaljoni Dragoljuba Jovanovića¹ prava su galerija portreta njegovih savremenika, ljudi koji su obeležili jedno vreme, koji su uticali na našu istoriju, ili koji su na neki drugi način ostavili traga u životu i mišljenju autora. Reč je o prozi memoarskog tipa koja otkriva koliko ličnosti o kojima je reč toliko i ličnost samog pisca, tako da ovi zapisi metaforičnog naslova zaista imaju svoje lice i naličje – sa lica iščitavamo predstave ljudi koji su u Jovanoviću ostavili traga, sa naličja njegov pogled na svet, političke stavove i vrednosti. Različito komponovani, uglavnom predstavljaju kombinaciju privatnog i javnog portreta ličnosti, s ukazivanjem na one detalje koji ih dovode u vezu s autorom. Po rečima samog Jovanovića, *Medaljoni* su pisani tako da se mogu čitati odvojeno, svaki za sebe i po redu koji čitalac izabere, jer je svaki medaljon kamenčić koji čini celinu za sebe. Ceo mozaik jeste Jovanovićev autoportret.² Izuzetan značaj objavljivanja Jovanovićevih zapisa ogleda se u činjenici da se ovim poduhvatom otkrivaju i otržu od zaborava ne samo lik i delo njihovog autora već i mnoge ličnosti koje su imale važnu ulogu u pojedinim zbivanjima, a koje su se u naletu kolektivne zablude i nametnutog zaborava našle negde na margini istorije, ili su sasvim izbrisane iz nje.

Otkrića političara, mislioca i pisca Dragoljuba Jovanovića otkrića su mnogih značajnih srpskih sudbina: društvenih, političkih, književnih – ljudskih kao takvih. Vreme će pokazati da li će ovi medaljoni uticati na drukčije sagledavanje nekih činjenica naše prošlosti. Nesumnjivo je da oni u našu crno-belu predstavu istorije unose mnogo šarenila, mnogo nijansi, koje nismo naviknuti da sami uočavamo.

Koliko je tu nijansi postaje jasno kada se pročitaju medaljoni posvećeni poznatijim ličnostima, na primer piscima, književnim kritičarima i istoričarima književnosti. Medaljoni o Jovanu Dučiću, Isidori Sekulić, Nikolaju Velimiroviću, Miroslavu Krleži, Milanu Kašaninu, Milanu Bogdanoviću, Bogdanu Popoviću, Radomiru Konstantinoviću ili Veliboru Gligoriću otkrivaju neke aspekte njihovog rada ili ličnosti koji nas, uz nužnu ogradu da je reč o jednom subjektivnom doživljaju, navode da ih iznova promišljamo i možda na nov način sagledavamo.

Tako, na primer, medaljon o Dučiću otkriva njegov negativan odnos prema Skerliću, koji se stapa u Jovanovićevu „filozofemu“: „Ljude tačnije ocenjujemo prema onima koje oni ne vole, nego po njihovim simpatijama“.³ U zapisu o Milanu Kašaninu, on ovog istoričara srpske srednjovekovne književnosti i vrsnog stilistu predstavlja kao posvećenika istorije umetnosti, pre svega verskog slikarstva, ali je ovaj medaljon interesantan i po minijaturi Veljka Petrovića koju ovde

1 Dragoljub Jovanović, *Medaljoni I–IV* (prir. dr Nadežda Jovanović, Goran Babić, Slobodan Gavrilović), *Sabrana dela*, knj. 13–16, Službeni glasnik, Beograd 2008.

2 D. Jovanović, *Medaljoni*, knj. IV, 451.

3 D. Jovanović, *Medaljoni*, knj. I, 211.

upliće. Naime, Veljko Petrović je od Milana Kašanina preuzeo Muzej kneza Pavla, jer je bio „kadriji da utekne i da stigne“, „da bude uvek mlad“ i „pod svakim osvetljenjem lep“.⁴ Portretisanje književnog kritičara Velibora Gligorića povod je za izricanje univerzalnog suda o odnosu prave i politički angažovane književnosti: „Ni Milan ni Velibor ne bi bili ono što su postali bez ‘revolucije’, za koju su tako malo uradili: Andrić i Isidora ostavili bi dubok trag pod svima prilikama.“⁵ O najvećoj ženi na Slovenskom jugu, Isidori Sekulić, govori kao o kontradiktornom duhu i zaključuje: „Ako nije bila rđava i zla, nije obilovala ni ljubavlju za ljude. Ako se trudila za Čoveka, to je bilo za Čoveka kao apstrakciju, a ne za žive i prisutne ljude“.⁶

Kao vrstan portretista, Jovanović se trudi da svoje savremenike objektivno sagleda. I onda kada je tekst negativno intoniran, ne odriče im nesumnjive kvalitete. Stilski efektno poseže za kontrastom. Tako povodom jedne propovedi Nikolaja Velimirivića piše: „I suviše je zvukova i boja, premalo vere i unutrašnje topline. Ali rečitost prava, velika, raskošna i skladna“.⁷ Krležu ocenjuje ovako: „Po daru, inteligenciji i kulturi mogao bi biti veliki, najveći savremeni pisac na Balkanu [...] Ali duša izgleda malena, i telo se pokazuje slabo“.⁸

Kako Dragoljub Jovanović strukturiše i uobličava svoje medaljone, pokazaću na konkretnom primeru. Uzimam Leskovčanina Jovana Jovanovića. On je po struci bio pravnik i bavio se advokaturom. U javni život Leskovca ušao je kao žurnalista i politički pisac. Bio je pripadnik Narodne seljačke stranke Dragoljuba Jovanovića. Pokretač je i urednik lista *Narodne novine*, koji je imao značajno mesto u političkom i kulturnom životu Leskovca toga vremena. Osnovao je i list *Narodni pokret*, ali je izašao samo jedan njegov broj. Njegovi prikazi i kritike otkrivaju privrženost socijalnoj literaturi, samim tim i njegova idejna stanovišta. Bio je u zatvoru zbog optužbe da je pomaganjem seljaka da na legalan način istupe iz zadruga potkopavao zadružni sistem. Morao je da napusti politiku i okrenuo se antropološkim i sociološkim istraživanjima leskovačkog kraja. Nikolaj Timčenko mu posvećuje znatan broj strana u knjizi *Književna baština Leskovca*, ukazujući na to da je njegov rad prećutkivan i isključen iz oficijelnih tokova srpske kulture, a da, naprotiv, zaslužuje pažnju.⁹ Kao zet Dragoljuba Jovanovića, oženjen njegovom najmlađom sestrom, i kao politički saradnik i član Narodne seljačke stranke, Jovan Jovanović se na više mesta pominje, ali se njegov medaljon našao među onima koji su tematski objedinjeni pod naslovom „U grupama za socijalnu i kulturnu akciju“.¹⁰ Tu su okupljeni portreti Jovanovićevih prijatelja bliskih zemljoradničkom pokretu. Kada D. Jovanović piše o njemu, Jova iz Leskovca, kako ga naziva, ima pedeset i pet godina. Njegov medaljon ide u red onih u kojima autor oslikava psihološki profil svojih „ličnosti“.

Nisu svi medaljoni na isti način oblikovani – neki osvetljavaju samo jedan segment nečijeg rada, ili nečije prirode, neke susrete ili razgovore koji su u

4 *Isto*, 165.

5 *Isto*, 416.

6 *Isto*, 421.

7 *Isto*, 441.

8 D. Jovanović, *Medaljoni*, knj. II, 125.

9 Nikolaj Timčenko, *Književna baština Leskovca* (prir. Predrag Stajić), Leskovački kulturni centar / Zadužbina Nikolaj Timčenko, Leskovac 2007, 117–137.

10 D. Jovanović, *Medaljoni*, knj. II, 59–63.

Jovanoviću ostavili traga. Medaljon o Jovi iz Leskovca donosi sasvim ličnu predstavu koju je o ovom Leskovčaninu autor izgrađivao tokom godina poznanstva, drugovanja i saradnje. Njegov portret predstavljen je ukazivanjem na odnos prema poslu kojim se bavio, prema političkoj ideji za koju se zalagao, prema porodici i komunistima. Medaljoni Dragoljuba Jovanovića imaju vrlo efektne početke. Uvodna rečenica obično je sublimacija opšteg utiska ili mišljenja koje o pojedinim ličnostima ima. Tako sudbinu Jove iz Leskovca prepoznaje u kontrastu „velike želje, mala sredstva“, ukazujući na njegove ambicije moralne i intelektualne prirode, na žed za putovanjima i znanjem koju nije mogao da utoli.¹¹ Vrlo se pohvalno izrazio o *Nedeljnim novinama* – Jovanović ih je uređivao i ispunjavao odlično, ali one nisu odlazile daleko. Između redova ovog zapisa oseća se velika naklonost i poštovanje koje je Jovanović gajio prema svom sledbeniku, ali i svest da je za veliku politiku njegovom prezimenjaku neophodno bilo da se otrgne iz palanke i stekne višu političku i opštu kulturu, koju mu, kako kaže, suviše skromna okolina nije mogla da pruži. Njegovu ličnost sagledava u koliziji između strasti za politikom i prirode kućnika, domaćina, supruga i oca privrženog domu i porodici.

Predstavljanje političkog profila svoga prijatelja i saradnika, Jovanoviću otvara prostor da progovori o svom shvatanju politike. U stilskom pogledu, to su medaljoni unutar medaljona: *Politika je izvor najvećih ushićenja i najtežih poniženja; Ona traži celog čoveka i ljubomorna je na svaku drugu nežnost; Politika ne voli suviše ozbiljne ljubavnike, a beži i od tragičnih.*¹²

Dragoljub Jovanović predstavio je one strane rada Jovana Jovanovića koje su mu bile poznate i bliske. Beleži da su mišljenja Leskovčana o Jovi Jovanoviću bila nepodeljena: da je pošten, hrabar i požrtvovan. Iz pisanja Nikolaja Timčenka saznajemo da je Jovan Jovanović značajan u kulturnoj istoriji Leskovca. Iz predstavljenog medaljona poima se uloga koju je imao i u političkom životu ovoga grada. Kao sledbenik Dragoljuba Jovanovića, i Jovan Jovanović bio je skrajnut i zaboravljen. Takoreći: „karakteristična“ sudbina „komunističke Jugoslavije“.

Iščitavanjem *Medaljona* Dragoljuba Jovanovića ne stiče se utisak da su oni nastajali u uslovima zatvorske stvarnosti autora, kome su u jednom trenutku oduzeta sva građanska prava. Naprotiv, čini se da ih je pisala sigurna ruka veštog pripovedača lucidnog duha, koji u miru svog kabineta pretura po bogatim uspomenu. Ako apstrahujemo okolnosti iz života autora vezane za nastanak ovih tekstova, ostaju nam zapisi, koji su nesumnjivo dragoceni za savremenu srpsku istoriju, ali se vrednost jednog broja medaljona tu ne iscrpljuje, jer oni predstavljaju prave ukrase, a možda i uzore u sferi književnog portretisanja. Junaci jednog našeg doba predstavljeni su upečatljivo, neposredno, ukazivanjem na društvene, psihološke i moralne osobine pojedinca. Medaljoni, pored toga, imaju dve dimenzije – jednu čini predočavanje činjenica o ličnostima čije portrete izrađuje, drugu dimenziju čine Jovanovićeve uopštavanja koja zadiru u ono što su neke naše antropološke konstante. Stil i jezik kojim su oblikovani čine Jovanovićeve *Medaljone* autentičnima i izazovnim. Izraz je jasan, odmeren, funkcionalno ispresecan digresijama ili inkorporiranim anegdotama, začinjen stilskim efektima taman koliko je potrebno, naročito na početku i kraju medaljona. Zato slobodno možemo ustvrditi da su Jovanovićeve *Medaljonima* srpska nauka i kultura dobile značajno književno-dokumentarno delo.

11 *Isto*, 59.

12 *Isto*, 61.

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

POLITIČKA REPRESIJA U SRBIJI 1943–1985.*

*Srđan Cvetković kao istraživač
političke represije u Srbiji*

Od samog oslobođenja od Turaka i stvaranja korena moderne srpske državnosti pa do kraja 20 veka društveni život u Srbiji je bio obeležen žestokim političkim obračunima. Nacionalna sloboda i lične ambicije vladara po pravilu uvek su stavljane ispred građanskih i političkih sloboda pojedinaca. U Srbiji je svagda više cenjen poredak od slobode, autoritarni režim od demokratskog, a njeni podanici su radije voleli da budu u čvrstim i pouzdanim rukama autoritarnog vođe. Još od ustaničkih dana policija i sila u rukama vladara korišćeni su za obračun sa političkim protivnicima i za održanje lične vlasti. Pri tom se politički neistomišljenik vrlo lako kvalifikovao kao državni neprijatelj i izdajnik koga treba odstraniti čak i fizički iz društvenog života. Netolerancija, rigidnost, politički ekstremizam i revanšizam, izgon i likvidiranje političkih protivnika, govor mržnje i sl. (p)ostali su sasvim „normalni“ načini političkog opštenja u Srbiji.

U svesti srpskog naroda preovlađuju mitsko-oslobodilačka tradicija i elementi ne demokratske, već primitivne, parohijalne i plemenske kulture, koja se kao žig utisnula u sve segmente političkog života. Otuda su borbenost i heroizam, rigidnost i revanšizam najčešća zamena za demokratske pregovore, argument snage zamena za snagu argumenta, uzurpacija za legitimna pravila procedure. Recidivi ovakve političke (ne)kulture приметni su bili doskora, a u tragovima postoje i danas. Zato su na ovim prostorima veoma sužene mogućnosti za toleranciju i dijalog između različitih političkih orijentacija. U skladu sa borbenom balkanskom tradicijom, dijalog se kod nas shvatao i shvata kao ratni rekvizit – traži se i napada, napada i pobija najslabija strana oponenta i na njoj zasniva „prednost“ i „snaga“ vlastite pozicije.

Politička represija je, u novijoj srpskoj političkoj istoriji, prošla kroz četiri razdoblja koja su bila obeležena različitim oblicima progona i različitom moći državnog aparata. U prvom razdoblju, koje traje od Prvog srpskog ustanka 1804. do Prvog svetskog rata 1914–1918. godine, nosilac represije i ekstremizma bio je, po pravilu, vladar. Srbija je tokom devetnaestog veka prolazila kroz niz autoritarnih poredaka, u kojima su se vladari Srbije pokazali kao osobe sa despotskim sklonostima, koje nisu trpele protivljenja svojoj volji i koje su bile spremne da se surovo obračunaju sa svakim ko im je ograničavao vlast. U drugom razdoblju, između dvaju svetskih ratova (1918–1941), izvor političke represije postaju međunarodni odnosi. U trećem razdoblju, od 1944. do 1990. godine, izvor političke

1 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića 1*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006, str. 601; *Između srpa i čekića 2*, Institut za savremenu istoriju i Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 707.

represije i ekstremizma u Jugoslaviji bila je totalitarna komunistička ideologija. Svi koji nisu pripadali ovoj ideologiji, kao i oni koji nisu prihvatili zvanično tumačenje ove ideologije, našli su se na meti političke represije. Najzad, u četvrtom razdoblju, od 1990. do danas, recidivi političke represije su skriveni ispod fasade liberalno-demokratskog političkog sistema, a manifestuju se u obliku plebiscitarno-cezarističke vladavine, u rigidnosti političkih stranaka, u govoru mržnje i sl.

Nažalost, uzroci, socijalno-politički subjekti i pojavne manifestacije političke represije ostali su van optike naučnih istraživanja i monografskih studija. Ipak, poslednjih godina pojavili su se pojedini autori koji sistematski istražuju probleme političke represije u Srbiji. O raznim aspektima političke represije i ekstremizma raspravljano je poslednjih godina na brojnim tribinama, okruglim stolovima i stručnim skupovima. Zahvaljujući tome, tema političke represije u Srbiji postala je predmet istraživanja značajnih naučnih institucija Srbije (Institut za savremenu istoriju, Institut za noviju istoriju, Institut za evropske studije, Institut društvenih nauka i dr.) i niza magistarskih, doktorskih i monografskih studija.

U tim studijama zapaženo mesto imaju studije dr Srđana Cvetkovića (1972). On pripada mlađoj generaciji srpskih istoričara, koji je svojim studijama o represiji u Srbiji 1943–1985. godine ušao u istorijsku nauku. Nakon završene gimnazije u Pančevu studirao je istoriju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Diplomirao je na Katedri za istoriju Jugoslavije 2000. godine temom „Etničke promene u Pančevačkom srezu 1944–1953“. Na istom fakultetu nastavio je da se usavršava na poslediplomskim studijama istražujući političku represiju. Magistrirao je 2005. godine sa tezom „Represija u Srbiji 1944–1953“. Svoje istraživanje problema političke represije nastavio je u doktorskoj disertaciji „Politička represija u Srbiji 1953–1985“, koju je odbranio 2011. godine.

Radi u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu, na kojem je stekao zvanje naučnog saradnika. Oblasti njegovog interesovanja su: komunizam, državna represija, disidenti, ljudska prava, o čemu je objavio više radova u domaćim i inostranim publikacijama. Učestvovao je na mnogim naučnim skupovima i tribinama i održao više predavanja posvećenih ovim temama. Objavio je radove u zbornicima sa naučnih skupova „Velike sile i male države u Hladnom ratu“ (2005); „Korupcija i razvoj moderne srpske države“ (2006), „Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1941–1945, 1945–1951“ (2010), „Disidentstvo u suvremenoj povjesti“ (2010) i drugim. Stručni saradnik je na pisanju „Srpskog biografskog rečnika Matice srpske“, kao i „Službenog glasnika“ na priređivanju sabranih dela dr Dragoljuba Jovanovića.

Autor je dve zapažene studije o represiji u Srbiji i knjige *Portreti disidenata* (2007). Priredio je za štampu dokumenat *Bela knjiga 1984*, a jedan je od priređivača *Istorije demokratske stranke 1989–2009*. Od 2006. član je redakcije časopisa *Hereticus*, a od 2009. sekretar Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. Vlade republike Srbije.

Svojim dvema knjigama, koje su proistekle iz njegovog magistarskog rada *Između srpa i čekića, Represija u Srbiji 1944–1953*, i dokorskog rada *Između srpa i čekića 2, Politička represija u Srbiji 1953–1985*, Cvetković se upustio u istraživanja dostojna višegodišnjeg kolektivnog rada celih instituta. Ove knjige su plod njegovog decenijskog istraživanja nedovoljno rasvetljenih pojava represije u Srbiji, proisteklih iz složenih društveno-političkih i istorijskih okolnosti. Autor se u svom

radu suočavao sa nepremostivim teškoćama. Poseban problem su predstavljale teškoće sa literaturom i izvorima – oskudna literatura i nepristupačni izvori (od potpunog ćutanja – guranja pod tepih tabu-tema u periodu 1944–1990, do puštanja iz Pandorine kutije zabranjenih tema, 1990–2000, zamene starog jednodimenzionalnog novim i sl.).

Nastojeći da predmet istraživanja tretira na način jedne socijalne istorije, on je političku represiju sagledao interdisciplinarno iz ugla kršenja osnovnih ljudskih i političkih prava, uz uvažavanje i usvajanje rezultata istorijske i pravne nauke, sociologije, ekonomije, psihologije, politikologije i dr. Uspešno je primenio više metoda: istorijsko-genetski kao primaran, analitički, statistički, geografski, kartografski, uporedni, kao i „doživljaje i iskustva malog čoveka“ prezentovane kroz intervju i svedočenja.

U svojim istraživanjima autor je nastojao da koristi dostupan izvorni materijal različitih kategorija: 1) arhivski dokumentarni materijal Arhiva Jugoslavije, Arhiva Srbije, Istorijskog arhiva Beograda, Arhiva vojnoistorijskog instituta, kao i arhive pojedinih zatvora (KPD Zabela u Požarevcu i KPD Sremska Mitrovica); 2) građa sadržana u relevantnim fondovima Suda časti, Prezidijuma NRS, pojedinih ministarstava (pravde, prosvete, nauke, kulture) i komiteta (za kulturu, umetnost, kinematografiju i sl.), partijska građa (fond CK SKJ, građa Ideološke komisije CK SKJ, objavljeni izvori sa sednica Univerzitetskog komiteta KPS i sl.); 3) objavljena arhivska građa i stenografske beleške državnih organa, publikovani dokumenti tajnih službi i sl.; 4) zvanična statistika, 5) štampa i publicistika; 6) oralni izvori zasnovani na živoj reči, neposrednom iskustvu aktera, žrtava i savremenika; 7) privatni arhivi i zbirke aktera i žrtava.

Koristeći ove metode i tehnike, Cvetković je uložio velik trud da dođe do objektivnije slike o represiji u Srbiji u periodu 1944–1985. Na skoro 1300 stranica bogatog sadržaja on je smelo i sa puno detalja zabeležio vreme surovog obračuna sa neistomišljenicima u komunističkom režimu. Knjige sadrže opsežna i jedinstvena naučna saznanja o ovom periodu u Jugoslaviji i Srbiji, ali i svojevrsan vremeplov ozbiljnih, do sada poznatih i manje poznatih dešavanja, koja se čitaju i kao zanimljiva literatura.

Represija u Srbiji 1944–1953.

Autor je pošao od činjenice da je istorijska nauka dugo zaobilazila teme vezane za represiju u Srbiji nakon Drugog svetskog rata, koje su gotovo pola veka predstavljale tabu-teme u našoj istoriografiji i društvenoj nauci. Iz tih razloga u našoj nauci ne postoji celovit pokušaj da se istorijskim istraživanjem ispita represivnost režima u prvoj fazi funkcionisanja novog sistema vlasti uspostavljenog u ratu i revoluciji. To je za Cvetkovića bio svojevrsan izazov – da za predmet svog istraživanja u prvoj knjizi *Između srpa i čekića* izabere represiju koju su vršile snage revolucije nad građanima Srbije u periodu 1944–1953. godine. Reč je o najtežem i najmasovnijem periodu represije u istoriji moderne Srbije.

Knjiga od preko 600 strana sadrži: uvod, dva dela podeljena na četiri odeljka u kojima autor izlaže sadržinu teme, sopstvena mišljenja i opredeljenja. Na kraju je zaključak, nakon kojeg slede prilozi: izvorni dokumenti (35 strana), spisak korišćene literature (11 strana) i registar ličnih imena (24 strane).

Prvi deo knjige (str. 23–114) je teorijsko-propedevtičkog karaktera i sadrži dva odeljka: 1) „Istorijski kontekst“ (osvrst na teoriju i praksu socijalizma do Drugog svetskog rata, posebno u Sovjetskom Savezu); i 2) „Represiju u posleratnoj Evropi 1945–1953“ (uspon levice na Zapadu, represija u narodnim demokratijama 1944–1953, represija u zemljama Istočne Evrope, uticaj hladnog rata i sovjetske politike na intenzitet represije u Jugoslaviji 1947–1950).

Drugi deo je noseći, najobimniji deo knjige (str. 115–528) i sadrži 4 odeljka. U prvom odeljku, „Tradicija i demokratija“, autor preispituje socijalno-političko nasleđe Srbije vezano za represiju, i u tom kontekstu razvoj revolucionarnih ideja u Srbiji 1941. i uticaj antifašističkog i građanskog rata na intenzitet represije. Drugi odeljak, pod naslovom „Politička represija u Srbiji 1944–1953“, čini okosnicu knjige. U njemu su obrađena krucijalna pitanja teme: slom građanske opozicije (divlja čišćenja, instrumentalizacija Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, sudovi časti, zatiranje parlamentarizma, politički procesi opozicionim liderima i grupama), obračun sa državnim neprijateljem, oblici otpora. Socijalno-ekonomska represija u ovom periodu analizirana je kroz oblike eskproprijacije privatne svojine u Srbiji i Jugoslaviji (konfiskacija, nacionalizacija, agrarna reforma i kolonizacija, otkup i kolektivizacija. U četvrtom odeljku posebno je podrobno i dokumentovano obrađena represija u kulturi 1944–1953. (represija u nauci, prosveti, na Beogradskom univerzitetu, u umetnosti, izdavaštvu, medijima i crkvi).

Na osnovu uočenih karakteristika, autor je istraživani period podelio na tri vremenske celine sa pozicija represivnosti: (1) 1944–1948 – period obnove, uspostavljanja i učvršćivanja vlasti, razračunavanja sa kolaboracionistima, frontovskom a potom i vanfrontovskom opozicijom; (2) 1948–1950 – period sukoba sa IB-om, ubrzanih privrednih i društvenih reformi, represija nad unutarpartijskom opozicijom, pristalicama IB-a i intenziviranja politike otpora i kolektivizacije; i (3) 1950–1953 – period otopljanja ili kontrolisane slobode i traganje za trećim putem u socijalizam. Smanjen intenzitet represije usled približavanja Zapadu i kampanja demokratizacije i samoupravljanja kao privid negacije staljinizma i promovisanje sopstvenog demokratskog puta u socijalizam.

Na kraju, u zaključnim razmatranjima, autor je rezimirao rezultate svojih istraživanja i sumirao glavne faktore koji su predodredili represivnost društva u posleratnom periodu: (1) ideološko-revolucionarni faktori, (2) ratni uslovi, (3) nedemokratsko socijalno-političko nasleđe, (4) spoljnopolitički pritisci, (5) snaga otpora revoluciji, (6) kulturno-antropološki i civilizacijski faktor. Ipak, kao predominantan, autor ističe ideološko-revolucionarni činilac. Preuzet ideološki i praktični model, lenjinističko-staljinistička teorija i praksa, podrazumevali su sistematsku represiju i nasilje, kako pri preuzimanju vlasti, tako i u održavanju i promeni društvenog sistema.

Politička represija u Srbiji 1953–1985.

Knjigom *Između srpa i čekića 2* Srđan Cvetković nastavlja svoj projekat istraživanja političke represije u Srbiji. Oslanjajući se na plodotvornu metodološku osnovu istraživanja iz prethodne knjige, autor je odabrao i kao predmet svog istraživanja postavio ključna pitanja političke represije u Srbiji od 1953. do 1985. godine. Knjiga je obima 707 strana i sadrži: predgovor, uvod, tri dela podeljena

na veći broj poglavlja i odeljaka u kojima izlaže sadržinu teme, sopstvena mišljenja i opredeljenja. Na kraju sledi zaključak, podaci o korišćenju literaturi i imenski registar.

U Predgovoru (7–25) autor je precizirao razloge, predmet, pojmovno određene, cilj i zadatke istraživanja. Posebno je ukazao na probleme sa kojima se susreo u istraživanju: nedostupnost izvora o represiji (nepristupačnost izvora, arhivskog i dokumentarnog materijala, nedostatak monografskih studija, objavljene arhivske građe, privatnih zbirki dokumenata i sl.).

U opširnim uvodnim razmatranjima (str. 27–62) autor je predstavio predistoriju političke represije u Srbiji do 1944, sa težištem na represiji u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji. On je pokazao da se u Srbiji tokom XIX i XX veka politički neistomišljenik olako kvalifikovao kao državni neprijatelj i izdajnik, što je za posledicu imalo pojavu političkih progona, represije i političkih ubistava. Politička represija je bila sastavni deo političkog života i svakodnevna pojava. Nadovezujući se na rezultate istraživanja koja je objavio u prethodnoj knjizi, autor je posebno analizirao nasleđe staljinizma i obrasce političkog nasilja nad neistomišljenicima karakterističnim za SSSR i zemlje „narodne demokratije“. On je pokazao da se obračun sa političkim neistomišljenicima u Srbiji odvijao po ovom staljinističkom modelu, da je bio planski i da je u prvim posleratnim danima sproveden neselektivno (tzv. „divlja čišćenja“). Masovni teror posebno je bio primenjen prema „narodnim neprijateljima“, „saputnicima revolucije“ i pristalicama Informbiroa.

Prvi deo, pod naslovom „Tehnologija političke represije“ (63–178), je propedevitičkog karaktera. U njemu je autor prvo precizirao ciljeve i instrumente političke represije 1953–1985. Analizirao je suštinu ideologije, značaj kulta ličnosti, prirodu Komunističke partije i njenih transmisijskih u društvu, zadatke koji su postavljeni vojsci i policiji kao instrumentima sile i osnovnim stubovima režima. Budući da je Služba državne bezbednosti predstavljala kičmu represivnog aparata, autor je svestrano osvetlio organizaciju, razvoj, preobražaje i metode rada ove službe. Važan odeljak ovog poglavlja i pretpostavka celog istraživanja su „Krivičnopravne osnove političke represije 1944–1985“. Prateći razvoj krivičnopravnog zakonodavstva i odnos države prema pravosuđu (sudstvu, tužilaštvu i advokaturi) u posleratnoj Jugoslaviji i Srbiji, autor je pokazao njihovu instrumentalizaciju i pretvaranje u poluge represije.

U drugom, nosećem delu, „Političke represije u Srbiji 1953–1985.“ (str. 129–468), autor je na preko 300 stranica obradio samu pojavu. Na bogatom izvornom materijalu prvo je pokazao specifičnosti političke represije u samoupravnom socijalizmu 1953–1985. Ponudio je ubedljivu periodizaciju represije, koja je sasvim osobena i ne poklapa se sa opštom periodizacijom jugoslovenskog socijalizma i predstavlja važnu metodološku i sazajnju novinu. U tim delovima teksta autor je iskazao sklonost ka raznim vrstama periodizacija i sistematizacija. Tako, na primer, nastoji da sistematizuje talase „čvrste ruke“ i liberalizacije političke represije. Posebno su zanimljive i originalne grafičke sheme pod naslovom „Politički kvadrant samoupravnog socijalizma u SFRJ“ (str. 212) i „Politički kvadrant poznatijih disidenata u Jugoslaviji“ (str. 237). U prvoj shemi političari posmatranog perioda sistematizuju se unutar jednog „kvadranta“ podeljenog u 12 polja, u kojima se susreće više tipova političara u skladu sa njihovim odnosom prema ideologiji, naciji i državi, sklonostima prema Istoku i Zapadu. U drugoj

shemi disidenti posmatranog perioda sistematizuju se unutar istog „kvadranta“ podjeljenog u 12 polja, u kojima se susreće više tipova disidenata (socijaldemokrati, liberali, marksisti, IB-staljinisti) u skladu sa njihovim odnosom prema pomenutim pitanjima i vrednostima. U trećoj shemi daje se lista poznatih političkih zatvorenika u 20. veku prema broju godina na robiji (str. 238–239). Unutar ovog dela autor je osvetlio prvo političke osude i progone unutrašnjeg neprijatelja od 1953. do 1968. godine, a potom političke osude i progone unutrašnjeg neprijatelja od 1968. do 1985. Predstavljene su političke osude i progoni različitih kategorija unutrašnjih neprijatelja, ibeovaca, starih klasnih političkih struktura, disidenata, liberala, anarholiberala, birokratsko-etatističkih snaga, nacionalista, neoibeovaca. Na taj način identifikovane su sve grupe „neprijatelja“ koje su bile na udaru vlasti, sagledana oštrina režima i nivo represije, precizno pokazana visina izrečene kazne i vreme provedeno na njenom izdržavanju.

Treći, relativno kratak deo, sa naslovom „Politički osuđenici u Srbiji i Jugoslaviji 1945–1985“ (str. 575–660), posvećen je kvantifikaciji i komparaciji nekih parametara političke represije u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1985. U meri u kojoj je to bilo moguće na osnovu dostupne građe, autor je utvrdio broj političkih osuđenika i razvrstao ih je prema raznim kriterijumima (po godinama u kojima je njihov broj rastao ili opadao, po vrsti krivičnog dela, po socijalnoj strukturi kažnjenika, po nacionalnoj strukturi i sl.). Posebno je obradio kaznenu politiku, pokazavši njene osnovne karakteristike, kao i povezanost spoljne i unutrašnje politike na ovom planu. Veoma je važan i zanimljiv odeljak u kojem je autor prikazao položaj političkih osuđenika u zatvorima Srbije 1945–1985. Reč je o tzv. zatvorskoj istoriji Srbije, sa obiljem podataka o kapacitetima zatvora, zatvorskom tretmanu, smeštaju, ishrani, prinudnom radu i dr. aktivnostima zatvorenika, prevaspitavanju, pobuni, otporima, statusu po izlasku iz zatvora i sl.

U Zaključku (str. 661–676) autor izlaže rezultate svojih istraživanja, sumira glavne faktore koji su predodredili represivnost društva u posleratnom periodu i rezultirali različitim oblicima represije u Srbiji 1953–1985.

Dometi Cvetkovićevog istraživanja političke represije u Srbiji

U celini posmatrano, obe knjige karakteriše sveobuhvatan i detaljan pristup u prikazivanju represije u Srbiji. Autor je koristio bogatu arhivski građu i brojnu stručnu literaturu, što je doprinelo kvalitetu njegove analize. Uz to, njegov rad krasi jasan i razgovetan način kazivanja, razučena i prodorna analiza i svestrano kritičko ispitivanje uzroka i pojavnih manifestacija represije. Dokumentarna dimenzija njegove analize je na solidnom nivou, jer je potkrepljena neophodnim izvorima, arhivskom građom, podacima i pokazateljima iz literature, brojnim fotografijama i foto zapisima. U knjigama su celovito i podrobno obrađene osude i progoni različitih kategorija političkih stradalnika i stotine pojedinačnih tragičnih sudbina. One su svojevrsan spomenik onima prema kojima je država bila surova, a istorija nepravедna. Kao takve, biće dragocen priručnik istoričarima, pravnicima, psiholozima, politikolozima, književnicima i svima onima koji se budu bavili pitanjima političke represije i tzv. tranzicione pravde u Srbiji.

Međutim, ove Cvetkovićeve studije nisu lišene i određenih slabosti. U njima je postavljen veoma velik broj pitanja relevantnih za predmet istraživanja, ali ona

nisu na zadovoljavajući način analitički obrađena i stručno utemeljena. Ovo se posebno odnosi na prvu knjigu, u kojoj autor u svojim minucioznim analizama pojedinih slučajeva represije i tragičnih sudbina političkih stradalnika zapada u suviše digresije, tako da se od drveća ne vidi šuma. Stiče se utisak da autor nije uspeo sasvim da savlada ogromnu arhivsku građu i istraživački materijal koji je uspešno sakupio.

Cvetkovićeva analiza pati od nekonzistentnosti, koja se ogleda u odnosu između naučno-istraživačkog i publicističkog pristupa, konkretno-istorijskog i apstraktno-teorijskog nivoa analize, analitičkog i deskriptivnog tretiranja problema. Autor nastupa i korača paralelnim putevima – naučno-istraživačkim i publicističkim. Pozitivna strana ovakvog pristupa je što se naučno-istraživačkim nastojanjima daje neophodna svežina i privlačnost publicističkog izražavanja. Nažalost, to je neretko serizonu naučnu analizu potiskivalo u drugi plan.

Autor je učinio veliki napor da represiju u Srbiji u periodu 1944–1985. godine obradi nepristrasno i objektivno, da prevlada rigidne, jednostrane pristupe. Nažalost, u tome je tek delimično uspeo. Zlatno načelo *audiatu et altera pars* nije u potpunosti ispoštovano. U tom smislu nedovoljno je iskorišćena arhivska građa Arhiva Jugoslavije i fond CK SKJ, građa Ideološke komisije CK SKJ i tajnih službi, koja baca drugačiju svetlost na anliziranu represiju i njene aktere. Iz obimne arhivske građe i literature koju je koristio autor nije izneo stavove, argumente i objašnjenja druge strane i onih koji su činili represiju. Nedovoljno su objašnjene determinante represije u Srbiji. Doduše, on je u prvoj knjizi pomenuo šest faktore koji su predodredili represivnost društva u posleratnom periodu, ali ih nije razvio. U situaciji kada postoji velika konfuzija u našoj istorijskoj i društvenoj nauci, ovakav pristup nosi opasnost da se staro jednoulmje zameni novim.

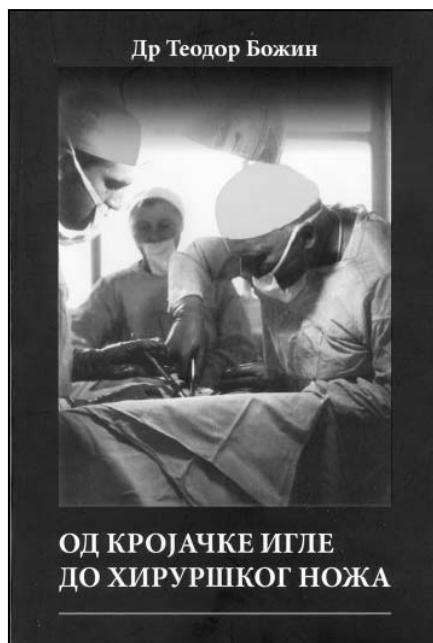
Zbog svega ovoga pojedine ključne kategorije i istraživački problemi ostali su nedovoljno naučno utemeljeni. Autorova analiza je često išla više u širinu, nego u dubinu. Na primer, kategorije antiintelektualizma, disidentstva, političkog ekstremizma u Srbiji, determinante represivnosti srpskog društva i slično tek su racionalno postavljene i nedovoljno obrađene. Autor priznaje da se u istraživanju disidentstva i disidenata u Srbiji/Jugoslaviji našao na „veoma klizavom terenu“ (str. 218), jer je taj fenomen ovde bio veoma specifičan. Naime, disidentstvo kao politička i kulturna pojava u Srbiji/Jugoslaviji bitno se razlikuje od disidentstva u SSSR-u i zemljama realnog socijalizma. Autor mu je posvetio relativno velik prostor i u odeljku „(Ne)tolerisani disidenti“ podrobno analizira karakter disidentstva i razvoj disidentskog pokreta. Ponudio je i „politički i socijalni kvadrant disidenata i političkih osuđenika“. Ali specifičnost disidentstva u Srbiji/Jugoslaviji, posebno suptilne distinkcije između disidenata i tzv. državnih disidenata, nisu uspešno obrađene.

Tekst obe knjige je nedovoljno stilsko-jezički doteran i prečišćen. U prvoj knjizi naročito ima lektorsko-korektorskih grešaka, ponavljanja teksta, nepreciznosti izvora. Autor je ponudio brojne originalne periodizacije, klasifikacije i sistematizacije. Ali njegovi kriterijumi nisu uvek jasni. Na primer, nije jasno zašto je u drugoj knjizi obrađena politička represija u Srbiji od 1953. do 1985, a ne do 1990. godine, kada je formalno ukinuta partijska država i rigidni politički sistem monizma, uvedena pravna država, vladavina prava i demokratski politički pluralizam.

Kada se posmatra celina, uočavamo da je autor relativno uspešno obradio pojedine faktore koji su determinisali represivnost srpskog društva u posleratnom periodu – ideološko-revolucionarne faktore, ratne uslove i staljinističko nasleđe. Manje je uspela autorova analiza drugih faktora – nedemokratsko socijalno-političko nasleđe, kulturno-antropološki i civilizacijski faktor, spoljnopolitički pritisci. Potpuno je izostala analiza otpora represiji u ovom periodu, koja bi zaokružila i upotpunila prethodna dva dela knjige. Veliki propust je što jedan važan deo svoje doktorske disertacije Srđan Cvetković nije uneo u ove knjige. Reč je o skoro 200 strana solidnog i veoma dokumentovanog rukopisa o društvenim otporima represiji 1953–1985, na kojima su minuciozno obrađena sledeća pitanja: 1) okončanje socijalne revolucije, 2) oblici otpora, 3) politička emigracija i terorizam, 4) država i crkva i 5) nadzor nad kulturom. Bilo bi dobro i neophodno da ovaj deo disertacije autor dopuni dodatnim istraživanjem i objavi kao posebnu studiju.

Kada se imaju u vidu ukupni rezultati koje je u ove dve knjige ostvario dr Srđan Cvetković, možemo zaključiti da su one, sa svim svojim vrlinama i manama, vredan prilog izučavanju savremene istorije Srbije i da predstavljaju značajan korak ka zdravijem i uravnoteženijem sudu o razmerama i karakteru represije u Srbiji 1944–1985, oprečno ocenjivanih od različitih političkih faktora, publicista, istraživača i naučnika. Njegovo temeljno, multidisciplinarno istraživanje ove zastavljene i naučno nedovoljno obrađene teme spada u red najuspešnijih i ima značajnu naučnu, društvenu i političku važnost.

NE SAMO JEDAN ŽIVOT

Dr Teodor Božin: *Od krojačke igle do hirurškog noža*, treće dopunjeno izdanje, „Dis publik“, Beograd 2010.

Ova knjiga već po naslovu podseća na delo Mihajla Pupina *Od pašnjaka do naučenjaka*, koja je doskora u SAD-u spadala u obaveznu đачku lektiru. I Božinova je autobiografska pripoved o *self made man*-u, čoveku „koji samoga sebe stvara“, počinjući „ni od čega“... Podseća i na pikarske romane toliko omiljene u osamnaestom veku, a i na *Život i priključenija* Dositeja Bradovića, koja joj na neki način prethodi.

Proizišla je iz pera čoveka zadovoljnog samim sobom, koji, sećajući se prohujalog, još jednom proživljava sav svoj život. U potonjem se nalazi i odgovor na pitanje: zašto je napisana? I, zašto je ovo treće izdanje prošireno.

Nemoguće je, jednom za svagda, ispričati sav svoj život.

Samo, ako je dr Todor Božin dva puta proživeo jedan te isti život, da li se onaj pravi sasvim poklapa sa onim kasnije opisanim? Reč nije samo o vremenu u kome su se jedan i drugi odvijali – pravi je potrajao mnogo duže – već i o pitanju koje će uvek biti postavljano kada je o autobiografskim delima reč: da li je odista sve baš tako bilo? Da li su najčešće varke koje vrebaju onoga koji o svom životu piše, odista, izbegnute?

Stvarni život počinje od svog stvarnog početka, autobiografija od već *poznatog* kraja. Na početku života postoji neizvesnost – svašta se može dogoditi a i ne mora – dok pisac autobiografije tom istom životu prilazi od priče koja je završena. I već tu vreba prva opasnost, iskazana pitanjem: koliko je svaka autobiografija *upodobljena* svome kraju? Jer one su i neka vrsta životnog bilansa, obrazlaganja i opravdavanja, pokušaji pronicanja u suštinu vidljivih i nevidljivih pokretačkih sila. Stoga jedno od najpoželjnijih svojstava takvih dela jeste piščeva skromnost. Ali samo ona skromnost koja proizlazi iz samog piščevog bića, a to je nešto što se ne da naučiti, još manje odglumiti; nešto čega još od početka ima ili nema. Uz to je važan i smisao za proporcije, koji sprečava da se o jednom određenom, po mišljenju pisca *presudnom* periodu, govori preopširno.

Već pomenuta skromnost, uz nesumnjiv smisao sa proporcije, krase ovo delo; kao što su oblikovale i život dr Todorora Božina. U njegovoj knjizi kao da i nema negativnih likova, ni neprijatnih, „zlih“ događaja, što je, razume se, varka. Ima ih, čak na pretek, ali nemamo utisak da su bili presudni. Behu neizbežni onaj „teret života“, nešto što ipak mora da bude pomenuto, što je podneto (bilo pa prošlo), oko čega ne treba previše

trošiti reći. Reklo bi se da dr Božin ovakvim „urođenim“ svojim stavom potvrđuje reći Oca Tadeja: „Kakve su ti misli takav ti je i (sav tvoj) život“.

U detinjstvu će Teodor Božin preležati dečju paralizu, leva noga će mu ostati slabija i nešto kraća, ali on zbog tog svog nedostatka neće sebe smatrati ni manje vrednim, ni posebnim. Još manje nesposobnim za telesni napor. Zaboraviće na taj njegov nedostatak i čitalac, dok s piscem bude prevaljivao put pešice od Budimpešte do Bratislave, pa od Bratislave do Beča. Setiće ga se tek kada se bude razbuktao Prvi svetski rat. Božin je tada usred Nemačke, koja ključa. Traži se smrt Srbije. Njen potpun nestanak sa lica zemlje. A on je – Srbin. Uz to austrougarski podanik, a po životnom dobu – vojni obveznik. Ali mu baš ta telesna mana spasava život. Biće oslobođen „puške“, pa uskoro postaje tumač u zarobljeničkom logoru za Srbe.

Teodor Božin je bio očevo sedmo dete, a majčino treće. Takva deca su već samim svojim redosledom dolaska na svet osuđena na samostalnost. Rano nauče, a da ih tome niko posebno i ne uči, da se vladaju po onoj narodnoj: *u se i u svoje kljuse*. Zna se za to još odvajkada. U srpskim narodnim pričama koje počinju rečima: *Bio jednom jedan car, pa imao tri sina...* Treći je uvek najbolji, najhrabriji, najsposobniji, i uvek glavni lik bajke.

Pa iako sam Teodor Božin „velikim blagoslovom svoga života“ smatra seljačko svoje poreklo, i po ocu i po majci – upornost i zdrav razum, kaže on, odlučujući u mom životu, poticali su od (mog) seljačkog nasleđa – ipak preteže ovo što pomenusmo maločas. Odatle, čini nam se, i potiče sva ona uverenost da je sposoban, da mora postati nešto više, koja oblikuje Božinov život, da bi se pri kraju završila opaskom

njegovih meštana: „Gle, Toša iz Modoš, šnajder, ode u doktore“.

Ali „osuđenost na samostalnost“ je tek početak; treba to i prihvatiti, i odživeti. Veština pripovedanja, i već pomenut smisao za proporcije dr Teodora Božina, omogućiće mu da i to objasni, istina okolišno. Nasleđe i porodica, to su temelji. Porodica je izvor dobra i zla, s pravom je rekao dr Milan Jovanović-Batut. U nekoliko rečenica Božin nam predstavlja svog nepismenog ali bistrog deda-Števu, potom oca, potonjeg nekako iz daljine, i svoju majku, koja će mu dugo, dugo biti „nevidljiv“ životni oslonac. Red i rad, naoko stroga pravila, trezvenost, ljubav, ali ni više ni manje nego što je potrebno... Tek kasnije će Božin shvatiti da mu je otac žestok, mada potajni, srpski nacionalista bio.

U zapadnom svetu na snazi je kriticizacija da iza svakog uspešnog čoveka stoji (njegova, najčešće venčana) žena, ali je među ondašnjim Srbima, tokom 19. i početkom 20. veka, to uvek bila – majka. Ovome do sad još nije posvećena dovoljna pažnja, zato pomenimo samo nekoliko izrazitih primera: dr Laza Lazarević, dr Mihajilo Mika Marković, dr Dušan Stojimirović... Lazarević će tu starinsku srpsku majku izvrsno prikazati u svojoj priči *Prvi put s ocem na jutrenje*, a književnik Milovan Glišić u svojoj ne manje potresnoj priči *Prva brazda*. Tvorac modernog srpskog vojnog saniteta dr Mihajilo Mika Marković u svojoj autobiografskoj knjizi *Moje uspomene* zablagodariće svojoj majci udovi, koja ga je naučila da je na svetu najvažniji *čist obraz*. Dr Dušan Stojimirović daće da se portret njegove majke izlije u bronzi – rad vajara Đorđa Jovanovića – a potom će ga pokloniti smederevskom muzeju „da bi svet video kako su izgledale naše majke, srpske žene staroga kova, mučenice, koje su deca poštovala kao Boga“.

U knjizi dr Teodora Božina neće mo naići na ovakve redove, ali je čitaocu nemoguće da izvede neki drugi zaključak. Oženiće se „Toša iz Modoša“ po svom izboru, ali ne i bez materinskog blagoslova.

Slično svim do sad pomenutim likovima, ni lik njegove žene Ilze nije dat „gromoglasno“, nego s merom, po istoj metodologiji svedenog pripovedanja. I, ako nam je dozvoljeno da to kažemo umesto samog pisca, njegova žena Ilza beše takođe od onog starinskog, ali nemačkog, kova, pripadnica one stare nemačke građanske čestitosti, koja veli da će otadžbina njenog muža postati njena otadžbina, vera njenog muža njena vera; da će svuda ići za svojim mužem, kuda on, tu i ona, sve dok ih smrt ne rastavi. Otuda su možda jedna od dirljivijih (i najveselijih) redova ove knjige oni u kojima pisac opisuje svoja, ispostaviće se kasnije, neopravdana strahovanja, pitajući se hoće li se njegovoj mladoj ženi svideti Jugoslavija, a tek selendra – Užice, u koju je dovodi.

Božinove studije medicine u Nemačkoj dopustiće nam da se, usput, setimo i spora koji je planuo među srpskim lekarima uoči Prvog svetskog rata, o tome može li se na Beogradskom univerzitetu otvoriti i Medicinski fakultet. Danas smo skloni da bezrezervno budemo na strani dr Milana Jovanovića – Batuta (koji beše za), i da sa poprilično udobne istorijske distance prosuđujemo o tome (i dalje) preko kolena. Božinova knjiga nas međutim uverava da tom starom pitanju ipak pridemo hladnije glave. Ne samo medicinske studije, već i kasnija usavršavanja već diplomiranih lekara, zahtevale su na nemačkim fakultetima ozbiljan i predan rad. Onome ko beše na to spreman behu sva vrata širom otvorena. Rad i samo rad se zahtevao i cenio. Sporedno beše koje si najice ili vere...

Teodoru Božinu to beše više nego dovoljno. Nemačka će, potom, postati njegova druga otadžbina. Nemačka ondašnjih univerziteta, ondašnjih velikih profesora, Nemačka rada i znanja, uvažavanja onih koji su radu skloni, a znanja željni.

Navešćemo ovde samo reči uglednog sanitetskog savetnika dr Grotea, Ilzinog oca, upućenih Teodoru Božinu, koji je došao da prosi ruku njegove ćerke: „Ja Srbe nikada nisam video, niti ih poznajem, ali verujem svojoj kćeri koja Vas je izabrala, jer ona ima dobar ukus, a Vi, *ako ste asistent kod tako eminentnih profesora, mora da ste pošten mladić*“.

Mogla je Nemačka postati Božinu i prava otadžbina, da je hteo. Ali srce ga je vuklo onoj mitskoj Srbiji, koju je još njegov pokojni otac tajno pomagao, beše to nešto daleko više, a i dublje, od zdravog razuma i trezvenosti. Zvali su ga, iz novostvorene kraljevine – takvi nam trebaju! – nije da nisu, ali to beše samo na rečima. I danas mnogohvaljeni ondašnji ministar narodnog zdravlja dr Andrija Štampar odmah ga je upitao kakve veze i poznanstva po ministarstvima dr Božin ima. A veliki naš hirurg prof. dr Đorđe Kostić Božina, već završenog hirurga specijalistu, nije mogao da primi ni kao volontera. Tek je pukom slučajnošću, zahvaljujući industrijalcu Šićanskom, i njegovim vezama, dr Teodor Božin, najzad, upućen u – Užice.

„Ko čeka – dočeka“, zaključice dr Božin, a svom životnom vjeruju „u se i u svoje kljuse“ pridodati i ovo: da su nam životne teškoće date kako bismo ojačali svoj karakter.

Ubrzo će se sroditi s čestitim Užičanima. Poput, svojevremeno, dr Mihajila Mike Markovića, koji se beše isto tako srodio s Gornjemilanovčanima, a koji, takođe, mišljaše da tu provede sav svoj život. Umešaće se, međutim, kao i

u Markovićeovom slučaju – politika. Ali ne zato što je ona dr Teodora Božina uopšte zanimala. Tetkizam, strinizam – već kako se tada govorilo – veze, vezice u vrhovima. Nekome je zapalo za oko baš – Užice, te Božin bude prebačen u Valjevo; u osinjak.

U Valjevu je tada radilo nekoliko među sobom teško zavađenih lekara. Popričaš li sa jednim, a svi te vide, ostali su ti odmah neprijatelji. Bio je to jedan od najmučnijih perioda u Božinovom životu, iako su ga najveća iskušenja tek čekala. Uvidećemo, međutim, da Valjevo beše tek predigra, ne samo u životu Božinovom, već i Srbije.

Kakogod, Božin uspeva da se Valjeva otarasi, da pređe u Šabac, u kome će provesti naredne godine, sve do penzije. Zavoleće iz sveg srca narod toga kraja. I obrnuto. I dan danji ga po dobru Šabac pamti. Radio je besprekidno, ne samo kao hirurk nego i kao svestran lekar. Umeo je da dovede čoveka s ulice koga bi slučajno sreo, pa uočio njegovu telesnu manu, bolest ili kakav nedostatak, koje je otklonio svojom veštinom. Niz primera iz kazuistike Božinove to na najlepši mogući način potvrđuju.

Izgledaće, u jednom kratkom trenu, da bolje mesto za sebe, svoju porodicu, svoj rad nije mogao naći...

Ali to tako nije moglo dugo potrajati.

Rat, okupacija, već su sami po sebi dovoljno neprijatni i opasni. A još u Srbiji, tada, na Balkanu. Pobuna, ustanak, praćen masovnim odmazdama, preobratice se ubrzo u najpodmukliji od svih ratova u – rat građanski. Vratil se se, odjednom, oni valjevski dani, narasli do monstroznih razmera. Brat je na brata udario, otac na sina, kum na kuma... Zavladao su strah i paranoja.

Nastojao je na sve načine dr Božin da bude i da ostane samo i samo lekar, da svojim znanjem i veštinom pomogne svakom, bez obzira, kako bi se to danas

reklo, na veru, naciju, boju kože... Nije mu se ni to dalo. Barem ne sasvim, ne onako kako je hteo. Volja milostivog Proviđenja – kako bi to kazali stari pisci – beše drugojača. Spasavaće dr Božin živote mnogih ljudi, ne samo lecarskom svojom veštinom. Povremeno, i svoj sopstveni. I ne možemo a da mu se ne divimo, ne samo na svim tim njegovim poduhvatima, ili načinu na koji je i u tome uspevao, već i na njegovoj pripovedi o svemu tome. Nema suvišnih reči, ni hvalisanja. Kao da baš ništa od njega u tolikoj meri nije zavisilo. A – jeste! Šta bi sa mnogim onim taocima, određenim već za streljanje, upitajmo se, onda bilo da ne beše dr Teodora Božina da ih spase?

Oslobođenje Šapca, i grdan priliv ranjenika. Nikada neće biti utvrđeno koliko ih je tada u Šapcu stvarno bilo: 50.000 možda i 80.000. Rad danonoćni. Ali zar to nije njegovu dužnost lekara, zar to nije još jedan od boljih izazova za hirurga? Sve to prihvata Božin bez roptanja. Samo kad ne bi bilo – sumnjičenja.

Ratu se bliži kraj, ali ne i paranoji, koja će i posle rata dugo potrajati. Novoj vlasti žestoko su potrebne pristalice, ali isto tako i protivnici. Da je kojim slučajem dr Mihajilo Marković živ, on bi se užasn timer. Nekada su, pisao je Marković (1906) u Srbiji živeli Srbi, a sada žive radikali, naprednjaci, i tako dalje... Tih dana i to poprima gigantske razmere. Gde u to udenuti i Tošu iz Modoša? Koga zanimaju samo i samo ljudski životi?!

Postoji dosta rašireno verovanje da su dobri lekari svima potrebni i da su samim tim sudbinski zaštićeni, da oni najbolje prolaze u svim vremenima, čak i onim najopasnijim, daleko bolje od svih ostalih smrtnika. A kao primer obično se pominje sudbina oca francuske hirurkije Ambroaza Parea, hugenota, koga iz pakla Vartolomejskog pokolja sigurne

smrti spasava lično francuski kralj. Samo što to već izodavna nije pravilo. Doktora Božina, čiji rad još od početka rata beše pod svakojakim (laičkim) sumnjama, spasavale su samo i samo – činjenice. Njegova uvek tačna (nepogrešiva) dijagnostika spasavale ga je često za dlaku. To isto, nažalost, nastaviće se i posle rata. Njegovu ženu Ilzu, takođe doktoru, u stopu će pratiti revnosa bolničarka pripadnica OZNE, s verom i nadom da će „tu Nemicu“, makar i po sopstvenom, laičkom sudu, „uhvatiti u kakvoj subverziji“. Samom Božinu biće otposlata posebna komisija da utvrdi zašto je odbio da operiše izvesnog omladinskog rukovodioca nastradalog u saobraćajnoj nesreći, a „morao je“. Ipak, Božina će „spasti“ obdukcioni nalaz umrlog i potvrditi da je bio sasvim u pravu. I tako dalje i tako dalje...

Poslednjih godina, taj posleratni period progona, bezmalo nalik na novu okupaciju, sve češće se obrađuje i u srpskoj književnosti, svedočenjima bilo samih žrtava, bilo njihovih potomaka, ali nijedan na način kako to (čini nam se, sasvim usputno) izlaže Božin. Nema kod njega teških uzdača, ni suza, ni optužbi, ni „obrazlaganja“, nema ni ružnih a ni suvišnih reči. Ostavlja Božin čitaocu da sam zaključuje, ako je na to spreman.

Po završenom ratu, iako po mnogo čemu to zaslužuje, Božin odbija mesto upravnika šabačke bolnice. On je hirurk, samo i samo hirurk, kome je mesto u operacionoj sali... I otac srpske ratne hirurgije dr Mihailo Mika Petrović odbijao je, često se i dovijajući na isti način, načelničke i upravničke položaje za sve vreme Prvog svetskog rata. Hirurgu nije mesto u štabu, govoraše Petrović, nego uz ranjenike.

Nova vlast to drugojače shvata. Jedva dočekaše da ga penzionišu, ne u 65. godini života, već u šezdesetj. Nov

udarac sudbine, koji po ko zna koji put ne izmamљуje ni reč žalbe. Božin prosto odlazi, bolje reći, vraća se Nemačkoj reda, rada i znanja, obrazlažući to u samo nekoliko rečenica.

„Imao sam nameru da odem u svoje rodno mesto, ali tamo mira ne bih imao... moji bolesnici će me svuda tražiti i, kako je privatna praksa za lekare bila zabranjena, a nisam hteo da radim nezakonito, odlučili smo da se preselimo bliže našoj deci... Jedan hirurk pozvao me je u Harcburg (u Švajcarskoj), pa tamo primih to mesto.“

Za pisca ovih redova, koji pripada jednoj od prvih generacija u Srbiji školovanih lekara, koji su mogli da legalno, s pasošem, idu kud im drago – svi putevi i sve granice behu im odjednom širom otvorene – duboko su potresni ovi Božinovi redovi. Otići ili ostati? Pretvaralo se u noćnu moru mnogih i mnogih izvrsnih kolega, koji su, kad ranije kad kasnije, ipak odlazili, ostavljajući ovde svoje sve starije i starije roditelje. Išli su tamo gde su cenjeni rad i znanje, a ne rođačka ili partijska pripadnost, napuštajući s uzdahom olakšanja otadžbinu trapavih zakona, koji se mahom ne poštuju, zemlju u kojoj besprekidno traju najraznovrsniji oblici građanskog rata; rata koji ume i da se razbukti, i da postane pravi pravcati, povremeno.

Ali uprkos odlasku, dr Božin beše već ostavio dubok trag. Osim bezbrojnih njegovih pacijenata, nisu ga zaboravili ni lekari. Baš kao i u slučaju dr Vladana Đorđevića. Sekcija za istoriju medicine Srpskog lekarskog društva priredila je u njegovu čast *Svečani sastanak* 1. oktobra 1969. godine. Pred prepunom salom, o Božinovom liku i delu govorili su dr Milivoje Milenković i jedan od naših najvećih istoričara medicine, profesor dr Vladimir Stanojević, a posle njih, pobudeni iznetim biografskim činjenicama, i mnogi drugi.

Iako ne beše u mogućnosti da tom sastanku prisustvuje, dr Teodor Božin i njegova supruga Ilza ponovo behu među svojim.

Otkriva li nam se naposletku, kad zaklopimo korice ove knjige, ono još dublje objašnjenje Božinovog života, poput skrivene, najskrivenije tajne. *Davao je, a uvek imao.* Težio je i u životu i u svom poslu *moralnom zadovoljenju*, baš onako kako savetovaše i na to ukazivaše dr Emerih Lindenmajer: *lekar koji se ozbiljno zauzima za svoju struku u svakom trenutku mora pred očima da ima samo dobrobit bolesnika; mora da prezre materijalno, da bude zadovoljan moralnom korišću koja proističe iz takvog stremljenja.* Ono je – moralno zadovoljenje posle svakog lekarskog poduhvata – kamen međaš koji učenog razlikuje od orijentalnog lekara, govorio je Lindenmajer, dugogodišnji načelnik srpskog civilnog i vojnog saniteta. Isto to pokretaše i dr Mihajila

Miku Markovića da uprkos silnih prepreka u Srbiji osnuje Pasterov zavod, pa tek da potom izračuna sve one opipljive dobiti koje iz toga proističu. Ono na šta nas i Batut opominje: *da lekar koji počne da se klanja Zlatnom teletu, postaje nadrilekar.* Činiti ljudima samo i samo dobro, čak i više od onog što omogućava lekarska profesija. Davati, i samo davati...

To je ta najveća tajna koju nam otkriva ova knjiga, tajna Božinovog hoda preko trnja ka zvezdama. I ma koliko nam se činilo da je obrnuto, takvi uvek prežive. Takve – poslužimo se ovom starinskom metaforom – i milostivo Providenje uvek štiti.

Živeo je dr Teodor Božin – „naš Toša iz Modoša“ – i proživeo, stoga, ne samo jedan život.

(Izgovoreno 19.05. 2011, na redovnom sastanku Sekcije za istoriju medicine.)

Budimir B. Tošić – Crtež, 1977.

.....

IN MEMORIAM

.....

PRERANI ODLAZAK TALENTOVANOG ISTORIČARA Sećanje na Ljubomira Petrovića (1970–2011)

U Beogradu je 2. marta 2011. godine iznenada preminuo cenjeni saradnik našeg časopisa, dr Ljubomir Petrović. Prerani odlazak ovog talentovanog istoričara i dragog prijatelja prinudio nas je da se, mnogo ranije no što je iko pomislio, osvrnemo na njegov stvaralački doprinos.

Dr Ljubomir Petrović rođen je u Beogradu 1970, gde je nakon završene osnovne škole i gimnazije upisao studije istorije na Filozofskom fakultetu. Nastavio je da se usavršava na Katedri za istoriju Jugoslavije, na kojoj je 1999. godine magistrirao sa temom „*Država i društvo u periodici Kraljevine Jugoslavije 1920–1941.* („*Srpski književni glasnik*“ i „*Nova Evropa*“). Godine 2006. odbranio je doktorsku disertaciju „*Položaj i život invalida u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*“.

Radio je u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu, na kojem je stekao zvanje naučnog saradnika. Iza sebe je ostavio pet knjiga i gotovo pedeset članaka – impresivnu bibliografiju koja svedoči o posvećenosti čoveka koji nije gubio vreme. Ne samo ostvaren pisac, već i veliki čitalac, svoju visoku profesionalnu kulturu ispoljavao je bez razmetanja, kroz eruditske prikaze važnih radova domaće i strane historiografije. Od 1999. do 2011. godine radio je na tri projekta Instituta za savremenu istoriju: (1) „Istorija Jugoslavije u 20. veku“, (2) „Istorija srpskih (jugoslovenskih) državnih institucija i znamenitih ličnosti u 20. veku“, i (3) „(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991“. Učestvovao je sa referatima na mnogim domaćim i međunarodnim naučnim i stručnim skupovima i tribinama, na kojima se istakao kao vanredan govornik. Tako je na Desetom kongresu Saveza istoričara Jugoslavije, održanom januara 1998. godine, učestvovao sa referatom „Neke slabosti udžbenika za istoriju“. U okviru programa tribine Instituta za savremenu istoriju, 26. septembra 2001. godine u Beogradu održao je predavanje „Teorija demokratije u beogradskoj kulturnoj periodici 1920–1941. godine“. Učestvovao je u radu Međunarodnog naučnog sastanka „Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945–1955 (slučaj Jugoslavije)“, održanom 3–4. novembra 2003. godine u Beogradu,

sa referatom „Kulturni sukob blokova tokom Hladnog rata u jugoslovenskoj prestonici 1945–1955. godine“. Na skupu „Slobodan Milošević: put ka vlasti – Osmu sednicu dvadeset godina kasnije“, održanom septembra 2007. godine, veliku je pažnju izazvao njegov referat „Porodično shvatanje politike Mirjane Marković“. Kolege i šira javnost su uživali u njegovom nadahnutom, ali i odmerenom i dobro osmišljenom načinu izlaganja, pa su tako odbrana njegove magistarske teze, a posebno doktorske disertacije, predstavljale javni događaj prvog reda.

Za nešto više od decenije naučnog rada Ljuba Petrović je objavio 4 monografije i 46 članaka i rasprava. Pažljivo je pratio tekuću domaću i stranu historiografsku produkciju i napisao tridesetak prikaza knjiga. Njegovi radovi se odlikuju raznovršnošću tema, inovativnošću, izvornom i teorijskom utemeljenošću, preciznošću, erudicijom i multidisciplinarnim pristupom. Mnoge teme je prvi otvorio, detaljno obradio ili dotakao i dao jasne smernice za njihovu dalju obradu. Iza njega je za štampu pripremljena ostala petnaest knjiga, kapitalna *Istorija srpskog streljaštva*, kao i više rukopisa, na kojima je do poslednjeg dana radio.

Ljuba Petrović je nastojao da pomera granice. Njegovo interesovanje za studije prošlosti je sezalo mnogo dublje od konvencije. Nit koja povezuje njegov razuđen opus tiče se odnosa države i društva i proteže se od društvene istorije, teorije i istorije historiografije do istorije svakodnevnog života, ideologije, sporta i diskriminacije pojedinih društvenih grupa. Upravo ga je ova poslednja tema čvrsto povezala sa časopisom *Hereticus*, u kojem je objavio članke „Pogled na invalidnost kroz istoriju“, (2004), „Shvatanje represije u pravnim i sociološkim diskursima Kraljevine SHS“ (2007), i „Život invalida u Kraljevini Jugoslaviji“ (2008). U našem časopisu 2008. je objavljen i iscrpan prikaz njegove studije *Nevidljivi geto. Položaj i život invalida u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*.

U ovim radovima Ljubomir Petrović se bavi istorijom različitih vrsta invalidnosti u Srbiji i Jugoslaviji. Njegova pionirska istraživanja ove zastavljene i nedovoljno obrađene teme u našoj nauci zasnovana su na multidisciplinarnom naučnom pristupu, korišćenjem medicinskih, defektoloških, lingvističkih, socioloških, pravnih i istorijskih nauka. On je istražio teorijske koncepte invalidnosti u medicini, zdravstvenu situaciju stanovništva jugoslovenske države, elemente pravne zaštite invalida, uzroke invalidnosti, jezik invalidnosti i kako se dobijao status ratnog invalida. Ispitivao je međusobne odnose države i ratnih invalida, nedostatke zakonske regulative, međunarodnu saradnju jugoslovenskih invalidskih organizacija, finansijsku politiku države i vlada prema invalidima, prevoz i smeštaj invalida, zapošljavanje invalida rata, humanitarnu pomoć i invalidsko zadržavanje. Njegov zaključak je da je u srpskom i jugoslovenskom društvu

u 20. veku u svim sferama života postojala otvorena diskriminacija invalida, što se ispoljavalo kroz društvene i lične predrasude.

Dr Ljubomiru Petroviću je pošlo za rukom da objedini istorije invalida rata, invalida rada i dece sa posebnim potrebama u opšte istraživanje prava osoba sa invaliditetom i neuspeha državne socijalne politike u ovoj oblasti. Na taj način on je prvi u srpskoj historiografiji otvorio naučni prostor za proučavanje društvene i ekonomske istorije osoba sa invaliditetom. Vrstan poznavalac istorije invalidnosti, ali i čovek koji je svakodnevno pokazivao kako se hendikep nosi dostojanstveno i bez samosažaljenja, Ljuba je nastojao da svojim primerom, energijom i optimizmom utiče na duboko nesenzibilizovano društvo, ali i na osobe sa invaliditetom i organizacije koje se bave zastupanjem njihovih interesa, motivišući ih da prekorače granice svog nevidljivog geta, da svoj život ispune i u njemu se ostvare. Ko je imao sreću da ga upozna, zna u kojoj meri je on u tome uspeo.

U širokoj panorami tema koje je istraživao Ljuba Petrović izdvaja se još jedna kojom se sistematski bavio u protekloj deceniji časopisi *Hereticus* – to je verbalni delikt. Ljuba je objavio članak „Verbalni delikt u jugoslovenskom društvu 1918–1929. godine. Prilog proučavanju državne represije u Kraljevini SHS“, publikovan u časopisu *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 2003, str. 51–76. Istraživanje ove teme izvedeno je na multidisciplinarnom nivou, uz korišćenje psiholoških, pravnih i lingvističkih nauka. Verbalni delikt u Kraljevini SHS bio je rasprostranjen, mada neravnomeran, vid otpora državnim vlastima. U oblasti zakonodavstva postojao je kontinuitet sa krivičnopravnim nasleđem iz Kraljevine Srbije, po kome su prestupnici bili osuđivani na zatvor u trajanju od mesec dana do deset godina, u zavisnosti od težine izvršenog verbalnog delikta. Od odgovornosti nisu bile oslobođene ni društvene grupe koje nisu imale glasačko pravo na izborima, kao što su deca i žene. Za učinjeni verbalni delikt sudilo se i zatvorenicima koji su bili lišeni slobode zbog drugih prestupa i zločina. Po mišljenju dr Petrovića, ova zapostavljena pitanja, o kojima su od Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije do Brozove i Miloševićeve vladavine tako malo govorilo i pisalo, neophodno je izneti na svetlo dana. Ta pitanja je neophodno sagledavati u kontekstu zaštite ljudskih prava. Odgovori na pitanja delikta mišljenju u našoj bližoj i daljoj prošlosti značili bi svojevrsnu optužnicu i raskid sa totalitarnom političkom praksom bivših režima i njihovih današnjih recidiva, koji su svojevrsna potvrda kako je zlo bilo (i ostalo) odomaćeno i sveprisutno

Najzad, još jedna tema koju je istraživao Ljuba Petrović bila je u žiži rasprava saradnika *Hereticusa* i česta tema naših razgovora. Reč je o odnosu kulturne periodike prema istorijskim fenomenima kakvi su država i društvo. On je ovu složenu i zanemarenu temu obradio u svojoj monografiji *Jugoslovenska država i društvo u periodici 1920–1941*. (Institut za

savremenu istoriju, Beograd 2000). U njoj je pokazao da je kulturna periodika oličena u *Srpskom književnom glasniku* (Beograd) i *Novoj Evropi* (Zagreb) bila revnosta hroničar, analitičar i kritičar stvarnosti nekadašnje Jugoslavije. Jer, na stranicama ova dva časopisa jasno se ogleda „opis časa“ i „dijagnoza vremena“ u kojem su nastajali. Oni su dragoceno štivo za istoričare, književnike i književne kritičare, filozofe, sociologe, politologe, pravnike, kulturne i javne radnike. Za sve njih svet prepun društvenih promena, dinamičnih političkih zbivanja, ekonomskih problema i kulturnih događanja bio bi manje vidljiv bez *Srpskog književnog glasnika* i *Nove Evrope*, kao dragocenih pečata vremena. O svemu tome ponajbolje svedoči Petrovićeva studija o dve decenije dugoj izdavačkoj aktivnosti ovih časopisa, koje je podrobno proučio i analizirao.

Nama, urednicima i saradnicima časopisa *Hereticus*, njegove suptilne analize kulturne misije i društveno-političkog uticaja *Srpskog književnog glasnika* i *Nove Evrope* bili su dragocen putokaz i opomena. Imajući u vidu tekstove znamenitih saradnika *Srpskog književnog glasnika* i *Arhiva za pravne i društvene nauke*, kao uzor i obavezu, Ljuba je želeo da svojim priložima u *Hereticusu* doprinese njegovoj misiji kritičkog preispitivanja prošlosti, borbi protiv diskriminacije i uspostavljanja vladavine prava u Srbiji.

Čuvajući uspomenu na Ljubomira Petrovića, oprostili smo se od nje ga na način na koji smo se i upoznali, objavljujući u prošlom broju njegov poslednji rad, „Jezik invalidnosti kao društveni problem kroz istoriju“. U ovom radu on je ukazao da su u srpskom i jugoslovenskom društvu jezik invalidnosti oblikovale raznovrsne ideologije, koje su nastale na osnovama verskih, medicinskih, jezičkih, pa i etičkih predubeđenja, koja su posredno uticala na odugovlačenje sprovođenja moralne i socijalne politike prema invalidima. Naime, status osoba sa invaliditetom, u srpskom i jugoslovenskom društvu, oblikovali su prezir, odsustvo moralnog odnosa društva prema ljudima u stanju socijalnih potreba, državna politika i predrasude. Skupovi i sklopovi društvenih predrasuda prema invalidima izražavani su preko jezika invalidnosti, koji je, pomoću etiketiranja, oblikovao izopštenost invalida. Mnogi od izraza evoluirali su od opisa medicinskog stanja osobe sa invaliditetom u asortiman jezika opscenosti i uvreda. Drugi termini nisu napuštali osnovno polje značenja, ali su opisivali invalidnost kao sastavni deo neke osobe.

Naši susreti nekoliko meseci pred njegovu smrt nisu se ticali teorijskih rasprava o pravima osoba sa invaliditetom, suočavanju sa zlom naše autoritarne prošlosti, o verbalnom deliktu, diskriminaciji i kršenju ljudskih prava i sličnim temama o kojima je pisao. Razgovarali smo o njegovom rođaku, nastavniku Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Konstantinu Petroviću. Posebno su ga zanimala mišljenja o Konstantinovom

ocu Ljubomiru, po kojem je dobio ime i o kome je Dragoljub Jovanović lepo pisao u svojim *Političkim uspomnama* i *Medaljonima*.

Druga tema se odnosila na projekat formiranja Društva za sport i rekreaciju opštine Zvezdara. Tim povodom, sredinom decembra 2010. godine Ljuba je došao u moj kabinet na Pravnom fakultetu sa hrpom papira i skicom Statuta i drugih osnivačkih akata društva, koje je po svom karakteru i ciljevima trebalo da bude nevladina humanitarna organizacija za rekreaciju i sportski turizam. Gledajući ga sa koliko posvećenosti i energije radi na tom nezahvalnom poslu, upitao sam ga zašto mu je to toliko važno? Odgovorio je da je to njegovo oduživanje duga prijateljima iz „nevidljivog geta“, lek protiv usamljenosti i otuđenosti osoba sa invaliditetom i ne samo njih.

Čerčil je svojevremeno lucidno primetio da usamljena stabla, ako uopšte narastu, narastu visoko. Ljubomir Petrović je, uprkos bolesti koju je stoički i hrabro nosio, uspeo da izraste veoma visoko. Nije se mirio sa ograničenošću bolesnog i smrtnog bića u nama. Shvatio je i svojim životom i delom potvrdio da čovek nije ograničenje već mogućnost! Na intelektualnom i spisateljskom polju on se uzdigao do neslućenih visina.

Njegovim preranim odlaskom izgubili smo vrsnog istraživača, prijatnog i dragog sagovornika, ispunjenog dobrotom, znanjem, optimizmom i radnim poletom. Bio je prepun ideja i planova, lepih reči i korisnih saveta. Saradnicima i svima koji su ga poznavali Ljuba će ostati u lepoj uspomeni, kao posvećen istoričar, dobar čovek, drag kolega i prijatelj. Opraštajući se, žalimo što nas je napustio na vrhuncu svoje stvaralačke snage.

Ljubomir Petrović je otišao oduživši svoje dugove prema svima. Time je sve nas koji smo ga poznavali i sve institucije sa kojima je sarađivao zadužio da sačuvamo njegovo delo od zaborava, da pamtimo njegovu ličnost i poštujemo doprinos koji je dao našoj historiografiji i periodici.

Jovica Trkulja

UPUTSTVO ZA SARADNIKE

Poželjan font – *Times New Roman*, 12 pt

Prored – Nije važan, poželjan 1,5.

Margine – Poželjno je da leva bude 3,5 cm, a desna 3 cm.

Naslov rada – Piše se na sredini, velikim slovima (font 14 pt) i boldom. Podnaslovi se pišu na sredini, malim slovima i boldom, i numerišu se arapskim brojevima. Ukoliko u podnaslovu ima više celina, one se takođe označavaju arapskim brojevima (npr. 1.1., 1.1.1., itd.)

Dužina teksta – Tekstovi po pravilu ne treba da budu duži od jednog autorskog tabaka, koji iznosi 16 strana od 28 redova sa 66 znakova u redu, odnosno 28.800 znakova (font *Times New Roman*, 12 pt). U slučaju da tekst, iz određenog razloga, mora da pređe ovaj obim, molimo saradnike da se obrate glavnom uredniku ili njegovom zameniku, koji će proveriti da li postoje tehničke mogućnosti za objavljivanje dužeg teksta.

Fusnote – Koristiti za citiranje autora i izvora (font 10 pt). U fusnotama obavezno navesti broj strane izvora odakle je preuzet navod, odnosno podatak.

Tabele, slike i grafikoni – Ukoliko u radu postoje tabele, slike i grafikoni, oni treba da se nađu u tekstu (isti font i prored kao za osnovni tekstu koristi se i za tabele i grafikone). Svaka tabela, slika i grafikon moraju da budu označeni rednim brojem. Nakon oznake i broja, navesti naziv tabele, slike ili grafikona. Izvor iz kojeg su preuzeti mora da bude naveden u radu, i to u fusnoti.

Pisanje stranih imena i reči – Strana imena se transkribuju ćirilicom na srpskom jeziku kako je predviđeno pravopisom srpskog jezika, odnosno kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradi u izvornom obliku (na stranom jeziku) italikom, npr: Maks Veber (*Max Weber*).

Pravila citiranja – Pri navođenju odrednica u fusnotama molimo saradnike časopisa *Hereticus* da se drže sledećih pravila:

1. Citiranje monografija (knjiga):

• U fusnoti se najpre navodi ime, a zatim prezime autora. Ukoliko je reč o grupi autora, navode se imena i prezimena svih autora. Ukoliko je reč o zborniku stavlja se ime urednika (priređivača), a u zagradu se stavlja (ur.).

• Naziv dela se piše italikom.

• Nakon naziva dela piše se izdavač, koji se zapetom odvaja od naslova dela.

• Nakon izdavača sledi zapeta i mesto i godina izdanja dela. Između mesta i godine izdanja dela ne piše se zapeta.

• Iza godine navodi se strana ili stranice, ukoliko ih je više, iz kojih je preuzet citat.

• Na kraju fusnote obavezno se stavlja tačka.

• Kada je u pitanju zbornik, prvo se navodi ime i prezime autora članka koji je iz zbornika citiran. Zatim sledi naziv članka pod navodnicima.

- Iza naziva članka sledi zapeta i “u:”, a zatim se zbornik citira na isti način kao i monografija, osim što se iza imena urednika stavlja “(ur.)”.

- Ukoliko postoji više autora knjige ili članka (do tri), razdvajaju se za-petom.

- Ukoliko se citira knjiga ili članak sa više od tri autora, navodi se samo ime i prezime prvog od njih, uz dodavanje skraćenice *et alia* (*et. al.*) italikom.

- Za “vidi” koristi se skraćenica V., a za “upoređi” skraćenica Upor.

Primer za monografiju: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1941, 25; ili

Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Srpska kraljevska aka-demija, Beograd 1941, str. 25.

Primer za zbornik: Dragiša Vasić, “Karakter i mentalitet jednog pokoljenja”, u: Bojan Jovanović (ur.), *Karakterologija Srba*, Naučna knjiga, Beograd 1992, str. 56.

2. Citiranje članaka iz časopisa:

- Prvo se navodi ime i prezime autora.

- Naziv članka se navodi pod navodnicima.

- Nakon naziva članka slede znaci izvoda, zapeta, i naziv časopisa otkucan italikom.

- Iza naziva časopisa navodi se broj časopisa.

- Godina se navodi nakon broja i to u zagradi.

- Nakon godine navedene u zagradi sledi zapeta i broj strane koja je ci-tirana.

- Na kraju fusnote obavezno se stavlja tačka.

Primer za citiranje članka: Miloš Đurić, “Problem zavisnosti kultura”, *Novi vidici*, br. 1 (1928), str. 223; ili

Marinko Arsić Ivkov, “Gušenje umetničkih sloboda u komunističkoj Srbi-ji”, *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti*, tom I, br. 1 (2003), str. 31.

3. Ponovljeno citiranje:

- Ukoliko se u radu citira samo jedan tekst određenog autora, kod ponovljenog citiranja tog teksta, posle imena i prezimena autora, sledi *op. cit.*, ili nav. delo, zapeta i broj strane koja je citirana.

Primer: Veselin Čajkanović, *op. cit.*, str. 55.

- Ukoliko se citira više radova istog autora, bilo knjiga ili članaka, prvi put naziv svakog rada se navodi u punom obliku. Svaki naredni put vodi se računa o tome koji je poslednji citirani rad tog autora u fusnoti. Ako prethodni citirani rad nije isti onda se navodi ime autor, naziv dela italikom, zapeta i broj strane koja citirana.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, str. 66.

- Ukoliko se citira tekst sa više strana koje su tačno određene, one se razdvajaju crticom, posle čega sledi tačka. Ukoliko se citira više strana koje se ne određuju tačno, posle broja koji označava prvu stranu navodi se “i dalje” sa tačkom na kraju.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, 55-61.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, 66 i dalje.

- Ukoliko se citira podatak sa iste strane iz istog dela kao u prethodnoj fusnoti, koristi se latinična skraćenica za *ibidem* italikom, sa tačkom na kraju (bez navođenja imena i prezimena autora).

Primer: *Ibid.*

- Ukoliko se citira podatak iz istog dela kao u prethodnoj fusnoti, ali sa različite strane, koristi se latinična skraćenica *Ibid.*, sa zapetom, i navodi se odgovarajuća strana i stavlja tačka na kraju.

Primer: *Ibid.*, 75

4. Citiranje propisa

- Propisi se navode punim nazivom u kurentu – obično, potom se italikom navodi glasilo u kojem je propis objavljen, a posle zapete broj i godina objavljivanja, ponovo u kurentu – obično.

Primer: Zakon o izvršnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 125/04.

- Ukoliko se pomenuti zakon citira i kasnije, prilikom prvog pominjanja posle crte navodi se skraćenica pod kojom će se propis dalje pojavljivati.

Primer: Zakon o izvršnom postupku – ZIP, *Službeni glasnik RS*, br. 125/04.

- Ukoliko je propis izmenjivan i dopunjavan, navode se sukcesivno brojevi i godine objavljivanja izmena i dopuna.

Primer: Zakon o društvenoj brizi o deci, *Službeni glasnik RS*, br. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 8/94.

- Član, stav i tačka propisa označava se skraćenicama čl., st., i tač.

Primer: čl. 7, st. 2, tač. 4, ili čl. 3, 4, 5, i 7., ili čl. 5-9, itd.

4. Citiranje tekstova sa interneta

- Citiranje tekstova sa interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice i datum pristupa stranici.

Primer: Roger Clarke, “Biometrics and Privacy”, studija preuzeta sa adrese <http://www.anu.edu.au/people/Roger.Clarke/Biometrics.html>. 15. april 2001.

Posebne napomene:

- Radovi se predaju u štampanom i elektronskom obliku, s napomenom autora u kom pismu treba da se štampaju – ćirilicom ili latinicom.

- Svaki članak treba da ima sažetak i ključne reči na engleskom. Rezime i ključne reči možete da pošaljete na srpskom pošto časopis ima mogućnost da obezbedi prevod sažetka i ključnih reči na engleski.

- Redakcija zadržava pravo da prilagođava rad opštim pravilima uređivanja časopisa i standarda srpskog jezika.

- Svi članci se daju na UDK klasifikaciju, i posle šest meseci do godinu dana dostupni su i preko veb-sajta časopisa. Za sada su dostupni besplatno.

- Časopis, nažalost, nema sredstva da saradnicima isplaćuje honorar, ali zato svaki saradnik može da dobije broj primeraka koji mu je potreban.

HERETICUS

Journal for the Re-examination of the Past

Vol. IX (2011), No. 1-2

TABLE OF CONTENTS

Introductory Note 3

COMMUNIST REPRESSION AT THE END OF THE SECOND WORLD WAR

Srdjan Cvetkovic
Victims of Communist Revolutionary Terror in Serbia
after September 12th 1944
(Investigation of State Commission for mass graves) 11

Mitja Ferenc
Crime in a Barbara ditch
of the Mine Huda Jama at Lasko 37

Vladimir Geiger
Partisan and Communist Repression
and Crimes in Lika 1945 54

Martina Grahek Ravancic
International Conventions and Extradition of Serbs
from Allied Camps in Austria in May 1945 72

Aleksandar Dincic
First Wave of Wartime and Revolutionary Terror
in the Area of Nish (August–October 1944) 95

Nemanja Devic
Clash of Chetniks and Partisans / of Documents
and Oral Tradition – the Case of Drugovac Village
in the Second World War
in the Second World War 112

Zuzana Mezei
Documents of the Archive of Vojvodina
on atrocities in Vojvodina 1944/45 127

Research

Mario Jareb
Tito's Inheritance and Croats from his Death
until Today: Croatian Show Star 141

Experiments	
<i>Vladimir Petrovic</i>	
Purge in Bolshevik Theory and Practice	167
Courses	
<i>Borislav Pekic</i>	
Short History of the Fall of Serbian Democracy	185
Views	
<i>Ilija Markovic</i>	
Aphorism as the Last Defence Stronghold (6)	195
Polemics	
<i>Slobodan Homen, Branka Prpa, Srdjan Cvetkovic</i>	
Judicial or Historical Justice?	205
Interview	
<i>Dragoljub Jovanovic</i>	
Politics in not about Intelligence	229
Speeches	
<i>Marko Krstajic</i>	
Fear of Freedom	245
<i>Aleksandar Markovic</i>	
Forgotten Mind of Serbia	247
Memories	
<i>Teodor Bozin</i>	
Rememebring Wartime in Sabac	249
<i>Slavoljub Djukic</i>	
Charge on Belgrade!	265
<i>Dobrivoje Tomic</i>	
On the Graves of Communist Crimes	270
Dossier	
<i>Jovica Trkulja</i>	
Rehabilitation of Political Convicts in Serbia (8)	273
Rehabilitation of Pavle Kurtovic	276
Rehabilitation of Aleksandar Bucina	281
Rehabilitation of Dusan Tomic	285
Rehabilitation of Djoka Dundjerski	291
List of Persons Killed after September 12 th 1944 for whom Rehabilitation Procedure is Enacted between 2006 and 2010	301

Retrospectives and review articles

On the <i>Medallions</i> of Dragoljub Jovanovic	311
<i>Zika Minovic</i>	
Spoiled <i>Medallions</i> of Mr D.J.	313
<i>Nadezda Jovanovic</i>	
Remarks on the <i>Medallions</i> of Dragoljub Jovanovic	315
<i>Svetlana Gradinac</i>	
<i>Medaillons</i> of Dragoljub Jovanovic	320
<i>Biljana Micic</i>	
Two faces of Serbian history	322
<i>Jovica Trkulja</i>	
Political Repression in Serbia 1943–1985 (Srdjan Cvetkovic, <i>Between the Hammer and the Sickle I–II</i>	325
<i>Brana Dimitrijevic</i>	
Not Only One Life	333

In memoriam

<i>Jovica Trkulja</i>	
Early Departure of our Talented Historian. Memory on dr Ljubomir Petrovic (1970–2011)	339
<i>Guidelines to associates</i>	345

Objavljivanje ovog broja pomogli su:

**Vlada Republike Srbije
MINISTARSTVO VERA I DIJASPORE**

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

1-2/2011

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. - Vol. 1, No. 1 (2003) -
- Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2003-
- 23 cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

a magazine for re-examination of the past

Vol. IX (2011), No. 1-2

Editor-in-chief

Prof. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Srđan Cvetković, MA

Marinko Arsić Ivkov

Dr. Predrag J. Marković

Dejan Milić

Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

prof. dr Aleksandar Pavković

Vladimir Petrović, MA (secretary)

Prof. Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Goce Delčeva 36, tel/fax: +381 11/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

Prof. Vladimir V. Vodinelić, Director

Language editing and proofreading

Marinko Arsić Ivkov

Executive publisher

Dosije, Braće Nedića 29, Beograd, tel: 011/2422-298

www.dosije.rs

Printrun

300 copies

Front-page illustration

Budimir B. Tošić, Landscape, 1998

ISSN 1451-5822

9 771451 582001